

Мирослав Д. Пешић

ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ И УВОЂЕЊЕ
ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У СРБИЈИ
ОД 1881 ДО 1903. ГОДИНЕ

Главни и одговорни уредник
Доц. др Гордана Ђигић

Рецензенти:

Др Божица Младеновић,
редовни професор Филозофског факултета у Нишу

Др Радомир Поповић,
виши научни сарадник Историјског института у Београду

Др Ана Столић,
виши научни сарадник Историјског института у Београду

Мирослав Д. Пешић

**ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ
И УВОЂЕЊЕ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У
СРБИЈИ ОД 1881 ДО 1903. ГОДИНЕ**

Филозофски факултет у Нишу
2017.

САДРЖАЈ

Предговор	7
УВОЂЕЊЕ ПРЕДСТАВНИЧКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ	11
Кратак историјат развоја либералних идеја у Кнежевини Србији од 1858. до 1869. године	11
Припреме и доношење Устава из 1869. године	26
Прва законодавна скупштина и доношење органа закона из 1870. године	44
Однос конзервативаца и младоконзервативаца за време Намесништва	51
Окупљање либерала под вођством Јована Ристића	60
Конзервативци на власти (1873–1875). Покушај увођења парламентарног система владавине	76
Ширење социјалистичких идеја Светозара Марковића	95
УСТАВНА И ПАРЛАМЕНТАРНА БОРБА У СРБИЈИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА	123
Оснивање политичких странака и њихова организација	123
Борба радикала и напредњака	142
Основни погледи политичких странака на уставно питање 1882/83. године	163
Политичке партије за време друге владе напредњака (1884–1887)	173
Година радикалске власти 1887.....	190
Припреме и доношење Устава из 1888. године	206
ПАРЛАМЕНТАРНА ВЛАДАВИНА И ЊЕНО КРАТКО ТРАЈАЊЕ (1889–1894)	231
Политичке странке и прва парламентарна искуства након доношења новог Устава (1889–1892)	231

Криза парламентаризма и укидање Устава из 1888. године	262
ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ЛИЧНОГ РЕЖИМА КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА	293
СТРАНАЧКИ ЖИВОТ У СРБИЈИ У ПРВИМ ГОДИНАМА XX ВЕКА (1900–1903)	337
РЕЗИМЕ	375
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	385

ПРЕДГОВОР

Предмет овог рада је проучавање делатности политичких странака и њиховог утицаја на увођење парламентаризма у Србији од 1881. до 1903. године. Са Светоандрејском скупштином 1858. године започео је српски грађански препород. За време скупштинског заседања појавиле су се две супростављене политичке групације – конзервативци предвођени Илијом Гарашанином и Томом Вучићем Перишићем и либерали, на челу са школованим интелектуалцима такозваним „паризлијама“, чији је вођа био Јеврем Грујић. Заслуга либерала састојала се у томе што су озаконили установу Народне скупштине доношењем закона о Народној скупштини 1858. године. Од тада па надаље Скупштина је, уз кнеза и Савет, постала стални орган власти. Политичка борба започета на Светоандрејској скупштини пуни легитимитет добија уставом из 1869. године. Уставом из 1888. године вишедеценијска борба коначно је крунисана победом.

Политичке странке су имале велику улогу у друштвено-политичком животу Србије у другој половини XIX века. Наша пажња била је усмерена на проучавање догађаја и процеса који су битно утицали на стварање организованих политичких странака у Србији 1881. године. С друге стране занимала нас је политичка борба Радикалне странке против краља Милана Обреновића и напредњака за успостављање парламентарног режима у Србији. До тога је дошло по доношењу устава из 1888. године. Овај период био је обележен настојањима радикалске Скупштине да што више ограничи права круне и власт краља учини практично симболичном. Десетогодишњу владавину краља Александра обележила је и велика унутрашња криза и подвојеност друштва. Са једне стране налазио се двор, који се ослањао на официре и остатке напредњачког и либералног чиновништва, а са друге радикали са широком подршком у народу. Оваква дубока подвојеност српског друштва није могла дуго да потраје.

Политичком историјом Србије у другој половини 19. века бавили су се многи аутори. У својим радовима Живан Живановић (*Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*) и Слободан Јовановић (*Влада Милана Обреновића и Влада Александра Обреновића*) исцрпно су описали овај период. Помењуемо и рад Миливоја Поповића, *Борбе за парламентарни режим у Србији* (Београд 1938), у коме аутор анализира парламентарне институције, почевши од Првог српског устанка закључно са владавином краља Петра Карађорђевића. Живан Митровић је у својој књизи *Српске политичке странке* (Београд 1939) главну пажњу посветио борби политичких странака у Србији у XIX веку. Нешто касније, Јаша Продановић је објавио веома значајну студију о политичким странкама, *Историја политичких странака и струја у Србији* (Београд 1947), у којој је приказао најзначајније унутрашње политичке догађаје, предлоге устава и закона, заседања Народне скупштине, наступе владара и политичара, износећи при томе свој суд о питањима и личностима које је обрађивао. У студији је обрађен период до Тимочке буне 1883, јер је смрт омела аутора да заврши дело. Настанком и развојем парламентаризма у Србији у XIX веку бавио се и Алекс Драгнић (*Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац 1989).

Драгослав Јанковић је у књизи *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији у XIX веку* (Београд 1997) обрадио настанак и развој политичких странака у XIX веку, приказавши настанак, идеологију, програм и организацију, чланство и вође Либералне, Радикалне и Напредне странке, као и њихове односе. Овом приликом истичемо да су нам од велике помоћи приликом писања овог рада била дела Сузана Рајић. За поглавље „Политичке прилике у Србији у време владе Николе Христића 1888–1889. године“ умногоме нам је послужила њена књига *Влада Николе Христића 1888–1889. године* (Београд 2003). Сузана Рајић је у свом раду *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја* (У: *Београдски историјски гласник*, књ. 1, Београд 2010, 137–167) пуно пажње посветила расветљавању услова под којима се одвијао процес примене парламентаризма у Србији од 1889. до 1894. године. У раду *Неутралне владе у Краљевини Србији 1893–1900. године* (У: *Српске*

студије, књ. 1. Београд 2010, 127–155) Рајићева је врло прецизно обрадила политички и јавни живот у Краљевини Србији за време такозваних неутралних влада, у последњој деценији XIX века. Недавно се појавила њена књига *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова, сукобљени светови* (Београд 2010), у којој је ауторка на критички начин сагледала не само живот краља Александра, већ и историју политичких, финансијских, друштвених и културних прилика у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

Од објављених извора који се баве нашом темом користили смо бројне мемоарске списе: *Дневник Николе Крстића, Белешке Милана Пироћанца, Мемоаре Вукашина Петровића, Дневнике Павле Паје Михаиловића, Успомене Аврама Петровића, Успомене и доживљаје Димитрија Маринковића, Огледало Пере Тодоровића, Крвава година Пере Тодоровића, Успомене краљице Наталије, Тимачка буна Раше Милошевића и др.*

За истраживање ове теме били смо упућени, пре свега, на историјске изворе који се чувају у Архиву Србије и Архиву Српске академије наука и уметности. У Архиву Србије од велике користи била су документа сачувана у фондовима: Народне скупштине, Милутин Гарашанин, Никола Пашић, Јован Авакумовић, Влада Љотић, Стојан Новаковић, Хартије Милована Миловановића, Војислав Ј. Марамбо, Ђорђе Симић и Поклони и откупи. У Архиву Српске академије наука и уметности коришћена је грађа која се чува у фондовима: Јован Ристић, Милан Ђ. Милићевић, Заоставштина Драгослава Страњковића, Пашићеве бележнице, Записници седница Главног одбора Народне радикалне странке за 1882. и 1883. годину, Записници рада радикалског скупштинског клуба 1889–1892. и 1893. године. У Народној библиотеци Србије прегледали смо *Записе Саве Грујића* који се чувају у Рукописном одељењу и оновремену штампу – *Видело, Самоуправа, Српска независност, Одјек* и остало.

Ова монографија за основу има рукопис докторске дисертације, одбрањене на Филозофском факултету у Нишу јула 2013. године пред комисијом коју су чинили проф. др Божица Младеновић – ментор, проф. др Сузана Рајић, др Радомир Поповић и доц. др Владан Виријевић, чланови. Ментору и члановима комисије аутор дугује захвалност за сугестије и примедбе изречене на одбрани, које су допринеле да овај рад добије коначан облик.

УВОЂЕЊЕ ПРЕДСТАВНИЧКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ

Кратак историјат развоја либералних идеја
у Кнежевини Србији од 1858. до 1869. године

Либерално демократска превирања у Европи током револуције из 1848. године¹ снажно су одјекнула међу српском интелигенцијом, која је почела све отвореније да се залаже за увођење слободоумних идеја у Кнежевини Србији. Револуционарни догађаји током 1848/49. године одиграли су крупну улогу у политичком сазревању млађих поколења српских политичара, који ће 60-их и 70-их година 19. века играти водећу улогу у политичком животу Србије.² Делујући у оквиру Дружине младежи српске, либерали су представљали групу политичких истомишљеника, која није могла да прерасте у већи политички покрет због незрелости српског друштва на политичком и културном плану средином 19. века. У прилог томе писао је и Јован Ристић да се: „1848-ме године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном. /.../ Али омиљена реч „реформа“, која одјекиваше кроз улице париске беше се истина чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч, коју значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао.“³ Припадници омладине окупљени око Дружине младежи српске указали су на потребу да се за време трајања На-

¹ Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

² Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад 2005, 178–191.

³ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена (1848–1860)*, књ. 1, Београд 1887, 8–9.

родне скупштине у Крагујевцу 1848. године уместо дотадашњих локалних и пореских питања већа пажња обрати на слободу штампе, слободу наставе, повећање плата наставницима и да се Народна скупштина што чешће сазива. У пролеће 1848. године одржан је збор у Београдском читалишту на коме се говорило о неопходним реформама које би требало увести у Србији. Млади либерали су све гласније заговарали потребу да се земља трансформише у либерално-демократском духу. Јеврем Грујић је у издању Дружине *Невен Слоге* издао свој чланак за који се може рећи „да је прва декларација либерализма у Србији, тј. први корак у стварању будуће либералне странке, клица програма Уједињене омладине српске.“⁴

Прве знаке либерализма у Србији налазимо у раду Дружине младежи српске (1848–1851). Кључну улогу имали су српски интелектуалци који су се школовали у иностранству: Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Милован Јанковић, Алимпије Васиљевић, Јован Илијић. У том периоду су се појавиле прве клице сукоба између два идеолошки супротстављена тabora: конзервативаца и првих либерала.⁵ Међутим, у иностранству су се школовали и младићи који нису делили либерална убеђења. Будући да су се једни школовали у Паризу (такозване „паризлије“⁶), а други у земљама Хабзбуршке монархије (такозвани „немачкари“⁷), носила је у себи одређене политичке разлике⁸, које су временом поста-

⁴ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1906, 29–30; *Српске новине*, бр. 49, 18/30. мај 1848, 290–291.

⁵ Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије, О политичким странкама у Србији XIX. века*, Београд 1997, 45.

⁶ Паризлије су били заговорници либерално-демократских идеја: увођења слободе штампе, доношења закона о Народној скупштини и дефинисању њених права, укидање полицијске и стварање правне државе. Најпознатији међу њима били су: Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Филип Христић, Коста Цукић, Ђорђе Ценић и други.

⁷ Немачкари су били поборници владавине путем декрета и наредба, тј. полицијско-бироградске државе. Међу овом групацијом чиновника посебно су се истицали: Јован Стејић, Тимотије Кнежевић, Алекса Јанковић и други. (Више о овоме види у: Петар Крестић, *Пречани и Шумадинци*, Београд-Нови Сад 1996)

⁸ Опширније о томе види у: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 77–153.

ле толико суштинске да су се тешко могле превазићи у будућности. Нарочито су се разликовали у погледу облика владавине и начина организације државе. Док су либерали били надахнути либерално-демократским идејама, тј. залагали су се за увођење политичких слобода у Кнежевини Србији, конзервативци су били задојени идејом да народ мора да поштује власт и да не треба да се бави политиком.⁹

Јован Ристић је неколико пута у својој политичкој каријери, а нарочито на збору Либералне странке 14. априла 1896. године у Крагујевцу, говорио да је развој Либералне странке почео у Крагујевцу 1848. године за време заседања Петровске скупштине. У свом говору Ристић је навео: „Беше то значајна Скупштина и по тежњама и по мислима, које су у њој оживеле и после се развиле, а које је подстакло једно коло младих људи, тада још ђака на Великој школи београдској (Лицеју), понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављању Српског Војводства и Патријархата; они беху тумачи и писци жеља, које Народни посланици поднесе влади српској.“¹⁰ У својим мемоарима Димитрије Маринковић је дао другачији приказ од Јована Ристића о почетима развоја Либералне странке у Кнежевини Србији. Он је навео да „Либерали Ристићевци који, када им како треба доводе своје порекло час од године 1848, час од године 1858, а час од године 1868, лажу, кад говоре да је Либерална партија још од 1848. год. на Петровској скупштини изнела своја нека начела и захтеве.“¹¹

⁹ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1933, 100.

¹⁰ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3, Београд 1924, 327.

¹¹ Димитрије Маринковић је у својим успоменама забележио да: „Ристић није познат био као какви слободњак, не само у гимназији, него и у Лицеју. Он је сматран као мирољубив, који је, и од професора сматран као добар и послушан ђак. И зато су га другови сматрали као улицицу. Уопште он је и доцније био свугда уз власт све док није као капућехаја позват био за министра 1867. године у јесен. Ђаци су га у школи мрзели и због његове осорљиве нарави, звали су га Дура. И кад је доцније образована „Дружина младежи српске“ од ђака из Лицеја, ја сам као ђак из гимназије ишао на те скупове њихове као слушалац, али никад нисам видео њега нити што чуо да говори.“ (Димитрије Маринковић, *Успомене и доживљаји (1846–1869)*, прир. Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 9)

На Петровској скупштини 1848. године упућене су замерке кнезу и Савету што од 1843. године нису сазивали Скупштину. Затражено је да се Скупштина сазива што чешће, иако Устав из 1838. године није предвиђао саму институцију Народне скупштине. Посланици су поднели 96 представки, а кнез је обећао да ће урадити све што је у његовој моћи да испуни захтеве посланика. Законодавним решењем Савета од септембра 1848. године одређено је да се Скупштина сазива сваке године. Образована је комисија у саставу Стеван Стефановић-Тенка, Стеван Марковић, Јован Мариновић и Милосав Ресавац, која је добила задатак да сачини Предлог закона о Народној скупштини. Даље од тога се није одмакло, а сама Скупштина није сазивана све до 1858. године.¹²

Предлог закона о Народној скупштини 1848. године представљао је велики корак напред да се од једне обичајне установе која се састајала под ведрим небом успостави Народно представништво као стални орган законодавне власти. Народну скупштину чинили су слободно изабрани народни посланици (чл. 1). Сваки срез и окружна варош бирали су по једног посланика за Народну скупштину, чиме је њихов број и био директно условљен. Скупштина није имала право да доноси законе. Њена овлашћења била су толико сужена да је једино могла да подноси молбе и жалбе влади о разним неправилностима у раду појединих државних органа. Такође, Народно представништво је имало задатак да обавести владу о жељама и потребама народа. Кнез је сваке године септембра или октобра месеца указом сазивао Скупштину. У одређеним околностима могао је да сазове ванредно заседање. Кнезу је такође припадало право и да распусти Народно представништво. Посланици су били дужни да дођу у заказано место одржавања Народне скупштине, а Државни савет је имао задатак да прегледа пуномоћства народних посланика и да достави списак изабраних представника кнезу. Седнице Скупштине отварао је кнез или његов представник у присуству чланова Државног са-

¹² Јован Милићевић, *Петровска Скупштина 1848. године, у: Друштвене појаве у Србији XIX века*, Приредио Радош Љушић, Београд 2002, 224–241; Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, Београд 2004, 17.

вета. Потом се приступало избору председника, потпредседника и двојице секретара. Председник Скупштине је контролисао њен рад како не би прекорачила законска овлашћења. Скупштина је имала свој печат на коме је писало „Србска народна скупштина“. Избори за народне посланике у окружним варошима били су непосредни, а у срезовима посредни, преко повереника тј. изборних скупштина. Свако село је слало по два, а већа места и до пет чланова у среску скупштину да би бирали народне посланике. Бирачко право имао је сваки Србин који није кажњаван, док је слугама било забрањено да учествују на изборима (чл. 32). Свако ко је навршио тридесет година живота и имао непокретно имање имао је право да буде изабран за народног посланика (чл. 34).¹³

Петровска скупштина је заузела негативан став према политичким групацијама, тј. према било каквим политичким поделама у Кнежевини. Овај став Скупштине треба схватити као покушај да се једном заувек реше политички раздори између челних људи водећих политичких групација како због тога не би страдали обични људи. Конзервативни политичар Илија Гарашанин је у писму Јовану Мариновићу од 18.6.1853. године указао на то да у Кнежевини Србији нико није прихватио либералне идеје из идеолошких побуда, него да би заузео што боља места у државној служби. По Гарашаниновом схватању, либерална интелигенција се бирократизовала, будући да је обављала већину државних функција, што је довело до одустајања од њених изворних либерално-демократских идеја. Међутим, Гарашанин није био у праву, јер није обратио пажњу на друштвено-економске услове који нису довољно сазрели да би се предузеле озбиљније акције у правцу увођења политичких слобода у држави. Након десет година и сам се уверио у то, када је за време Светоандрејске скупштине 1858. године морао да сарађује са либералном интелигенцијом која се тада вратила са школовања из иностранства. Догађаји из 1848. године у извесном смислу су допринели даљем идеолошко-политичком развоју Србије у 19. веку.¹⁴

¹³ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела- внутрено одељење (МИД-В), 1848, I-352. Предлог закона о Народној скупштини из 1848. године.

¹⁴ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 47–48.

На Светоандрејској скупштини¹⁵ коначно су се искристалисале две политичке групе, либерали и конзервативци. Конзервативци нису били за политичке реформе, јер су се залагали за полицијско-бирокуратски режим владавине. На другој страни, либерали су желели такво Народно представништво које би имало пуну законодавну власт и право да контролише рад свих државних институција.¹⁶ Под притиском либерала и присталица династије Обреновић, кнез је сазвао Скупштину, после десетогодишње паузе.¹⁷ Месец дана уочи отварања Скупштине донет је први закон о Народној скупштини 10. новембра 1858. године који је важио само за предстојеће заседање. По овом закону Народну скупштину су чинили изабрани и постављени, тј. вирилни посланици. На сваких 500 пореских глава народ је бирао по једног посланика. Скупштина је имала председника, потпредседника и два секретара. Скупштинско часништво бирали су народни посланици, а за секретаре су могли бити изабрани и чиновници који нису били народни посланици. У круг посланика по положају ушли су

¹⁵ Светоандрејска скупштина (12. децембар 1858–12. фебруар 1859) је прва скупштина после десетогодишње паузе. Скупштина је добила назив по дану сазивања. Велику улогу у њеном раду одиграо је Јеврем Грујић, као први секретар. Конзервативци су 22. децембра 1858. године иницирали питање збацивања кнеза Александра Карађорђевића. Следећег дана он је збачен с власти, а за кнеза је проглашен Милош Обреновић. До повратка кнеза Милоша, Скупштина је себе прогласила за Намесништво. Међутим, пошто се томе успротивио Илија Гарашанин, изабрано је Намесништво у саставу: Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и Јевтимије Угричић. Порта је одобрила избор кнеза Милоша, који је дошао у Београд 26. јануара 1859. године. (Јеврем Грујић, *Животопис*, прир. Зорица Петровић, Аранђеловац 2009, 40)

¹⁶ У унутрашњој политици светоандрејски либерали залагали су се за редовно сазивање Народне скупштине, слободу штампе, политичку одговорност министара и друга грађанска права, а у спољној политици нису прихватили страном мешање у унутрашње ствари Кнежевине Србије. Критиковали су Устав из 1838. године, јер је Србији одузео аутономију коју је остварила још хатишерифима из тридесетих година 19. века. (Владимир Јовановић, *Српски народ и источно питање*, Лондон 1863, 22–24; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*, прир. Василије Крестић, Радош Љушић, Београд 1991, 17–20)

¹⁷ Р. Љушић, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора*, Нови Сад 2001, 166.

председник Касационог суда, два председника апелационих суда, 17 председника окружних судова и председник суда вароши Београд, 17 окружних начелника, управник вароши Београд, 17 окружних протојереја и четири духовна лица, из сваке епархије по један. Народна скупштина је бројала 439 посланика. У односу на тадашњи број становника Кнежевине Србије број посланика је био изузетно велики. Један посланик је долазио на 2.460 становника. Избори у варошима били су непосредни, а у срезовима посредни преко повереника. Бирачко право имао је сваки српски грађанин без обзира на порекло и имовно стање, док се за народног посланика могло кандидовати лице које је напунило тридесет година живота. Скупштина није имала законодавна овлашћења и њени предлози нису имали снагу закона док их кнез заједно са Саветом не би озаконио.¹⁸

Светоандрејски либерали нису били задовољни овим законом о Народној скупштини. Јеврем Грујић је у неколико наврата истицао потребу доношења либералнијег закона о Скупштини који би обезбедио њено редовно сазивање у наредном периоду. Постојала је опасност да би, уколико се не донесе стални закон о Народној скупштини, Светоандрејска скупштина као и многе раније скупштине отишла у заборав, а странка Савета – конзервативци би поново наставили са својим полицијско-бирокуратским режимом владавине. Странка Светоандрејске скупштине, како су се тада називали либерали, настојала је да пре збацивања кнеза Александра Карађорђевића донесе нови закон о Скупштини како би се избегло Намесништво Мише Анастасијевића, Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина. Либерали су имали намеру да заобиђу Савет и кнеза приликом доношења закона о Народној скупштини, иако је Устав из 1838. године признавао само кнеза и Савет као законодавне чиниоце. Дакле, нови закон је требало да изда сама Скупштина као носилац Народне суверености, а не кнез у договору са Саветом.¹⁹ У комисији у којој је главну реч водио Илија Гарашанин, предлог закона је наишао на велико проти-

¹⁸ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, књ. 11 (1858), 148–159. – *Закон о Народној скупштини* 28. октобра/10. новембра 1858. године.

¹⁹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада...*, 408–412.

вљење. Да би се постигла сагласност дошло се до компромисног решења, пошто је Јеврем Грујић учинио многе уступке у корист Савета.

Овај Предлог закона²⁰ о Народној скупштини, као што је већ речено, предат је једној комисији која је требало да пред Скупштину изнесе измењени, тј. коначан законски предлог. Комисија је то учинила 20. децембра 1858. године.²¹ Закон је коначно усвојен на Народној скупштини 26. јануара 1859. године.²² Навешћемо неке измене које је Савет унео у либерални предлог закона. Предлог закона дао је искључиво право Скупштини да доноси законе о кнезу, Савету, министрима, највећем суду и Народној скупштини, док је закон прописао да се о томе саслуша Народна скупштина. По предлогу закона држава се није смела задуживати без претходног одобрења Скупштине, а закон је одредио да Скупштина докаже да има потребе за то. Ни један порез се није могао увести без одлуке Скупштине, док је закон прописао да се о томе саслуша мишљење Скупштине. Скупштина је имала право да обустави сваки закон који је био у супротности са народним интересима, а закон је одредио да се у том случају Скупштина обрати законодавном органу власти, тј. Савету да он о свему одлучи. Либерални предлог закона је предвиђао да се Скупштина сазива сваке године у Београду, а закон сваке треће године у месту централне државне управе. Предлог је омогућавао опште бирачко право, док је закон забрањивао слугама да гласају. На основу предлога закона сви срезови и вароши бирали су по једног посланика на 500 пореских глава и на сваких 250 још по једног, док је закон омогућавао избор једног посланика на сваких 1.000 пореских глава и на вишак од 600 пореских глава још једног посланика. Дакле, новим законом Народна скупштина

²⁰ Предлог закона о Народној скупштини објављен је у делу Јеврема Грујића *Затиси*, књ. 2, Београд 1923, 79–83, а налази се и у Архиву Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Фонд Јована Ристића (даље: ЈР), IV/3, бр. 3, 1–6.

²¹ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић. Историјат Светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 81–86.

²² АС, Фонд Народне скупштине (даље: НС), Ф.1, р.28, 1859. Закон о Народној скупштини 14/26. јануара 1859. године; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, књ. 12 (1859), 11–18.

је задржала своју саветодавну улогу, јер њена мишљења нису била обавезујућа за кнеза и Државни савет, док је законодавна власт остала и даље у рукама Савета.²³ Без обзира на велики број мана које је имао, овај закон је омогућио редовно сазивање Народне скупштине. Иако је неколико пута доживео одређене измене, он је ипак ударио темељ установи Народне скупштине све док коначно није ушла у нови Устав из 1869. године.²⁴

Унутрашњи политички програм светоандрејски либерали су изложили у светоандрејском одбору. Либерали су тражили: да се донесе закон о слободи штампе, да се општине што боље уреде, да се сузбију злоупотребе чиновника, да се приликом њиховог постављања обрати пажња на њихову способност и школску спрему и да се успоставе кредитни заводи чија би улога била да помогну сељаштву како би се раздужило код зеленаша.²⁵ Повратак кнеза Милоша у Србију представљао је прву препреку даљем ширењу либералних идеја са Светоандрејске скупштине.²⁶ Слободан Јовановић је тим поводом дао следећи коментар: „У либералима (Милош) је нашао једну групу која није истина била организована као данашње странке, али која је и по својој бројној снази и по својој унутрашњој чврстини знатно надмашивала мале политичке котерије ранијег доба. Али баш због тога што су либерали били тако јаки, Милош је видео у њима једну опасност за себе“. Кнез Милош је имао намеру да либерале награди као присталице династије Обреновић, док су либерали хтели да он влада у складу са њиховим политичким идејама.²⁷ Међутим, њихово размимои-

²³ Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд 1947, 196–197.

²⁴ Ј. Грујић, *Животопис...*, 50–51.

²⁵ Читав програм светоандрејских либерала формулисан је у једном чланку под насловом *Шта хоће српски народ и у чему је његово спасење* објављеном у *Српским новинама*. Народ жели: „Уставну једноглавну владу“, стално Народно представништво и владајућу династију, сузбијање страног утицаја у Кнежевини Србији, доношење закона о одговорности министара пред Скупштином и доношење закона о слободи штампе. (*Српске новине*, бр. 16, 28. новембра/10. децембра 1859. године; Ј. Продановић, *Политичке странке...*, 257–259)

²⁶ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 51.

²⁷ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 48–49.

лажење се огледало у начину вођења државе – либерали су се залагали за парламентарни живот, док је кнез Милош био изричито против политичких партија²⁸

Светоандрејски либерали нису успели да формирају политичку странку током 1858. године. Покушавајући ово да објасни Јеврем Грујић је написао: „Радити с опозицијом Гарашанин-Вучићевском и обреновићевском, рушила се самосталност народа, јер опозиција је радила преко Порте у француског конзула на свргавању Карађорђевића. Радити против опозиције и потпомагати кнеза значило је ојачавати аустријски уплив и утврђивати самовољство Кнежево. А трећу странку градити и из нових је људи и начела састављати било је за нас немогућно.“²⁹ Нови кнез се залагао за такву Скупштину у којој би већину чинили сељаци, којима би лакше могао манипулисати. Због тога је распустио Светоандрејску скупштину и образовао законодавни одбор који је имао задатак да спреми предлоге за Малогоспојинску скупштину августа 1859. године. Председник одбора био је Андрија Стаменковић, а секретар Владимир Јовановић. И поред тога што је власт ометала избор либералних кандидата изабрани су у Београду Јеврем Грујић, Андрија Стаменковић и Милован Јанковић, у Јагодини Стевча Михаиловић, у Зајечару Јован Илић, а у Поцерини Ранко Алимпић. Међутим, кнез Милош је преко министра унутрашњих послова поништио њихове мандате. Без обзира на то што му је поништен избор, кнез Милош је позвао Грујића у Крагујевац. Изабран је за секретара Скупштине, али је он то одбио.³⁰ На Малогоспојинској скупштини 1859. године донет је нови закон о Народној скупштини, који је у односу на ранији био знатно конзервативнији.³¹

²⁸ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији у XIX веку*, Београд 1951, 122.

²⁹ Јеврем Грујић, *Записи*, књ. 1 (*Пред Светоандрејску скупштину*), Зборник за ИЈК, Прво одељење, књ. 7, Београд 1922, 81; Ј. Продановић, *Политичке странке...*, 185.

³⁰ Ј. Грујић, *Записи*, књ. 3 (*Друга влада Обреновића и турски ратови*), Зборник за ИЈК, Прво одељење, књ. 9, Београд 1923, 47–48.

³¹ У својим мемоарима Димитрије Маринковић је написао следеће: „У том кнез Милошевом закону забрањено је било бирати чиновнике у скупштину, као што су и остале одредбе више мање биле у конзервативном духу донесене. Тако је

Новим законом о Народној скупштини број народних посланика је поново смањен, пошто се један посланик бирао на 1.000 пореских глава. Знатно су повећана права кнеза, који је могао да без сагласности Савета сазове и закључи скупштинска заседања. Одредбе о надлежности скупштине и о њеном сазивању сваке треће године нису мењане.³² Након ових потеза кнеза Милоша уследили су нови напади конзервативаца на либерале у *Српским новинама* потписани знаком дуката (познати као дукатовачки чланци).³³

После смрти кнеза Милоша 26. септембра 1860. године на престо је дошао кнез Михаило Обреновић. Приликом ступања на престо, кнез Михаило је издао прокламацију у којој је делимично изнео свој програм. У прокламацији је наглашено да ће за време његове владавине закон бити највиша воља у држави, да ће доћи до општег помирења, тј. да ће се престати са политичким прогонима који су обележили прву и другу владавину његовог оца.³⁴ Приликом формирања нове владе дошло је до очекиваних потешкоћа. Покушај помирења конзервативаца и либерала је пропао, јер је сарадња Јеврема Грујића и Стевче Михаиловића са Јованом Мариновићем и Илијом Гарашанином била немогућа. Ипак је на крају пронађено следеће решење: за кнежевог представника постављен је Филип Христић, за министра правде Јеврем Грујић, док је министарство унутрашњих дела преузео Никола Христић.³⁵ У спровођењу унутрашње политике кнез Михаило био је изра-

отпала и она одредба о Стевчином закону о слободи штампе, а остала је и даље одредба, да се никакви закони о Књазу, престолонаследству, Државном савету, скупштини и попечитељствима не може променити ни издати, без саслушања Народне скупштине.“ (Д. Маринковић, *Успомене...*, 128)

³² Драган Николић, *Борба за Скупштину 1858–1869*, Ниш 1992, 68.

³³ Опширније о прогонима либерала за време друге владавине кнеза Милоша видети у: Ј. Милићевић, *О политичким схватањима конзервативаца и либерала 1859. године*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века...*, 242–253; Ј. Продановић, *Странке...*, 243–265; Живан Митровић, *Српске политичке странке*, Београд 1939, 51–53. Владимир Јовановић, *Успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988, 88–90; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 51–53.

³⁴ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила...*, 148–149.

³⁵ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић...*, 139–141.

зити аутократа и антилиберал. О широким народним масама у Србији имао је најгоре мишљење. Једном приликом, како наводи Живановић, рекао је управнику свог двора: „Каке су реформе могуће овде, где је народ стока без репа.“³⁶ Имајући у виду горко искуство које је стекао за време своје прве владавине, кнез Михаило је био дубоко убеђен да се без чврсте руке не може остварити било какав напредак за Србију.³⁷

Један од најважнијих закона уставног карактера који је донет на Преображенској скупштини био је Закон о Народној скупштини. По овом закону Народну скупштину чине слободно изабрани народни посланици. Кнез је одређивао место одржавања Скупштине и њему је припало право да распусти Скупштину, уз обавезу да другу сазове у року од три месеца. Према новом закону постојала је обична³⁸ и Велика народна скупштина.³⁹ Овај закон је знатно смањио број посланика у односу на ранији. Један посланик је долазио на 2.000 пореских глава, док се у претходном закону један посланик бирао на 1.000 пореских глава. Избори су у срезовима били посредни преко повереника, а у окружним

³⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1, Београд 1923, 122.

³⁷ „Од свију Обреновића он је био најапсолутистичније природе(...). Када су му говорили о политичким слободама он се је само горко смешио, и показујући на скоро препотопске, четвртгасте тачкове на колима наших сељака, и на њихове кржљаве волове, он је обично говорио: Није слобода у параграфима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим и постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован и имућан народ? А докле је год он сиромашан и необразован само на своју рођену штету, и сваки који би хтео, могао би му их одузети кад год бих хтео.“ (Милан Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа* Београд 1895, 11)

³⁸ Обична Народна скупштина сазивана је редовно сваке треће године, док је кнез имао право да закаже и ванредно скупштинско заседање ако прилике у земљи буду то захтевале (АС, НС;ф1, 1-48/1861).

³⁹ Велика скупштина решавала је питања избора новог кнеза у случају да је престо упражњен, усвајања престолонаследника када није било мушког наследника и вршила је избор намесника за време малолетства кнеза. Закон је прописао да се за време Намесништва не може предложити промена Устава. (*Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији*, књ. 14, 1861, 138–139)

варошима непосредни, тј. директни. (чл. 23, 24). Скупштина није имала право да подноси законске предлоге кнезу, односно влади, могла је само да изрази жељу да неки закон треба донети. Није могла да прима молбе и жалбе од народа, већ једино да општи с кнезом, министрима и Саветом. Чиновници су могли да бирају, али нису могли да буду бирани за народне посланике. Скупштина себи није бирала председништво, већ га је кнез постављао. Посланик је могао бити оптужен за изговорене речи у Скупштини.⁴⁰ Након Преображенске скупштине, кнез Михаило је оборио владу Филипа Христића, а за новог председника владе и министра иностраних дела је поставио Илију Гарашанина 21. октобра 1861. године. Министарство правде припало је Рајку Лешјанину, Коста Цукић је добио финансије, док је на челу министарства унутрашњих дела остао Никола Христић. Сама чињеница да је конзервативац Илија Гарашанин постао председник владе говори у прилог томе да је кнез Михаило дао предност конзервативцима у односу на либерале. Сменио је с положаја председника Државног савета Стевчу Михаиловића, а на његово место поставио Јована Мариновића.⁴¹

Инсистирање на политичким слободама доводило је либерале у веома тежак положај. Живан Митровић наводи да су либерали гоњени током целе владавине кнеза Михаила Обреновића.⁴² Међутим, прогони либерала у великој мери зависили су од њих самих, јер што су више потенцирали увођење политичких слобода више су прогањани и обрнуто. Прекретницу у односима између режима кнеза Михаила и либерала представљало је постављење Владимира Јовановића за професора Политичке економије на Великој школи. Владимир Јовановић је имао намеру да искористи предавање о кривичном праву и националној економији да би критиковао режим кнеза Михаила као аутократски. Међутим, министар просвете Коста Цукић који је председавао скупу није дозволио да Јовановић одржи говор. Успротивио се, такође, листи кандидата за почасне чланове Друштва српске сло-

⁴⁰ *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији*, књ. 14, 1861, 137–146.

⁴¹ *Владе Србије 1805–2008*, уредио Радош Љушић, Београд 2005, 103–106.

⁴² Живан Митровић. *Српске политичке странке*, Београд 1939, 55.

весности које је предложио Јовановић.⁴³ Овај догађај је изазвао бурне реакције студената који су стали на страну својих професора. На предлог министра просвете Косте Цукића, кнез Михаило је суспендовао рад Друштва српске словесности, а Владимира Јовановића отпустио из службе.⁴⁴ Након шест месеци Друштво је поново обновљено под називом Српско учено друштво. Либерали су прогањани и на Великој школи где је режим поставио надзорника да контролише расположење студената и професора према власти. Режим је отишао корак даље допуном закона о Великој школи 29. марта 1864. године којим је министар просвете добио право да на Великој школи поставља поред редовних и хонорарне професоре.⁴⁵

Сукоб између либерала и кнеза Михаила Обреновића је кулминирао за време такозване Мајсторовићеве завере из 1864. године. Пошто је Велики суд у коме је један од судија био и Јеврем Грујић ослободио оптужене, иако их је нижи суд осудио као криве, кнез Михаило је одлучио да покрене акцију против чланова Великог суда. Донет је специјални закон по коме су судије које су ослободиле оптужене осуђене на четири године затвора.⁴⁶ Последња Народна скупштина за време владавине кнеза Михаила одржана је у Крагујевцу од 11. октобра до 25. октобра 1867. године. Михољска скупштина је сазвана по закону из 1861. годи-

⁴³ В. Јовановић, *Успомене...*, 182–183.

⁴⁴ *Српске новине*, бр. 12, 28. јануара/9. фебруара 1864, 39.

⁴⁵ *Српске новине*, бр. 36, 24. марта/5. априла 1864, 134.

⁴⁶ Димитрије Маринковић наводи да се кнез Михаило претходно распитивао код двојице судија Великог суда Алексе Романовића и Николе Поповића о томе да ли су судије погрешиле када су ослободиле оптужене у Мајсторовићевој завери 1864. године. Њихово мишљење је ишло у прилог томе да су судије прекршиле закон због ослобађајуће пресуде и да су криви по члану 127 Кривичног законика Кнежевине Србије. Након тога је образована комисија састављена од три члана која је имала задатак да испита судије. Приликом испитивања судије су се браниле негирањем кривице, док је Јеврем Грујић инсистирао да се у протокол саслушања запише „ћути“. Судије Великог суда: Јован Филиповић – председник, Маринко Радовановић, Јеврем Грујић, Јован Мићић и Јован Николић-Чокејић осуђени су на четири године робије, док је први секретар суда Стојча Ивановић који је судио Миловану Јанковићу ослобођен пошто му је Јеврем Грујић био кум. (Д. Маринковић, *Успомене...*, 167–169)

не. По овом закону кнез је имао право да именује председништво Скупштине. За председника је постављен Живко Карабиберовић, за потпредседника Тодор Туцаковић, за секретаре Милан Ђ. Милићевић и Ђорђе Пантелић. Кнез Михаило је беседом отворио Михољску скупштину. У адреси је група либералних посланика на челу са јагодинским послаником протом Јованом Јовановићем изнела предлоге о повећању удела Народне скупштине у законодавној власти. У прилог томе либерали су, мада веома стидљиво, тражили да се уведе министарска одговорност како према кнезу тако и према Народној скупштини, да Скупштина сама бира своје председништво, а не да га поставља кнез и да се донесе закон о слободи штампе. Скупштинска опозиција је у ствари тражила враћање закона о Народној скупштини из 1859. године. Међутим, сви предлози посланика су били одбијени, јер су се томе успротивили посланици одани кнезу.⁴⁷

Режим кнеза Михаила Обреновића је „привременим обустављањем рада Друштва српске словесности, афером Великог суда и одласком водећег либералног идеолога, Владимира Јовановића из Србије, показао да опозиционом покрету у Србији нема места“. Након убиства кнеза 1868. године, Намесништво је успело да на своју страну придобије већину либерала за доношење новог Устава. Корените политичке реформе су започеле усвајањем Устава из 1869. године и органских закона за време заседања прве законодавне скупштине у Крагујевцу 1870. године.⁴⁸

⁴⁷ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1939, 72; Бориша Радовановић, *Михољска скупштина у Крагујевцу 1867. године*, у: *Шумадијски анали*, бр.4, Крагујевац 2008, 47–48.

⁴⁸ Данко Леовац, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) - Начела и пракса*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010, 238.

Припреме и доношење Устава из 1869. године

Пред крај своје владавине кнез Михаило Обреновић је дао налог тадашњем председнику Апелационог суда Радивоју Милојковићу⁴⁹ да сачини Нацрт устава, али тај нацрт никада није прихваћен.⁵⁰ Јован Ристић, представник конзервативног крила Либералне странке, предлагао је кнезу Михаилу да изврши одређене политичке реформе са образложењем да је народу боље дати политичке реформе него да их он силом отме.⁵¹ Радивоје Милојковић је Уставни нацрт завршио у фебруару или марту 1868. године. Уставна реформа се морала одложити јер се због убиства кнеза Михаила Обреновића држава нашла у веома тешкој ситуацији. Иако овај нацрт није прихваћен, значајан је по томе што је њиме по први пут у Србији предвиђено дводомно Народно представништво са законодавном влашћу. Највећи број чланова Нацрта устава (чак 92 члана) посвећен је законодавном телу.⁵²

⁴⁹ Радивоје Милојковић је рођен 1832. године у селу Глоговац (Кушиљево) у Пожаревачком округу, а умро у Београду 1888. године. Након што је завршио школовање на Лицеју у Београду 1852, три године је радио као писар у Пожаревцу. У периоду од 1855. до 1859. године као државни питомац студирао је право у Хајделбергу и Паризу. По повратку у Србију ступио је у државну службу 1859. године. Обављао је читав низ важних државних функција почев од секретара министарства правде па до председника Министарског савета 1869–1872. године. Имао је великог удела у изради Устава из 1869. године. Био је искусан политичар и један од најспособнијих администратора у либералној странци. (*Владе Србије...*, 118)

⁵⁰ У својим мемоарима Јован Авакумовић је написао да му је Радивоје Милојковић једном приликом испричао да је Нацрт устава саставио по налогу кнеза Михаила неколико месеци пре његовог убиства. Радивоје Милојковић је тврдио да му је кнез приликом предаје Нацрта устава рекао да ће Србији подарити Устав, јер је дошло време за то. (Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци-Нови Сад, 2008, 122)

⁵¹ Љубица Кандић, *Уставопрравни развој Кнежевине и Краљевине Србије (до 1918. године)*, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова, САНУ, Београд 1990, 20.

⁵² Маша Кулаузов, *Уставни нацрт Радивоја Милојковића од 1868. године, Истраживања* бр. 17, Нови Сад 2007, 63–66.

Народно представништво су чинили изборни (доњи) и стални (горњи) дом. Горњи дом би се формирао проширивањем Савета, јер је Милојковићев Нацрт устава у стални дом укључивао одређени број лица из свештеничких, војних и чиновничких редова. Доњи дом, тј. Скупштина би заједно са сталним домом добила законодавну власт, али без законодавне иницијативе и буџетског права. Поверавајући либералу Радивоју Милојковићу израду Нацрта устава, кнез Михаило је имао намеру да измири ставове конзервативаца и либерала. Међутим, Јован Ристић је упорно одбијао да сарађује са Христићем, па је као представник либерала у владу ушао Димитрије Црнобарац.⁵³ Кнез Михаило није дочекао доношење новог Устава, јер је убијен 11. јуна 1868. године у Кошутњаку.⁵⁴ О атентату на кнеза Михаила Обреновића у свом *Дневнику* Никола Крстић је забележио: „Србија изгуби свог владоца, који посвети свој живот да оснује српском народу лепшу будућност; да српски народ поведе напретку.“⁵⁵

Одмах после убиства кнеза Михаила формирано је „Привремено Намесништво Књажевског достојанства“, које су чинили председник Државног савета Јован Мариновић, министар правде Рајко Лешјанин и председник Касационог суда Ђорђе Петровић. Намесништво је издало прокламацију у којој је најавило сазивање Народне скупштине, која би требало да одлучи о наследнику престола. У прокламацији Намесништво је обећало да ће радити у корист народа и да ће све учинити „да воља Србије буде поштована и уважена“.⁵⁶ Без обзира на то што је Привремено намесништво објавило да је убиством кнеза Михаила династија Об-

⁵³ Д. Леовац, *нав. дело*, 234.

⁵⁴ О атентату опширније види у: Никола Христић, *Мемоари*, прир. Небојша Дамњановић, Београд 2006, 515–521; Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Радослав Љушић, Београд 1990, 92–93; И. Н. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 1, Београд 1935, 114–115.

⁵⁵ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876. године*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 29.

⁵⁶ Историјски архив Београд, Управа града Београда (даље: ИАБ, УГБ) 1868, К 1097, Ф XXIII, 359, у: *Живети у Београду 1868–1878. Документи управе града Београда*, Београд 2006, 127.

реновић остала без наследника и да се мора бирати нови кнез, министар војни, пуковник Миливоје Блазнавац, спречио је све то својим наредбама од 11. јуна и 17. јуна 1868. године.

У својим наредбама објавио је да је законити наследник убијеног кнеза Михаила Обреновића Милан IV, унук Јеврема Обреновића, и да сва војска стална и народна, мора да буде верна кнезу Милану Обреновићу. Дакле, Велика народна скупштина имала је само да потврди кнеза Милана за законитог наследника српског престола. Скупштина⁵⁷ је заседала 2. јула 1868. године, а кнез Милан Обреновић изабран је три дана касније. Пошто је кнез био малолетан изабрано је стално Намесништво које су чинили: Јован Ристић, Миливоје Петровић Блазнавац и Јован Гавриловић.⁵⁸ У време ових догађаја, једине две колико-толико организоване политичке групације били су конзервативци и либерали. Конзервативци су били истрошени, будући носиоци апсолутистичке политике кнеза Михаила, док су либерали били изнурени дугогодишњим прогонима и притисцима, те нису имали снаге за озбиљно политичко деловање. Једини који је имао довољно смелости да се ухвати у коштац са тешким стањем у земљи био је Миливоје Блазнавац.⁵⁹ Спроводећи унапред утврђени план, успео се на власт. О томе сведочи разговор који је водио са аустријским конзулом Калајем о предстојећој скупштини: „Предложиће ре-

⁵⁷ Велика Народна скупштина као посебно тело била је предвиђена Законом о Народној скупштини из 1861. године, а касније уставима из 1869, 1888. и 1903. године. По закону о Народној скупштини из 1861. године Велика Народна скупштина је решавала питања о избору новог кнеза, намесништва или усвајања престолонаследника. Каснији устави су јој дали овлашћења да решава измене и допуне устава, као и нека друга овлашћења прецизирана уставом. Била је четири пута већа од обичне скупштине. У односу на обичну скупштину имала је демократски карактер јер су у њен састав улазили изабрани народни посланици, а не постављени као што је то био случај са обичном скупштином. (С. Јовановић, *Велика Народна скупштина. Студија о уставотворној власти*, Београд 1900, 26–32; Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд 1999, 40)

⁵⁸ Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 73–77; Р. Љушић, *Историја српске државности...*, 139; *Српске новине*, бр. 86, 23. јуни 1868. године.

⁵⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века (1858–1878)*, књ. 1, Београд 1923, 215–216.

форме, али само веома умерено, војску ће, међутим сасвим самостално одвојено организовати и кнез ће имати власт да сву народну војску подвргне под војни закон. Намесништво ће поднети неколико законских предлога, које Скупштина неће прихватити. То је већ унапред удешено и чини се зато да би Намесништво отклонило од себе одговорност. Уопште, по њему, Скупштину не треба хушкати против Омладине, већ умиривати.⁶⁰ Тако је Блазнавац, након убиства кнеза Михаила Обреновића, и формално постао први човек у земљи.⁶¹

Намесништво је пре отварања уставног питања постигло договор с либералима који се углавном сводио на две главне тачке: 1) успоставити уставну државу с представничким системом и 2) оспособити и организовати оружане снаге Србије за мисију народног ослобођења и уједињења. Међутим остали захтеве либерала (успостављање народне суверености, слобода штампе, збора и договора, увођење локалне самоуправе и парламентарне владе) Намесништво није прихватило. Ако се има у виду да су конзервативци као носиоци самовољне политике кнеза Михаила Обреновића били омражени у народу сасвим је било логично да се Миливоје Блазнавац окрене либералима и постигне договор с њима. Међутим, иза овог договора са Блазнавцем стајало је свега неколико појединаца, а не сама Либерална странка, што се и видело на Великој народној скупштини приликом усвајања новог Устава, будући да седници није присуствовао нико од светоандрејских либерала.⁶²

Поставља се питање којим разлозима су се руководили намесници да одмах по доласку на власт покрену процедуру за доношење новог Устава? Осим личних побуда, на првом месту стоји

⁶⁰ Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд- Нови Сад 1976, 186.

⁶¹ „Ми смо дакле под војничком диктатуром!... Сва је власт концентрисана у рукама ратног министра Миливоја. Он енергично ради да одржи ред у интересу кнеза Милана, и по његовом плану.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II...*, 39)

⁶² Мирослав Свирчевић, *Карактер система власти према намесничком Уставу, у: Два века српске уставности*, Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12. марта 2010. године, Београд 2010, 207.

члан 13 Закона о наследству књажевског српског престола.⁶³ Тај члан је прописивао да се у случају малолетства кнеза, намесници бирају на три године и да се исти поново не могу изабрати. Како је кнезу Милану до пунолетства остало четири године, намесници су одлучили да донесу нови Устав чиме би спречили долазак нових људи у Намесништво. „У овим побудама лежи цело објашњење што је 1869. године у Србији донесен нови Устав“, говорио је Милутин Гарашанин.⁶⁴ Сасвим очекивано, Јован Ристић је негирао све Гарашанинове тврдње, истичући да због продужења мандата за још годину дана не треба државу окренути наглавце. Намесници би у сваком случају добили већину у Државном савету и тако свакако себи продужили мандат.⁶⁵

Неколико месеци по убиству кнеза Михаила, Намесништво је приступило изradi новог Устава.⁶⁶ Намесништво је сазвало један одбор од 76 лица у Београду, претежно виших чиновника, интелектуалаца и трговаца. Седнице одбора отворене су 18. децембра 1868. године, а народ је прозвао овај одбор Светоникољски јер је свој рад отпочео на Светог Николу.⁶⁷ У писму Паји Михаиловићу Светозар Марковић се осврнуо на беседу којом је Намесништво отворило Уставни одбор. Намесништво је унапред изјавило да сазива најбоље народне представнике да би чуло мишљење народа о извођењу реформи. Дакле, седнице нису биле посвећене изradi нових закона и доношењу новог устава. Светозар Марковић се позвао на изјаву Јована Илића, члана одбора, који је у одговору на питање Намесништва да ли је земљи сада потребан Устав, одговорио да су задаци спољне политике Србије

⁶³ Закон о наследству књажевско-српског престола усвојен је 1859. године, а допуном закона о наследству престола 1861. године, било је предвиђено да кнез има право да у виду тестаментa одреди наследника престола. (Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот II*,..., 40)

⁶⁴ Милутин Гарашанин, *Два Намесништва*, Београд 1893, 35–36.

⁶⁵ Ј. Ристић, *Једно Намесништво 1868–1872*, Београд 1894, 38.

⁶⁶ Мирослав Ђорђевић, *Уставни развитак Србије у XIX веку*, Лесковац 1970, 59.

⁶⁷ М. Кулаузов, *Још неколико напомена о раду Светоникољског одбора*, у: Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, *XXLIII*, 3, Нови Сад, 2009, 299.

важнији од задатака унутрашње политике, и да се због уставне реформе не може запоставити ослобођење српског народа од Турака. По мишљењу Светозара Марковића опозиција није смела да узме учешће у том одбору, јер влада није дозволила да народ преко својих представника износи предлоге, него је по својој мери формирала комисију која би наводно радила у његово име.⁶⁸

Светоникољски одбор заседао је од 19. до 31. децембра 1868. године. Одржао је укупно девет седница, а њиме је председавао председник владе и министар правде Ђорђе Ценић,⁶⁹ док је потпредседник био Радивоје Милојковић.⁷⁰ Јован Авакумовић је био секретар одбора.⁷¹ Отварајући Светоникољски одбор Намесништво је указало на потребу да Народна скупштина добије законодавну власт, да се прогласи министарска одговорност и да се законом уреди слобода штампе.⁷² Намесништво је било живо заинтересовано да од Светоникољског одбора добије пристанак да се за време малолетства кнеза може донети нови устав.⁷³

⁶⁸ Светозар Марковић – Павлу-Паји Михаиловићу, Петроград, 7/19. јануар 1869. године, у: Светозар Марковић, Целокупна дела, I, Београд 1987, 242.

⁶⁹ Ђорђе Ценић (1825–1903), студирао је право у Немачкој. Након завршених студија 1849. године постао је професор кривичног права на Лицеју, а 1853. дошао је на положај председника првостепеног суда. За време кнеза Михаила постављен је за члана Државног савета, обављајући ту функцију до 1889. године када је пензионисан. У влади Филипа Христића постао је уместо Јеврема Грујића министар правде 1860. године. За време Намесништва био је председник Министарског савета и министар правде, а исту функцију обављао је и у Мариновићевој влади 1873–1874. године. Био је један од највиђенијих чланова старе Конзервативне странке. (*Владе Србије...*, 115)

⁷⁰ Види напомену бр. 1.

⁷¹ Јован Авакумовић (1841–1928) студирао је правне науке у Немачкој, Швајцарској и Француској. У периоду од 1881. до 1887. године био је адвокат и судија Касационог суда, а од 1889. до 1892. године обављао је дужност председника владе (1892/93; 1903). Један је од најистакнутијих представника Либералне странке. (*Владе Србије...*, 170)

⁷² *Српске новине*, бр. 160, 9/18. децембар 1868.

⁷³ Јован Авакумовић је у својим мемоарима записао да је „Намесништво одбору положило ова питања:

Да ли је потребно Србији, тада, дати Устав;

Да ли се то може урадити за време малолетства књаза, и

На седницама одбора највише пажње посвећено је уређењу законодавног тела.⁷⁴ Приликом отварања седница одбора Намесништво је у својој беседи указало на потребу увођења дводомног законодавног тела. Државни савет је по мишљењу намесника требало да обавља функцију Горњег дома, али у нешто измењеном саставу. Намесници су предлагали да број саветника остане исти када скупштина не ради, а када се скупштина сазове повећао би се број саветника за 40–50 лица које би постављао владар: „По свршетку седница скупштинских враћао би се умножени број чланова саветских на своја стална занимања онако исто, као што то чине и посланици народни“. У прилог дводомног систему намесници су говорили да Дводомно народно представништво доноси квалитетније законе, јер се о њима расправља у оба дома: „Самом скупштином врше се послови лакше и простије; но од законодавног тела не иште се брзо, већ се иште зрело, па ма и спорије решавање ствари, јер се ове утолико успешније расправљају, уколико се хладније и свестраније испитују“. У дводомном народном представништву заступљени су сви друштвени слојеви: „У нас сеоско становништво мало показује наклоности, да за своје скупштинске представнике бира људе, који не припадају његовом реду, и како је ова врста народа нашег најмногобројнија, тако да је она у скупштини народној претежућа спахија. Узме ли се у призрење да законодавно тело има да обухвати сав народ, онда оно, при таквим околностима, не би било најверније огледало свековрстних сила народних; докле би, напротив, установе, и скупштинска и саветска, обгрлиле све животне силе народа, те образовале прави облик његов.“⁷⁵

На првој седници Уставног одбора чланови одбора су расправљали о потреби увођења нових реформи у духу исказаних народних жеља на Великој народној скупштини. Стојан Бошко-

Треба ли у новом Уставу задржати установу Велике народне скупштине, за извесне политичке догађаје и послове“. (Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 120)

⁷⁴ О раду Светоникољског одбора, види у листовима *Јединство* бр. 3 од 9/21. децембра 1868; бр. 5 од 13/25. децембра 1868. и *Србија* бр. 127 од 14/26. децембра 1868. године, која је објавила списак свих чланова одбора.

⁷⁵ *Српске новине*, бр. 160, 9/21. децембра 1868, Беседа којом је Намесништво књажевског достојанства отворило Уставни одбор.

вић, секретар у министарству спољних послова, предложио је да се што пре приступи реформи српских установа у духу слободе и толико пута изјављених жеља народа. Реплицирајући Стојану Бошковићу, Јован Илић је доказивао да судбину српског народа не треба прокоцкати због привремених реформи: „Треба пре свега гледати нашу браћу, која тражи слободнога крова, а не парламенте“. Бошковић је изнео своје аргументе: „Ми мачем и сабљом не можемо ни маћи, ако се слободним установама не осигурамо од могућних сплетака у унутрашњости“. И поред аргумената Јована Илића, у уставном одбору преовладало је већинско мишљење о потреби да се изврши уставни преображај земље.⁷⁶

Другу и трећу седницу обележиле су дискусије о уређењу законодавног тела. У прилог дводомном законодавном телу изјаснили су се начелник министарства финансија Чедомиљ Мијатовић, секретар министарства спољних послова Стојан Бошковић, Ранко Алимпић начелник крајинског округа и уредник листа *Србија* Љубомир Каљевић. Заступајући ставове о дводомном представништву Ранко Алимпић је указао на потребу постојања једног тела у којем би била заступљена интелигенција и људи од карактера. Саветнике би постављао кнез и он би био трећи законодавни фактор. Дакле, Народна скупштина, Савет и владар представљали би три тела законодавне власти у Кнежевини Србији. Каљевић је инсистирао на томе да Горњи дом буде нека врста усмеравајућег тела Народној скупштини на тај начин што би трећину чланова Савета постављала влада, а две трећине би бирао народ. Истичући потребу увођења дводомног представништва Чедомиљ Мијатовић је говорио да знатно мања опасност прети дводомном законодавном телу од брзоплетих промена закона него Народној скупштини, те „да је опасност демократске монархије у томе што већина народа влада, а ова се лако даје навести на зло појединима људима, против својих интереса... Даље је опасност што народ често од другог наведен хоће лако да промени законе. То су главне опасности, а остале истичу од ових.“⁷⁷

⁷⁶ I седница Уставног одбора од 9/21. децембра 1868, *Јединство*, бр. 5 од 13/25. децембра 1868, стр. 13.

⁷⁷ II седница Уставног одбора од 10/22. децембра 1868, *Јединство*, бр. 6 од 14/26. децембра 1868, стр. 17–18.

Панта Срећковић је нагласио да се један законски предлог може боље анализирати, ако се о њему расправља у два, а не у једном дому. И Димитрије Маринковић је указао на потребу увођења дводомног законодавног тела, јер није реално да читава интелигенција уђе у скупштину.⁷⁸

Уставни одбор је једногласно прихватио увођење дводомног народног преставништва, тј. поделу законодавног тела на Државни савет као Горњи дом и Народну скупштину као општепредставничко тело. Од 76 чланова уставног одбора само је њих 11 гласало условно уз резерву да може повући свој глас у случају да будућа организација Горњег дома не буде по њиховој вољи. Пошто је одбор усвојио увођење дводомног законодавног тела, отворена је расправа о броју саветника у односу на број посланика у скупштини, о томе ко би требало да поставља чланове Савета, о условима који морају бити испуњени да би се лице поставило или изабрало за саветника, о односу између скупштине и Државног савета тј. која ће од ових установа имати право законодавне иницијативе. О овим питањима се расправљало тек на петој седници, иако су истакнута већ на трећој седници Уставног одбора.⁷⁹

Што се тиче броја саветника већина чланова одбора се сагласила да број чланова савета износи једну трећину од броја посланика у Народној скупштини. За такво решење изјаснили су се судија Никола Недељковић, Стојан Бошковић, Чедомиљ Мијатовић, Ранко Алимпић и председник суда Рудничког округа Милан Пироћанац. Никола Недељковић је сматрао да би чланове Савета требало да поставља кнез. Саветници треба да имају навршених тридесет година живота и да поседују непокретности. Мора да постоји сагласност између Скупштине, Савета и владара да би се неки законски предлог усвојио. Милан Пироћанац је предложио да се број саветника не мења у случају када скупштина не ради, а када дође до скупштинског заседања њихов број би се повећао највише до 40. По њему, саветнике би требало да бира народ доживотно како би им била осигурана потпуна независност у раду.

⁷⁸ Исто, 18.

⁷⁹ III седница Уставног одбора од 11/23. децембра 1868, *Јединство*, бр. 7 од 16/28. децембра 1868, 21.

Ранко Алимпић се сложио са предлогом Николе Недељковића да саветнике поставља владар. Да би се обезбедила већа самосталност у раду они морају бити доживотно постављени. Алимпић даље наводи да саветник мора да буде одан династији Обреновић, да је навршио тридесет пет година живота, да има најмање десет година радног искуства у државној служби и да се ради о часном и поштеном човеку.⁸⁰

На шестој седници Уставног одбора своје мишљење о квалификацији саветника изнели су и Стојан Бошковић и Чедомиљ Мијатовић. Стојан Бошковић предлаже да само оно лице које поседује више образовање и са навршених тридесет пет година живота може бити бирано у Горњи дом. У случају да дође до неких несугласица између два дома Бошковић предлаже да се истовремено састану и један и други дом како би се несугласице превазишле, а да се усвоји онај законски предлог за који се изјасни већина посланика. Чедомиљ Мијатовић истиче да саветници морају бити угледни људи са навршених тридесет година живота и да поседују непокретно имање.⁸¹ Без обзира на то што су се сви слагали да је потребно завести дводомно законодавно тело, међу члановима одбора постојала су различита мишљења у погледу уласка чланова у Горњи дом. Насупрот Пироћанцу који се залагао да чланове савета бира народ доживотно, Ранко Алимпић и Јован Бошковић су се залагали да саветнике поставља владар. Љубомир Каљевић је указао на потребу да две трећине саветника бира скупштина, а једну трећину влада да би се избегла ситуација да Горњи дом постане владин орган. Само на тај начин обезбедила би се већа независности у раду Државног савета јер он не би у потпуности зависио од владе.⁸²

Аћим Чумић, професор Велике школе, сложио се са Миланом Пироћанцем да саветнике бира народ доживотно и при том је додао: „Да се састави стално представништво народно или савет од 20 до

⁸⁰ V седница Уставног одбора од 12/24. децембра 1868, *Јединство*, бр. 10 од 21. децембар/2. јануара 1869, 31.

⁸¹ VI седница Уставног одбора од 14/26. децембра 1868, *Јединство*, бр. 11 од 24. децембра/5. Јануара 1869, 35–36.

⁸² V седница Уставног одбора од 13/25. децембра 1868, *Јединство*, бр. 10 од 21. децембра/2. јануара 1869, 32.

25 чланова, које да бира народ непосредним избором на цео живот, да су добро награђени, да бирају сами себи председника, да буде јавност у њиховом раду, да им се препоручи да пролазе кроз народ, да су сасвим сигурни и независни према влади и према народу /.../ Такви сенатори били би као оно патријарси или свеци, јер изабрани за целог века имали би довољно знања и независности за представништво народно.⁸³ Стојан Бошковић је устао против Чумићевог предлога истакавши следеће: „То би значило дати неколицини случајно изабраних људи власт за 20 и 30 година, да решавају судбину земље, то би значило за толико година везати руке чак и потомству нашем које може имати много другачије и напредније мишљење и тежње. Од таквог вечитог савета по уверењу говорниковом не би били сигурни ни народ ни династија, о чему има доказа у историји нашој“. Тодор Туцаковић из Крагујевца је указао на потребу да Велика народна скупштина предложи кнезу одређени број саветника, а да владар по својој вољи изабере кога он жели.⁸⁴

На седницама Уставног одбора о организацији избора и начину избора народних посланика веома се мало говорило. Димитрије Главинић, трговац из Шапца, предложио је да постојећи начин избора остане, тј. да избори по срезовима буду посредни, а по варошима непосредни. Сваки пунолетан Србин треба да има бирачко право, а за посланика се може изабрати само лице које плаћа потпун данак. Димитрије Димитријевић из Параћина у потпуности се сложио са Главинићем и у свом обраћању указао и на то да свака поштена пореска глава, која плаћа пуни данак и има непокретности може да бира и да буде бирана. Димитријевић истиче да осим полицијских и судских чиновника остали чиновници могу бити посланици. Готово сви говорници су се сложили да избори по срезовима буду посредни, а по варошима непосредни. Такође су се сложили да се и чиновницима омогући улазак у Скупштину.⁸⁵

⁸³ VII седница Уставног одбора од 15/27. децембра 1868, *Јединство*, бр. 13 од 30. децембра/11. јануара 1869, 41.

⁸⁴ VIII седница Уставног одбора од 16/28. децембра 1868, *Србија*, бр. 3 од 3/15. јануара 1869, 1–2; *Јединство*, бр. 14, од 1/13. јануара 1869, 43–44.

⁸⁵ IV седница Уставног одбора од 12/24. децембра 1868, *Јединство*, бр. 9 од 20. децембра/1. јануара 1869, 27.

На последњој седници одбора усвојено је да министри одговарају пред законом, али није решено пред којим телом. Пошто је одлучено да народ треба да има закон о штампи, председник одбора Ђорђе Ценић је закључио његове седнице и објавио да је његов рад завршен. Дакле, о организацији савета, о уређењу Горњег дома због великих разлика у ставовима чланова одбора није се гласало.⁸⁶ Познато је да Устав из 1869. године није предвидео установу дводомног народног представништва. На основу свега што је до сад речено, поставља се логично питање, зашто је Намесништво у Уставном нацрту изоставило установу дводомног законодавног тела? Одговор на ово питање треба потражити у намери Намесништва да онемогући превласт Државног савета не само над скупштином него и над владом. Управо су се због тога намесници успротивили увођењу Горњег дома, јер су они ову установу више замишљали као институцију која би контролисала и усмеравала сељачку Народну скупштину, а не као контролу владе.⁸⁷

Да би се обезбедило од било каквих изненађења на Великој народној скупштини Намесништво је одржало конференцију са посланицима на којој је утврдило све елементе скупштинског система. Дакле, све је било унапред припремљено, још пре опште дебате на уставотворној скупштини. Сваки срез и окружна варош бира по једног посланика на 3000 пореских глава (по једног посланика бирају срез и варош са више од 3000 пореских глава), а вишак од преко 1500 пореских глава омогућује избор још једног посланика (два посланика бира и Београд). Сваки пунолетан Србин који је навршио тридесет година живота и плаћа држави порез од најмање шест талира годишње на имање, рад или приход може бити изабран за посланика. Чиновници и сви они који спадају у ред чиновника (пензионери, они који се издржавају из државне касе, првозаступници), не могу бити бирани за посланике. Ово ограничење није важило за кнеза. Војници стајаће војске не могу ни да бирају, ни да буду бирани.⁸⁸ Када се

⁸⁶ IX седница Уставног одбора од 17/29. децембра 1868, *Јединство* бр. 15 од 3/15. јануара 1869, 48.

⁸⁷ Слободанка Стојичић, *Уставни развитак Србије 1868–1888*, Лесковац 1980, 12.

⁸⁸ Ивана Крстић, *Скупштински избори под уставом Краљевине Србије 1888*, магистарски рад одбрањен на Правном факултету у Нишу 2003. године, 4–5.

упореде изнети ставови чланова Светоникољског одбора и садржај уставног нацрта очигледно је да је Намесништво изиграло готово све закључке Уставног одбора, јер они нису имали никаквог утицаја на садржај уставног нацрта.⁸⁹

Да је Намесништво имало намеру да читаву одговорност за изграду Устава пребаци на чланове Светоникољског одбора потврђује нам члан тог одбора, Јован Илић, који је у разговору са Николом Крстићем изјавио следеће: „Ја сам мислио да се хоће озбиљски да се ради и договара, а кад то неће, немам тамо посла. С чапкунаријом се не може радити. Ако су хтели да буде оно што они хоће, поштено би било да су узели сву ствар на своја рамена, на своју одговорност, а не да увлаче кукавне и невине људе у то. Одовуд се види да је и тадашњи одбор иста онаква игра и комедија, као што су поготову све наше скупштине биле.“⁹⁰ Дакле, Нацрт устава израдио је Јован Ристић у сарадњи са Радивојем Милојковићем, који је тада заузимао положај министра унутрашњих дела, а касније након усвајања новог устава, за све време трајања Намесништва био је председник владе. Осим намесника и министара практично нико није имао прилике да се упозна са потпуним текстом уставног нацрта пре састанка Велике народне скупштине у Крагујевцу.⁹¹

Намесништво је указом од 1. јуна 1869. године заказало за 9. јун изборе за Велику народну скупштину која је требало да се састане 22. јуна 1869. године у Крагујевцу. Министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић је упутио распис свим окружним начелствима и Управитељству вароши Београда. У овом распису министар Милојковић је наложио свим начелницима и Управитељству вароши Београда да у складу са законом о Народној скупштини од 29. августа 1861. године, позову бираче који по овом изборном закону имају бирачко право. После завршених избора, изборна скупштина би изабраним посланицима издала пуномоћје у складу са 26. чланом закона о Народној скупштини. Посланици су били у обавези да ово пуномоћје предају Великој народној скупштини у Крагујевцу. Свако начелство је имало оба-

⁸⁹ Д. Николић, *нав. дело*, 99.

⁹⁰ Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот*, II..., 89.

⁹¹ Д. Николић, *нав. дело*, 99.

везу да састави и преда списак имена изабраних посланика министру унутрашњих дела. Министар унутрашњих дела је саставио таблицу, у којој је одређен број посланика који ће се бирати по окрузима на основу броја пореских глава. Велика народна скупштина је бројала 516 посланика.⁹²

Након отварања Велике народне скупштине 22. јуна 1869. године, министар правде и председник Министарског савета Ђорђе Ценић позвао је посланике да одреде једну комисију од 18 посланика, чији би задатак био да прегледа пуномоћства посланика. Овом комисијом је председавао министар правде Ђорђе Ценић. Под његовим председништвом комисија је 23. јуна прегледала пуномоћства посланика и доставила извештај о свом раду Народној скупштини. Након тога народни посланици су положили заклетву пред министром унутрашњих дела у складу са чланом 33 Закона о Народној скупштини. За председника скупштине изабран је Живко Карабиберић, посланик вароши Београд, за потпредседника Тодор Туцаковић, посланик вароши Крагујевца, а за секретаре Коста Грудић посланик вароши Крагујевца и Јован Бошковић посланик вароши Лознице.⁹³

Пре претреса Нацрта устава неки посланици су указали на потребу да се Уставни нацрт упути Државном савету, да га прегледа, што је влада и усвојила и упутила савету предлог новог Устава. Међутим, како се савет изјаснио да тај посао не може да заврши ни за двадесет дана, влада је одлучила да одузме пројекат од савета и да га пошаље Великој народној скупштини. На тај начин намесници и влада су својом одлуком дали Великој народној скупштини уставотворну власт.⁹⁴ У адреси⁹⁵ Скупштина је изја-

⁹² *Српске новине*, бр. 60 од 20. маја/1. јуна 1869. године. Указ Намесништва о избору посланика за Велику народну скупштину; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 126.

⁹³ Протоколи Велике народне скупштине држане 10/22. јуна 1869. године у Крагујевцу, Београд 1870, 1–6.

⁹⁴ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 179.

⁹⁵ Адреса је акт којим парламент одговара на владареву престону беседу приликом отварања заседања парламента. Престона беседа представља програм владе за следећу годину коју владар упућује парламенту, док парламент адресом исказује свој став према том програму. (Миодраг Јовичић, *нав. дело*, 10)

вила да је време да се земљи да нови Устав, који ће бити прави израз опште народне воље. Посланици су указали на потребу да влада поднесе такав Нацрт устава, којим ће се народу признати одлучујући глас у законодавству. Посебно је наглашена потреба доношења закона којим би се осигурао живот, част, слобода и имовина грађана, да се скупштина сазива сваке године, судску независност, равноправност грађана пред законом, министарску одговорност, општу самоуправу, законом уређену слободу штампе, увођење поротних судова који ће судити за крађу и паљевину и на крају такво уређење судских, полицијских и финансијских власти које би одговарале интересима народа.⁹⁶

На скупштинској седници од 29. јуна 1869. године председник Министарског савета и министар правде Ђорђе Ценић предложио је посланицима Велике народне скупштине да изабере један одбор који ће прегледати владин предлог о саставу Народне скупштине. Овлашћени министри предложили су скупштинском одбору следећи предлог о Народној скупштини: законодавну власт обавља кнез заједно са Народном скупштином, Скупштина је састављена од изабраних народних посланика и оних које кнез поставља, сваки срез и свака варош на 3.000 пореских глава бира по једног посланика, а вишак од 1.500 пореских глава такође омогућује избор још једног посланика. На свака три изабрана посланика кнез поставља по једног. Скупштински одбор предложио је Скупштини да се овај владин предлог усвоји, што је она и учинила 3. јула 1869. године.⁹⁷

Влада Кнежевине Србије под председништвом Ђорђа Ценића на четвртном редовном састанку од 30. јуна 1869. године поднела је Скупштини Предлог новог устава и указала на потребу да се формира један скупштински одбор који би прегледао овај предлог. Скупштина је усвојила владин предлог и наложила да се из сваког округа и вароши Београд изабере по три посланика који би обавили овај посао.⁹⁸ Именовани одбор је завршио свој рад 6.

⁹⁶ Протоколи Велике народне скупштине држане 10/22. јуна 1869. године у Крагујевцу, Београд 1870, 20–21.

⁹⁷ Исто, 26–29. III редовни састанак од 17/29. јуна 1869. године у Крагујевцу.

⁹⁸ Исто, 30–31. IV редовни састанак од 18/30. јуна 1869. године у Крагујевцу.

јула 1869. године и поднео извештај Великој народној скупштини. Секретар скупштине Јован Бошковић прочитао је извештај и након тога се приступило читању Предлога устава. Посланицима Велике народне скупштине Предлог новог устава је читао министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић.⁹⁹ Након претреса свих чланова Устава Велика народна скупштина је 11. јула 1869. године усвојила Устав из 1869. године.¹⁰⁰

Уставом из 1869. године је у Србији уведен представнички систем, тј. овим уставом је Народна скупштина добила удео у законодавној власти.¹⁰¹ Устав је садржао 133 члана сврстана у десет поглавља. Треће поглавље Устава односи се на Народно представништво. Народна скупштина састоји се од изабраних народних посланика и посланика које кнез поставља (чл. 42). Устав је прописао обичну и Велику народну скупштину. Народни посланици се бирају по варошима на непосредним, а по срезовима на посредним изборима преко повереника (чл. 43). На свака три изабрана посланика кнез има право да постави по једног (чл. 45). То је значило да $\frac{3}{4}$ изабраних посланика чине обичну скупштину, а $\frac{1}{4}$ постављени. Бирачко право је ограничено имовинским цензусом који се састојао у томе да сваки пунолетни Србин плаћа порез на имање, рад или приход (чл. 46). За посланика може бити изабрано лице које је напунило тридесет година живота и плаћа држави порез од најмање шест талира годишње на имање, рад или приход (чл. 47). Адвокати и чиновници нису могли бити народни, већ кнежеви посланици, док је војницима стајаће војске било забрањено да бирају и да буду бирани (чл. 48). Устав није успоставио равнотежу снага између Народне скупштине и кнеза као другог законодавног чиниоца. Члан 5 Устава омогућио је кнезу надмоћнији положај у законодавној власти у односу на Народну скупштину, чиме је стекао право да потврђује и проглашава законе, сазива и одређује место састанка Народне скупштине (чл. 76), као и да отвара и закључује њене седнице, али и да може да их одложи или распусти (чл. 78).

⁹⁹ Исто, 35. VII редовни састанак од 24. јуна/6. јула 1869. године у Крагујевцу.

¹⁰⁰ Исто, 92–97. XI редовни састанак од 29. јуна/11. јула 1869. године у Крагујевцу.

¹⁰¹ И. Крстић, *нав. дело*, 4.

Законодавна иницијатива припала је кнезу, а не Народној скупштини. Скупштина је могла само да изнесе мишљење да се одређени закон донесе или промени, док је кнез предлагао законе (чл. 58). Нови Устав онемогућио је посланике да о закону расправљају у појединостима, тј. нису имали право подношења амандмана на предложени закон. Скупштина је морала или да прихвати или да одбаци предлог закона у целини (чл. 61). Кнез је могао да издаје привремене законе у случају да је безбедност земље доведена у питање и они су важили све док је трајало ванредно стање у земљи (чл. 56).¹⁰² Систем избора који је завео Устав из 1869. године, није давао довољно јемства за слободу избора, јер је гласање било јавно. Полиција је могла да се меша у изборе, нарочито по срезовима, где су се они вршили преко повереника.¹⁰³ Ако Скупштина не би усвојила буџет за нову годину, влада је имала право да пренесе стари буџет за следећу годину. Дакле, буџетско право није припадало Скупштини већ влади. Нови Устав је завео представнички систем без парламентарне владавине, јер министри нису били народни посланици, и није постојала политичка одговорност министара, већ само кривична. Они нису одговарали скупштини, него кнезу.¹⁰⁴

Министре је постављао и отпуштао кнез, они су практично били његови људи од поверења. Слободан Јовановић закључује да: „политичка одговорност министара, која чини суштину парламентарног режима, није постојала по Уставу из 1869. године“. Да Устав из 1869. године није завео парламентаризам у Србији говори и чињеница да Скупштина није могла да примора владу да поднесе оставку у случају да не усвоји буџет за следећу годину.¹⁰⁵ Овим Уставом слобода и права грађана нису довољно прецизирана. Што се тиче слободе штампе она је више декларативна него стварна, јер је влада имала право да у случају опасности за јавну

¹⁰² *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Нова књига, Београд 1988, 77–80.

¹⁰³ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I–III*, Београд 1990, 29–30.

¹⁰⁴ Р. Љушић, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: *Српске студије*, I, Београд 2010, 96.

¹⁰⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1990, 74–75.

сигурност земље обустави слободу штампе. Такође је потребно напоменути да је законом о штампи из 1870. године влада заобилазним путем увела цензуру штампе. Право на слободу збора и удруживања Устав не помиње.¹⁰⁶

Без обзира на све недостатке, Устав из 1869. године представљао је велики преокрет у политичком развоју Србије у 19. веку. Први пут у уставној историји Србије омогућио је народу да учествује у државним пословима па макар то било и у ограниченом обиму. Када је народ једном остварио одређена права више није желео да их се тако лако одрекне.¹⁰⁷ Поделом власти између Народне скупштине и кнеза, а не као до тада између олигархије и њега, Устав из 1869. године је први пут делимично ограничио моћ владара.¹⁰⁸ Доношење овог Устава је знатно поправило положај Србије према Порти, јер је њиме било онемогућено било какво посредовање у унутрашњим сукобима врховних органа власти. Ово је било од посебне важности када се има у виду осамостаљивање Кнежевине Србије од Отоманске империје.¹⁰⁹ Академик Чедомир Попов је закључио да: „више од тога Србија на крају 60-их година XIX века тешко да је и могла остварити.“¹¹⁰

¹⁰⁶ Аца Миловановић, *Устави и уставност у Србији од 1807, 1835–1903*, Београд 1903, 192–193; Драган Стојановић, *Права грађана у уставима Србије*, у: *Уставни развој Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова САНУ, Београд 1990, 170.

¹⁰⁷ Миливоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939, 43.

¹⁰⁸ Чедомир Попов, *Друштвено-политичке прилике у Србији у време доношења Устава од 1869. године*, у: *Уставни развој Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова Сану, Београд 1990, 91.

¹⁰⁹ Р. Љушић, *Историја српске државности...*, 140.

¹¹⁰ Ч. Попов, *нав. дело*, 91.

Прва законодавна скупштина и доношење органских закона из 1870. године

Уставом из 1869. године, Народна скупштина је постала законодавни чиналац у већој мери него што је била за време владе кнеза Михаила. Установа Народне скупштине је новим Уставом добила већи политички значај у односу на раније скупштине, јер се бира-ла сваке треће године, састајала једном годишње и по први пут је добила право да учествује у процесу доношења закона. Обавезно одржавање скупштинских избора утицало је на повезивање политичких истомишљеника с њиховим политичким вођама, будући да су политички прваци приликом избора настојали да успоставе чвр-стије и трајније односе са својим бирачима.¹¹¹ Након ступања на снагу Устава из 1869. године либерали су се окупили под вођством Јована Ристића на једној, док је на другој страни нешто касније дошло до окупљања опозиционих младоконзервативаца.¹¹² У исто време окупљале су се присталице и следбеници Светозара Марковића.¹¹³

Прва законодавна скупштина одржана је 1870. године у Крагујевцу. Да би се Устав увео у живот било је неопходно донети више закона органског карактера како би се развила уставна материја и испуниле празнине за које је Устав из 1869. године предвидео да буду разрађене и допуњене посебним законима.¹¹⁴ Према Јовану Милићевићу празнине Устава и „довршетак намесничког уставног система“, главни су разлози одржавања прве законодавне скупштине

¹¹¹ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 131.

¹¹² Младоконзервативци су водили порекло од уставобранитељских конзервативаца. За разлику од староконзервативаца група младоконзервативних политичара била је надахнута либерално-демократским идејама, тј. њихов конзервативизам био је у знатној мери „разблажен либерализмом“. (*Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 109; Алекс Драгнић, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац 1989, 78; Д. Јанковић, *Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1951, 202)

¹¹³ О животу и раду Светозара Марковића опширније видети у: Јован Скерлић, *Светозар Марковић његов живот, рад и идеје*, Београд 1966.

¹¹⁴ С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1868–1888...*, 23.

у Крагујевцу 1870. године.¹¹⁵ Као што смо већ истакли, Прва законодавна скупштина одржана је у Крагујевцу од 26. септембра до 6. новембра 1870. године. Том приликом донесено је неколико закона: Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о пословном реду у Државном савету, Закон о избору народних посланика, Закон о министарској одговорности, Закон о слободи штампе. Избори за законодавну скупштину вршени су према одредбама ранијих закона, пошто није донет закон о избору народних посланика. На сваких 2.000 пореских глава бирао се по један посланик, док је Намесништво имало право да на свака три изабрана посланика именује по једног. Изабрано је 97 народних посланика, Намесништво је поставило још 24 посланика иако је имало право да именује 32 вирилна посланика. За председника Народне скупштине изабран је Живко Карабиберовић, а за потпредседника Јосиф Панчић, ректор Велике школе. За секретаре су изабрани: Алимпије Васиљевић, Димитрије Јовановић, Јован Бошковић и Милош Прокић.¹¹⁶

У пратњи 18 народних посланика које је Скупштина изабрала, кнез се посланицима обратио беседом: „Помоз вам Бог браћо! Са дубоким осећањем радости поздрављам вас, посланике прве законодавне скупштине, желећи вам да ово ново доба у историји нашој обележите добром слогом и потпуним успехом“. Намесништво је посебном беседом отворило прву редовну Народну скупштину, у којој се наводи да је „нови Устав значио ново доба у животу народа нашег, колико са свога политичког значаја, толико и зато, што је увео у земљи уставну владавину“. Дакле, требало је донети органске законе који су проистицали из новог Устава како би се увео у политички живот земље.¹¹⁷ Скупштина је 1. октобра 1870. године адресом одговорила на беседу коју је у име Намесништва прочитао Јован Ристић. Скупштинска адреса коју је саставио скупштински одбор била је пуна хвале о новом Уставу, за који је речено „да је нови Устав поницао из живота народног без сваког спољног утицаја, чиме је отклоњена највећа сме-

¹¹⁵ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић...*, 196.

¹¹⁶ Б. Мајданац, *нав. дело*, 37; Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 81.

¹¹⁷ Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1870, Београд 1871, 3–6.

тња око унутрашњег уређења земље и отворено пространо поље свестраном развитуку и слободи народној¹¹⁸.

Први закон које је донела Скупштина 13. октобра 1870. године био је Закон о пословном реду у Народној скупштини. Доношење овог закона имало је за циљ да обезбеди што већу ефикасност у раду Скупштине. У односу на Устав из 1869. године садржао је одређене одредбе којих није било у Уставу. Према чл. 6 Скупштина је имала право да искључи посланика који свој изостанак није оправдао „довољно важним узроцима“. У таквој ситуацији скупштина је посебним решењем заказивала избор новог посланика који је долазио на место искљученог посланика. Ова одредба није постојала у Уставу. Нико није могао да одузме мандат посланику осим бирача који су му дали поверење. Посланик је самостално одлучивао да ли ће доћи на седницу Скупштине или не у складу са својим политичким уверењима и посланичком савешћу. Намесништво је имало намеру да обезбеди потпуну контролу над Скупштином на тај начин што је у новом закону унета одредба да скупштинска већина по чл. 59 може спречити говоре опозиционих посланика својом изјавом да је довољно обавештена, после чега је председник Скупштине објављивао да је претрес предлога закона завршен. Скупштинска већина је могла такву изјаву дати одмах после говора надлежног министра или одборског известиоца и на тај начин би опозиција у Скупштини била онемогућена да изнесе своје мишљење о одређеном предлогу закона. Закон о пословном реду у Народној скупштини није предвидео посланички имунитет, јер је по чл. 33 председник Скупштине имао право да одузме реч посланику када је он говорио о несавесном раду чиновника, а да их притом није именовоао. У случају да их именује скупштинска већина је могла да посланика преда суду да тамо докажује истинитост оптужби.¹¹⁹

По закону о избору народних посланика било је предвиђено да се избори за Скупштину одржавају сваке треће године, које је кнез расписивао указом. Након тога је министар унутрашњих дела објављивао

¹¹⁸ *Српске новине*, бр. 113 од 22. септембра/4. октобра 1870. године; Ј. Продановић, *Политичке партије...*, 324.

¹¹⁹ Ј. Продановић, *Политичке партије...*, 324–325; АСАНУ, ЈР, VI/5, бр.76 - Закон о посланичком реду у Народној скупштини из 1870. године; *Српске новине*, бр. 125 од 22. октобра/3. новембра 1870. године.

број народних посланика који ће се бирати у окружним варошима и срезовима (чл. 5). Изборно право имао је сваки грађанин који је навршио 21. годину живота и плаћао порез на имање, рад или приход (чл. 17). Права избора били су лишени: Цигани, најамни радници, они који плаћају бећарски данак, они који су осуђени због злочина, они који су осуђени на губитак части, они који се налазе у затвору или притвору, они за које се судским путем докаже да су разним обећањима и поклонима утицали на бираче да изаберу њиховог кандидата за народног посланика, као и они за које се докаже да су свој глас продали (чл. 18). За посланика може бити изабрано лице које је напунило 30 година живота и да је плаћало шест талира пореза годишње (чл. 22). Како је то предвидео Устав избори су у окружним варошима били непосредни, а у срезовима преко повереника, тј. посредни (чл. 24). Избори у окружним варошима су се одржавали на одређеном месту које је одредила општина (чл. 26). Гласање је било јавно.

По закону бирач се јавно опредељивао кога хоће за посланика (чл. 32). Што се тиче посредних избора у срезовима они су се обављали на следећи начин: у селима на сваких 50 пореских глава бирао се по један повереник, по два повереника бирале су општине које су имале више од 50 пореских глава (чл. 52). Повереници су затим долазили у средско место које је било одређено за изборну повереничку скупштину (чл. 54). Изабрани повереници су бирали народне посланике тако што су прво гласали за све кандидате па ако ни један од њих није имао већину онда су гласали између двојице који су имали највећи број гласова. Кнез је по Уставу имао право да на свака три изабрана посланика постави по једног вирилног посланика. О избору својих посланика кнез је издавао посебан акт у званичним српским новинама. Избори за Велику скупштину обављали су се на исти начин као и за обичну Скупштину. Велика скупштина састојала се само од изабраних народних посланика.¹²⁰

Када је у питању закон о министарској одговорности потребно је напоменути да је Устав у чл. 101 прописао кривичну, а не политичку одговорност министара. Овај закон је још више сузио одговорност министара на тај начин што је увео благе казне и што су дела за која је министар могао бити оптужен брзо застаревала. Државни суд је мо-

¹²⁰ *Зборник закона и уредаба*, књ. 22 (1870), 64–88.

гао одузети звање министру или га је проглашавао неспособним за обављање државне службе. У чл. 23 је било предвиђено да ако прва Скупштина сазвана после учињеног дела не реши да се министар оптужи онда је цео процес застаревао, тј. Скупштина више није имала право да оптужи министра.¹²¹ У таквој ситуацији министар је био неприкосновена личност, јер су влада и кнез увек могли да онемогуће да неки министар буде оптужен. Будући да је по Уставу право да одложи, распусти или закључи седнице Скупштине припадало кнезу он је у сваком тренутку то право могао да искористи да би заштитио министра.¹²² Одредбе Устава (чл. 100–104) којима је сужена министарска одговорност Милутин Гарашанин је назвао „празна беспослица“.¹²³ Јован Ристић је на ове оптужбе Милутина Гарашанина одговорио на следећи начин: „да су по Уставу и закону о министарској одговорности, министри одговорни за сва своја званична дела без изузетка“. Ристић је тврдио да је по чл. 103 закона о пословном реду у Народној скупштини постојала и политичка одговорност министара. Министар је по чл. 101 Устава могао бити оптужен када би учинио неко издајничко дело према држави, када би повредио Устав, када би се утврдило да је примао мито и када би оштетио државу злоупотребом службеног положаја.¹²⁴ Међутим, сасвим другачије је било у пракси (на пример приликом покушаја да се због злоупотребе власти оптужи војни министар Јован Белимарковић).¹²⁵

Устав из 1869. године је у члану 32 прокламовао слободу штампе¹²⁶, али тако није било и у пракси. Либерали су морали да

¹²¹ Исто, 122–129.

¹²² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 78.

¹²³ Критикујући одредбе Устава које су се односиле на министарску одговорност, Гарашанин је навео следеће: „Уместо да је нови Устав положио границе преко којих закони не смеју претрчавати, те тиме дао стварна јемства за права и слободе, он је у ствари само оградио бедемом неприкосновености самовољу озго и дао јој могућност, да се оличи у преким судовима, у измишљеним заверама, па на жалост чак и у политичким злочинима.“ (М. Гарашанин, *нав. дело*, 48)

¹²⁴ Ј. Ристић, *Једно Намесништво...*, 50.

¹²⁵ О афери Јована Белимарковића види у: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 187–192; Јасмина Миловановић, *Аћим Чумић 1836–1901*, Београд 2007, 101–103.

¹²⁶ Члан 32 Устава гласи: „Сваки Србин има право да каже своју мисао: речима,

наставе борбу за слободу штампе и после проглашења Устава, те су стога покренули лист *Говорницу*. Либерални прваци су захтевали да влада пре сазивања Скупштине омогући јавну дискусију о предлогу закона о штампи. У овом листу либерали су указивали на потребу да се омогући слобода јавне речи која је основа сваког демократског друштва, али и на велику штету коју доноси цензура штампе.¹²⁷ Приликом доношења Устава из 1869. године, тј. на седницама Уставног одбора посланици су дискутовали о потреби доношења закона о слободи штампе. Истакнути либерални прваци су се залагали да се донесе што либералнији закон о слободи штампе (на пример Јован Бошковић је на седници Уставног одбора од 28. децембра 1868. године указао на потребу доношења закона о слободи штампе). Бошковић наводи да закон о штампи не би требало да садржи превентивна средства, тј. „да не мора новинар или издавач књиге, новине или књиге пре распрострањење дати државном тужиоцу на увиђење.“¹²⁸

Први Закон о штампи Скупштински одбор усвојио је 4. новембра 1870. године. на владин предлог, уз образложење да у њему „има довољно простора за изјављивање слободе мисли и гаранције за ред и законитост“.¹²⁹ Намесништво је тврдило да је овим законом уведена слобода штампе без цензуре (члан 6). Око овог члана у Скупштини вођена је жучна расправа. Многи посланици су указивали да је управо овим чланом уведена цензура штампе, тј. да су њиме постављена велика ограничења слободи штампе. По члану 6 Закона о штампи штампар је био дужан да један сат пре издавања листа, један примерак достави месној полицијској власти или одређеном званичнику. Поред овог, и бројни други чланови закона ограничавали су слободу штампе (13, 21, 25, 37, 38, 43, 45, 46 и 47); по чл. 12 на јавним местима без претходног одобрења власти новине се нису смеле продавати, а по чл.

писмено, средством печатње или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона. О печатњи издаће се нарочити закон.“ (Аца Миловановић, *нав. дело*, 130)

¹²⁷ Михаило Бјелица, *Борба за слободу штампе у Кнежевини Србији*, у: *Историјски часопис*, бр. XXIV, Београд 1977, 202.

¹²⁸ *Србија*, бр. 3, 8/20. јануара 1869. године.

¹²⁹ Ј. Продановић, *Политичке странке...*, 328.

13 издавач је морао да пријави локалној полицијској власти своју намеру за издавање новог листа. Издавач је морао да испуни прописане услове да би могао да се бави овим послом, тј. да би му власт издала уверење о издавању листа: да је навршио 25 година живота, да је српски држављанин, да је способан да располаже својом имовином и да ужива сва грађанска права.

Власт је тиме могла да у значајној мери отежа покретање новина, служећи се разним изговорима како би пролонгирала издавање уверења без којег издавач није могао да покрене одређени лист. За кршење закона одговарали су сви заједно по општим прописима о саучесништву по кривичном закону (чл. 25), док је по члану 27 штампар посебно одговарао за преступе приликом штампања недозвољених обзнана. Ако уредник не плати казну у року од петнаест дана, издавање листа се обустављало све док се казна не би платила (чл. 43). Они који су јавно позивали и организовали прикупљање прилога да би се платила казна кажњавали су се до 300 талира или једном годином затвора (чл. 45). Обустава листа је такође била предвиђена овим законом. У члану 46 стоји да се издавање новина обуставља ако и после изречених опомена министра унутрашњих дела уредници новина наставе „да тако уређују, да се њиме стално и у непријатељском духу нападају и изопачавају дела државних власти, или се уопште тако уређују, да постану убитачни за јавни ред и поредак“. Надлежни Државни суд је могао да забрани рад издавачу новина ако је у року од пет година два пута кажњаван за дела учињена путем штампе (чл. 52).¹³⁰

Заобилазним путем је уведена цензура штампе, пошто је власт саветовала уреднику да избаци одређене детаље у листу, а он то послушно чинио како лист не би био забрањен. Због тога је уредник да би избегао забрану листа брисао све спорне детаље којима се власт противила.¹³¹ Ни конезервативци ни либерали нису били задовољни првим законом о штампи. Члан 6 је либералима највише сметао,

¹³⁰ *Зборник закона и уредаба за 1870. годину*, књ. XXII, 171–192.

¹³¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 79; Димитрије Маринковић наводи да је „Закон о слободи штампе у ствари био закон о цензури, јер је њим наређено било да нико не може издати новине без одобрења власти и да их нико не сме, по предаји једног егземплара полицији, растурати за извесно време.“ (Д. Маринковић, *Успомене и доживљаји...*, 211)

пошто је забрањивао растурање листа пре одобрења полиције. Јован Бошковић и Алимпије Васиљевић су предлагали да се овај члан замени другим. За потпредседника Прве законодавне скупштине др Јосифа Панчића овај закон је био сувише либералан.¹³²

Однос конзервативаца и младоконзервативаца за време Намесништва

Обавезно одржавање Скупштине и њено учешће у доношењу закона као што је већ речено, биле су главне тековине Устава из 1869. године. Околност да се Скупштина састајала сваке године, а избори за њу обављали сваке треће године, ишла је на руку интензивирању политичког живота у земљи, стварајући услове да у Скупштину уђу напреднији слојеви друштва, посланици који су допринели јачању политичко-страначких борби у земљи.¹³³ За време Намесништва искристалисале су се три главне политичке групације: конзервативци, либерали и присталице Светозара Марковића. Либерали који су за време кнеза Михаила били у опозицији постепено су пришли Намесништву и „постали послушни чиновници“. За конзервативце се очекивало да буду главни противници увођења либерално-демократских реформи у земљи.¹³⁴ Без обзира на почетне ставове Намесништва да ће држати растојање од свих странака то се у пракси није десило, јер је намеснички режим од самог почетка заузео негативан став према конзервативцима. Дакле, Намесништво се за време своје владавине више приближило либералима него конзервативцима. На почетку своје власти намесници су дошли у сукоб са конзервативцима, јер су њихове вође Гарашанин и Јован Мариновић оштро критиковали намесничке реформе и политику умереног либерализма. Њихово

¹³² М. Бјелица, *Борба за слободу штампе...*, 204.

¹³³ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 129.

¹³⁴ М. Бјелица, *Борба за слободу штампе...*, 205.

разлози били су и лично мотивисани, будући да су им Блазнавац и Ристић отели функције.¹³⁵

Стари конзервативци који су били одани политици кнеза Михаила попут Илије Гарашанина, Јована Мариновића, Косте Цукића, Николе Христића, Филипа Христића углавном су се повукли из јавног и политичког живота. Јован Мариновић је остао на положају председника Државног савета али се више понашао као чиновник него као политичар. Међутим, већи део конзервативаца (Ђорђе Ценић, Коста Цукић, Филип Христић и др.) постепено се приближио владајућој либералној групацији, јер је временом схватио да је Ристићева „либерална политика готово исто толико конзервативна као и Гарашанин-Мариновићева.“¹³⁶ Након доласка Намесништва, Илија Гарашанин се повлачи из политичког живота на своје имање у Гроцку. Своје конзервативне ставове о унутрашњој политици, Уставу, политичким слободама, као и своја неслагања са политиком Намесништва, Гарашанин није јавно износио, већ у писмима свом пријатељу Јовану Мариновићу. За њега Устав из 1869. године је био непотребан акт који је Намесништво донело из демагошких разлога: „Сретни су они државници, који се са формама задовољавају. Све што овај Устав садржи, то све већ постоји узаконено од Бог зна ког времена код нас. Срећа народња зависи више од људи који управљају, а по Уставу и старом и новом могло се и може се један исти начин и врло добро напредовати. Чиста намера то је најбољи Устав, нити се икаква друга форма може с тим сравнити.“¹³⁷ Гарашанинов став о институцији Народне скупштине, коју је усталио Устав из 1869. године је био негативан.¹³⁸

¹³⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 129.

¹³⁶ Д. Јанковић, *Политичке странке...*, 202.

¹³⁷ Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу 26. јун/8. јул 1869. године, у: *Писма Илије Гарашанина-Јовану Мариновићу (од 4. јануара 1859 до 29. марта 1874)*, књ. 2, прир, Стеван Ловчевић, Београд 1931, 256–257.

¹³⁸ Критикујући одредбе Устава о Народној скупштини, Гарашанин је навео следеће: „Људи мисле да се самим копирањем које чега може народом управљати. Е па добро; пустимо их нека виде на шта ће то све изаћи. Данас није добро што је заиста добро, него оно што је другчије па ма како било. Хоће да се уведе народ у управу; то је лепа ствар, па би и код нас била лепа кад би наш народ, шта више

Према политичким странкама, тј. њиховом формирању, Гарашанин је био веома неповерљив указујући на чињеницу да Намесништво има намеру да формира само своју Либералну политичку странку: „Ако се партије буду одозго подрањивале, као што је по несрећи овде случај јасан, онда нема на свету ни људи ни институција, које би могле уздржати зло, које ће слједствено из партаја израђа. Органи правитељства требало је да су се мало боље узвисили и да су увек остали као људи умерављујући партаје и давали им правац који води истинитом напредку народном, а не распаљивати њине страсти и тим тровати будућност ове јадне земље“.¹³⁹

Без обзира на то што нису крили своје незадовољство према политици Намесништва, конзервативци се нису отворено супротстављали режиму. Слободан Јовановић са пуним правом наводи да су „гунђали у своме куту“. Имајући у виду да је конзервативни лист *Видовдан* пришао Намесништву и да је почео да брани њихов умерени либерализам говори у прилог томе да су конзервативци били веома слаба опозиција намесничком режиму.¹⁴⁰ Своје конзервативне ставове, као што је речено, Гарашанин нигде није јавно саопштавао осим у писмима Јовану Мариновићу. Имао је намеру да у својој варошици постане први млинар са својим парним млином, који је подигао захваљујући саветима београдског фабриканта Њемеца, власника београдског парног млина. Међутим, његово повлачење из политичког живота земље никако није значило да се Гарашанин више није занимао за политичка збивања у земљи. Гарашанинов став према политичким слободама састојао се у томе да српски народ за разлику од западноевропских народа није дорастао за увођење политичких слобода: „Наши слободњаци, види се, хоће да се извеште свима препреденостима занешењака западних, без да узимају у рачун разлику положаја ових народа од нашег народа.“¹⁴¹ Иако се нису слагали са политиком Намесништва, конзервативци су се трудили да по-

разумевао него само: ура и живео!“ (Исто, 230)

¹³⁹ Исто, 236.

¹⁴⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 130.

¹⁴¹ Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу, књ. 2..., 241–242.

стигну договор с њим. Након постављења Косте Цукића за посланика у Букурешту, Гарашанин је отишао у посету намесницима с намером да их подсети на ранија обећања да ће водити државу у договору са представницима опозиције. Међутим, осим овог постављења Цукића, политика Намесништва се није променила у односу на опозиционе конзервативце.¹⁴² Јован Ристић је преко свог партијског друга Јакова Туцаковића који је био управник вароши Београд издејствовао да се тројици београдских трговаца забрани продаја буђавог брашна које су набавили од Илије Гарашанина.¹⁴³

Један број млађих конзервативаца и млађих либерала за разлику од старих конзервативаца који су „седели у своме куту“, како наводи Слободан Јовановић, отворено је наступио против намесничког режима. У ово време тешко се могло разликовати ко су прави либерали, да ли они који су остали верни светоандрејском либерализму из 1858. године, или млађи либерали који су касније ушли у политички живот. У истој ситуацији су се налазили и младоконзервативци. Још за време прве Народне скупштине представљали су заједничку опозицију намесничкој влади, иако су се по многим питањима разликовали.¹⁴⁴ Велику опасност по намеснички режим представљао је младоконзервативни политичар Аћим Чумић, омиљен у народу. Фебруара 1870. године изабран је за редовног члана Српског ученог друштва. Намесници су одлучили да га придобију „јер је било боље имати тако ватреног говорника уз, него против себе“.¹⁴⁵ У свом *Дневнику* Калај је навео да је Блазнавац покушао да придобије Аћима Чумића и Милана Пироћанца нудећи им политичке положаје. Они су одбили понуђене

¹⁴² У свом *Дневнику* Никола Крстић је забележио: „Док су с једне стране Николи Христићу чињене од жандарма ситне пакости – терао је жандарм његову жену да чисти улицу – а с друге стране приман је од министара и намесника Владимир Јовановић. И заиста откад Владимир амо долазивши не опажа се да „Застава“ говори шта о Србији и о српској влади. А јамачно, ако не више толико би и сад имали разлога викати као што је викала на владу кнеза Михајла.“ (Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 131)

¹⁴³ *Српске новине*, бр. 148 од 12/24. децембра 1872. године

¹⁴⁴ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 151.

¹⁴⁵ Ј. Миловановић, *нав. дело*, 63.

државне функције „јер неће да служе под Ристићем, који је опште веома омражен, исто као и Новосађани.“¹⁴⁶

Крајем 1870. године, Чумић је изабран за председника (кмета) Београдске општине, што је аустријски конзул у Београду Бењамин Калај прокоментарисао следећим речима: „Др. Розен јавља да је грађанство за посланика Београда скоро једногласно изабрало професора Чумића, који није баш пријатељ владе чији избор се, дакле, може сматрати непријатељском демонстрацијом.“¹⁴⁷ Влада је оптужила Аћима Чумића да је иницијатор демонстрација на Великој школи марта 1871. године. На предлог Јакова Туцаковића, управника вароши Београд, априла 1871. године, министар унутрашњих дела је сменио Аћима Чумића са положаја председника Београдске општине.¹⁴⁸ У свом *Дневнику* Милан Ђ. Милићевић навео је да га је 2. маја 1871. године позвао Јосиф Шафарик да иду на гласање за новог кмета Београдске општине и да му је том приликом рекао: „Ја знате, морам отићи“. Милићевић је одбио да иде на гласање: „Идите ако морате, ја нећу. Пре три месеца сам бирао кмета, па су га сада без узрока збацили. Сад да им бирам новог, па да они наново греше и збацују га, нећу. Кратко: не милујем да се играм општине. И оде старац доиста да гледа очима шта се ради ћефа ради; а ја у штампарију за коректуру од Историје“.¹⁴⁹

Љубомир Каљевић, младоконзервативни политичар, оштро је нападао намеснички режим. У Народној скупштини Каљевић је бранио личну безбедност, која је основа свих других гаранција: „Ова је земља сита вешала, колаца, рупа и церића! Она није жељна зулума, већ правде, сигурности и слободна живота.“¹⁵⁰ На скупштинској седници од 28. септембра 1871. године један посланик је захтевао да се дописник *Раденика* удаљи из Скупштине, јер је необјективно извештавао о њеном раду. Каљевић је поднео

¹⁴⁶ Б. Калај, *Дневник...*, 308.

¹⁴⁷ Исто, 353.

¹⁴⁸ *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, књ. 1, прир. Петар Крстић, у штампи, 335.

¹⁴⁹ Исто, 336–337.

¹⁵⁰ Ј. Продановић, *Странке...*, 337.

жалбу Скупштини, као интерпелацију министру унутрашњих дела. Том приликом је захтевао да власт омогући да штампа слободно пише о свим питањима „која је буду интересовала“. Међутим, Каљевић у Скупштини није иступао као присталица идеја *Раденика*, већ као борац за слободу штампе.¹⁵¹

Светоандрејски либерали били су незадовољни политиком умереног либерализма коју је водило Намесништво. Алимпије Васиљевић, један од најугледнијих либерала тога доба, „веома је марљиво радио у потајним политичким удружењима која су била уперена против владе као и код сељачких посланика у Народној скупштини“. Пошто Намесништво није хтело да сарађује са либералима из 1858. године, оно их је потискивало.¹⁵² Радивоје Милојковић је приликом састанка са Владимиром Јовановићем тврдио да после убиства кнеза Михаила Обреновића није могло доћи до разговора о увођењу либерално- демократских идеја у земљи, јер је било „отворено питање о престолу и власти.“¹⁵³ Алимпије Васиљевић и Јован Бошковић у својим либералним захтевима отишли су корак даље, јер су поред закона о слободи штампе захтевали да се донесе закон о слободи јавног говора и договора. На скупштинским седницама 1870. године, Алимпије Васиљевић је приликом дискусије о слободи штампе изјавио: „Да су се несреће у нас дешавале не због слободе штампе, него од тајног шуровања по мрачним буцацама. Јавна и слободна реч једино су средство да се једном стане на пут тајним сплеткама од којих је досад много патила наша отаџбина.“¹⁵⁴

¹⁵¹ М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834–1872*, Београд 1975, 170.

¹⁵² Бориша Радовановић, *Прва законодавна скупштина у Србији (Заседање Народне скупштине у Крагујевцу 1870. године)*, у: *Крагујевац у другој половини 19. века*, Зборник радова, Крагујевац 2010, 131–132.

¹⁵³ Владимир Јовановић наводи да му је Радивоје Милојковић рекао да су после топчидерске катастрофе „духови били збуњени неизвесношћу у чије ће руке власт пасти, и шта ће даље бити. Бојало се да политичке страсти не букну до грађанског рата, који би могао водити страниој интервенцији и кобној будућности српској./.../ Морало се пре свега побринути за сузбијање свих крајности и радити да се у духу народа утврди уверење о стабилности новог реда ствари.“ (Владимир Јовановић, *Успомене...*, 254–255)

¹⁵⁴ Ј. Продановић, *Странке...*, 329.

Без обзира на то што ова опозиција није била бројна, Намесништво се ње бојало. Према речима Бењамина Калаја, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић је „позвао Каљевића, Милована Јанковића, Цветковића, Бошковића и још неколико сличних особа да би их испитао о њиховим жељама. На ово су сви скупа натрућали свега и свашта и када је министар приметио да је све то немогуће, одговорили су да ће онда оборити владу. Међутим, министар је рекао да ће пре тога њих разјурити.“¹⁵⁵ За време Намесништва ипак је већина либерала пришла намесничком режиму. Либерали су били упућени на сарадњу са Намесништвом, јер им је пружило заштиту од прогона полиције обећавајући да ће ублажити полицијско-бирокуратски режим увођењем одређених реформи. У тренутку када је постао намесник, Јован Ристић се није сврставао ни у конзервативце ни у либерале. На Светоандрејској скупштини 1858. године, Ристић је заступао умерени, десни либерализам, јер је сматрао да је полицијско-бирокуратски режим кнеза Михаила Обреновића постао непопуларан и уколико се не уведу одређене реформе неће моћи да опстане. Због свог неслагања са постојећом политиком режима, Јован Ристић је обезбедио извесну популарност међу либералном интелигенцијом, иако га убеђени либерали Јеврем Грујић, Владимир Јовановић и Милован Јанковић никада нису доживљавали као свог истомишљеника.¹⁵⁶

Представнички систем који је увео Намеснички режим препостављао је постојање политичких странака.¹⁵⁷ Међутим, псеудолиберализам Намесништва у великој мери је утицао на касније организовање политичких странака. Љубиша Деспотовић наводи да је Ристић био „ватрени бранилац бирокуратског система власти“ и да је по њему то био најбољи начин владавине. Ристић је имао намеру да изведе само оне реформе које не би угрозиле

¹⁵⁵ Б. Калај, *Дневник...*, 153.

¹⁵⁶ Б. Бешлин, *нав. дело*, 650.

¹⁵⁷ Никола Пашић је у својој *Аутобиографији* сматрао да су се политичке странке јавиле „седамдесетих година, са увођењем парламентарног режима“. Међутим, у то време Србија „још није имала организованих политичких странака“. (*Никола П. Пашић*, Споменица поводом десетогодишњице Пашићеве смрти, Београд 1937, 36)

бирографију, тј. њен монопол у управљању државом.¹⁵⁸ У таквој ситуацији када је намесничка влада била ближа конзервативним него либералним схватањима тешко се могло говорити о организованим политичким странкама. Непостојање изграђених политичких програма, а још мање партијске дисциплине, неповољно су утицали на стварање организованих политичких странака.¹⁵⁹

У Скупштини 1870. године, посланици су се делили на присталице владе и опозиционаре којих је било мало и нису били организовани.¹⁶⁰ У свом рукопису *Либерална странка у Србији и српско ослобођење*, један анонимни аутор који је вероватно касније припадао Радикалној странци приказао је намесничку владу на следећи начин: „Влада Намесништва који се либерализмом заодева, деморалисала је бирографију /.../. Деморализација бирографије састојала се је у томе, што су судови судили по налогу владе намесничке, што је полиција гонила опозицију не само на политичком пољу, но и у трговину и у политичком животу. Обмана народа састојала се у томе, што је влада намесника донела устав и законе, који су произвели збрку у народном животу и који су имали пред очима интересе бирографије и власника а не народа. Влада Намесничка старала се да подметне свакој опозицији, свакој странци прљаву и гадну циљ и намеру, па је онда свом својом полицијском моћи журишала да је сатре. Изнутра у земљи корупција у суду и гадни деспотизам у полицији /.../дође главе намесничкој влади и њеном продужењу“. Целокупном државном управом руководила су тројица намесника којима је помагао министар полиције, док су сви остали били помоћно особље неспо-

¹⁵⁸ Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна. Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Београд 2008, 100.

¹⁵⁹ Ј. Продановић, *Странке...*, 340.

¹⁶⁰ Аврам Петровић, дугогодишњи начелник привреде у својим белешкама 1880. године је записао да за време Намесништва (1868–1872) „код нас нису постојале организоване партије. Постојале су само две групе две партије: опозициона, у којој су улазили сви опозиционари: конзервативци и сви слободнији људи од којих су неке називали комуницима, социјалистима, републиканцима. Тако је тада било и посланика који су дотле били само опозиционари а нису били опредељени шта су.“ (Аврам Петровић, *Успомене*, прир. Латинка Перовић, Горњи Милановац 1988, 89)

собно да донесе било какву одлуку без њиховог одобрења. Да би створила такво стање у коме би могла да контролише и управља, намесничка олигархија је вршила сталан притисак на представнике јавног и политичког живота земље. За људе који су га подржавали, Ристић је говорио да „чине милион, тек уколико он пред њих стане, иначе да су сви само гомила нула.“¹⁶¹

Полиција Радивоја Милојковића потрудила се да уђутка опозицију, гушењем слободоумних листова *Раденика*¹⁶² и шаљивог листа *Враголан*, нападама на опозиционаре „буцом и наџаком“, који су били главно политичко средство либералне владе.¹⁶³ У борби против политичких неистомишљеника намеснички режим је развио веома јаку тајну обавештајну службу. Милутин Гарашанин у свом делу *Два Намесништва* износи своје мишљење да је за то био крив Устав из 1869. године, јер се „из оваквог Устава изаврео у Србији први пут систем шпијунства у великом стилу; клевете су добиле свој полет и биле су са готовошћу принуде. Интриганство и полутанство потисло је сваки озбиљан рад. /.../ Судови су судили и осуђивали по жељи и по заповести. Штампана је била стављена под цензуром полиције“, док су батине биле најмања опасност „од које је Србин, под новим Уставом имао да страхује“. Гарашанинове тврдње су биле у потпуности неосноване, јер се користио истим средствима током своје владавине (1884–1887).¹⁶⁴

¹⁶¹ АС, Лични фонд Владе Љотића-3 (у даљем тексту АС, ВЉ); Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 113–114.

¹⁶² Последњи број *Раденика* изашао је 17. маја 1872. године. Светозар Марковић је изјавио да је *Раденик* „угушен насиљем београдске полиције“. Уредник листа Стеван Милићевић је ухапшен и тек пошто је дао изјаву да неће наставити издавање листа пуштен је на слободу. (М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији...*, 174–175)

¹⁶³ Ј. Продановић, *Странке...*, 345.

¹⁶⁴ М. Гарашанин, *нав. дело*, 48.

Окупљање либерала под вођством Јована Ристића

За време Намесништва у доба Ристићеве власти положај либерала „био је више него проблематичан“. Иако су званично важили за савезнике намесничког режима либерали нису узели учешће у власти.¹⁶⁵ У пракси намесници су више сарађивали са конзервативцима него са либералима. Либерали су били у веома тешком положају: намеснички режим углавном нису нападали, а нису озбиљније партиципирали у власти.¹⁶⁶ Ристићу је била добро позната чињеница да је слободоумна интелигенција окупљена око либерала, који су били главни противници политике кнеза Михаила. Обећавајући увођење одређених реформи у земљи, Ристић је имао намеру да умеренији део либерала привуче на своју страну. Иако су се прве партијске клице појавиле за време Светоандрејске скупштине 1858. године када су се формирале две политичке групације, конзервативци и либерали, тек са намесничким режимом (1868–1872), отпочиње прави политичко-партијски живот у Србији. Доношењем Устава из 1869. године који је делимично задовољио либерале, Ристић је вештим маневрисањем успео да већи део либерала веже за намеснички режим.¹⁶⁷ Један анонимни аутор, вероватно касније радикал, наводи „да су после 1868. године либералци из забуне и страха, изгубили базис свог становишта, напустили принцип своје опозиције и здружили се са властољубивим Блазнавцем и Ристићем да обману народ.“¹⁶⁸

За време кнеза Михаила, либерали су били искључиви, тј. тражили су све или ништа, док су за време Намесништва дошли на идеју „да је бољи и умерени либерализам намеснички него никакав либерализам“.¹⁶⁹ Када је у питању Либерална странка

¹⁶⁵ Љ. Деспотовић, *нав. дело*, 101.

¹⁶⁶ Ж. Митровић, *нав. дело*, Београд 1939, 61.

¹⁶⁷ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку*, Београд 1958, 323–358.

¹⁶⁸ АС, ВЉ-3.

¹⁶⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 132.

потребно је указати на јасну разлику између светоандрејских либерала и оних либерала које је око себе окупио Јован Ристић за време Намесништва.¹⁷⁰ Слободан Јовановић потврђује чињеницу „да Ристић није имао ничег заједничког с либералима од 1858, за које је либерализам био једна вера, и који су од њега очекивали читав препорођај нашега друштва. Такав идеализам и такав фанатизам није лежао и Ристићевој природи.“¹⁷¹ У својој политичкој каријери, као што је речено, Јован Ристић је зачетке Либералне странке везивао за 1848. годину, а његови истомишљеници су у неколико наврата узимали Светоандрејску скупштину 1858. године као време настанка Либералне странке. Ни једна ни друга година се не могу узети као године настанка Либералне странке, јер је 1848. године малобројна група интелектуалаца изнела своје либералне захтеве, а 1858. године „се једна бројнија група /.../ борила за остварење либералног али и националног програма“. Зачетке либералне странке на челу са Јованом Ристићем налазимо за време Намесништва 1868–1872. године. Ову странку, Ристић је у неколико наврата називао „умерено либерална или као што се радо звала, напредњачка“. Да не би дошло до забуне ваља напоменути да то није била савремена политичка странка, јер формално није имала ни програм ни организацију. Без обзира на то што није постојао писани програм, он се могао видети из више изјава Јована Ристића, нарочито када се имају у виду „Ристићеве замисли уређења Србије у његовом нацрту Уставу из 1869. године.“¹⁷²

Пре усвајања Устава из 1869. године, Ристић је имао свој Нацрт устава. По том нацрту предвиђао се дводомни систем на-

¹⁷⁰ Према речима Драгослава Јанковића „либерална група која је водила главну реч на Светоандрејској скупштини није представљала матицу, касније образоване, Либералне странке о којој је овде реч, да је Ј. Ристић, који је био оснивач и вођа Либералне странке, на Светоандрејској скупштини није био у групи светоандрејских либерала, и да су прави либерали, који су се истакли као прваци на Светоандрејској скупштини, само појединачно и из разних мотива односно у различитим околностима прилазили касније, после 1868. Ристићу који је узурпирао за себе назив либерала и за своје групације касније име Либералне странке.“ (Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 209)

¹⁷¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 84.

¹⁷² Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 152–153.

родног представништва: Народна скупштина и Земаљски савет. Народна скупштина се бирала на три године, с тим што је било прописано да сваке године изостане по једна трећина посланика чија су се места попуњавала накнадним изборима. Скупштина је бирала четири уместо шест кандидата за председништво, од којих је кнез једног постављао за председника, а једног за потпредседника. Земаљски савет који је по нацрту бројао између 40 и 50 чланова састојао се из вирилних и постављених чланова. Овај нацрт је омогућавао чиновницима право да се кандидују за посланике, ако су имали десет година државне службе и нису били војници. Устав из 1869. године, као што је речено, није усвојио дводомно, већ једнодомно народно представништво. Ристићев Нацрт устава није поднет Великој народној скупштини. Намесници су осетили да ће установа Земаљског савета поред Народне скупштине изазвати негодовање народних маса и зато се од тога одустало, али су уместо ње предвидели кнежеве посланике, тј. посланике које именује кнез. Устав из 1869. године забранио је чиновницима да се кандидују за народне посланике, док је по Ристићевом нацрту и чиновник могао бити народни посланик.¹⁷³

Уставни нацрт Јована Ристића донекле може илустровати његов став према политичким реформама и политичким променама. Ристић је политичке реформе доживљавао као средство за очување власти, које треба примењивати само у крајњој нужди „без задирања у корените промене“. Слободан Јовановић истиче да је Ристић политичке реформе схватао као „неопходну потребну меру владалачке безбедности“. Без обзира на то што је повремено увиђао потребу увођења политичких реформи „Ристић се није за њих одушевљавао“. Ристић је био убеђени антидемократа веран свом бирократизму, „демократија и слобода биле су за њега предрасуде времена којима мудар државник треба да чини уступке, али од којих не треба да се нада стварној добити.“¹⁷⁴ Миливоје Петровић Блазнавац у разговору са Николом Крстићем је признао да је влада хтела да се игра с либерализмом. Либерализам владе је називао чистим „комедијашењем“. Иако представнички систем није био за

¹⁷³ Ј. Продановић, *Странке...*, 314–317.

¹⁷⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 83–84.

Србију он је ипак уведен, јер „сељак ма колико био разборит /.../ нити има, нити може имати знања потребних за законотворство“. Блазнавац је Народну скупштину створену по Уставу из 1869. године називао „илузијом, институтом фантазије“.¹⁷⁵ Међутим, док се Блазнавац није много разумео у политички живот земље, јер је по струци био официр, Ристић је са својим умереним либерализмом постао политички вођа намесничког режима.

Оцењујући политичке ставове Блазнавца за време Намесништва, Никола Крстић је навео следеће: „Поставши намесник приста и он да се заведе слободне установе, али без слободе.“¹⁷⁶ Одржавао је контакте и са опозицијом у намери да се покаже као пријатељ и једних и других, тј. оних политичара који су били на власти за време кнеза Михаила и напредне школоване интелигенције која је сматрала да је влада Намесништва и сувише конзервативна. Милан Пироћанац наводи да је младоконзервативним политичарима Блазнавац предлагао да уђу у будућу намесничку владу, јер је требало прекинути „са дотадашњим правцем и ослонити се на млађе и способне елементе“. Међутим, због упорног инсистирања Блазнавца да у Намесништво уђе Јован Ристић, а у министарство унутрашњих дела Радивоје Милојковић, младоконзервативци су одбили његов позив.¹⁷⁷ Међутим, у разговору са Бењамином Калајем, аустријским конзулом у Србији, Блазнавац је рекао „да неће одступити и да ће остати стриктно на терену реформи, иако ће због тога морати да издржи још многе нападе“. За Јована Ристића је говорио да је сигуран да ће водити исту политику као и он и да га је због тога узео у Намесништво.¹⁷⁸

Прву владу за време Намесништва образовао је Ђорђе Д. Ценић 3. јула 1868. године. Осим председника ова влада је имала

¹⁷⁵ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 165.

¹⁷⁶ Исто, 198.

¹⁷⁷ Милан С. Пироћанац, *Наша завршина реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд, 1896, 16.

¹⁷⁸ Поставши намесник, Блазнавац је за разлику од староконзервативаца имао намеру да помоћу Јована Ристића придобије интелигенцију на страну Намесништва обећавајући увођење либералних реформи у Кнежевину Србији. (Б. Калај, *Дневник...*, 57)

три министра од којих је свако држао по два ресора. Да је влада била под јаким утицајем намесничког режима сведочи чињеница „да је од 32 министарске седнице, колико је одржала ова влада, 31 одржана под председништвом намесника“.¹⁷⁹ Осим председника владе и министра правде Ђорђа Ценића који је био конзервативац, остали чланови владе били су либерали. Министар унутрашњих дела и заступник министарства иностраних дела био је Радивоје Милојковић, пашеног Јована Ристића; министар финансија и заступник министарства просвете и црквених дела до 6. октобра 1868. године Панта Јовановић; министар војни и заступник министарства грађевина Јован Белимарковић.¹⁸⁰ Осим, донекле, Белимарковића који је сматран за светоандрејског либерала, Радивоје Милојковић и Панта Јовановић сматрани су либералима, тј. оданим присталицама Јована Ристића.¹⁸¹ Ово показује да су се многи либерали одрекли својих идеја како би се додворили намесничком режиму и заузели високе положаје у држави. Намесништво намерно није попуњавало све министарске ресоре да би држало у неизвесности и либерале и конзервативце.¹⁸² Намесници су 6. октобра 1868. године у владу позвали либерала Димитрија Матића који је дошао на чело Министарства просвете и црквених дела, док је Стојан Бошковић постао секретар Министарства иностраних послова.¹⁸³

Убрзо након доношења Устава, образована је влада Радивоја Милојковића 29. јула 1869. године. Председник владе и министар унутрашњих дела био је Радивоје Милојковић, министар

¹⁷⁹ *Владе Србије...*, 112.

¹⁸⁰ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 95.

¹⁸¹ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 154.

¹⁸² Слободанка Стојичић наводи да је сасвим „извесно да су се позивали у владу само најпоузданији људи; уступци се нису чинили да би се владе комплетирале. Непопуњеност министарских места је давала наде виђенијим политичарима да ће бити постављени, а то им је диктирало бар за извесно време одрицање од идеја и програма које су пропагирани, а који се нису уклапали у нову уставност коју је Намесништво спроводило.“ (С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1868–1888...*, 39)

¹⁸³ *Владе Србије...*, 112.

просвете и црквених дела и заступник министарства иностраних дела Димитрије Матић, министар финансија Панта Јовановић, министар војни и заступник министарства грађевина Јован Белимарковић и министар правде Јован Илић до 24. јануара 1871, а потом Стојан Вељковић до 22. августа 1872. године.¹⁸⁴ Дакле, у владу је ушао познати светоандрејски либерал Јован Илић. Милан Ђ. Милићевић наводи да се он примио министарског положаја „за тешки хатар, а неодобраваше правац пре неколико дана ни унеколико“.¹⁸⁵ Приликом посете Јовану Илићу 12. октобра 1869. године, Милићевић је уочио да се веома чудно понаша: „његови се сви разговори врту око 1858. године, наиме око скупштине и повратка Обреновића. Рекао бих да има у њега некога, ако тако смем рећи, политичког мистицизма. Он као да и сам себе у многа не разумева.“¹⁸⁶

Једна од главних карактеристика намесничког режима био је непотизам. Две породице су управљале Србијом: Хаџитомићи и Бабадудићи. Јован Ристић, Филип Христић, Радивоје Милојковић били су зетови Хаџи-Томе, док су зетови Бабадудића били Јован Белимарковић и Панта Јовановић. „Зато не чуди чињеница да су се намесници највише ослањали на министарство унутрашњих дела Радивоја Милојковића.“¹⁸⁷ Панта Јовановић, Јован Белимарковић, Коста Јовановић и Живко Карабиберовић били су ујаци Јовану Авакумовићу истакнутом либералу, министру у влади Јована Ристића 1880. године, и председника владе 1892. године. Без обзира на то што Либерална странка за време Намесништва није формално била организована као политичка странка, Јован Ристић је водио рачуна о одржавању партијске дисциплине, тј. слепе послушности својих присталица.¹⁸⁸ На изборима за

¹⁸⁴ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 95.

¹⁸⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник од 17/29. јула 1869. године*, књ. 1..., 90.

¹⁸⁶ Исто, 109.

¹⁸⁷ *Владе Србије...*, 113–114.

¹⁸⁸ Јован Авакумовић у својим *Мемоарима* наводи да га је једном приликом Јован Ристић изгрдио, због тога што је приликом избора за Велику народну скупштину јуна 1869. године гласао за опозиционог посланика Милована Јанковића. „То се, рекао ми је, не слаже ни са вашим положајем секретара и повереника Радивојева,

редовну Народну скупштину за период од 1871. до 1873. године главну улогу је одиграла полиција Радивоја Милојковића. Већину су добили либерали. Слободан Јовановић наводи да су „батине ударане без много ислеђивања и утврђивања кривице“.¹⁸⁹ Избори су одржани 18. августа 1871. године по закону о избору народних посланика из 1870. године. Скупштина је бројала 115 народних посланика, од тога 97 изабраних и 18 постављених. У складу са законом о пословном реду у Народној скупштини, скупштина је изабрала шест кандидата за председништво скупштине, од којих је кнез постављао председника и потпредседника скупштине. Највећи број гласова освојио је Живко Карабиберовић 103, док је Јосиф Панчић добио 96. Намесништво је поставило за председника Живка Карабиберовића, а за потпредседника Јосифа Панчића.¹⁹⁰

Иако је полиција Намесништва чинила све да би спречила улазак опозиционих посланика у Скупштину из 1871. године, ипак је изабран одређени број посланика. У више махова као опозиционари иступали су Љубомир Каљевић, Јован Бошковић, Арсен Лукић и још неки посланици. Највише се расправљало о правилности избора Јеврема Марковића за јагодинског посланика. Председник изборне скупштине у Јагодини Аранђел Анастасовић ставио је примедбу на избор Мијалка Раденковића, трговца из Јагодине, сматрајући да је његов избор незаконит због отвореног мешања полиције, тј. окружног начелника у његов избор. Он је предложио да се уместо њега постави Јеврем Марковић. Известилац скупштинског одбора за молбе и жалбе Коста Великић у извештају који је прочитао у Скупштини, предложио је да се замоли министар унутрашњих дела да Аранђела Анастасовића, председника Општинског суда у Јагодини, заједно са двојицом његових другова казни у складу са законским прописима због са-

ни са дужношћу нашег пријатеља уопште. Према нашим пријатељима ви сте дужни показивати више оданости и нераздрвојне везе, практичним радом и јавним поступцима.“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 129)

¹⁸⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 94.

¹⁹⁰ *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1871. године*, Београд 1871.

мовоље приликом избора народних посланика. Овај извештај је изазвао велику расправу у Народној скупштини.

Јован Бошковић је навео да избор народних посланика треба да буде слободан, без икаквог притиска полицијских власти. Бошковић је предложио да се најпре провере све жалбе на избор Мијалка Раденковића, па онда да се позове у Скупштину, тј. да му се изда пуномоћство. Владин посланик Мита Карамарковић био је против предлога Јована Бошковића, негирајући да се власт мешала у избор Мијалка Раденковића и да је он изабран већином гласова, предложивћи да се Раденковић одмах позове у Скупштину. Љубомир Каљевић је бранио излагање Јована Бошковића, обрлажући да по Уставу „избор посланика мора бити слободан и не сме бити притиска од стране власти“. Каљевић је предложио „да се најпре прочитају сви акти на овај предмет /.../ па тек онда да скупштина да своје правично мишљење о овој ствари, а дотле да се не решава по мњењу одбора“. Арса Лукић је подржао Каљевића да избор посланика треба да буде слободан без притиска власти.¹⁹¹ Председник Министарског савета и министар унутрашњих послова Радивоје Милојковић је такође бранио избор Мијалка Раденковића за народног посланика вароши Јагодине.¹⁹² У скупштинској дебати, Милојковић је указао да у „партиским борбама било је и биће трвења; али ту треба намерити код свесних људи што је обавештење а шта је принуда. Овде где се бирачи обавештавају, па дају свој глас по свом убеђењу, ту нема насиља

¹⁹¹ Исто, 52–57.

¹⁹² Председник владе и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић у одбрани Мијалка Раденковића наводио је да је за Јеврема Марковића „морала бити нека агитација, особито што се зна, да је у то време био у Јагодини брат Јевремов; а не треба се чудити што је на ужем избору нарастао велики број гласова за Мијалка, јер се на овом ужем избору гласало само између двојице, па је наравно добио вишицу онај у кога је народ као познатог имао веће поверење. Посебно је занимљив случај када су владини посланици - ристићевци потпуно нестручни али слепо послушни бранили владине предлоге у Скупштини. Тако на пример, неки посланик Милан Ковановић је тврдио „да и у најслободнијим земљама владе гледају да протуре своје кандидате па не можемо забранити ни нашој влади да она то не чини, само кад нема од њене стране претње и насиља, јер обавестити људе које лице треба бирати за посланике то је опште право, које се никоме не може одузети, па ни влади.“ (Исто, 58–64)

ни принуде“¹⁹³. Скупштина је већином гласова на крају прогласила Мијалка Раденковића за народног посланика вароши Јагодине.¹⁹³

Ма колико да су били значајни у Скупштини из 1871. године, опозициони посланици су представљали малобројну групацију, готово неприметну међу бројним Ристићевим либералима. Светозар Марковић је у писму Јеврему Марковићу од 19. јуна 1869. године оставио занимљиво сведочење: „Наши ћурани либерали, који одма пућкају чим им се свирне и који с’ капом испод мишке просе од Блазнавца и Ристића мало слободе за богаља-српски народ-и зато унапред обричу да ће овај бити вечно верни роб династији Обреновић. Наши су либерали као маторе каћиперке. Њихове либералне фразе то су фалишни зуби, фалишна коса, белило и руменило којим се кити каћиперка. Повади зубе, ишчупај косу, отри белило и руменило - њу ништа не боле. Тако и наши либерали: натерај их да славе највећег деспота као највећег патријота, да његову десну руку и његове јуначке груди хвале народу као спасиоце отаџбине, као и браниоце слободе (за неколико јалових обећања), а да вичу на претеране, који задиру дубље но што би требало, анархисте итд. људе с’ којима су до јуче радили заједно. И то њих ништа не боле.“¹⁹⁴

Седамдесетих година 19. века, Ристић је био несумњиво најјача политичка личност у Кнежевини Србији. Успео је да наметне своје идеје о јакој влади, тј. да министри што мање зависе од Скупштине. Слободан Јовановић даје веома занимљив одговор на питање ко би владао земљом уколико би кнез и Скупштина изгубили власт. По њему то би били министри: „То су имали да буду нови господари државе.“¹⁹⁵ За време Намесништва, Ристић је улагао велике напоре, користио разна средства да би образовао своју, владину странку која се називала Либерална. Очување династије Обреновић послужило је намесницима као изговор да сузбију опозициони покрет у земљи, и да придобију политичке

¹⁹³ Исто, 68.

¹⁹⁴ Светозар Марковић – брату Јеврему од 7/19. јуна 1869. године, у: *Целокупна дела Светозара Марковића*, књ. 2, Београд 1987, 159.

¹⁹⁵ Р. Љушић, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010, 97.

противнике за своју либералну групацију. Председник министарског савета и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић је у разговору са Миланом Милићевићем рекао да је главни циљ владе одбрана династије. Милићевићу је било чудно „ово постављење династије као једине целии свега народнога живота и као да њој грози опасност са свих страна, а они је само бране. Па ти се нашли они сада да сатру и миша у дувару својим немилим противницима, а све у име династије.“¹⁹⁶

Штампа је била изузетно погодно средство којим су се намесници користили да би учврстили своју власт и спречили деловање ојачале опозиције. У званичним или полужваничним новинама, Намесништво се хвалило и преувеличавало своје успехе, док је опозиционе листове цензурирало, привремено обустављало или их гасило. У време Намесништва основан је посебан фонд за финансирање политичке пропаганде под руководством Јована Ристића које се обављало преко министарства иностраних дела из фонда за „достојније заступање државних интереса“. Из овог фонда исплаћиване су дотације *Јединству*, финансиран је Прес-биро и исплаћивани разни други трошкови пропаганде.¹⁹⁷ Да би своју популарност одржали, намесници су се трудили да и страна штампа пише у њихову корист.¹⁹⁸ Непослушне чиновнике су пензионисали, неке од њих предавали суду, док су својим присталицама обећавали односно давали места у државној служби. Димитрије Маринковић у својим *Успоменама* наводи да је Намесништво „многе чиновнике, нарочито у полицијској служби, почело да пензионише, а на њихова места да поставља своје

¹⁹⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник*, 28. јануара 1872. године, књ. 1..., 449.

¹⁹⁷ М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији...*, 152.

¹⁹⁸ О рекламирању Намесништва у иностранству, Милан Ђ. Милићевић је дао занимљив коментар: „Кад наше Намесништво са свима својим делима пређе у област историје, неће бити историка који му неће признати, да је бар за нашу публику, вешто водило новинарску тактику“. Намеснички режим је ишао дотле, како наводи Милићевић, да је у свом Пресбируу писао чланке и слао их у иностранство да се објављују у намери да се рекламира преко иностраних листова. Након тога су исте чланке преводили и штампали у владином листу *Јединство*, да се тобож види како је страна штампа писала о влади Намесништва. (М. Ђ. Милићевић, *Дневник од 28. маја/9. јуна 1871. године*, књ. 1..., 354)

присталице. И од тога су управо први пут и постале партије у чиновништву, и људи су се (почели) делити, у ваше и наше. За све време Намесништва шпијунажа је страшно напредовала, а све под изговором чувања династије, после онако ужасне катастрофе у Кошутњаку.¹⁹⁹ Блазнавац и Ристић, пошто су се већ истакли као спасиоци династије Обреновић, гледали су на све начине да придобију старе обреновићевце нудећи им државне функције (на пример Стевчи Михаиловићу кога нису узели у Намесништво, али су му дали функцију староца имања²⁰⁰ малолетног кнеза Милана).

Милан С. Пироћанац је тврдио да му је један од намесника „у заносу своје силе говорио: „Ми се не обазиремо: ни на способност ни на карактер, у овој држави има места само за наше пријатеље“, док је његов министар унутрашњих послова Радивоје Милојковић „ову државничку мудрост преводио на овај разумљивији језик: „Ко је с нама учинићемо све за њега што можемо. - Ко је неутралан нема се од нас ничему надати. - Ко је против нас, њега ћемо секиром по глави.“²⁰¹

Политичка моћ намесника, а посебно Јована Ристића, почела је лагано да слаби доласком на власт кнеза Милана Обреновића 22. августа 1872. године. Истог дана када је постао пунолетан, изашла је прокламација, у којој се кнез Милан захваљује свом народу, народним посланицима, војсци, чиновницима, а посебно Намесништву. „Оцењујући благодети народног Устава, који је у договору између Велике народне скупштине и мога Намесништва утврђен и проглашен, ја се радујем, што могу отпочети владу књажевску као уставни владалац. Нека нам свима буде заједничка дужност, да свето држимо ову основу народних установа, која нам даје јемства за даље развитак њихов.“ Намесништво је поднело кнезу *Извештај о стању Србије* од 12. јула 1868. до 22. августа 1872. године. Извештај је обухватао следеће одељке: о утврђивању унутрашњих односа после катастрофе из

¹⁹⁹ Д. Маринковић, *нав. дело*, 211.

²⁰⁰ Исто, 215.

²⁰¹ М. С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 6.

1868. године, о унапређењу просвете; подизању народне економије, о правосуђу, о општим мерама за одржање здравља, живота и имовине од опасних људи и елемената, о одбрамбеној моћи земље; о предузетим активностима у спољној политици. Готово у свим областима друштвеног живота земље хвалио се рад владе Намесништва.²⁰²

Владу Радивоја Милојковића наследила је влада Миливоја Петровића Блазнавца (22. август 1872 – 14. април 1873. године). На челу владе и министарства војске налазио се Миливоје Петровић Блазнавац. После његове смрти 5. априла 1873. године функцију заступника министарског савета преузео је Јован Ристић, а министарство војске Јован Белимарковић. Министарство унутрашних дела припало је Марку Лазаревићу до 24. фебруара 1873, а затим Кости Јовановићу, министарство грађевина Јовану Белимарковићу до 5. априла 1873, а затим га преузима Панта Јовановић, министарство финансија припало је Панти Јовановићу, иностраних дела Јовану Ристићу, док је министар правде и заступник министарства просвете и црквених дела био Стојан Вељковић.²⁰³

Према бившим намесницима, нарочито према Ристићу, кнез Милан је био крајње неповерљив. Блазнавца није волео, јер је у њему видео свог супарника због његових претензија на престо, док је према Ристићу осећао одвратност.²⁰⁴ Без обзира на то што је мрзео обојицу бивших намесника, кнез Милан је био довољно политички зрео да их се није одмах ослободио, него је чекао погодну прилику за то, док се мало не учврсти на престолу.²⁰⁵ Убрзо по преузимању власти, кнез Милан се изјаснио против Устава из 1869. године, који је донет за време његовог малолетства. Разлоге за ово противљење свакако треба тражити у његовој тежњи за апсолутном влашћу. Иако су га намесници одржали на власти, он

²⁰² *Српске новине*, бр. 95, 10/22. августа 1872. године; Ј. Продановић, *Странке...*, 346.

²⁰³ *Владе Србије...*, 121; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 96; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века...*, 267; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 142.

²⁰⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 159.

²⁰⁵ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 165.

је био киван на њих, јер му нису књажевску власт сачували „у исто онако великом обиму у које ју је имао кнез Михаило“. Кнез Милан је делио мишљење конзервативаца да је уставна промена из 1869. године велика политичка грешка. У њему је лагано почела да сазрева мисао да су конзервативци, а не намесници, прави стубови јаке владареве власти.²⁰⁶ Да је кнез Милан у најмању руку био крајње неповерљив према намесницима сведочи и Стојан Новаковић.²⁰⁷

Прва скупштина сазвана након пунолетства кнеза Милана Обреновића састала се 6. октобра 1872. године у Крагујевцу. Скупштина је отворена престоном беседом 7. октобра 1872. године. Кнез се захвалио посланицима на дотадашњем раду. „Сретан сам, што под овако наклоним одазивом и споља и у земљи, могу први пут да отворим седнице Народне скупштине, и са њом да приступим решавању задатака, који нас чекају. Договарање остало нам је у наслеђе од наших старих.“²⁰⁸ Скупштина је одговорила адресом која је у ствари парафразирала беседу. Љубомир Каљевић са још петорицом посланика је предложио да адреса не би требало да садржи само одговор на садржај престоне беседе, већ да се у њој истичу најзначајније жеље Народног представништва. Истакли су и да се у адреси убудуће износе жеље народа да се поправи уређење општина, да се успоставе окружне скупштине које ће се осим политичких бавити и економским потребама локалних средина. Такође се тражило издавање царинских тарифа, закона о радњама и уређење администрације. Јован Бошковић је навео да

²⁰⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 160.

²⁰⁷ Стојан Новаковић је забележио следеће: „Једанпут је негде 1874–1875. приповедао кнез Милан неколицини нас, како се при ступању на владу после малолетства 1872. носио мишљу да поапси намеснике (М. Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића) да објави као незаконито све што су они радили (зато што по уставним законима кнеза Михаила од 1861. Намесништво није имало власти да предузима промену Устава) и да наставља на оно што је по смрти кнеза Михаила остало. Али, рече краљ, мене нико још није знао, и још ми нико није могао веровати, у изговор да сам дете зато сам пустио да ствари иду својим путем.“ (Стојан Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886. Мемоарски листићи*, у: *Годишњица Николе Чутића*, књ. 27, Београд 1908, 2)

²⁰⁸ *Српске новине*, додатак броју 113, 21. септембра/3. октобра 1872. године.

у адреси треба да кажемо „шта нама треба“. Садашњи општински закон је препун недостатака који ометају напредак општине, али и да народ хоће економске, а не политичке скупштине.²⁰⁹ Скупштина је затворена указом 6. новембра 1872. године.

Иако су Ристићеви либерали све до 3. новембра 1873. године задржали власт, апсолутна моћ Јована Ристића је почела да слаби. У одбору за адресу на почетку скупштинског заседања 1872. године појавила се опозиција влади (Ј. Каљевић, К. Великић, А. Лукић, Ј. Бошковић, А. Николајевић и К. Стошић).²¹⁰ Они су, као што је претходно речено, тражили да се поправи закон о устројству општина, да се изда закон о радњама, уреди администрација итд. За време свог мандата Блазнавац се припремао да прекине са Ристићем и његовим либералима. Имао је план да се врати конзервативцима с којима је сарађивао за време владавине кнеза Михаила Обреновића. Јован Ристић је навео да је „Блазнавац последњих дана свога живота приуговљевао за људе из Гарашанинове партије, а одвраћао од људи 1858. год.“²¹¹ Међутим, то се није десило због изненадне смрти Миливоја Блазнавца 5. априла 1873. године. Кнез је био у дилеми кога да изабере за његовог наследника. Тада су постојале три политичке групаације: стари либерали – светоандрејски из 1858. године (Стевча Михаиловић, Јеврем Грујић, Милован Јанковић и др.), конзервативци (Гарашанин, Јован Мариновић и др.) и новолиберали, тј. Ристићеви либерали. Кнез није хтео светоандрејске либерале, јер су били сувише слободоумни, а неки од њих су сматрани за републиканце (Јанковић, Владимир Јовановић). Највише се колебао између конзервативца и новолиберала. Више је волео конзервативце, или барем коалицију између њих и новолиберала.²¹² Међутим до тога није дошло, па је кнез понудио Мариновићу да састави владу, што је овај одбио.

²⁰⁹ *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872. године*, Београд 1873, 2533.

²¹⁰ Исто, 25.

²¹¹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 247.

²¹² Ј. Продановић, *Странке...*, 349.

Одбијање да састави владу Мариновић је правдао следећим разлозима: плашио се да не дође до опозиције његовој влади и сумњао је да може да побољша стање у земљи.²¹³ Гарашанин је наговарао Мариновића да буде председник владе, а у писму од 15. априла 1873. године наглашава да је боље да прихвати министарство „јер би се држава уредила према нашим приликама, а не да се из иностранства доносе форме којима се ништа не може поправити“.²¹⁴ Владу је саставио Јован Ристић 14. априла 1873. године, који је био и председник Министарског савета и министар иностраних послова, министар унутрашњих послова постао је Јаков Туцаковић, министар правде Марко Лазаревић, министар финансија Панта Јовановић до 24. августа 1873, када га смењује Марко Лазаревић до 30. августа, а од тог дана Чедомил Мијатовић, министар грађевина Ранко Алимпић, министар војске Милојко Лешјанин, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић.²¹⁵ У влади није било ни Радивоја Милојковића ни Јована Белимарковића. Ристић није био задовољан оваквим саставом владе, који му је такорећи наметнуо кнез Милан Обреновић. Допустио је да се кнез меша у састав владе, што је за последицу имало јачање кнежеве жеље за личним режимом.²¹⁶ Ристићеви либерали су стално истицали да се њихова идеологија није променила после 1872. године и када су били на власти и у опозицији. Непрестано су потенцирали да су наводно први и главни представници либералних, али увек умерених реформи у Србији.²¹⁷ Међутим, опози-

²¹³ У писму Јовану Мариновићу поводом његовог одбијања да састави владу, Гарашанин је написао: „Истина је оно што си књазу казао да би опозиције било твом Министарству, но кажи ти мени хоће ли књаз бити у стању да створи једно Министарство, које неће опозиције имати; па лакше је на сваки начин трпети опозицију Министарству, кад је оно из најбољих људи састављено него из свакојаких.“ (*Илија Гарашанин – Јовану Мариновићу од 1/13. априла 1873. године*, књ. 2..., 319)

²¹⁴ Исто, 321.

²¹⁵ *Владе Србије...*, 122; *Устави и владе кнежевине, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 96; Ј. Продановић, *Странке...*, 350; Ж. Живановић. *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 274.

²¹⁶ Ј. Продановић, *Странке...*, 350.

²¹⁷ У Народној скупштини из 1879/1880. године, Јован Ристић је по ко зна који пут истицао предности вођења умерене политике. „Крајности нису никада путеви

ција је била крајње неповерљива према свим либералним владама, а нарочито је нападала Јована Ристића. Због његових карактерних особина, а посебно због његовог владалачког држања био је на мети тешких напада опозиције.

Никола Крстић је окарактерисао Ристића на следећи начин: „У Ристића је човек који се граби за власт./.../ Он је даровит човек, али је набурен и суморан.“ Коста Јовановић, бивши министар просвете, једном приликом је рекао Николи Крстићу „да није могао да поднесе да као министар буде подчињен Ристићу“.²¹⁸ Ристићево умеровање и ублажавање либерализма у ствари је значило напуштање „проституисање либерализма“, коришћење реакционарних метода владавине и прогањање слободоумне опозиције. Ристић је завео аутократски режим владавине, изједначивши странку са самим собом.²¹⁹ Гарашанин је овако оценио Јована Ристића: „То је заиста сувише неваљао човек који себе ради цео би свет распродао. Штета што се то не увиђа.“²²⁰ Милан Ђ. Милићевић у свом *Дневнику* наводи да је неки новинар веома иронично напоменуо Ристићу „да је Бог пре њега био створио ако никог другог бар његову мајку и оца“.

Ристићева влада није дочекала Скупштину сазвану за 27. новембар 1873. године, јер је кнез Милан 3. новембра изнудио њену оставку. У јавности оставка владе правдана је нарушеним здрављем Јована Ристића.²²¹ Кнез Милан је упутио ласкаво писмо Ристићу у коме наводно жали што је био принуђен да га отпусти због слабог здравља, „захваљује му на патриотским услугама и изјављује надаље да ће му свагда саветом бити у помоћи, кад

слободе, умереност је пут, који слободу води, умереност је штит, који слободу чува. Ја нисам никада у моме веку налазио за добро да будем друг крајности и бујности, ишао сам свагда средњим путем, и мислим да сам слободи ове земље привредио више но они, који су ишли путем крајности.“ (*Стенографске белешке о седницама Народне скупштине која је држана у Нишу 1879 и 1880, II-део, Београд 1880, 1472*)

²¹⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 199.

²¹⁹ Д. Јанковић, *Политичке странке...*, 185–186.

²²⁰ Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу од 10/22. фебруара 1868. године, књ. 2..., 221.

²²¹ Ј. Продановић, *Странке...*, 351.

год га буде за савет питао.²²² Мотиве Ристићевог силаска с власти треба тражити у његовој властољубивости коју нису могли да поднесу не само његови министри, него и кнез Милан Обреновић. Ристић је са министрима поступао као са млађим чиновницима; они су му редовно реферисали о свом раду, а он им је издавао упутства.²²³ Ристићеве методе застрашивања и поткупљивања људи државном службом најбоље се огледају на примеру Владимира Јовановића. Уморан од сталних прогона због својих либералних схватања, Јовановић је одлучио да затражи државну службу. Добио је место секретара у Министарству унутрашњих дела, те се Ристић тако решио опасног политичког противника.²²⁴ Будући да његов начин вођења владе није наишао на разумевање како колега министара, тако ни самог кнеза Милана, изабрао је часнији пут и сам поднео оставку 3. новембра 1873. године.²²⁵

Конзервативци на власти (1873–1875). Покушај увођења парламентарног система владавине

Владу Јована Ристића заменила је конзервативна влада Јована Мариновића (3. новембар 1873 – 7. децембар 1874. године). Председник владе и министар иностраних послова био је Јован Мариновић, министар унутрашњих дела Аћим Чумић, министар

²²² Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 208.

²²³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновић*, књ. 1..., 166.

²²⁴ Ристић је у писму Филипу Христићу то овако објаснио: „Пређе је он (Владимир Јовановић) независан човек па нам је правио често незгода, а сад дошавши у одношаје службене мораће стајати под дисциплином чиновничком, ако не жели да изгуди свој комад. Он се на то и обавезао. Његов радикализам неће ни мало опасан бити у поштанској администрацији, у којој је службу добио; напротив, он је и ту себи руке везао државном службом.“ (Јован Ристић - Филипу Христићу од 7/19. јуна 1873. године, у: *Писма Јована Ристића- Филипу Христићу од 1870–1873 и од 1877. до 1880. године*, Београд 1931, 234.)

²²⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 166–168.

правде Ђорђе Д. Ценић, министар финансија Чедомиљ Мијатовић, министар просвете и црквених дела Филип Христић, министар војни Коста Протић, министар грађевина Коста Магазиновић до 6. јуна 1874, када уместо њега долази Љубомир Ивановић.²²⁶ Иако су по свом политичком опредељењу били конзервативци „они нису били, нити су могли бити онакви исти какви су владали за време уставобранитеља и за време друге Михаилове владе“. Конзервативног политичара Илију Гарашанина је прегазило време, јер са својим застарелим схватањима није могао да управља земљом с новим људима које је све више била захватила „западњачка река“. Кнез Милан је за председника владе узео Мариновића, не толико што је био убеђени конзервативац, него што је био велики противник Ристићевих либерала.²²⁷ Иако је било састављено од конзервативаца, Мариновићево министарство није важило за партијско министарство. Слободан Јовановић наводи да је реч „партија“ и даље била озлоглашена, јер је Мариновићева влада попут намесничке одрицала свако партијско обележје. Мариновић је углавном водио политику помирења између странака „коју је кнез Михаило на почетку своје владе препоручивао.“²²⁸

Огорчен што је изгубио власт, Јован Ристић је почео да критикује не само владу, него и Јована Мариновића лично. Ристић је прозвао поједине ministre у Мариновићевој влади (тако на пример за Аћима Чумића је рекао да је његова прошлост била заражена „духом лажно-либералног разметања, и док га сви знамо као заданутог и надувеног неотесаним високоумљем.“)²²⁹ Народна скупштина у редовном сазиву за време владе Јована Мариновића отворена је 27. новембра 1873. године. У складу са чл. 10 Устава

²²⁶ *Владе Србије...*, 123–124; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 280; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 97.

²²⁷ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 176–177.

²²⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 175.

²²⁹ У једној анонимној брошури, Ристић је тврдио да „чим се образовао Мариновићев кабинет, ми смо почели живети од самих изненађења. Мариновић је од вајкада смагран као носиолац конзервативног начела, као окорели торијевац од најчистијег кова са јасном аристократском бојом.“ (*Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877*, прир. Чедомир Попов, Београд 1997, 130)

из 1869. године требало је изабрати шест кандидата од којих је кнез постављао једног за председника и једног за потпредседника Скупштине. Највећи број гласова (96) добио је Димитрије Јовановић, председник Округног суда у Крагујевцу; Љубомир Каљевић 71; Живко Карабиберовић 70; Блазнавац 68; Милан Ковановић 63 и Јован Бошковић 62 гласа. За председника Скупштине изабран је Живко Карабиберовић, а за потпредседника Љубомир Каљевић. За секретаре Скупштине изабрани су Јован Бошковић, Сима Живковић, Димитрије Јовановић и Милан Ђ. Милићевић.²³⁰ Народну скупштину кнез је отворио престоном беседом, у којој је уважио оставку претходне владе и обратио се људима чија је прошлост и државничко знање уливала поверење „да ће они земаљске послове руководити у духу уставности, законитости и напредка, и којих оданост спрема династији Обреновић за мене је изван сваке сумње.“²³¹

У адреси којом је Скупштина одговорила на престону беседу, посланици су тражили нови Закон о општини, Закон о министарској одговорности који треба проширити у смислу јаче одговорности министара и измену закона о штампи у духу веће слободе. Развила се жива дискусија око текста адресе. Владини посланици и министри (Чедомиљ Мијатовић, Милан Пироћанац, Јован Мариновић као председник владе, Никола Крстић, Ђорђе Пантелић), залагали су се да адреса буде чиста парафраза беседе. Опозиција је тражила да у адреси не треба говорити само о жељама, него и о потребама народа.²³² Када је у питању садржај адресе, *Јавност*²³³ је бранила излагања опозиционих посланика у Скупштини. Престону беседу је требало схватити као програм

²³⁰ *Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1873. године*, Београд 1874, 8; *Јавност*, бр. 4, 16/28. новембра 1873. године.

²³¹ Исто, 8–11; *Јавност*, бр. 4 од 16/28. новембра 1873. године. Престона беседа

²³² Ј. Продановић, *Странке...*, 352.

²³³ *Јавност* је излазила у Крагујевцу, од новембра 1873. до априла 1874. године. Први број *Јавности* изашао је 8/20. новембра 1873. године. Главни уредник је био Светозар Марковић, који се априла 1873. године вратио у земљу. Лист *Јавност* је издавала Крагујевачка друштвена штампарија, основана марта 1873. године. (Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918)*, књ. 1 (1871–1895), Београд 1977, 137)

влада, а адресу као одговор Народне скупштине на беседу. Главне замерке опозиционих посланика односиле су се на то што су владини посланици по налогу владе писали адресу и подносили јој исту на одобрење.²³⁴ Милан Пироћанац наводи да адреса треба да буде „акт учтивости или отпоздрав Скупштине на беседу или поздрав књажев“. У одбрани овог гледишта, Пироћанац истиче да Устав и закон о пословном реду у Народној скупштини не садржи одредбе које би Скупштини дале за право да садржај адресе промени. Даље се истиче да Скупштина може да чини предлоге, исправке и интерпелације, и да ће влада о свим посланичким предлозима водити рачуна. Љубомир Каљевић успротивио се оваквом мишљењу Милана Пироћанца, навевши „да народ има право и треба да искаже владаоцу жеље и тежње, које су поникле и сазреле у народном животу“. Бранећи свој став, Каљевић истиче да ако су посланици могли усмено да саопштавају своје жеље кнезу Милану, зашто то не би могли путем адресе. Чедомиљ Мијатовић је бранио мишљење Милана Пироћанца да је по Уставу кнежева личност неприкосновена, и да у адреси Скупштина не треба да истиче народне потребе, јер би се тиме владар „увлачио у одговорност“.²³⁵

Мариновићева влада је била либералнија према опозицији него Ристићева влада. Да би нову владу приказао као либералнију, министар унутрашњих дела Аћим Чумић је издао распис свим окружним начелницима и управнику вароши Београд 10. новембра 1873. године. У распису се обећава да ће нова влада у потпуности поштовати изграђене државне установе и донете земаљске законе и истиче да влада „нема никаквих партијских тежња, никаквих искључивих личних претензија. Сва њена жеља, сво њено заузимање биће управљено на то да прикупи око Књаза све снаге и све оданости у заједничку користну радњу“. Распис забрањује да влада чини било какве сметње слободи штампе.²³⁶

²³⁴ *Јавност*, бр. 5 од 17/29. новембра 1873. године.

²³⁵ *Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1873. године*, 38–40.

²³⁶ *Српске новине*, бр. 238, 29. октобра/10. новембра 1873. године; Ј. Продановић *Странке...*, 353.

Скупштинска дебата о изменама закона о штампи вођена је на последњој седници 11. јануара 1874. године. Љубомир Каљевић је у име 38 посланика прочитао предлог измена закона о слободи штампе. Расправа се углавном водила између Николе Крстића и Љубомира Каљевића. Никола Крстић бранећи постојећи Закон о слободи штампе је тврдио да су сви законски прописи о слободи штампе неопходни да би се одржао ред у тој области. По његовом мишљењу уколико би Скупштина усвојила предложене измене Закона о слободи штампе „власт би морала увећати своју полицију. (...) Јамачно нико не би одобрио власти државној, да она са скрштеним рукама гледа како неко нешто тајно пушта у свет.“ Каљевић је тврдио да слобода штампе и полицијска цензура не иду једно с другим заједно. Да би се избегла цензура штампе неопходно је укинути чланове 6, 21, 48 Закона о слободи штампе. Каљевићу је посебно сметао члан 48, који је давао за право властима да могу „из начина писања извести непријатељство према влади, па лист за три месеци обуставити.“²³⁷

Без обзира на то што је имала пуну подршку кнеза Милана Обреновића, влада Јована Мариновића је морала да рачуна на опозицију коју су чинили Ристићеви либерали. Они су се окренули против владе, будући да су у Скупштини имали већину. У *Српским новинама* влада се жалила на негативно писање штампе ван Србије о њеном раду. Мариновићева влада је себе представила као нестраначку владу у којој има места за све способне људе одане династији Обреновић и српској држави. Посебно за председника владе Јована Мариновића је истакнуто да је „бацио пресудно завесу на прошлост“ и да у његовим очима „немају значења ни уображене партије, ни произвољно развикани конзервативци или либерали“.²³⁸ Истицање страначке неутралности није било карактеристично само за Мариновићеву владу, већ и за претходне владе под намесничким режимом. Мариновић је имао намеру да прикрије слабост своје владе не би ли тиме унео забуну у редове Ристићевих либерала који су имали већину у Скупштини.

²³⁷ *Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1873. године*, 688–712.

²³⁸ *Српске новине*, бр. 241,1/13. новембра 1873. године; Ј. Продановић, *Странке...*, 353; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 178.

Живан Живановић истиче да Мариновићева влада за разлику од либерала који су наступали као странка, није имала шта да понуди народу, па је због тога истицала страначку неутралност, тј. „ванпартејство.“²³⁹

Поред Ристићевих либерала Мариновићева влада се суочавала и са присталицама Светозара Марковића. У Крагујевцу, где је заседала Народна скупштина, група истакнутих појединаца основала је Друштво за подизање штампарије и покретање листа. Први број *Јавности* који је издавала Крагујевачка друштвена штампарија изашао је 20. новембра 1873. године. Са својим социјалистичким идејама *Јавност* је успела да придобије велики број присталица како у земљи тако и ван граница ондашње Србије. Марковићев утицај са појавом овог гласила у Крагујевцу постаје све већи.²⁴⁰ Кнеза Милана и Мариновићеву владу је забринула појава овог листа. Влада се нарочито плашила све већег утицаја присталица Светозара Марковића на одређени број народних посланика у Скупштини. Стога је одлучила да стане на пут ширењу слободоумних идеја које је пропагирао овај лист. Крагујевачка штампарија је окупљала велики број симпатизера, међу којима је било и официра. Министар војни Коста Протић 4. јануара 1874. године поднео је рапорт кнезу Милану у коме је навео да један број официра Крагујевачког гарнизона подржава рад Крагујевачке друштвене штампарије. „Сазнао сам, да су неки од њих, као чланови дружине штампарске, у исто време и чланови политичког листа „Јавност“, ког ова дружина издаје, и који је њена сопственост, а који систематски напада непријатељски на све што у земљи постоји, не искључујући из овог нападања ни народно представништво, па ни личност владаоца и његова уставна права, и који јавно проповеда да је највећа врлина грађанска газии-

²³⁹ Живановић у својој *Историји* наводи „да рецепт по коме се слабост једне владе или њене странке, у недостатку своје моћи и слабости, заокреће плаштом ванпартејства или неутралности, није дакле проналазак познијих деценија. Министарство Мариновићево са бујним Чумићем у себи пронашло је тај рецепт.“ (Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 281; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 178)

²⁴⁰ Живомир Спасић, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876. Прилог борби за самоуправу у Србији деветнаестог века*, Крагујевац 1976, 34.

ти законити поредак у земљи.“ Прва жртва овог рапорта био је капетан Сава Грујић, председник Крагујевачке друштвене штампарије кога је министар војни Коста Протић отпустио из службе.²⁴¹ У свом првом броју лист *Јавност*, од 20. новембра 1873. године износи да му је основни циљ „ширење просвете у народу“, обећавајући да ће „изнети на јавност све што народ тишти у извесном тренутку; што треба да се одмах, без одлагања, реши, и показати како ваља то решити у корист народну, - то је задатак новина.“ Од самог почетка лист је заузео опозициони став према Мариновићевој влади оптужујући полицију да се меша у рад општинских органа власти и да тиме дели народ на владине и невладине партије „зарад одржања неколицине на власти“.²⁴²

Без обзира на то што је опозиција на разне начине ометала рад Мариновићеве владе, она је успела да у кратком периоду, од новембра 1873. до јануара 1874. године донесе важне државне законе: 1) Закон о окућњу; 2) Закон о потпуном укидању телесне казне; 3) Закон о потпомагању индустријских предузећа; 4) Закон о мерама; 5) Закон о ковању српске сребрне монете. Доношењем ових закона, влада је показала да поседује извесну реформаторску енергију. Посебну пажњу завређује Закон о потпуном укидању телесне казне од 23. децембра 1873. године. Слободан Јовановић наводи да овај закон није био само хумана мера, већ је имао и изванредан политички значај.²⁴³ У одбрани овог закона, министар правде Ђорђе Ценић је на седници Народне скупштине од 23. децембра 1873. године навео да су људи у Србији вековима изједначавани са животињама, и да се према њима у већини случајева поступало чак и горе него са животињама. За време војда Карађорђа и кнеза Милоша Обреновића примењивана је шиба, тј. преступник је три пута пролазио кроз шпалир од 300 момака. Временом је казна смањена на 100, а касније и на 50 удараца, док

²⁴¹ *Српске новине*, бр. 281, 24. децембра 1873/5. јануара 1874. године; Драгоје Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974, 33.

²⁴² *Јавност*, бр. 1, 8/20. новембра 1873. године; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 179; Ж. Спасић, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876...*, 35.

²⁴³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 177.

је казна шибања укинута као и казна мучења и стављања мртвих тела на точак. Уочи доношења закона 1873. године, примењивана је само телесна казна од 50 удараца и то према скитницама, слугама, шегртима, надничарима, лоповима и пустахијама.²⁴⁴

Законодавни одбор је пред Скупштином изнео неколико разлога за укидање телесног кажњавања (телесна казна није једнака за све, тј. телесно слабији преступници теже подносе казну; телесном казном се не постиже циљ; „телесна казна је понижавајућа; јер се њоме морална страна човечија сасвим понижава, и кривац се животињи уподобљава, уместо што би требало, да се њоме морална страна кривца подигне и она искра човечанске части, која би још у њему остала пробуди, те да на тај начин он зло дело увиди, и затим се на бољи пут упути.“²⁴⁵ За време намесничког режима полиција не само да је користила батине против слуга и лопова, него и против политичких неистомишљеника. Батинање слугу и лопова Мариновићева влада је могла да поднесе, али не и људи чија се кривица састојала само у томе што су имали другачија политичка гледишта. Из мржње према намесничкој полицији, Мариновићева влада је постала умногме слободнија него Ристићева, у неколико наврата истичући да је њена намера да народу да праву, а не лажну слободу.²⁴⁶

После закључења трећег, последњег редовног сазива, влада није расписала изборе за нову Скупштину, већ је одлучила да сазове Скупштину у ванредном сазиву за 14. јануар 1874. године.²⁴⁷ Скупштина је изабрала шест кандидата за скупштинско часништво, од којих је кнез једног постављао за председника, а једног за потпредседника Скупштине. Јован Бошковић је добио највећи број гласова (69), Димитрије Јовановић 65, Сима Несторовић 64, Стеван Милосављевић 55, Љубомир Каљевић 54 и Александар Николајевић 48. Живко Карабиберовић није изабран за председника Скупштине, јер је добио свега 22 гласа. Кнез је

²⁴⁴ *Српске новине*, бр. 11 од 12/24. јануара 1874. године; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 182.

²⁴⁵ *Српске новине*, бр. 9, 10/22. јануара 1874. године.

²⁴⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 176–177.

²⁴⁷ Ј. Продановић, *Странке...*, 358; Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 86.

именовао за председника Скупштине Димитрија Јовановића, а за потпредседника Стевана Милосављевића.²⁴⁸

Председник владе Јован Мариновић је навео да ова Скупштина сазвана у ванредни сазив треба да реши питање бившег министра војске Јована Белимарковића које је отворено за време бившег министарства. Након тога, Мариновић је у Скупштини 14. јануара изјавио да влада приликом доласка на власт није постављала питање да ли она ужива поверење Народне скупштине. То је био први покушај да се у Србији уведе у пракси парламентарни систем владавине. Влада је предложила Живка Карабиберовића за председника Скупштине, али је изабран Димитрије Јовановић. Том приликом председник владе Мариновић је изјавио: „Да би дакле знали, какво је наше положение, те да нам се не може пребацити с једне стране да не разумевамо нашу дужност, или да немамо стида ни осећања и да продужавамо нашу радњу као владини органи пред скупштином, ми смо решили како се не би даље излагали оптужбама посланика да проверимо да ли влада ужива поверење Скупштине или не“. Затим је Мариновић поставио директно питање Скупштини: Да ли избор Димитрија Јовановића уместо владиног кандидата Живка Карабиберовића значи неповерење влади? Скупштинска већина је одговорила да влада и даље ужива поверење и да може да настави започете послове. Мариновић је још једном упитао: „Да ли се одзив неколицине вас сматра као одзив целе скупштине? Скупштина је једногласно одговорила: „Целе Скупштине.“ Након тога је реч узео Љубомир Каљевић који је похвалио владу Јована Мариновића „што хоће да зна начисто како стоји код Скупштине. Доиста то је корак, који одговара начелима парламентарног живота. У свима уставним земљама, влада дотле седи на својим столицама, док ужива поверење не само у владаоца, него и у скупштини; а скупштинска већина треба да је меродавна, за опстанак једног министарства. Но ја не држим, да је нужно било доводити у свезу данашњи избор са поверењем или неповерењем према влади.“²⁴⁹

²⁴⁸ *Протоколи ванредне Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1874. године*, Београд 1875, 3–6.

²⁴⁹ Исто, 7–13.

Законодавни одбор за проучавање оптужби против Јована Белимарковића поднео је извештај 23. јануара 1874. године. Белимарковићу се на терет стављало да је набавком војне опреме без лицитације проневерио више од 1.050.000 гроша. Приликом гласања у Скупштини, за оптужбу из користољубља гласало је 22, а против је било 56 посланика.²⁵⁰ Несумњиво је да је кнез Милан утицао на посланике да гласају против оптужбе.²⁵¹

Скупштински избори од 5. новембра 1874. године имали су велики значај за историју политичких странака у Кнежевини Србији „због тога што ће се од тада почети разазнавати политичке странке, појавити њихови обриси, па и више од тога, и у Народној скупштини.“²⁵² У крагујевачком *Гласу јавности* је уочи избора изашао чланак *Кога хоћемо за скупштинара*, у коме је истакнуто да у Србији још не постоје политичке странке са истакнутим политичким програмом. Међутим, у чланку се даље наводи да се ипак назире „некакав скелет“ од следеће три странке: „Народно либералне од 1859, Намесничке странке од 1868, која се касније прелива као Ристићева и владине странке, која стоји уз данашњу владу.“ *Глас јавности* се залагао да свака странка на изборима наступи с јасним програмом „јер кандидат изабран за (посланика) скупштинара нема куд да врда у скупштини од свог програма који је јавно понео.“ Народ се позивао да добро размисли коме ће глас да повери да се после не би кајао „јер ћемо имати три године дана за кајање, па се опет искајати нећемо, и кога ћемо кривити ако нас спопадну неке несреће и зла?“²⁵³

Изборима од октобра 1874. године је руководио министар унутрашњих дела Аћим Чумић. Намесништво је за време своје владавине поставило своје људе у полицији, који су и после доласка конзервативаца на власт одржавали контакте са својим бившим шефом Радивојем Милојковићем. Са таквим људима, Чумић није

²⁵⁰ Ј. Продановић, *Странке...*, 360.

²⁵¹ Милићевић у свом *Дневнику* наводи да је „Кнез желео да Белимарковић буде ослобођен.“ (*Из успомена Милана Ђ. Милићевића. Одломци из дневника*, прир. Тихомир Борђевић, књ. 33, у: *Српски књижевни гласник*, Београд 1931, 426)

²⁵² Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 185.

²⁵³ *Глас јавности*, бр. 18, 20. октобра/1. новембра 1874. године.

смео да улази у изборе. Од 18 окружних начелника променио је чак 16, док ништа боље нису прошли ни срески начелници и писари.²⁵⁴ Чумић се посебно трудио да онемогући избор оних посланика који су у претходној Скупштини оштро нападали владу. У томе је делимично успео, јер је његова полиција онемогућила избор Александра Николајевића у Пожаревцу и Јована Бошковића у Лозници, али није могла да спречи избор Јеврема Марковића, брата Светозара Марковића, за народног посланика.²⁵⁵

Да се влада Јована Мариновића служила свим средствима како би онемогућила избор опозиционих кандидата потврђује и хапшење Александра Николајевића у Пожаревцу. Због проневере новца у пожаревачком начелству оптужени чиновник је на саслушању рекао да је новац дао Николајевићу на чување, што је био довољан разлог да он допадне затвора. Због недостатка доказа Николајевић је пуштен на слободу, али није изабран за народног посланика. Никола Крстић је у свом *Дневнику* 31. јула 1874. године забележио да је влада код неког шнајдера наручила 30 пари цивилних хаљина за тајне полицајце (агенте). „Ако се већ држи да се без тајних полицајаца не може бити, требало је хаљине тако набавити да се не зна да их има. Наручивати хаљине за њих код нашег кројача сасвим је невешто учињено.“²⁵⁶

Иако је Чумићева полиција свуда где је то било могуће утицала да се изабру владини кандидати – конзервативци, Мариновићева влада на изборима од октобра 1874. године није добила већину у Народној скупштини. У Београду су изабрани владини кандидати, богати трговци Крсмановић који је добио 410 и Антула са 394 од 660 гласова, док је Каљевић добио само 165 гласова. Шурак Јована Ристића, млади Хаџи Тома је добио свега 41 глас, иако су Ристић и његови пријатељи нудили пет дуката за један глас, а Живко Карабиберић чак 22 дуката. У Гроцкој је

²⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 202–203.

²⁵⁵ Никола Крстић у свом *Дневнику* наводи да му је једном приликом Мариновић рекао „да је у Јагодини изабран Јеврем Марковић, а влада је радила да буде изабран неко други. Он мисли да ће Јеврем правити сметње и смутње Скупштини.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 241)

²⁵⁶ Исто, 237–238.

изабран Милутин Гарашанин, син Илије Гарашанина, а у Краљеву Урош Кнежевић.²⁵⁷ Међу новоизабраним посланицима било је и народњачке опозиције настале под утицајем идеја Светозара Марковића. Посебно су се истицали: Адам Богосављевић; Милија Миловановић из Бачине, срез тамнавски; Димитрије Катић из Црквенца, срез ресавски; Милош Глишић из Ваљева; Алекса Здравковић из Рготине, срез зајечарски; Ранко Тајсић из Пухова, срез драгачевски и Милан Глигоријевић из Сикола, срез крајински.²⁵⁸

После избора 1874. године у Скупштини су се појавиле следеће страначке групације: светоандрејски либерали из 1858. године које је предводио Јеврем Грујић, либерали из 1868. године, тј. Ристићеви либерали, конзервативци Јована Мариновића, и зачеци младоконзервативаца и народњака будућих радикала.²⁵⁹ Иако је Ристић представљао озбиљну опозицију Мариновићевој влади, на седници Министарског савета, Мариновић га је након завршених избора предложио за владиног посланика. Овај детаљ заслужује посебну пажњу, јер нас упућује на то да се већ од тада почело озбиљно рачунати с политичким странкама.²⁶⁰ Ова Скупштина је изгласала неповерење Мариновићевој влади новембра 1874. године. Чак је и Чумић као њен члан запретио да ће поднети оставку и отићи у адвокату ако се не прогласи потпуна слобода штампе, већа слобода општина, бољи закон о министарској одговорности и промена устава којим би се укинули владини посланици.²⁶¹ На редовном заседању Народне скупштине у јесен 1874. године, између владе и посланика дошло је до великих неслагања. Предлог адресе усвојен је само са три гласа више (61:58), што

²⁵⁷ Б. Калај, *Дневник...*, 613.

²⁵⁸ Растислав В. Петровић, *Адам Богосављевић*, Београд 1972, 42.

²⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1..., 204–205.

²⁶⁰ Калај је у свом *Дневнику* забележио да је „Мариновић хтео да се за владине посланике именују и Ристић и Белимарковић. Чумић, Мијатовић и Ценић су протестовали против тога, на шта је Мариновић рекао да Ристић представља силу која се не може игнорисати, а кнезу су потребни људи који имају странку.“ (Б. Калај, *Дневник...*, 615)

²⁶¹ Исто, 616.

је председнику владе био довољан разлог да поднесе неопозиву оставку. На скупштинском заседању од 5. децембра 1874. године, Мариновић је своју оставку образложио следећим речима: „Већина од три гласа, која се је за назоре министарства показала, тако слаба већина, да министарство не може имати ни трунке наде, да с таквом већином после таквог великог претреса о ствари, где је министарство полагало највећу наду да нас убеди о умешности својих назора, чини министарство немогуће да помири са својим дужностима према Светлом владоцу и са својим убеђењем о користи земље његов даљи опстанак у министарству.“²⁶²

Кнез је уважио оставку Мариновићеве владе и истог дана именовану владу Аћима Чумића (7. децембра 1874. до 7. фебруара 1875. године). Председник владе и министар унутрашњих послова био је Аћим Чумић; министар иностраних послова Милан Пироћанац, до 3. фебруара 1875, а потом Милан Богићевић; министар правде Милан М. Богићевић; министар финансија Љубомир Каљевић до 1. фебруара 1875, када његову дужност преузима Стојан Новаковић; министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић; министар војни Коста Протић и министар грађевина Љубомир Ивановић.²⁶³ Влада Аћима Чумића је морала да рачуна на опозицију Ристићевих либерала и народњачке опозиције. Унутрашње размирице у Народној скупштини ометале су рад Чумићеве владе и убрзале њен пад 7. фебруара 1875. године. Калај је забележио у свом *Дневнику* да је Ј. Шафарик причао функционеру из аустријског конзулата Ангеру 9. јануара 1875. године да је ситуација у Србији веома тешка. „Откада је укинута батињање капетани не могу изаћи на крај са сељацима који не дозвољавају да буду затворени. Хтели су да о општинском трошку изграде општинске затворе /.../. Сељаци сањају о окружним скупштинама у којима би могли остварити све своје локалне жеље. Шафарик је изјавио да ћемо ускоро сви морати да бежимо.“²⁶⁴

²⁶² *Стенографске белешке о седницама Народне скупштине држане у Београду 1874/5. године*, књ. 1, Београд 1875, 183.

²⁶³ *Владе Србије...*, 127–129; Ј. Продановић, *Странке...*, 364; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС...*, 97; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 300.

²⁶⁴ Б. Калај, *Дневник...*, 624.

Кнез Милан, као што је познато, био је незадовољан намесничким уставом, али никада то није отворено рекао. У престоној беседи је навео да није у могућности да у дневни ред Скупштине уврсти закон о министарској одговорности због захтева да се повећа министарска одговорност, јер би то било у супротности са важећим Уставом. „Свесна свог задатка моја би влада поднела била предлог закона у духу шире одговорности министарске, но почем би немогуће било тај закон у главним његовим наређењима изменити, а да се не дирне у земаљски Устав то остављам вашој увиђавности и вашој оцени да расудите, да ли не би добро и корисно било да учините употребу од права, која вам даје члан 131, земаљског устава.“²⁶⁵

На седници Скупштине 30. јануара 1875. године вођа младоконзервативаца Милутин Гарашанин је прочитао свој предлог да се сазове Велика народна скупштина која би усвојила нови Устав, наводећи при том да је Намесништво прекршило закон из 1861. године који је јасно прописао да се Устав не може мењати за време док је кнез малолетан. Према његовим речима, Устав није довољно осигурао личну безбедност, слободу штампе и већу министарску одговорност.²⁶⁶ Образлажући предлог о промени Устава, Гарашанин је као главне недостатке постојећег Устава навео да он забрањује да се чиновници и адвокати бирају за народне посланике, чиме „искључује из средине Народног представништва стручну количину Срба“ установом кнежевих посланика влада утиче на одлуке Народне скупштине и зато је „по наша права штетан и по нас Србе опасан.“²⁶⁷ Младоконзервативац Милан Ђ. Милићевић је хвалио уставни предлог Милутина Гарашанина²⁶⁸,

²⁶⁵ *Глас јавности*, бр. 25 од 14/26. новембра 1874. године; *Српске новине*, бр. 250 од 13/25. новембра 1874. године; Ј. Продановић, *Странке...*, 362.

²⁶⁶ *Српске новине*, бр. 20 од 25. јануара/6. фебруар 1875. године; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 268.

²⁶⁷ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 236.

²⁶⁸ Милићевић је у свом *Дневнику* поводом овог предлога о промени Устава навео да је „Предлог написан вешто, изражен слободно, јуначки и удара на животне мане садашњег Устава. Скупштина је потресена, саслушала читање; сад ћемо видети шта ће бити даље, али да ће бурности бити доста ван сваке је сумње.“ (АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 18/30. јануар 1875, књ. VII, 803)

док су Ристићеви либерали који су чинили скупштинску већину одбили његов предлог. Група либералних посланика (Аксентије Ковачевић, Сима Несторовић, Милош Глишић са још 61 послаником предложила је да се предлог Милутина Гарашанина одбаци, истичући да је Гарашаниново мишљење о противправном доношењу Устава неосновано; да је начин који је Гарашанин предложио за промену Устава незаконит, јер се противи начину који је постојећи Устав прописао за уставну промену, а да недостаци Устава из 1869. године не би требало да буду главни узроци доношења новог Устава незаконитим и неуставним путем. Ова група Ристићевих либерала поднела је свој предлог измена и допуна појединих чланова важећег Устава (на пример тражили су да се чл. 45 где се говори о постављеним, тј. кнежевим посланицима укине; да се чл. 101 Устава промени на следећи начин: „Министар може бити оптужен кад повреди Устав или закон тиме, што је противно Уставу или закону што год учинио, или ако је што год према Уставу закону допустио да учини“, а посебно је занимљив захтев да се чл. 102 који говори о томе да најмање 20 посланика могу оптужити министра, замени новим чланом који би допустио сваком посланику да то уради).²⁶⁹

На седници Скупштине од 1. фебруара 1875. године, председник владе је изјавио да му се чини да Скупштина жели да промени владу. Након тога је затражио да се Скупштина изјасни да ли има поверење у рад владе или не. Председник Скупштине Ђорђе Топузовић је позвао посланике да разреше питање поверења влади тако што ће посланици који су против владе устати. Међутим, сви посланици су седели, те је на тај начин влади исказано поверење.²⁷⁰ Влади Аћима Чумића то није много помогло, јер су истог дана Милан Пироћанац и Стојан Новаковић поднели оставке због неслагања са политиком председника владе. Два дана касније, 3. фебруара 1875. пала је влада Аћима Чумића.²⁷¹ Кнез Милан је

²⁶⁹ *Исток*, бр. 12, 1/13. јануара 1875. године; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 236–238; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 306–308.

²⁷⁰ *Српске новине*, бр. 23, 29. јануара/10. фебруара 1875. године.

²⁷¹ Ј. Продановић, *Странке...*, 365.

тако за два месеца оборио три владе. По речима Милана Ђ. Милићевића, кнез је од Стојана Новаковића затражио списак свих влада и министара од 1835. године наводно како би видео колико су просечно трајале владе у наведеном периоду. Новаковић се просто запитао: „Да ли је ово само радозналост, само теориско проучавање; да ли ово нема каквих практичних смерања?...²⁷²

Бењамин Калај наводи да му је Јован Мариновић рекао „да је велика невоља што је кнез тако колебљив и све хоће да уради ситним лукавствима“ и да је главни узрок пада Чумићеве владе сукоб између Пироћанца и Љубомира Каљевића. Према његовим речима министри су наводно чули да су Пироћанац и Каљевић подстицали посланике да откажу послушност влади, јер је био погодан тренутак за њено обарање. Због тога су Чумић и њему одани министри отишли код кнеза и поднели оставку, коју је кнез без поговора примио.²⁷³ Занимљиво је мада веома цинично објашњење које је кнез Милан поводом новонастале ситуације дао аустроугарском конзулу: „да су промене настале увођењем познатих либералних опозиционара у владу и владајуће кругове само тактичке природе. На тај начин проређују се редови опозиционих првака, пошто се зна да се у земљама као што је Србија људи најлакше придобијају уносним и угледним положајима на власти“. Кнез је уверавао Калаја да ће се трудити да Чумићеву владу задржи до краја скупштинског заседања како се не би крњио ауторитет владе учесталим променама. Међутим, у томе, као што је познато, није успео.²⁷⁴

После пропалог покушаја да Мариновић поново састави владу, кнез Милан је позвао Јеврема Грујића 2. фебруара 1875. године на разговор око састава нове владе. Грујић наводи да је том приликом кнезу поднео програм нове владе и листу будућих министара, а да га је он саслушао и казао му да ће своју одлуку саопштити писменим путем. И заиста 3. фебруара упутио је

²⁷² АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 12/24. јануар 1875. године, књ. VII, 801.

²⁷³ Б. Калај, *Дневник...*, 636.

²⁷⁴ Исто, 806 напомена 447; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 190.

писмо Грујићу у коме га је обавестио да не може да прихвати његов програм владе, али да ће у наредном периоду озбиљно рачунати на њега. „Тим престаје мисија, коју сам Вам био поверио да Министарство образујете. Ја ћу и у будуће рачунати на вашу оданост.“²⁷⁵ После ових преговора, кнез је поново понудио Мариновићу, а потом и Чумићу да саставе владу, али су га обојица одбили. Мариновић је саветовао кнеза Милана да оформи једну чиновничку – неутралну владу која би имала привремени карактер. Формирана је влада саветника Данила Стефановића, рођеног брата Стевана Стефановића Тенке (3. фебруар 1875 – 31. август 1875). Председник владе и министар унутрашњих дела био је Данило Стефановић, министар иностраних дела Милан Богвићевић, министар правде Ђорђе Миловановић, до 17/29. марта, а потом Димитрије Г. Радовић, министар финансија Чедомил Мијатовић, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић; министар војни Коста Протић, министар грађевина Манојло Марић.²⁷⁶

Влада Данила Стефановића наишла је на велики отпор опозиције у Народној скупштини као никада до тада. На скупштинској седници 25. фебруара 1875. године, Милија Миловановић и Милан Кујунџић предложили су укидање окружних начелстава. Образлажући овај предлог Миловановић је навео да сиромашној Србији није потребна окружна полиција, јер на њено издржавање држава троши годишње огромну суму новца. „Окружне полиције у колико смо уверени више на штету но на вајду нашој отаџбини, јер се мешају често и у најситније послове општина, срезова и окружја те тако народ цепају у партаје и производе својим упливом мржњу једни против други /.../ називајући то једног то другог бунтовник, комунац, републиканац и јошт сијасет које каквим измишљотинама па јошт кад ми ко примети да ми је поступак рђав, то је одма увреда власти па бога ми за такву реч често по 2-3 месеца у апси одлежи...“ Предлог о укидању окружних начелстава потписала је група од 30 посланика, међу којима су се посебно истicali: Милија Миловановић, Милан Кујунџић, Урош Кнежевић,

²⁷⁵ Ј. Грујић, *Животопис...*, 88.

²⁷⁶ *Владе Србије...*, 130–132; *Устави и владе у Кнежевини Србији, Краљевини Србији, Краљевини СХС...*, 97; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 309.

Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Адам Богосављевић и др. Председник владе Данило Стефановић је навео да „полицијска власт, од како се зна за Србију учествовала је у свима народним пословима“, те да због појединих чиновника који су злоупотребљавали државну службу не би требало укидати читаво начелство.²⁷⁷

На седници Скупштине 12. марта 1875. године, Милан Кујунџић је поднео предлог влади о проширењу слободe штампе. Истакнуто је да је слобода штампе најбоља основа свих уставних слобода. Предлог је обухватао измену и допуну закона о штампи и кривичног поступка. Група посланика је тражила да се укину чл. 6, 37, 38, 43, 45 и 46 закона о штампи, а да се чланови 18, 21, 25, 28 и 50 закона о слободи штампе ублаже. Када је у питању чл. 28 предложено је да се поред писца и уредник осуди на новчану казну од 20 до 100 талира „ако је садржајем листа извршен злочин“. Према њиховом мишљењу чл. 50 је требало изменити „јавном обзаном пошто је на три дана после предходног запта суд над њоме изрекао своју осуду“. Такође су предложили допуну чл. 210 и 214 Кривичног закона.²⁷⁸ Да је ситуација у Скупштини била веома напета потврђује и једна жалба која је изазвала жучну расправу међу посланицима и довела до распуштања Скупштине. Аница, удовица Павла Грековића из Горњег Милановца, оптужила је Аћима Чумића за убиство свог мужа. Жалба је поднета скупштинском одбору за молбе и жалбе. Известилац одбора из редова Ристићевих либерала, Аксентије Ковачевић, лажно је обавестио Скупштину да је одбор одлучио да због основаних сумњи да је бивши министар Аћим Чумић починио кривично дело упути жалбу влади на разматрање. Аксентије је упутио жалбу влади, а да је претходно није поднео одбору што је потврдио и председник одбора Марко Лазаревић. То је изазвало велико негодовање конзервативних посланика не само према Ковачевићу, него и према свим либералима у Скупштини. Имајући у виду да су либерали чинили скупштинску већину, конзервативни посланици су поднели оставке како би спречили да либерална већина одлучи у корист

²⁷⁷ *Стенографске белешке о седницама Народне скупштине држане у Београду 1874/5, I, Београд 1875, 871–874.*

²⁷⁸ Исто, 1402-1415; "Исток", бр. 25, 26 и 27 од 9/21, 12/24 и 16/28. марта 1875. године.

Аксентија Ковачевића.²⁷⁹ Стојан Новаковић је у Скупштини прочитао мишљење владе поводом овог случаја.²⁸⁰

После распуштања Скупштине заказани су избори за 15. август 1875. године. Изборе је спровела влада Данила Стефановића користећи старе опробане методе полицијског притиска на бираче. И поред притиска власти да се изабере конзервативна скупштинска већина, на изборима су победили Ристићеви либерали. Либерални лист *Исток* је у 71. и 72. броју од 16. и 19. августа објавио резултате избора, од којих ми овом приликом наводимо неколицину – тако на пример у Ужицу је изабран Љубомир Каљевић, у ресавском округу Димитрије Катић, у Јадру Јован Бошковић, у Шапцу Коста Спужић, за Драгачевски срез Ранко Тајсић, у Паланци су изабрани Никола Крупежевић и Стева Крстић, у Ивањици Петар Стефановић, у Пожаревцу Александар С. Николајевић, док су за Пожаревачки срез изабрани Сима Несторовић и Живко Брежанац, у Ваљеву Аксентије Ковачевић и Илија Мојић.²⁸¹ Ристићеви либерали су однели победу захваљујући двома околностима: ратоборној политици коју су све време изборне кампање водили подржавајући српске устанике у Босни и Херцеговини и својим тадашњим изборним паролама. *Исток* је престано обавештавао јавност о успесима српских устаника у Босни и Херцеговини од почетка јула до септембра 1875. године. Залагао се не само за материјално помагање устаника, него и за војну интервенцију Србије против Турске. „Србија има да изврши народни задатак у интересу не само своје браће него баш и свога рођеног опстанка. Њезина спољна мисија није плод разбуктале маште, она је права њезина потреба, која се срасла с крви сваког Србина.“²⁸²

²⁷⁹ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 11.3.1875. године, књ. VII, 823; Б. Калај *Дневник*, 646; *Исток*, бр. 25, 9/21. март 1875. године.

²⁸⁰ Никола Крстић је забележио у свом *Дневнику* да је Стојан Новаковић том приликом рекао: „Питања части и морала самога законодавног тела земаљског, као што је последње о известиоцу Одбора за молбе и жалбе, претресена су и решавана као питања партајска.“ После говора министра Новаковића јавио се председник владе Данило Стефановић и прочитао кнежев указ о распуштању Скупштине. Многи посланици поздравили су овакав кнежев потез. „Бога ми, господар је мудрији, но ми сви.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2..., 286)

²⁸¹ *Исток*, бр. 71, 4/16. август 1875, бр. 72, 7/19. август 1875. године.

²⁸² *Исток*, бр. 2, 5/17. јануар 1875. године.

Када је у питању унутрашња политика лист је инсистирао на унутрашњим слободама, а пре свега на слободи штампе. „Ми хоћемо да Србија буде изнутра истински слободна, јер је само тако кадра однети слободу и својој потиштеној браћи; ми тражимо политику народну, јер нећемо да је Србија лопта у рукама пештанског шовинизма јер држимо да Србија одговара своме позиву и води рачун о своме достојанству само онда кад је српска.“ За успешан развитак јавног мњења у Србији неопходно је проширити закон о слободи штампе у што либералнијем духу.²⁸³ После ових избора у Народној скупштини већину посланичких места освојили су Ристићеви либерали, док староконзервативаца, присталица Јована Мариновића, готово да није било. Улогу озбиљне опозиције либералној скупштинској већини преузели су младоконзервативци и „народна партија“, тј. чланови групе Адама Богосављевића.²⁸⁴

Ширење социјалистичких идеја Светозара Марковића

После убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године, Светозар Марковић је намеравао да створи нову политичку странку у Србији. Пошто је одбио предлог Владана Ђорђевића да заједно оснују политичку странку, Марковић је одлучио да тај посао обави са својим пријатељима, међу којима се посебно истицао Живојин Жујовић.²⁸⁵ Још док је студирао у Петрограду, Светозар Марковић је у писму Љубомиру Белимарковићу 11. новембра 1868. године критиковао либерале Јована Ристића који су се након убиства кнеза Михаила „толико наплакали над његовом политичком мудрошћу, енергијом и патриотизмом да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику,

²⁸³ *Исток*, бр. 2, 5/17. јануар 1875, бр. 9, 26. јануар/7. фебруар 1875. године.

²⁸⁴ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 193.

²⁸⁵ Јован Скерлић, *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*, Београд 1966, 67.

него су је поставили као узор државничке мудрости и патриотизма и тиме дали непобедљиво оружје у руке Блзнавца и Ристића, тих највернијих слугу Михаилових.“ Марковић је подсећао Белимарковића да су још у Београду разговарали о оснивању једне дружине „у којој би учествовали сви грађани без разлике.“²⁸⁶ Када су у питању уставне реформе Намесништва, Марковић је од самог почетка заузео критички став. Свог пријатеља Белимарковића је опомињао да не полаже наде у Владимира Јовановића, јер је он либерал. Марковић је у неколико наврата истицао да „треба да се организује радикална партија“ како би се отпочела борба против старог полицијско-бироградског режима – „борба младог нараштаја против старог.“²⁸⁷

Када је из Петрограда дошао у Цирих 1869. године, Марковић није одустајао од иницијативе за оснивање нове политичке партије. У лето 1869. године заједно са Николом Пашићем, Пером Велимировићем и Ђуром Љочићем је одржао састанак на коме је решено да се за време распуста припреми пројекат за организовање нове странке, а да се на јесен опет састану и одлуче о устројству дружине и њеном програму. Ђура Љочић је добио задатак да што пре отпочне са организацијом странке „или бар да врбује људе који су за њу способни.“²⁸⁸ Неколико месеци по доласку у Србију, Марковић је покренуо лист *Раденик*.²⁸⁹ У уводном чланку угледном броја објављен је *Програм* у коме је истакнуто да је основни циљ деловања *Раденика* преображај српског народа на основу материјалног благостања, образовања и слободе. Посебну пажњу уредништво листа је у Програмској декларацији посветило економским односима, образовању и „држављанским одношајима“, тј. политичким односима у тадашњем српском друштву. „Учествовање скупштине у законодавству не постоји, кад народ

²⁸⁶ Светозар Марковић – Љубомиру Белимарковићу, 31. октобар/11. новембар 1868. године, у: Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. 1, Београд 1960, 79–80.

²⁸⁷ Исто, 120.

²⁸⁸ Исто, 373, напомена 15; Јован Скерлић, *нав. дело*, 43.

²⁸⁹ Социјалистички лист *Раденик* покренуо је Светозар Марковић заједно са Павлом Пајом Михаиловићем и Ђуром Љочићем. Угледни број листа изашао је 17/29. априла 1871. године, а први редовни број 1/13. априла исте године.

не зна какви му закони требају.“ У погледу спољне политике, Марковић се залагао за ослобођење и уједињење српског народа. „Ми хоћемо да дођемо слободом до јединства а не обратно.“²⁹⁰

Неколико месеци после покретања *Раденика* 4. августа 1871. године седморица напредних интелектуалаца саставило је програм који је требало остварити кроз Народну скупштину. Посебно место у програму заузимали су захтеви за самоуправу општина и округа односно „реформе у целој државној управи у смислу народне самоуправе“; потпуном слободом штампе, удруживања и јавних састанака, независност судова; укидање еснафа, реформа школства, оснивањем земљоделских и занатских школа; укидање стајаће војске и увођење народне; буџетске контроле коју би спроводила Народна скупштина; укидање жандармерије, промена Устава. Програм су потписали Марковићеви блиски сарадници: Ђура Љочић, Аћим Чумић, Јеврем Марковић, Ђока Влајковић, Паја Михаиловић, Милан Кујунџић, Васа Пелагић, док га Светозар Марковић није потписао.²⁹¹ У првом броју *Раденика* од 13. јуна 1871. године, у чланку *Погибија Париске комуне*, Светозар Марковић је бранио установу комуне од непрестаних напада, тзв. „дивилизованог света“ (енглеских богаташа, министара, свих европских владара, па чак и београдских новинара).²⁹²

Социјалистички покрет у Србији започео је у доба Прве интернационале, тј. у предвечерју Париске комуне. Социјалистичка активност од 1868. до 1875. представљала је крупан корак напред у политичком животу Кнежевине Србије. Овим покретом ударени су темељи ширења социјалистичких идеја међу широким народним масама. Пре Светозара Марковића посебно се истицао Живојин Жујовић (1838–1870), за кога је Марковић, у једном писму сестрама Нинковић, рекао да је он први социјалиста у Србији. „Покојни

²⁹⁰ *Раденик*, угледни број, 17/29. април 1871. године; А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918)*, књ. 1, Београд 1977, 31–33; С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 4, Београд 1995, 75–82.

²⁹¹ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918...*, 47; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1..., 304; Ј. Миловановић, *Аћим Чумић...*, 82–83.

²⁹² *Раденик*, бр. 1, 1/13. јун 1871; Светозар Марковић, *Целокупна дела*, књ. 4..., 93.

Живојин Жујовић /.../ је био први социјалиста међу Србима...²⁹³ Међутим, Жујовић се задржао на теоријском и публицистичком раду, док се Светозар Марковић бавио практичним ширењем социјалистичких идеја. Драгиша Лапчевић наводи да Живојин Жујовић није био толико познат у народу управо због свог теоријског приступа, док је Светозар Марковић као агитатор радио на придобијању присталица за свој социјалистички покрет, „имао је врло широк и дуг утицај, стварао себи ученике и био од оних ретких енергија и духова, које га и после смрти нараштаји узимају за пример, и два супротна покрета – радикални и социјалистички сматрају га не само за свог претечу, већ и за непосредног оснивача.“²⁹⁴

Осим чланака о Париској комуни, већ у јулу 1871. године *Раденик* је објавио и адресу Генералног већа Међународног радничког удружења о грађанском рату у Француској коју је после пропасти комуне написао Карл Маркс.²⁹⁵ У Народној скупштини септембра 1871. године вођена је расправа о писању *Раденика*. Посланик Анта Антић је захтевао да се дописнику *Раденика* забрани да даље извештава о раду Народне скупштине јер „прља њен рад“. Каљевић је устао у одбрану слободе штампе наводећи да се никоме не може забранити улазак у Скупштину, а ако је говор неког посланика погрешно пренет он може одштампати исправку и тако ће се доћи до истине. Алекса Петковић је навео да онај који исмејава поједине народне посланике не жели добро народу и зато га треба удаљити из Скупштине. Један број посланика отишао је толико далеко да је тражио и забрану листа.²⁹⁶ Уредник *Раденика* упутио је жалбу Скупштини у којој је навео да му цензура онемогућује да објављује чланке о изградњи железнице у Србији. Жалбу Народној скупштини у виду интерпелације министру унутрашњих дела пренео је Љубомир Каљевић, који је захтевао да се омогући штампи да несметано пише „о свим питањима која је буду интересовала.“²⁹⁷ Септембра 1871. године власт није

²⁹³ Светозар Марковић – сестрама Нинковић, 9/21 .мај 1874. године, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 13, Београд 1996, 175.

²⁹⁴ Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1922, 43–44.

²⁹⁵ Љубиша Манојловић, *Светозар Марковић*, Београд 1963, 107.

²⁹⁶ *Протоколи Народне скупштине држане у Београду 1871....*, 72–75, 508–516.

²⁹⁷ М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834–1872....*, 170.

дозволила објављивање два чланка Светозара Марковића о Народној скупштини. Полиција је запленила 50. број *Раденика* од 12. октобра 1871. и подигла тужбу против овог листа. Суд је потврдио заплenu и наложио уништавање целог тиража од преко хиљаду примерака, а овај број никада није угледао светлост дана.²⁹⁸

Забрана је прилично узнемирила уредника Ђуру Љочића који је по функцији одговарао за садржај листа. Светозар Марковић је био спреман да предузме одговорност на себе. Крајем новембра 1871. године поднео је молбу Управи вароши Београд да му се одобри уређивање листа *Раденик* од 13. јануара 1872. године. „Примам уредништво политичко економског листа „Раденик“, који сада излази под уредништвом Ђуре Љочића, зато молим Управу вароши Београд, да ми према закону о штампи изда уверење, како бих могао примити уредништво од Нове године.“²⁹⁹ Решење о преузимању листа Марковић је добио 21. децембра 1871. године.³⁰⁰ Међутим због брошуре *Неколико чланака Светозара Марковића* против Марковића је већ била поднета оптужница. Због растурања ове брошуре штампане у листу *Панчевац* ухапшени су Јован Милинковић, адвокат из Шапца и Светозар Магдаленић из Београда, бивши писар Општинског суда у Обреновцу. Министар унутрашњих дела је 2. јануара 1872. године одобрио начелнику Ваљевског округа да их преда суду.³⁰¹ Да би избегао хапшење, Светозар Марковић је крајем децембра 1871. године напустио Београд и прешао у Нови Сад. Неколико месеци након одласка Марковића због притиска власти *Раденик* је престао да излази 29. маја 1872. године.³⁰²

По преласку у Војводину, Светозар Марковић је ступио у

²⁹⁸ Исто, 171.

²⁹⁹ Молба Светозара Марковића Управи вароши Београда за преузимање уредништва листа *Раденик*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 6, Београд 1996, 177.

³⁰⁰ Решење Управе вароши Београд по захтеву Светозара Марковића да преузме уређивање листа *Раденик*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 6..., 180.

³⁰¹ Министар унутрашњих дела начелству ваљевском, 21. децембра/2. јануара 1872. године, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 6..., 183.

³⁰² А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918...*, 97–98.

контакт са Светозарем Милетићем и људима око листа *Застава*. Марковић је у Новом Саду имао велики број присталица, међу којима су се посебно истицали Ђока Мијатовић, Срета Анђелковић и Владимир Љотић који су заједно с њим напустили Србију због опасности да буду ухапшени. Марковић је у Новом Саду радио на ширењу социјалистичких идеја међу новосадским гимназијалцима. Његове идеје су заинтригирале „два већ пробуђена социјалиста“: Лазара Пачуа и Добросава Ружића. Под утицајем Светозара Марковића образована је прва социјалистичка интелигенција у Угарској која је десетак година касније створила Радикалну странку.³⁰³ О утицају Светозара Марковића на ширење социјалистичких идеја међу школском омладином у Новом Саду, Јован Суботић је навео следеће: „Али 1873. године дође Светозар Марковић у Нови Сад. Марковић се бавио са науком социјалистичком. Он стане куповати гимназијалну младеж око себе, и овој се та нова шпециозна наука допадне врло. /.../ Стану ти моји ђаци мање учити, више изгрета правити, у понашању дивљати. Ту се сви чланови патроната сложе, да том ваља зарана на пут стати. Неколико буде из гимназије отпуштено, који су примером друге кварили; неколико њих казнимо лакшим казнама, који су се још давали дотерати; а неке укоримо и посаветујемо, који су нам се чинили, да ће се дати усаветовати.“³⁰⁴

Своје дело *Србија на Истоку*, Светозар Марковић је завршио 1872. године у Новом Саду, док је у *Летопису Матице српске* штампана његова расправа *Реалан правац у науци и животу*. Током 1872. године Марковић је писао *Начела народне економије* или *Наука о благостању*. Дело је понудио на штампање Матици српској. Чланови одбора, Миша Димитријевић и Михаило Полит Десанчић, препоручили су ово дело као „производ најновије науке и што је начин излагања строго стручан. Дело је рађено по примедбама и допунама Чернишевскога на народну економију Цона Стјуарта Мила. (...) Метод излагања чисто научан, егзактан, математичан.“ И поред позитивног извештаја одбор није хтео да

³⁰³ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 84–88.

³⁰⁴ *Живот Дра Јована Суботића (Автобиографија)*, књ. 5, Лето: Епоха четврта, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 16, Београд 1996, 15–16; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 88.

штампа једну социјалистичку економију, правдајући се да због скромног буџета не може да штампа сувише опширно дело.³⁰⁵ Почетком јула 1872. године, Марковић је присуствовао састанку српских социјалиста у Цириху на коме је настао програм српске Социјалистичке партије. На конгресу српских социјалиста присуствовао је и Михаило Александрович Бакуњин.³⁰⁶ Јаша Продановић наводи да је то „први социјалистички програм у чијој су изради учествовали“ српски студенти, Светозар Марковић и Михаило Бакуњин.³⁰⁷ О овом анархистичком програму Светозар Марковић је 17. августа 1872. године писао Николи Пашићу: „Наша је погрешка била што се хтело да се програм прави у Цириху. Али у тој погрешци ја сам учествовао толико колико и сви остали. Ја сам пак доцније то увидео, кад сам предложио да се тај програм сматра као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији. Али онда је већ било доцне. То смо ваљали казати пре, па и не претресати програм тако. Онда би врло лако одбили Бакуњина. Овако Цирижани су већ били узели на се да праве програме за српску социјалистичку партију; и кад сам ја био дошао имали су већ два програма и били су већ поцепани између себе, ма да се још то покривало.“ Марковић је признао Пашићу да је погрешно што се одмах није побунио против Бакуњиновог мешања у састављање овог програма, правдајући се да није имао намеру да са Бакуњиним разговором о организацији српске револуционарне партије.³⁰⁸ Из овог писма се јасно види да се Марковић није слагао са идејама Михаила Бакуњина, кога је сматрао „недовршеним социјалистом“, као што га је и Маркс сматрао за „једног од највећих незналица на земљишту социјалне теорије.“³⁰⁹

Што се тиче учешћа српских студената у састављању овог

³⁰⁵ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 88–89.

³⁰⁶ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918...*, 64.

³⁰⁷ Ј. Продановић, *Странке...*, 341.

³⁰⁸ *Светозар Марковић – Николи Пашићу, од 5/17.августа 1872. године*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 7, Београд 1996, 199; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 104; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 64.

³⁰⁹ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 103.

програма, Марковић даље наводи: „Цирижани нису били начисто ни са елементарним начелима о социјализму и социјалистичкој револуцији, а овако су хтели таку партијску дисциплину, као да су одиста начелно уједињени, па само треба чврста дисциплина за акцију.“³¹⁰ Овај програм је остао мртво слово на папиру, јер је дошло до поделе међу српским студентима у Цириху на присталице Бакуњина и Светозара Марковића. Бакуњинове идеје су подржавали: Таса Стојановић, Риста Данић, Ђока Мијатовић и др., док су главни противници били: Светозар Марковић, Никола Пашић, Пера Велимировић, Влада Љотић, Срета Анђелковић, Пера Ђорђевић и сестре Нинковић. У Србији је утицај Марковићевих присталица био неупоредиво јачи, те је социјалистичка пропаганда настављена у правцу који је предводио Светозар Марковић.³¹¹ Светозар Марковић се вратио у Србију априла 1873. године, о чему је писао сестрама Нинковић: „Ја сам као што сте приметили, поодавно страшно раздражен. При мојој великој осетљивости тако стање је права болест(...) У овој чами у Новом Саду ваше пријатељство ми је једино мило уживање, које ми је засладило многе и многе тренутке, који би ми иначе били и сувише горки. Сва моја радња од самог почетка била је погрешна. Сад се мора ударити нов темељ, а за то треба радити много и много.“³¹²

После боравка у Аранђеловачкој бањи ради лечења, Светозар Марковић је отишао у Крагујевац где се сусрео са својим пријатељима. Крагујевац је изабран за политичку акцију, првенствено због тога што је у њему заседала Народна скупштина, што се могао лакше пратити рад Скупштине и „најбоље утицати на посланике из народа.“³¹³ На тајном састанку на коме су присуствовали: Светозар Марковић, Сава Грујић, Пера Тодоровић, Никола Пашић, Пера Ђорђевић, Светозар Милосављевић и Стеван Поповић одлучено је да се донесе програм који би чинио ос-

³¹⁰ *Светозар Марковић – Николи Пашићу, од 2/14.октобра 1872. године, У. С. Марковић, Целокупна дела, књ. 7..., 201.*

³¹¹ *Ј. Скерлић, Светозар Марковић..., 105.*

³¹² *Светозар Марковић – сестрама Нинковић, од 25. децембра/6. јануара 1873. године, у: С. Марковић, Целокупна дела, књ. 7..., 206.*

³¹³ *Ј. Скерлић, Светозар Марковић..., 113.*

нову њиховог будућег рада.³¹⁴ Овај програм под називом „Нацрт пројекта за програм Радикалне партије“ био је познат ужем кругу Марковићевих истомишљеника и предвиђао је борбу против бирократског система власти; завођење система народне самоуправе; укидање сељачких дугова како према Управи фондова, тако и према приватним повериоцима; бригу државе према сирочади и сиротињи; да земљу поседују само они који је и обрађују, а да остала земља припадне општинама. Програм је предвидео и промену својине земљишнихседа: „Нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску.“ У писму сестрама Нинковић од 19. новембра 1873. године, Марковић наводи да је основа „нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освајати једну, али одсудну тачку са које нам је после отворен пут за савршену борбу.“³¹⁵

Долазак Светозара Марковића у Крагујевац, либерални политичар Живан Живановић је оценио на следећи начин: „У његовој личности беше, за многе представнике ондашње омладине, оваплоћено нешто ново, тајанствено, велико. Он беше нека врста, месије, који долази да преобрази свет. Настале су појединачне конференције махом са ђацима онд. Велике школе, у којима су претресана савремена питања и долазила до израза нова социјална наука, онако брижљиво негована у Цириху. Запаљиви материјал беше дакле унесен у Србију. Није више дуго ваљало чекати, па да се осети и његово дејство, чим Светозар Марковић и јавно побије овај нови барјак. Прилике су му ишле на руку, и то не у Београду, већ у Крагујевцу.“³¹⁶ Опозициони лист *Јавност* који је уређивао Светозар Марковић започео је са радом 20. новембра 1873. године. Захваљујући својим захтевима да се прошире пра-

³¹⁴ Ж. Спасић, *Јавност Светозара Марковића*, Крагујевац 1975, 29.

³¹⁵ *Светозар Марковић – сестрама Нинковић, од 7/19. новембра 1873. године*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 11, Београд 1996, 206–208; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 79–81; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић...*, 206–208; С. Марковић, *Сабрани списи*, књ. 3, Београд 1965, 235–236.

³¹⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2, Београд 1924, 120.

ва Народне скупштине, да се уведе народна самоуправа и укине гломазна бирократија, лист је задобио поверење великог броја читалаца.³¹⁷ Светозар Марковић је посебно место у својим списима посветио Народној скупштини као највишем представничком телу у земљи. Марковић је у чланку *Српске обмане* објављеном у новосадској *Застави* 13–20. октобра 1869. године критиковао Устав из 1869. године, а посебно његове одредбе о Народној скупштини: „У српском народу Народна скупштина ће бити само место где ће се народ васпитавати за потчињеност, за тиранију, као што је то и досад бивало. Све скупштине које су се сазивале за последњих 10 година служиле су само за то да убеди народ како он ништа не разуме у свему што се називље народ, држава, влада, итд., служиле су да му представе блесак и величину владара, да му покажу премудрост његових чиновника и што је најглавније, да га убеди да он не мисли о својим потребама, већ да то остави све влади – чиновницима.“ Марковић истиче да су се скупштине углавном сазивале да им се прочита предлог владе, док су посланички предлози били ограничени само на рад Скупштине.³¹⁸

У чланцима објављеним у листу *Раденик*, Марковић је критиковао одредбе Устава о Народној скупштини која није добила право законодавне иницијативе, а самим тим и функцију правог Народног представништва. „У најглавнијим предметима као што су: издавање закона, одређивање и контролисање буџета Народна скупштина по нашем уставу има право само да каже своје жеље, своје предлоге или своје разлоге, али влада није Уставом обавезана да прими ни најмањи део тих предлога.“ Марковић је истицао да у свим парламентарним државама када влада угрози народне интересе, сваки посланик има право да у Народној скупштини нападне такву владу. То је најјаче оружје којим би требало да располаже Народна скупштина као носилац највећег суверенитета у земљи. Према чл. 71 Устава из 1869. године посланици су за изговорене речи у Народној скупштини одговарали пред редовним судовима.³¹⁹ Марковић се залагао да скупштинска адреса на

³¹⁷ Ж. Спасић, *Јавност Светозара Марковића...*, 32.

³¹⁸ С. Марковић, *Сабрани списи*, књ. 1, 179.

³¹⁹ С. Марковић, *Сабрани списи*, књ. 2, Београд 1965, 328–329.

буде акт учтивости на кнежеву беседу, већ програм рада Народне скупштине. „Оно што Народна скупштина мисли о народним потребама, које законе и законске реформе она сматра као најнужније нашој земљи; шта она мисли о нужности и хитности закона што их влада сматра за најпрече – то све треба да је изражено у адреси.“³²⁰

На скупштинском састанку 5. децембра 1873. године опозициони посланици су истакли „да се у адресу ставе потребе народне“, што по Кости Великићу не значи повреду Устава. Јован Новаковић истиче да се у адреси не тражи ништа од кнеза, већ се само истичу предлози о народним потребама и предложио „да се уврсте у адресу те потребе.“³²¹ У духу општег расположења посланици су тражили промену закона о министарској одговорности „у смислу јаче одговорности“, промену закона о штампи „у смислу веће слободе“, измену закона о општини „како би боље одговарали духу уставности“ и промену закона о судском и правном уређењу земље.³²² На скупштинском састанку од 12. јануара 1874. године приликом дебате о изменама и допунама закона о штампи водила се жестока расправа. Владици посланици су се успротивили проширењу слободе штампе. Никола Крстић је у одбрани постојећег закона о штампи навео следеће: „кад се узме на ум, да се путем печатње може нападати владалац земље, да се може нападати Устав, скупштина, судови и све власти у земљи; да се може нападати црква, школа, породица и част наша; /.../ не може се рећи, да је некорисно и сувишно што закон прописује да се дужносни примерак пошље власти пре, но што се печатно дело у народ пусти.“ После дуже дебате питање измена закона о штампи је одложено.³²³

Опозициони лист *Јавност* је пружио подршку опозиционим посланицима који су се залагали за проширење закона о штампи. Каљевић је навео да је главни задатак штампе „да удари прво на злоупотребе власти и да народ обавештава. Штампа код нас има

³²⁰ *Јавност*, бр. 5, од 17/29. новембра 1873. године.

³²¹ *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1873. године*, 44.

³²² Исто, 50.

³²³ Исто, 688–790.

још ту велику важност, што смо ми млад народ и што нама није ниједна снага на одмети. Ми немамо никаквих зборова до скупштине, која се само једанпут у години састаје.“ Крстић је упорно бранио став Владе да предложене измене у овом закону угрожавају државне интересе.³²⁴ Без слободе штампе се није могао замислити партијски живот у Србији, тј. стварање опозиције владајућем режиму. У чланку „О нашем закону о печатњи“, Марковић је под слободом штампе подразумевао „да се смеју јавно критиковати све установе и сви закони земаљски, да се смеју слободно износити сва научна начела и на основу њих излагати народу све могуће поправке (реформе) и преображаји у његовом стању и живљењу; а тако исто да се смеју јавно критиковати свачија дела која се тичу народног живота, па било то дела приватног лица или чланова владе и управе земаљске. Тражећи слободу штампе ми нећемо никако да се не одговара за лаж, клевету, опадање и измишљање.“³²⁵ Своје идеје о Народној скупштини, Марковић је изнео у чланку „Народна скупштина“. Посланик може бити само онај кога је народ изабрао; сваки Србин који је добио поверење народа може бити народни посланик без обзира на занимање, имовно стање и године старости; да сваки срез од 3.000 пореских глава бира једног посланика на непосредним изборима, да се донесе закон о слободи јавних зборовва, тј. да сваки кандидат за народног посланика може слободно да изложи пред бирачима свој програм.³²⁶

Да би Скупштина постала највиша власт у земљи, Марковић је предлагао да јој се омогући да сама себи бира председништво, да утврђује пословник о раду, да добије право законодавне иницијативе, да се уведе имунитет за народне посланике, да министри могу говорити у Скупштини само када износе законске предлоге или дају обавештења, да нико нема право да распусти или одложи седнице Скупштине и да закони ступају на снагу без

³²⁴ *Јавност*, бр. 2, од 2/14. јануара 1874. године.

³²⁵ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. 3, Београд 1965, 255–256; *О нашем закону о печатњи*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 12, Београд 1996, 13; *Јавност*, бр. 13, од 27. новембра/9. децембра 1873. године.

³²⁶ С. Марковић, *Сабрани списи*, књ. 4, Београд 1965, 88–91; *Народна скупштина*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 13, Београд 1996, 83–84.

потврде кнеза. Према Марковићевим речима: „Ово су главне погодбе да Скупштина постане највиша власт у земљи.“ Залажући се за увођење парламентарног система владавине, тј. да уместо владара министре поставља Народно представништво, Марковић се надао да ће се тиме укинути бирократија у Србији.³²⁷ Према Светозару Марковићу носилац државе не треба да буде чиновништво, него сељаци „као једина производна снага у земљи“. Главне одреднице идеологије коју је развио Светозар Марковић јесу: народна држава, народна партија и народни суверенитет. Он је критиковао читав развитак Србије почев од Првог српског устанка 1804. године, захтевајући корените промене у земљи: „Нашем народу требају озбиљне, корените реформе у економском животу, у школи, у цркви, у судовима, у полицији – свуда.“³²⁸ Иако је идеологија Светозара Марковића била широко распрострањена у народу, без појаве скупштинске опозиције 1874. и њеног деловања током 1875. и 1876. године „остала би књишка творевина која би се свела на уске интелектуалне кругове“. Опозициони посланици у Народној скупштини 1874. године под вођством Адама Богосављевића следили су идеје Светозара Марковића. Осим Пере Велимировића и Николе Пашића, један од најближих пријатеља Светозара Марковића на Великој школи био је Адам Богосављевић.³²⁹

На скупштинској седници од 24. новембра 1874. године, Богосављевић је постао један од четири секретара Скупштине и члан

³²⁷ Светозар Марковић је у свом чланку *Слобода штампе и жандармерија* навео: „Джући народну скупштину ми просто желимо да уздигнемо њену важност и њено достојанство; да се не повлаче сви свеснији грађани са бириалишта; да не бирају народне посланике капетани, начелници и њихове пришипетље; да се не одричу народног представништва најчеститији грађани, као што је све до сада бивало. Ми желимо и надамо се да ће доћи једном време да ће Народна скупштина бити народно представништво не само по форми, но и самој ствари.“ (Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. 3..., 259; *Слобода штампе и жандармерија*, у: С. Марковић, *Целокупна дела*, књ. 12..., 22.

³²⁸ Л. Перовић, *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI), Огледи*, бр. 8, Београд 2006, 101.

³²⁹ Л. Перовић, *Светозар Марковић и скупштинска опозиција 1874. и 1875. године*, у: *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова, Београд 1997, 455.

одбора за скупштинску адресу.³³⁰ У предлогу адресе коју је саставила одборска већина већ се назирао политички програм Адама Богосављевића. Председник одборске већине био је Љубомир Каљевић, а чланови одбора: Алекса Здравковић, М. Љ. Глишић, Сима Несторовић, Адам Богосављевић, Ђурђе Ћоровић, Михаило Смиљанић, Никола Павловић, Јован Јуришић, Илија В. Протић и Милан Кујунџић.³³¹ Одборска већина је тражила: завођење општинске самоуправе, унапређење просвете, јачање војне моћи земље, унапређење пољопривреде, занатства, индустријске производње и трговине, судску независност, одвајање полицијске од судске власти, потпуну слободу штампе, слободу јавних зборована и удруживања и личну безбедност грађана „која изискује измене у кривичном закону и поступку.“³³² Након тога је одборска мањина, коју су чинили Сав. П. Поповић, Петар Ђуричковић, Димитрије Милетић, Вељко Јаковљевић, Цветко П. Јездић и Јово Крсмановић, поднела потпуно супротан предлог адресе. Приликом претреса адресе дошло је до жучне расправе међу посланицима у Народној скупштини. Председник владе Јован Мариновић је навео да се не може прихватити предлог адресе коју је предложила одборска већина. „Дакле нити се оправдава законом и Уставом, нити потребом икаквом да адреса буде онаква какву је већина одбора предложила. Владалац није одговоран, ма да су се у одбору један или двојица чланова изразили да је чак и он одговоран: он није одговоран, и који сад то каже, тај греша противу устава.“

У одбрани предлога адресе одборске мањине, Мариновић је истицао да је личност књаза неприкосновена и да он не може да одговара за поступке владе. „Устав је хтео, да личност владачеву сачувамо од свију оговарања, од свију заједања, па за то је и створена министарска одговорност.“ У реплици председнику владе Љубомир Каљевић је навео да предлог адресе одборске већине није противан Уставу из 1869. године, јер Устав ни у једној одредби није забранио народним посланицима да говоре са

³³⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, 14,22.

³³¹ Исто, 64,

³³² Исто, 64–69.

својим кнезом о народним потребама. „Нигде и ни у којој земљи није ограничено право Скупштине, да она не може кад нађе за потребно управити адресу на свога владоаца и у њој казати му: оћу ово и оно.“ Аксентије Ковачевић је навео да адреса одборске мањине представља „чист одпоздрав“ кнезу и ништа друго.³³³ У одговору владиним посланицима и министрима који су били против предлога, Адам Богосављевић је навео да Народно представништво има иста права као и влада, јер ако влада посредством беседе може да изјави шта мисли, зашто то не би могла Скупштина посредством адресе. „Што се пак министри и сва господа која су против већинине адресе, заклањају за личност владоаца и његову неодговорност, то не вреди ништа. Ја у томе само то видим, да влада не мисли да да народу оно што се тражи. Зато ја остајем при томе да се адреса вишине одборске усвоји и још да се у њој дода и то да се бирократски систем у нашој земљи уништи тј. да се уништи чиновничка влада.“³³⁴ Влада није прихватила предлог адресе одборске већине, јер је био и сувише радикалан. Када се приступило гласању, 58 посланика је гласало за предлог адресе скупштинске већине, а 61 против. Већином од три гласа Скупштина је изгласала предлог адресе одборске мањине.³³⁵ Председник владе Јован Мариновић је сматрао да већина од три гласа није довољна да би и даље остао на положају председника владе, па је поднео оставку. Посебно је занимљив наступ Јеврема Грујића приликом расправе о скупштинској адреси. Иако је делио мишљење одборске већине обавеза према влади „која га је увела у Скупштину спречавала га је да то изрази“. Грујић је био владин посланик тако да је морао да води рачуна о интересу владе. Међутим, приликом гласања за адресу, Грујић се уздржао, док су поједини посланици који су га раније подржали за владиног посланика гласали против владе.³³⁶ Без обзира на то што ни један предлог Адамове групе није прошао у Народној скупштини 1874/5. године, она их је поднела с циљем да се обележи као нова

³³³ Исто, 70, 90, 92–93.

³³⁴ Исто, 162.

³³⁵ Исто, 183.

³³⁶ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић...*, 218.

политичка групација у Скупштини.³³⁷

За Светозара Марковића и његове сараднике избор Адама Богосављевића за народног посланика 1874. године значио је појаву „истинских представника народа у Народној скупштини“ који су Марковићеве идеје спроводили у дело.³³⁸ У интерпелацији министру унутрашњих дела, Адам Богосављевић је упитао министра зашто је забрањено да се лист *Застава* и књижица *Народна скупштина* публикују и зашто се због тога „људи гоне, апсе и протерују“, подсетивши га да се пре него што је постао министар залагао за увођење слободоумних установа у земљи.³³⁹ Адам Богосављевић, Милија Миловановић и Милош Глишић су на седници Скупштине 25. фебруара 1875. године поднели предлог о укидању окружних начелстава, као и да општински судови и среске власти обављају полицијску власт и да општински судови преузму сва суђења од окружних који се укидају. Богосављевић је навео да „нас окружне полиције коштају 3.000.000 гроша чаршијских, која би се сума могла употребити на много корисније цели земаљске.“³⁴⁰ Адамова група захтевала је и смањење чиновничких плата, тј. да ниједна плата не буде већа од 1.000 талира, а висина пензије од 500. „Да су они народне слуге, њима би народ одређивао плату, а не сами себи. Тај народни слуга има право да прима плату (пензију) и кад не служи; кад остари, пак, па чак се и за његову фамилију држава брине, ваљда зато, да се госпоцка клица не утре. Нијели то лудорија и помислити да прост, неписмен човек зна да чува беле паре за црне дане, а чиновник учеван човек да не зна! То је жалост и срамота.“³⁴¹

У новоизабраној Скупштини (1875–1878), Адамова група посланика је била на врхунцу политичког успона. Адам Богосављевић је са групом народних посланика предлагао да најмања чиновничка плата износи 150 талира, а да се сваке четврте го-

³³⁷ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I–III*, Београд 1990, 134.

³³⁸ Л. Перовић, *Између анархије и аутократије...*, 104–105.

³³⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, 262.

³⁴⁰ Исто, 872–873.

³⁴¹ Исто, 1060–1061.

дине може повећати за 50 талира под условом да је чиновник за-служио, да чиновничка пензија не може бити већа од 500 талира и да народни посланици добијају четири динара дневно на име трошкова. „Наш тежак највише времена троши радећи, јер по 15 часова дневно мучи се и зноји; он ради најтежи, најкориснији и најпроизводнији рад на свету, јер шта је прече човеку од хлеба? Чиновник напротив не ради више од 5 до 8 часова дневно, његов је рад много лакши и далеко непроизводнији од тежачког, почем се већина састоји у некорисном пискарењу и грдном трошењу артије.“³⁴² Након смрти Светозара Марковића 1875. године³⁴³ вођство у покрету су преузели његови најближи сарадници: Пера Велимировић, Пера Тодоровић и Никола Пашић. Следбеници Светозара Марковића нису клонули духом, већ су искористили промену владе и покренули нови лист *Старо ослобођење*. Први број листа изашао је 1. септембра 1875. године под уредништвом Срете Анђелковића.³⁴⁴

Марковићеви следбеници су се тесно повезали са скупштинском опозицијом, састављеном углавном од сељачких посланика који су себе називали Радикалном партијом. Никола Пашић је неколико месеци после смрти Светозара Марковића у писму војводи Сими Поповићу навео да би представници Радикалне партије могли да уђу у привремену владу босанско-херцеговачких устаника. „Из Србије морало би се два човека узети с обзиром на партије тамошње и то један из Либералне партије а други из Радикалне (из треће конзервативне партије не би било нужно, јер она има слаба корена у народу.“ Очигледно је да је Пашић под Радикалном партијом мислио на Марковићеве социјалисте.³⁴⁵ Писмо Николе Пашића Јеврему Марковићу јасно потврђује Па-

³⁴² *Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Крагујевцу и Београду 1875/6*, књ. 2, 1029–1030.

³⁴³ Светозар Марковић је умро 26. фебруара/10. марта 1875. године у Трсту. Његов рођени брат Јеврем Марковић пренео је његове посмртне остатке у Јагодину, где је и сахрањен.

³⁴⁴ Р. Петровић, *нав. дело*, 78.

³⁴⁵ *Писмо Николе Пашића војводи Сими Поповићу, од 31. октобра/12. новембра 1875. године*, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић, Андреј Шемјакин, Београд 1995, 36.

шићеву намеру да дисциплинује Радикалну партију. У Народној скупштини приликом гласања о дужини трајања војног рока, Јеврем Марковић је као професионални војник гласао за две, док је опозиција гласала за једну годину. Многи владини посланици позивали су се на Јеврема Марковића који је као опозиционар гласао за владин предлог закона. Због тога му је Никола Пашић упутио оштро писмо у коме је навео следеће: „Ово твоје сумњичење да међу нама има неко који се труди да нас поцепа – држимо да је неосновано и да си се преварио. Што смо твој избор дочекали с радошћу то је зато што смо држали да ћеш ојачати странку радикалну и да ћеш придонети да дејствује смишљеније, сложеније и енергичније – и према томе ми се не бламирамо баш као деца, кад смо пустили допис, који каже да си својим понашањем наудио самом себи и странци, којој припадаш.“³⁴⁶

Без обзира на то што није био народни посланик, Пашић је намеравао да у редове скупштинске опозиције коју су углавном чинили сељаци „унесе елементе целовите концепције и организованости.“³⁴⁷ Анализом овог писма јасно се види да су следбеници Светозара Марковића после његове смрти наставили да раде у оквиру његових идеја. Пашић се, попут Светозара Марковића, залагао за увођење народне самоуправе, јер је то „политичка основа државе којој се тежи.“³⁴⁸ Народна самоуправа није била далеки програмски циљ. Измене и допуне у Закону о устројству општина и општинских власти 20. октобра 1875. године омогућиле су шире учешће грађана у локалним органима власти. Полицијски надзор приликом избора општинских органа власти овим законом је био укинут. Надлежност општинског збора је у великој мери проширена. Он је одлучивао о свим важнијим питањима општине, која су на основу ранијих закона била у надлежности полицијских власти или ресорног министра.³⁴⁹ После доношења овог закона следбеници Светозара Марковића су бирачима

³⁴⁶ Исто, 42.

³⁴⁷ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)*, Београд 2008, 109.

³⁴⁸ Исто, 110.

³⁴⁹ Видети: Ружица Гузина, *Општина у Србији 1839–1918*, Београд 1976, 217–228.

говорили да је „избор кмета и одборника у њиховим рукама“, и да само од свести грађана, а не од полиције зависи ко ће бити изабран у општинским органима власти.³⁵⁰

Радикализам скупштинске опозиције најбоље се огледао приликом расправе о изменама и допунама Закона о штампи из 1870. године. Пошто се нису слагали са изменама и допунама закона о штампи које је поднела одборска већина, чланови одборске мањине Милош Глишић, Павле Вуковић и Ранко Тајсић поднели су свој предлог закона о штампи. Опозиција је инсистирала на томе да штампа буде потпуно слободна, јер српски народ „тек почиње корачати путем уставности“. Опозиционари су доказивали да је у свим парламентарним земљама сасвим природно да мањина, тј. опозиција критикује владу и да је главни јемац за то потпуна слобода штампе.³⁵¹ Својом говорничком способношћу Адам Богосављевић је бранио природно право човека „да може да размишља“ и да исказе своје мисли. „Свако право које природа човеку даје, то је право свето и неприкосновено, и за то не подлеже никаквом ограничењу. /.../ Допустити човеку да може слободно да мисли, а не дати му да своје мисли исказе, значи допустити коме да подгреје собу, а недати му да затвори врата и прозоре.“ Према Богосављевићевим речима власт нема разлога да се плаши да ће слобода штампе довести до „нереда и буна, јер ако нема услова за буну“ онда је неће ни бити. „А ко ствара те услове? Нико други, но једна сорта људи, која оће да живи о туђем зноју, и такви људи не даду да сваки исказује слободно своје мишљење те да се само не увати у своме делу.“³⁵² Без обзира на то што су измене и допуне Закона о штампи из 1870. године усвојене углавном на основу предлога владе Љубомира Каљевића, нови Закон о слободи штампе из 1875. године је обезбедио већу слободу штампе „него што се могло очекивати у условима аутократске владавине кнеза Милана Обреновића.“³⁵³

³⁵⁰ Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд 1982, 32.

³⁵¹ *Стенографске белешке Народне скупштине 1875/6*, књ. 1, Београд 1876, 795–797.

³⁵² Исто, 798–799.

³⁵³ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна. Историја радикалне странке*

Нови Закон о слободи штампе и о устројству општина и општинских власти, дружина слободоумних интелектуалаца у Крагујевцу је успешно искористила да на изборима за локалне органе власти у Крагујевцу однесе победу. Један од социјалистичких првака Пера Велимировић постао је кмет, док је Павле Вуковић, посланик у Скупштини и члан групе посланика Адама Богосављевића, изабран за председника општинске управе.³⁵⁴ У част ове победе 27. фебруара 1876. године, следбеници Светозара Марковића су организовали чувену манифестацију у Крагујевцу – Црвени барјак.³⁵⁵ Више стотина људи је захтевало увођење народне самоуправе у целој земљи. Иако манифестација није добила широке размере она се према речима Андрије Раденића осећала „готово у размерама бунта, више радикалног него социјалистичког.“³⁵⁶ Власт је реаговала муњевито – послала је војску у град, похапсила организаторе манифестације и предала их суду. Репресивне мере власти против учесника у овој манифестацији председник владе Љубомир Каљевић није подржао.³⁵⁷ Пашић није учествовао

– *доба народњаштва*, књ. 1, Зајечар 1988, 133.

³⁵⁴ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 121.

³⁵⁵ Општирније о томе видети у: Ж. Спасић, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876*, Крагујевац 1976, 83–103; Д. Јанковић, *Прве радничке демонстрације у Србији у Крагујевцу 1876*, *Историјски часопис*, књ. 3, Београд 1951, 157–188; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 137–149; *Црвени барјак у Крагујевцу 1876*, *грађа*, I, II, Крагујевац 1976.

³⁵⁶ А. Раденић, *Карактеристичне црте бунтовних покрета*, у: *Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Нови Сад – Београд 1973, 363–364.

³⁵⁷ О односу кнеза Милана према демонстрацијама у Крагујевцу, Љубомир Каљевић је у својим *Успоменама* забележио: „Чим је дошла вест о црвеном барјачету, мене позва кнез и рече, да је министру војном /.../ наредио да изда налог команданту крагујевачке војске да држи власт у својим рукама, све учеснике похвата, изведе војску из чаршије и свакога који се успротиви његовим наредбама, исече на комаде /.../Пошто сам пустио господара да излије сав свој гнев, ја му сасвим хладно рекох: Ако је министар војни пристао да изврши ваш налог, ја вас молим да примите моју оставку. Мени је врло непријатно, што се је то догодило у Крагујевцу баш онда, кад сам ја шеф кабинета и министар полиције. /.../ Ваши извештаји основани су на партијској мржњи и основаној ревности ваших заинтересованих добављача.“ (Љубомир Каљевић, *Моје успомене*, прир. Слободан Турлаков, Ужице 2006, 50–51)

у демонстрацијама у Крагујевцу, јер се тада налазио у Београду. У Крагујевац је стигао 9. марта 1876. године и преузео уређивање листа *Старо ослобођење*, које је због хапшења готово свих сарадника међу којима су се посебно истицали Пера Тодоровић, прота Милоје Барјактаревић, Пера Велимировић, Срета Анђелковић, било пред гашењем.³⁵⁸ Пашић је упутио апел српским адвокатима и политичарима у Војводини захтевајући да заштите оптужене који су легално победили на изборима за општинске органе власти у Крагујевцу. Према Пашићевим речима ако суд у Крагујевцу не би дозволио српским адвокатима из Војводине да бране оптужене, онда би они „својим саветима у одбранама могли да притекну у помоћ овдашњим адвокатима, а требало би да се увере да у Србији постоји такво стање правно, како нигде чини ми се у свету не постоји.“ Пашић је био изненађен негативним одговором војвођанских либерала. „Уместо очекиване помоћи стигао је одговор нимало пријатељски, нимало братски.“

Разочаран оваквим одговором, Пашић је упутио 16. априла 1876. године писмо најближем Милетићевом сараднику, Миши Димитријевићу, у којем је изнео програм Радикалне странке: „Програм радикалаца прост је и састоји се отприлике у овом. Народ је суверен и по томе њему припадају сва права политичког па и економског уређења земље. Права политичка појединих грађана могу се најбоље очувати кад су општина, срез и округ, па и цела Србија уређени на основу самоуправе. Економска слобода, тј. независност може се најбоље уредити ако се усвоји пут удружења и ако средства за подизање индустрије и земљорадње не дају једном лицу, но једној задрузи која полаже несумњиво да је у стању да капиталом управља и радиност развија. Другим речима ми хоћемо демократску слободу, децентрализацију, хоћемо да народ сачувамо да не усвоји погрешке западног индустријског друштва, где се ствара пролетаријат и неизмерни богаташлук, но да се индустрија подигне на основи задружној. За тим не агитирамо да укинемо установе приватне својине, но да се земљорадници здруже обделавају земљу машинама, јер без задруге не може се парна машина с коришћу употребити. На ком основу, тј. како

³⁵⁸ *Аутобиографија Николе П. Пашића*, у: Никола П. Пашић (10. децембар 1926 – 10. децембар 1936), Београд 1937, 65–66.

да се друже, то је питање месно, локално, и не да се по рецепту једном извршити.³⁵⁹ Дакле, идеологија покрета развила се у духу програма који је формулисао Светозар Марковић 1873. године приликом покретања листа *Јавност*.

Борба против бирократског система, увођење народне самоуправе и суверенитет народа представљали су легитимне захтеве најширег слоја становништва, које је желело повратак на традицију самоуправе ради уништења бирократског апарата „чији је једини задатак да служи остварењу полицијских и фискалних циљева.“³⁶⁰ Свакако да су догађаји у Крагујевцу видно утицали на даљи развој политичких прилика у Србији. То су биле прве радничке демонстрације у којима је кнез Милан препознао општу непослушност према владајућем режиму. Главни узрок кнежеве одлуке да поново врати „акционо министарство“ маја 1876. године треба тражити у његовом страху од „узнемирујућих догађаја“ који су се одиграли у Крагујевцу фебруара 1876. године. Кабинет Стевче Михаиловића и Јована Ристића према Милановој замисли требало је да умири народ „ванредним ратним законима.“³⁶¹ Сваки даљи рад на реформама био је обустављен за време српско-турских ратова 1876–1878. године. Ристић-Михаиловићево министарство искористило је ратно стање да обустави слободоумне законе које је донела влада Љубомира Каљевића, укинувши аутономију општинских органа власти.³⁶² Делатност скупштинске опозиције била је прекинута уласком Србије у рат против Турске.³⁶³

Први скупштински избори после стицања државне независ-

³⁵⁹ Јован Радоњић, *Млади Пашић и његов радикални програм из 1876. године*, *Политика*, бр. 10253, од 7/19. децембра 1936. године; *Писмо Николе Пашића – Миши Димитријевићу*, у: *Никола П. Пашић, Писма, чланци и говори...*, 51; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 122.

³⁶⁰ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 126.

³⁶¹ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 52.

³⁶² АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Стрњаковића, бр. 14556/8. Политичке борбе у Србији. Радикална странка – стварање и рад.

³⁶³ *Прилог познавању порекла србијанског парламентаризма*, у: Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији у XIX веку*, Београд 2002, 332.

ности одржани су 10. новембра 1878. године. Ристићеви либерали однели су победу захваљујући уобичајеном притиску полиције, као и бирачима из новоослобођених крајева. Становништво из новоослобођених крајева гласало је за владине кандидате, јер у те крајеве „дух опозиције још није био продро“.³⁶⁴ Јован Милићевић наводи да је „група опозиционих посланика првог заседања ове Скупштине могла да броји не више од 20 посланика. Поред њих било је око 10–15 посланика, који су раније били познати као чланови либералне већине“, али су касније због неслагања са политиком владајућих либерала пришли опозицији.³⁶⁵ Прва Народна скупштина после стицања државне независности састала се у Нишу 3. децембра 1878. године. Седнице Скупштине су се одржавале у просторијама основне школе у непосредној близини Саборне цркве. Редовни сазив за 1878. годину трајао је од 3. децембра 1878. године до 1. фебруара 1879. године. За председника Скупштине, кнез је поставио Тодора Туцаковића, а за потпредседника Вују Васића. Скупштина је за секретаре изабрала Симу Живковића, Аксентија Ковачевића, Пантелију Срећковића и Ђору Ж. Ђорђевића.³⁶⁶ Предлог двадесеторице владиних посланика Народној скупштини да се укине либерални Закон о штампи из 1875. године, а да се уместо њега врати на снагу закон из 1870. године, изазвао је бурну расправу у Скупштини између малобројне опозиције и владајућих либерала. Главни део скупштинског рада за 1878. годину представљала је дебата вођена око овог питања.³⁶⁷

Никола Пашић је приликом ове дебате одржао свој први говор у Народној скупштини 23. децембра 1878. године, наводећи да владин предлог о изменама и допунама Закона о штампи из 1875. године не представља ништа друго него враћање на период владавине Намесништва. Критиковао је Ристићеве либерале због њихове реакционарне политике, јер онај „који иде назад, тај се

³⁶⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1878–1889)*, књ. 2, Београд 1990, 31.

³⁶⁵ *Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878–1881)*, у: Ј. Милићевић, *Друштвене појаве у Србији у XIX веку...*, 286.

³⁶⁶ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 92.

³⁶⁷ Милош Трифуновић, *Историја Радикалне странке од постанка до 1903*, Београд 1995, 69.

зове назадњак – реакционар. Наш државни живот, па дакле и живот нашег народа, пошао је од неког времена назад. /.../ Управо од онога времена /.../ наш живот, наше унутрашње слободе, пошле су у последње време уназад; и то од онога времена, кад смо ми пожелели и пошли да дамо слободе нашој браћи ми смо пошли и ослободили нашу браћу и у путу изгубили смо нашу слободу.³⁶⁸ Осим опозиције и поједини владини посланици: Годор Туцаковић, Коста Алковић, Дим. Стојановић, Нићифор Дучић, М. Блазнавац, Ђорђе Ђорђевић и Груја Гавриловић су се изјаснили против враћања на снагу закона о штампи из 1870. године.³⁶⁹ Опозициони посланик из Ужица Милан Ђурић је бранио закон о штампи из 1875. године. „Хоћемо ли допустити то, да се укине слобода штампе, као једино средство да можемо да вршимо контролу власти. Представници државе не могу радити без јавне контроле, па ни један члан српске земље не може радити самовољно!“ Прота Милан Ђурић је уз подршку опозиционих посланика предложио Скупштини да одмах „ступи у живот“ либерални закон о слободи штампе из 1875. године.³⁷⁰

Почетком 1879. године, законодавни одбор је поднео предлог о изменама и допунама Закона о штампи. Нови закон је усвојен 30. јануара 1879. године, а по својим одредбама налазио се на средини између Закона из 1870. и онога из 1875. године. Овим изменама враћени су на снагу чланови: 6, 8, 12, 21, 26, 27, 28, 30 и 32 Закона о штампи из 1870. године. У члану 5 измена и допуна Закона о штампи из 1879. године било је предвиђено да уредник листа мора да има факултетску диплому, да је навршио 25 година старости, да самостално располаже својим имањем, да није осуђиван и да плаћа грађански данак и „остале општинске и државне прирезе и

³⁶⁸ *Говор Николе Пашића у Народној скупштини од 11/23. децембра 1878. године*, у: Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 78.

³⁶⁹ Ј. Продановић, *Странке...*, 420.

³⁷⁰ Стеван Игњић, *Виђење проте Милана Ђурића са говорнице Народне скупштине*, у: *Прилози за политичку, културну и економску историју Титовог Ужица и околине*, Ужички зборник, бр. 19, Ужице 1990, 10.

трошкове.³⁷¹ Други редовни сазив за 1879. годину отворен је кнежевим указом, 13. новембра 1879 године. Скупштина је заседала од 13. новембра 1879. до 15. фебруара 1880. године. Најактивнији опозиционари у новом скупштинском сазиву били су представници народњачке опозиције: Ранко Тајсић, Милан Ђурић, Љубомир Дидић, Марко Петровић, Новак Милошевић, Димитрије Катић и Никола Пашић, који се истакао као вођа опозиције.³⁷² О руководећем положају Николе Пашића међу народњачком опозицијом говори и Коста Наумовић, механџија из Смедерева. Он наводи да му је Пашић једном приликом говорио о потреби да се у Смедереву организује потписивање петиције којом би житељи Смедерева захтевали: потпуну слободу штампе, општинску самоуправу, слободу збора и договора, као и потпуну амнестију осуђених лица за време српско- турских ратова 1876–1878. године. Ова петиција је требало да садржи и ставку која се односила на злоупотребу полицијских власти у локалној самоуправи у Смедереву.³⁷³

Током овог скупштинског заседања број опозиционих посланика се знатно повећао. Велики број либералних дисидената незадовољан владином политиком наступао је заједно са опозицијом. Тако на пример, владин посланик, Вукашин Петровић, наводи да је због закона о патентарини један број владиних посланика прешао у опозицију. „Тај закон је први пут дирнуо у касу трговаца, чији главни представник, Терзибашић, тражаше да се Владимир рашчереци и да му се побаца месо на све четири стране света.“ Михаило Терзибашић је био либерални посланик који је припадао скупштинској већини, али је због закона о патентарини пришао опозиционим посланицима. Арса Дреновац је прво пришао опозицији као члан Финансијског одбора, а касније је под утицајем владиног посланика Вукашина Петровића поново гласао за већину владиних предлога.³⁷⁴ Уласком Николе Пашића у

³⁷¹ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1/13. новембра 1878 до 6/18. маја 1879. године*, Београд 1879, књ. XXXIV, 129–131.

³⁷² Ј. Милићевић, *Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака...*, 286–292.

³⁷³ АС, Лични фонд Милутина Гарашанина - 21 (у даљем тексту АС, МГ).

³⁷⁴ Вукашин Петровић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Београд 2009, 12–13.

Скупштину „радикално оријентисани посланици добили су истинског предводника.“³⁷⁵ Драгоје Тодоровић, биограф Ранка Тајсића, наводи да је Пашићев избор за народног посланика утицао на изванредан напредак у дискусијама Ранка Тајсића у Народној скупштини. „Доласком Пашића у Скупштину у Ранковим дискусијама осетио се изванредан напредак. Његовом темпераменту и његовом природном говорничком дару требало је додати више систематичности и реда па створити од њега доброг политичара и вештог дискусанта. Пашић је изгледа утицао на Ранков развој у том правцу.“³⁷⁶ Никола Пашић је већ на почетку своје посланичке каријере заузео положај првака. Постао је „гравитациона тачка и центар за народне посланике опозиционе радикалне групе и за све радикалне елементе ван ње.“³⁷⁷

Будући да је уживао имао углед наследника Светозара Марковића, Пашић је „прихваћен као први међу опозиционим посланицима“. Он је успео да се наметне као вођа политичкој групацији која је већ од 1874. године била политички препознатљива.³⁷⁸ Односи између опозиције и владајућих либерала видно су се заострили након смрти опозиционог посланика Адама Богосављевића. Под оптужбом да је у току српско-турских ратова из општинског коша узимао храну ухапшен је 29. марта 1880. године, а након два дана је умро у затвору од запаљења плућа. Опозиција је за његову смрт оптужила владајуће либерале и „пустила глас да је отрован.“³⁷⁹ Утемељивачи Народне радикалне странке, Светозар Марковић и Адам Богосављевић, умрли су пре него што је странка формално организована. Скупштинска опозиција на челу са Николом Пашићем искористила је смрт Адама Богосављевића да би убрзала формално организовање странке и да би Ристићевим либералима као политичким противницима нанела

³⁷⁵ Жарко Милошевић, *Млади Никола Пашић*, Београд 1994, 94.

³⁷⁶ Д. Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 91.

³⁷⁷ Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године. Успомене*, Београд 1923, 9.

³⁷⁸ Л. Перовић, *Између анархије и аутократије...*, 110, 130.

³⁷⁹ Л. Перовић, *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 1..., 33.

што већу штету.³⁸⁰ Пошто радикали нису имали своје гласило, Пашић је у листу *Видело*, које су јануара 1880. године покренули младоконзервативци говорио о Радикалној партији као реалној снази у политичком животу земље и изнео њен програм. „Најближи програм Народне радикалне партије, како га ја сматрам, био би тај да прошири штампу, да установи слободу збора и договора, са слободом удружења. Да потврди и утврди општинску самоуправу. Да се подејствује да се сазове Велика народна скупштина, да се створи могућност за извесне реформе и уштеде /.../, да се финансијско стање у нашој земљи уреди. Да се народ заштити од самовоље појединих чиновника пре него што се дође до уредбе да сви чиновници одговарају за своја дела. Најпосле да се приступи реформи државних установа.“³⁸¹

Да би се Радикална странка и формално организовала било је потребно да дође до пада владе Јована Ристића и да се разиђе са „условним савезницима – младоконзервативцима.“ То се и десило 30. октобра 1880. године, а након избора 12. децембра радикали прекидају сарадњу са младоконзервативцима.³⁸² Почетком 1881. године појавиле су се „такорећи одједном“ савремене организоване политичке странке у Србији: Народна радикална, Напредна и Либерална.³⁸³

³⁸⁰ *Политичка употреба смрти народног посланика Адама Богосављевића: постављање организације Народне радикалне странке*, у: Л. Перовић, *Између анархије и аутократије...*, 111, 121.

³⁸¹ *Господине Уредниче!*, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори...*, 62.

³⁸² Л. Перовић, *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 1..., 33.

³⁸³ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 207.

УСТАВНА И ПАРЛАМЕНТАРНА БОРБА У СРБИЈИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА

Оснивање политичких странака и њихова организација

После оставке Ристићеве владе 31. октобра 1880. године владу су образовали младоконзервативци на челу са Миланом Пироћанцем (2. новембар 1880 – 3. октобар 1883. године). Председник владе је постао Милан Пироћанац, министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић до 22. октобра 1881, када га је на том месту наследио Милан Пироћанац, министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин, министар правде Милан Пироћанац до 22. октобра 1881, када функцију преузима Димитрије Г. Радовић, министар финансија Чедомиљ Мијатовић, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић, министар војни Милојко Лешјанин, до 24. фебруара 1882, након тога дужност преузима Тихомиљ Николић, министар грађевина Јеврем П. Гудовић, до 21. марта 1882, потом Милутин Гарашанин до 16. јануара 1883; Јован Петровић и министар народне привреде Јеврем П. Гудовић, од 30. марта 1882. године.³⁸⁴ Младоконзервативци и радикали заједно су наступали против либерала. Углавном су канديدовани они људи који су били љути противници Ристићеве владе. О њиховој страначкој припадности, тј. да ли су нагињали младоконзервативцима или радикалима није се водило рачуна. Иако није ушао у нову владу, Никола Пашић није прекинуо савезништво са младоконзервативцима, јер су му били потребни у борби против Ристића и његових либерала, које је сматрао главним непријатељима.

³⁸⁴ *Владе Србије...*, 146.

Међутим, да не би дошло до забуне, тј. да би бирачи знали „ко је ко у коалицији, зашта се ко бори“ и да би младоконзервативце унапред обавезао да се држе датих обећања, Пашић је издао проглас *Пријатељима народа*, који је објављен у *Виделу* 20. новембра 1880. године.³⁸⁵ Поред Пашића проглас су потписали Паја Вуковић, Риста Поповић, Јоца Ж. Јовановић и Коста Таушановић. Раша Милошевић наводи проглас у целости, јер је од изузетне важности за будућу политичку борбу Радикалне странке.

„Прилике и околности политичке и економске, у којима се наш народ налази, приморале су нас, да се обратимо на све пријатеље народне и да им изложимо наше назоре о садашњем стању земље, као и то, што би требало да радимо, те да се то стање побољша, а народу осигура правилан пут за свестрано развијање и одсудан уплив на даљи ток његовог напредовања. Борба за народна права одавно се код нас води; она је била кад јача а кад слабија, али се никад није угасила у души народних људи. /.../ Права уставност захтева да народ суделује у управној власти и да у својим рукама има контролну власт, а у нашем Уставу нема ни спомена о томе. /.../ Цео низ злоупотреба власти министара потиче с једне стране из властољубивих тесногрудих и себичних тежњи њихових а с друге, из моћи и превлашћа, што им даје непотпун и измајсторисан тројички устав, који су сами створили и с којим су мислили довека Србијом владати./.../ Зато, браћо, обавестите народ, нека бира опробане борце за народне слободе, нека бира људе поштене и самосталне, јер само такви људи могу повратити народу слободе, олакшати земљи терет и извући је из спољашњих заплета у којима се налази, само такви људи биће у стању да сталношћу дају полета зачмалој радњи и опалој трговини.“³⁸⁶

Предизборна коалиција радикала и младоконзервативаца показала се оправданом, јер је однела победу над Ристићевим либералима који су од 128 посланичких места освојили само седам.³⁸⁷ Међутим, младоконзервативни прваци ставили су до

³⁸⁵ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926.*, књ. 1, Београд 1990, 354.

³⁸⁶ Р. Милошевић, *Успомене...*, 13–18.

³⁸⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Милана Обреновића*, књ. 2..., 47.

знања радикалима да им савез више није потребан. Ово потврђује чињеница да ни после заједничке победе на изборима нико од радикала није ушао у владу Милана Пироћанца, која је остала једнопартијска.³⁸⁸ Ситуацију је додатно погоршао кнез Милан Обреновић који није хтео да потврди Николу Пашића на место потпредседника Скупштине иако се Пашић по броју освојених гласова налазио на другом месту. Приликом избора председништва Скупштине највећи број гласова је добио младоконзервативац Алекса Поповић 141, Никола Пашић 134, а Милан Кујунџић 128 гласова. Кнежевим указом за председника Скупштине је постављен Алекса Поповић, а за потпредседника Милан Кујунџић. За секретаре Скупштина је изабрала Марка Петровића, Милана Жуњића, Ристу Поповића, Николу Крупезевића, Љубомира Молеровића и Лазара Петровића.³⁸⁹

Скупштина је отворена престоном беседом у којој су на првом месту истакнути добри односи са Аустроугарском монархијом, а потом се прешло на трговачки уговор и изградњу железничке пруге коју је требало завршити у року од три године. „Потреба и обавеза наша, да се сагради железница – потреба да се буџет државни у равнотежи одржава /.../ изискује нових новчаних жртава са стране народа.“ Када је у питању унутрашња политика посебна пажња је посвећена унапређењу образовања, исплати реквизиција, доношењу новог закона о судијама, о слободи штампе „којим се уклањају административне сметње слободном изказивању мисли“, закона о општинама, о зборовима и удружењима и на крају промена Устава у смислу већих гаранција за правилније функционисање представничког система.³⁹⁰ Затим је изабран одбор од 15 посланика за састављање скупштинске адресе, у који су ушли: Милан Кујунџић, Никола Пашић, Милош Глишић, Сима Несторовић, Паја Вуковић, Марко Петровић, Ђока Павловић, Урош Кнежевић, Милан Милићевић, Стева Поповић, Димитрије Димитријевић, Милан Ђурић, Новак Милошевић,

³⁸⁸ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 154.

³⁸⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81*, књ. 1, Београд 1881, 14–16.

³⁹⁰ Исто, 17–19.

Ђока Нешић и Пера Велимировић. Адреса је брзо састављена без одвојеног мишљења и веће дискусије и прочитана у Скупштини 18. јануара 1881. године.³⁹¹ Милан Пироћанац у својим *Белешкама* наводи да се већ у скупштинском одбору за састављање адресе осетила „тежња доцнијих радикала да Скупштину разбију за свој рачун.“³⁹² Приликом избора појединих скупштинских одбора још увек се поштовао принцип равномерне заступљености радикала и напредњака у Скупштини. Тако су, на пример, у финансијском одбору већину чинили радикали на челу са Пашићем. У законодавном одбору и у одбору за молбе и жалбе такође је било радикалских посланика.

Оваквим ситним уступцима напредњаци нису могли задовољити радикале, који су покренули страначко гласило *Самоуправу* 20. јануара 1881. године у коме су истакли програм своје странке.³⁹³ Појава *Самоуправе* збунила је младоконзервативне прваке и кнеза Милана Обреновића. Програм Радикалне странке је потписало 38 радикалских посланика „и још толико њихових истомишљеника“ – укупно 76 посланика што је представљало већину у Народној скупштини.³⁹⁴ У штампаном тексту *Самоуправе* од 20. јануара 1881. године налазе се потписи 38 народних посланика, док је испод њихових имена наведено да су заједно са њима „још 38 другова народних посланика“. Међу потписницима програма био је и свештеник Михаило Смиљанић, чије је име грешком изостављено.³⁹⁵ Председник владе Милан Пироћанац је исте вечери наредио „да се сазове клуб виделоваца одвојено, те да се види располаже ли влада већином или не“. Пироћанац наводи да је младоконзервативни клуб показао да влада има двотрећинску већину у Скупштини и да је због тога „Министарство остало на

³⁹¹ Исто, 20–24.

³⁹² М. Пироћанац, *Белешке*, прир. Сузана Рајић, Београд 2004, 25.

³⁹³ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 247.

³⁹⁴ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 361.

³⁹⁵ *Самоуправа*, бр. 1, од 8/20. јануара 1881. године; *Исправка Самоуправе*, бр. 2 од 10/22. јануара 1881. године; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 106; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 248–249.

месту.³⁹⁶ На крају се у клуб Напредне странке уписало 117 народних посланика међу којима је било и радикала: С. Николајевић, К. Месаревић, М. Валтровић, Л. Докић од укупно 160 посланика колико је бројала Скупштина.³⁹⁷ Одакле та промена у расположењу народних посланика, који су прво подржали радикалски програм, а касније се уписали у Напредну странку?

Слободан Јовановић наводи да је Милан Пироћанац претио да ће дати оставку ако се у Напредну странку „не упише већи број посланика него у Радикалну.“³⁹⁸ Милан Ђ. Милићевић истиче да се у клуб Напредне странке 22. јануара 1881. године уписало 103 посланика, којима су се наредног дана прикључила још двојица.³⁹⁹ Међутим, Пера Тодоровић наводи другачије податке; он истиче да је од 38 посланика који су потписали радикалски програм њих неколицина одмах прешло у Напредну странку: Никола Крупежевић, поп Марко Богдановић, Ђорђе М. Топузовић, Аца Миленковић, Вељко Одаловић се прикључио напредњацима после годину дана, док Милош Глишић и С. Обрадовић нису ни потписали радикалски програм. Од 38 посланика који су подржали програм Радикалне странке, чија имена нису објављена скоро половина је пришла напредњацима, док је остало 19–20 посланика: „Тако је радикалска група од већине спала на мањину. Томе је био узрок, с једне стране, одсудно и енергично држање владе, с друге стране лабавост и попуштање радикално.“⁴⁰⁰

Појаву *Самоуправе* и оснивање Радикалне странке, Милан Ђ. Милићевић је прокоментарисао на следећи начин: „Тек знам да 8. јануара 1881. године освану лист „Самоуправа“ и да ту наша браћа радикали показаше колико имају и искрености и такта. Без договора са нама, игноришући нам програм, чине нас одговорнима за програм свој. То произведе буру која се могла окренути на зло и нама

³⁹⁶ М. Пироћанац, *Белешке...*, 25.

³⁹⁷ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 261.

³⁹⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 50.

³⁹⁹ АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 10/22 и 11/23. јануара 1881. године, књ. XI, 1501–1502.

⁴⁰⁰ Пера Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991, 89; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 261.

и њима. Но опет је синоћ на збору код Крстића, на предлог мој, и Кујунџићев, састављен одбор да нађе начина и пута за излазак из те неприлике.⁴⁰¹ У програму Народне радикалне странке наведено је да се као циљ државног уређења сматра „унутрашње народно благостање и слобода, и с поља државну независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства“. Истакнут је захтев да се што пре приступи доношењу новог Устава, који би омогућио увођење непосредних избора, опште право гласа, укидање владиних посланика, тј. да Скупштину чине само изабрани посланици и да Скупштина добија потпуну законодавну власт. Новим Уставом је требало осигурати: потпуну слободу штампе, слободу збора и удруживања, општинску самоуправу, личну и имовинску безбедност.⁴⁰² Два дана после појаве *Самоуправе* и програма Радикалне странке образован је клуб Напредне странке, 22. јануара 1881. године. Странка је узела име „Напредна партија, или скуп људи који тежи к напретку.“ За председника клуба је изабран Милош Глишић, а за потпредседнике Жуњић и Каљевић, док су за секретаре изабрани Љубомир Станојевић и свештеник Никола Крупежевић.⁴⁰³ Нацрт клуба Напредне странке је написао Милан Ђ. Милићевић, који је усвојен на скупу напредњачких првака у Београду 25. јануара 1881. године.⁴⁰⁴ У девет тачака наведено је да је збор Напредне странке скуп посланика који су потписали програм, а да му је главни задатак да „на својим зборским састанцима претходно се договара и обавештава о сваком питању које је пред скупштину изнесено, или које би тек требало изнети.“ Збор је имао управни одбор од 12 чланова који су припремали питања претресана на збору странке. Збор је могао ступити у савез и са збором, тј. клубом друге странке „која углавном препознаје начела законитости, слободе и напретка.“ У управни одбор збора Напредне странке су ушли: председник Милош Глишић, потпредседници

⁴⁰¹ АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 2/14. јануара 1881. године, књ. XI, 1500.

⁴⁰² *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 101, 104.

⁴⁰³ АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 10/22 и 11/23. јануар 1881. године, књ. XI, 1501–1502.

⁴⁰⁴ Исто, од 13/25. јануара 1881. године, 1502.

Милан Жуњић и Љубомир Каљевић, секретари Никола Крупежевић и Љубомир Станојевић и чланови Димитрије Димитријевић, Ђорђе Павловић, Милан Ђ. Милићевић, Урош Кнежевић, Коста Месаровић, Стојан Павловић и Васиљко Цветановић.⁴⁰⁵

Либералне законе о слободи штампе и слободи збора и удруживања, политичке странке су искористиле да би ојачале своју страначку организацију. Закон о слободи штампе Скупштина је без претреса усвојила 9. априла 1881. године. То је била права реткост у историји српског парламентаризма да се неки закон једногласно прихвати, у начелу и у појединостима, без иједне примедбе.⁴⁰⁶ За издавање новина више се није тражила дозвола полицијских власти, већ је уредник и власник листа подносио писмену пријаву властима. (чл. 5 и 6). Власт је могла да забрани лист у следећим околностима: када је позивао на насилну промену власти и државног уређења земље и за увреду владара и његове породице. У таквој ситуацији полиција је била дужна да у року од 24 сата лист преда суду, који је доносио одлуку о забрани листа. (чл. 10). Да би неко могао да продаје новине и друге списе претходно је морао полицији да пријави своје пребивалиште, да је држављанин Србије и да је уживао сва грађанска права. (чл. 14). За кршење закона у штампи није постојала колективна одговорност, већ је одговарао писац. Међутим, ако се није знао идентитет писца онда је одговарао уредник новина, а ако је био непознат и писац и одговорни уредник онда је одговарао штампар. Закон је предвидео одговорност и за оног који је растурао новине ако се није могло утврдити ко је писац, одговорни уредник и штампар (чл. 31). За кршење закона у штампи била је надлежна судска, а не полицијска власт (чл. 33).⁴⁰⁷ На плану слободе штампе овај закон је представљао крајњи домет, јер више од тога се није могло остварити на почетку 80-их година 19. века.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ *Видело*, бр. 11, од 18/30. јануара 1881. године. **Збор Напредне странке.**

⁴⁰⁶ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 254.

⁴⁰⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1880/81*, књ. 1..., 979–993; *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији издатих од 18/30-августа 1880. до 26. јуна/8. јула 1881*, књ. 36, Београд 1881, 249–264; АСАНУ, ЈР, VI/2, бр. 34. Предлог закона о штампи.

⁴⁰⁸ С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888...*, 141.

Министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин је 4. фебруара 1881. године поднео Предлог закона о зборовима и удружењима: „Појавила се потреба да се изда закон о удружењима и зборовима у Србији. Стога министар унутрашњих дела има част предложити Народној скупштини на решење Пројекат закона о удружењима и зборовима.“ Законодавни одбор је дао позитивну оцену на предлог закона и предложио Народној скупштини да га усвоји. „После слободе штампе, која нам је остварила слободу мисли и речи, треба одмах за њом, или упоредо с њом да иде и слобода састанака и удружења, јер се ове две слободе узајамно помажу и допуњују.“⁴⁰⁹ По чл. 1 овог закона сви српски грађани су имали право удруживања. За неполитичка удружења није требало одобрење власти, већ је било довољно да само пријаве циљ удружења надлежној полицијској власти (чл. 2–5). Пре него што би отпочело са својим радом свако политичко удружење је било у обавези да достави надлежној општинској власти правила (статуте) удружења „целу коју жели постизавати имена чланова оснивача“ и представника удружења, док је министар био дужан да у року од 15 дана прихвати или одбије поднете статуте странке (чл. 6–8). Тајна удружења су била забрањена (чл. 11). Власт је имала право да пошаље свог изасланика да присуствује састанцима политичких удружења (чл. 14). За кршење ових одредби биле су предвиђене новчане казне. Тако, на пример, ако би политичко удружење на свом састанку пустило наоружана лица онда би било кажњено са 100 динара (чл. 24).⁴¹⁰ Слободан Јовановић је овако оценио значај ових закона: „До напредњачких закона ниједна странка није могла продрети дубоко у народ. /.../ Без слободе штампе и слободе зборовима, опозиција није могла агитовати другачије но кришом од полиције, више или мање кријумчарским начином.“⁴¹¹

Либерали су се прво организовали у оквиру једног политичког друштва под неполитичким називом Дружина за потпомагање српске књижевности 29. септембра 1881. године. За њеног

⁴⁰⁹ АС, НС, Ф1-334/81, Извештај законодавног одбора.

⁴¹⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1880/81*, књ. 2, 2126–2135; АС; НС, Ф2-233/81. Закон о удружењима и зборовима.

⁴¹¹ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I–III...*, 34.

председника је изабран Алимпије Васиљевић. Октобра 1881. године, либерали су покренули своје гласило *Српску независност* у коме су објавили свој програм.⁴¹² Правила Дружине за потпомагање српске књижевности прваци странке су израдили јула 1881. године. Министар грађевина и заступник министарства финансија Јеврем П. Гудовић је 26. јула 1881. године на основу члана 38 трговачког закона одобрио ова правила. Седиште Дружине је било у Београду, док је чл. 3 било предвиђено оснивање филијала које би радиле на њеном унапређењу. Друштво је располагало својим капиталом од 60.000 динара, с тим што се та сума делила на хиљаду деоница од којих је свака износила 60 динара (чл. 5). За осниваче Дружине сматрали су се они деоничари који су уписали најмање десет деоница (чл. 7). Главни органи дружине били су оснивачки одбор и управа, док су сви деоничари представљали главни скуп (чл. 17). Главни скуп свих деоничара радовно се одржавао сваке године. У делокруг овлашћења Главног скупа је спадало: 1) усвајање извештаја Управе о годишњем раду Дружине, 2) полагање рачуна управе и доношење одлуке о подели добити, 3) избор чланова управе, 4) усвајање предлога оснивачког одбора и појединих чланова деоничара, 5) измене и допуне правила Дружине (чл. 24). Правила су ступала на снагу после одобрења министра финансија (чл. 31).⁴¹³

У програму странке истакнуто је да она проповеда слободу рада и да је због тога добила назив народна. „Странка неће пропагирати насиље, већ слободан, миран и природан друштвени развој.“ Ристић је истицао две главне тачке програма: уједињење српског народа „у природним етнографским границама“ и уставни преображај земље. По њему „наглост је искључена из начела Либералне странке, као и силазак у арену демагошке агитације.“⁴¹⁴ Тиме је процес уобличавања главних политичких групација био окончан „у Народној скупштини и ван ње.“⁴¹⁵

⁴¹² *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 125; Д. Јанковић, *Почеци Радикалне странке у Србији*, Београд 1941, 34.

⁴¹³ АСАНУ, бр. 14556/592а, Заоставштина Драгослава Стрњаковића. – „Правила Дружине за потпомагање српске књижевности“, 1–12.

⁴¹⁴ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 126.

⁴¹⁵ Ј. Перовић, *Између анархије и аутократије...*, 140.

Када је у питању организација странака и њихово функционисање најдаље су отишли радикали, јер су први схватили да је организација изузетно важна за напредовање и успешан развитак политичких странака. Организацијом је требало окупити присталице странке, увести страначку дисциплину, на коју се увек могло рачунати, а не само за време избора и створити страначку солидарност, тј. међусобно помагање чланова странке „како би се у народу рекло и у добру и у злу.“⁴¹⁶ Најзаслужнији за организовање Радикалне странке био је Пера Тодоровић. Због судске пресуде у вези са крагујевачким Црвеним барјачетом 1876. године, Тодоровић је био принуђен да напусти Србију у коју се вратио децембра 1880. године.⁴¹⁷ Након доласка у Београд, Тодоровић је узео учешће у изради програма странке и покретању страначког гласила *Самоуправе*. „Чим је стигао у Београд одмах смо преузели израду програма, око кога је имала да се искупи и организација нова, млада Радикална странка, у којој смо тада гледали будућност Србије. Тако исто одмах су предузете све потребне мере, да нова странка добије свој орган у штампи, који ће јој служити као застава и разрађивати и даље у народ уносити њена начела и њен програм.“ Састанци на којима се припремао програм Радикалне партије су се одржавали у једној приземној кући на Калемегдану у којој је становао Никола Пашић. „Спремано је све што треба, да се млађа слободоумна група што пре, појави као засебна, добро уређена и дисциплинована политичка странка.“⁴¹⁸

Радикали су за 20. новембар 1881. године заказали партијски скуп у вези са организацијом странке, који је био затвореног типа будући да странка још увек није била законски одобрена. Свим учесницима скупа биле су упућене позивнице, док они који нису могли да дођу на скуп писмено су саопштили своје мишљење и сугестије у вези са страначком организацијом. Дан очи скупа,

⁴¹⁶ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 343.

⁴¹⁷ Тодоровићев биограф Велизар Нинчић наводи да се Пера Тодоровић вратио у Београд на Бадње вече 1880. године. „Он је остао бунтовник, али бунтовник једне друге врсте. То је сада углађен револуционар грађанске платформе.“ (Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Београд 1956, 68)

⁴¹⁸ П. Тодоровић, *Огледало зраке из прошлости*, прир. Латинка Перовић, Београд 1997, 118–119.

Пера Тодоровић је у *Самоуправи* 19. новембра 1881. године објавио чланак „Организујмо се“. Том приликом је позвао радикале да се организују: „организација је сила, растројство је немоћ. /.../ Организујмо се да чувамо ово мало слобода што већ имамо, организујмо се да их знатно повећамо и умножимо./.../ Организујмо се да Устав изменимо у демократском духу, да скинемо једном с дневнога реда ова вечна питања о политичким слободама како би се свом снагом после могли предати главној и основној задаћи: стварању услова за опште народно благостање и просвету.“⁴¹⁹ Статуте странке су донети 27. новембра 1881. године, а привремени Главни одбор странке на челу са Пашићем истог дана поднео их је на одобрење Управи вароши Београд. Статуте Радикалне странке је одобрио министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин 2. децембра 1881. године. „Немајући шта да приметим у наведеним правилима, што би противно било законским прописима, министар унутрашњих дела, на основу чл. 8 закона од 13. априла ове године о удружењима и зборовима одобрава правила друштва Српске народне радикалне странке.“ Статутима странке предвиђени су следећи страначки органи власти: Главни одбор као највише тело странке и месни одбори странке на локалу. Изнад њих је био Главни годишњи скуп странке у чији састав су улазили делегати месних одбора. Ако је у једном месном одбору било мање од 50 чланова странке бирао се један изасланик; двојица ако је одбор имао између 50 и 100 чланова, док се на сваких стотину и више чланова бирао још по један изасланик. Главни одбор је слао пет својих чланова на Главни годишњи скуп странке. Главни скуп је био „врховни представник странке“. На њему се одлучивало о изменама и допунама програма странке, о буџету, о предлозима месних одбора, бирао је главни одбор странке и руководио странком између два главна скупа.

Главни одбор је извршавао закључке Главног скупа, припремао годишњи извештај о раду странке и предлоге за главни скуп. Бринуо је о дисциплини странке, тј. да месни одбори правилно обављају партијске дужности, решавао партијске спорове између њих, у споразуму са месним одборима бирао је кандидате за народне

⁴¹⁹ *Самоуправа*, бр. 133, од 7/19. новембра 1881. године.

посланике. Главни одбор је имао десет чланова и шест заменика. Састајао се редовно сваког месеца, док се на позив председника Главног одбора или тројице његових чланова могао сазвати и у ванредном заседању. Месни одбори су имали председника и четири до осам чланова зависно од величине одбора и потреба места у коме се одбор налазио, самостално су бирали своје чланове, извршавали закључке Главног одбора и месних скупова, а такође и „уписују чланове странке, рукују месном касом, библиотеком и осталом друштвеном имовином, раде на ширењу друштвених листова и књига, и уопште узимају иницијативу у свим пословима који иду на достизање циља, што га је странка себи поставила.“ Сваки српски грађанин који би усвојио програм странке је могао постати њен члан, док су уписивање нових чланова обављали месни одбори странке који су одлучивали о томе да ли неко може бити члан странке или не. Приликом уписа у странку нови члан је помагао странку у виду добровољног прилога који није био мањи од пола динара „и увек је плаћао за пола годину унапред.“ Месни одбори су новим члановима странке издавали признаницу која је важила као чланска карта. Статуте су потписали чланови привременог Главног одбора странке: Никола Пашић, Светомир Николајевић, професор Гига Гершић, професор Паја К. Мијаиловић, секретар министарства финансија Коста С. Таушановић, Пера Тодоровић, књижевник и уредник листа *Рад*, Андра Николић, професор гимназије, Стеван А. Стевановић трговац, Светозар Милосављевић, професор београдске гимназије и трговац Мијаило Ћикадија.⁴²⁰

Оснивање месних одбора широм земље омогућило је Радикалној странци брзо напредовање у народу. У јесен 1881. године, Пера Тодоровић је неуморно путовао по Србији „за четрдесет два дана стигао је у четрдесет и три места.“⁴²¹ У местима које је обишао, Тодоровић је објашњавао статуте странке, утицао на оснивање месних одбора, стварајући прве темеље организацији Радикалне странке у народу.⁴²² Нагло ширење Радикалне стран-

⁴²⁰ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 131–138.

⁴²¹ Л. Перовић, *Пера Тодоровић...*, 70.

⁴²² С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I–III*, Београд 1990, 183.

ке, Милан Ђ. Милићевић је овако прокоментарисао: „Опозиција под именом Радикална раширила се свуда.“⁴²³ Радикали су крајем 1881. године у већини места у Србији успели да отворе месне одборе странке.⁴²⁴ На седници Главног одбора странке од 5/17. јула 1882. године је одлучено да се први главни скуп странке одржи од 7. августа до 9. августа 1882. године у Крагујевцу.⁴²⁵ На том скупу одржаном на Илијиним водама у Крагујевцу, Народна радикална странка је довршила своју организацију. Том приликом је усвојен програм, статут и изабран први Главни одбор странке, у који су ушли: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Коста Таушановић, Гига Гершић, Светомир Николајевић, Светозар Милосављевић, Стева Стевановић, Јован – Јошка Симић, а као заменици: Јован Ђаја, Стојан М. Протић, Коста Борисављевић и Милан Банковић. За председника Главног одбора изабран је Никола Пашић, председник радикалног посланичког клуба, за кога је Раша Милошевић навео „да је већ 1878. године постао гравитациона тачка и центар за народне посланике опозиционе радикалне групе и за све радикалне елементе ван ње.“⁴²⁶

На дневном реду скупа било је предвиђено: 1) подношење извештаја о стању странке и преглед рада Главног одбора, 2) усвајање нових мера којима би се појачала странка.⁴²⁷ На скуп су дошли изасланици месних одбора из целе земље, народни посланици и велики број чланова странке који су присуствовали као

⁴²³ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 29. маја/10. јуна 1882. године, књ. XI, 1623.

⁴²⁴ Пера Тодоровић наводи да су радикалски агитатори приликом уписивања нових чланова говорили сељацима који су се плашили да се упишу у странку: „Ево брате потврдила власт“. Према Тодоровићу „већ при крају ове 1881. године наши помесни одбори почели су замрежавати целу Србију.“ (П. Тодоровић, *Крвава година...*, 91)

⁴²⁵ АСАНУ, бр. 9777, Записници седница Главног одбора Радикалне странке од 30. маја/11. јуна до 28. новембра/10. децембра 1882. године.

⁴²⁶ *Илустровани радикални алманах: Грађа за педесетогодишњу историју Народне-радикалне странке и политичку историју Србије*, књ. 1, Београд 1924, 55.

⁴²⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 214.

гости скупа. Пашић је изабран за председника, док су за потпредседнике изабрани Ранко Тајсић из Драгачева и Димитрије Катић из Ресаве. За секретаре су изабрани Аца Станојевић из Књажевца, Пера Максимовић, адвокат из Смедерева, Стеван Милићевић и Милош Јовановић из Пожеге. Затим је изабрано девет одборника који су имали задатак да прегледају рад Главног одбора, месних одбора, рад редакције листа *Самоуправа*, као и да проуче предлоге који су поднети скупу.⁴²⁸ На скупу је присуствовало око 500 изасланика изабраних од месних одбора и гостију који су самоиницијативно дошли.⁴²⁹ Председник странке Никола Пашић је у свом говору на првом Главном скупу радикалне странке бранио народни суверенитет, јер „у Европи нема народа, који би заслужио да буде неограничени суверен у својој држави као народ српски. Јер нема у Европи ни једне државе, коју је створио сам прости народ. Гуњац и опанак ослободио је ову земљу од силног турског ропства. /.../ Гуњац и опанак – то је народ српски, створио је ову државу краљу, одржава је знојем и трудом, чува је животом и имањем, унапређује знањем и искуством.“⁴³⁰ Након Пашића говорио је Пера Тодоровић, који је присутним изасланицима у извесној мери приближио програм странке, засенивши својим наступом и самог председника странке.⁴³¹ Слободан Јовановић наводи да је Тодоровић „говорио цео дан, с прекидом само о ручку и већи ораторски подвиг није запамћен на нашим зборовима ни пре ни после тога.“⁴³²

У свом наступу, Тодоровић је говорио о: државној управи, законодавству, администрацији, судству, финансијама, просвети, војсци и спољној политици земље. Након његовог излагања упућен је предлог Главном скупу Народне радикалне странке о састављању радикалног Нацрта устава. О овом питању било је

⁴²⁸ М. Трифуновић, *нав. дело*, 103.

⁴²⁹ *Самоуправа*, бр. 112, 31. јул/12. август 1882. године.

⁴³⁰ *Записник рада Прве главне скупштине Народне радикалне странке*, Београд 1882, 12–13.

⁴³¹ Дејан Милић, *Српски политички говор модерног доба*, Београд 2006, 198.

⁴³² С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I–III...*, 185; Ј. Перовић, *Пера Тодоровић...*, 71; В. Нинчић, *нав. дело*, 84–85.

говора трећег дана заседања Скупштине.⁴³³ Главни скуп је донео одлуку о оснивању среских и окружних одбора странке. Разлог за ову одлуку треба тражити у отежаној кореспонденцији између Главног одбора и све већег броја месних одбора странке, којима је требало слати закључке и упутства Главног одбора, материјале за упис нових чланова итд.⁴³⁴ Поред месних одбора предвиђено је оснивање и среских одбора преко којих би се лакше спроводиле одлуке Главног одбора странке. У ту сврху Главни одбор је 27. септембра 1882. године упутио писмо месном одбору у Алексинцу у коме је захтевао оснивање среских одбора „који ће стајати у вези са окружним и главним одбором.“ У писму се апелује на оне месне одборе и чланове странке који нису основали среске одборе да то и ураде. „Многи месни одбори и чланови наше странке помнили су значај донешеног закључка и одмах приступили послу и образовали среске одборе, али многи други одбори и наши другови још нису извршили исто али је стављено дужност.“ Објашњава се значај добре организације странке „јер кад наступе изборна борба или кад се народ позове /.../ да да своје мисли, онда се појављује резултат шта је која странка /.../ урадила и спремила.“⁴³⁵ На Главном скупу се дискутовало и о висини партијске чланарине. На четвртој седници Главне скупштине познати радикалски посланик из Драгачева Ранко Тајсић је упутио предлог да се сиромашним члановима који нису у стању да плаћају пуну чланарину од 3 динара омогући да плаћају 1,5 динара годишњег улога, те би се тако велики број сиромашних грађана учланио у Радикалну странку. Пера Тодоровић је подржао предлог Ранка Тајића да се сиромашним грађанима смањи годишња чланарина. На предлог председника странке Николе Пашића Главни скуп је одлучио „да се овај предлог упути Главном одбору, да о њему промисли, па ако прилике буду повољне онда да поднесе министру на одобрење. У противном случају да остане по старом.“⁴³⁶ Главни скуп странке

⁴³³ Види у: *Записник рада прве главне скупштине Народне радикалне странке...*, 47–147.

⁴³⁴ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 350.

⁴³⁵ АС, МГ- 276.

⁴³⁶ *Записник рада прве главне скупштине Народне радикалне странке...*, 180–183.

прошао је у најбољем реду. Радикали су могли бити задовољни, јер су за неколико месеци успели да организују странку на читавој територији земље. Успех збор у Крагујевцу улио је додатно самопоуздање члановима Радикалне странке да ће на наредним изборима постићи успех упркос чињеници да је власт била против њих. Радикали су говорили: „ако су напредњаци увукли у своју странку краља, ми, у нашу странку, увукли смо народ; кад дође до борбе између краља и народа видеће се да је народ јачи.“⁴³⁷

Основу организације Напредне странке чинили су одбори у сваком месту у Србији „где год грађани усвајају и вољни су да раде по овоме програму.“ Ширум земље било је предвиђено оснивање месних одбора, док је седиште Главног одбора странке било у Београду. Сваке године су се бирали месни одбори, који су о свим важнијим партијским питањима извештавали Главни одбор странке. Главни одбор је „водио рачуна о изјавама и обавештењима месних одбора и са своје стране давао је обавештења о свим појавама и питањима јавнога живота“. Посланици Напредне странке у Скупштини су образовали клуб или „збор“ који је имао сва права и обавезе Главног одбора. Странка није била централистички организована, јер је у Правилима странке⁴³⁸ истакнуто да састав месног одбора, одржавање месних зборових спада у искључиву надлежност месног одбора странке.⁴³⁹ За председника Главног одбора Напредне странке прво је изабран Аћим Чумић, али због противљења Гарашанина и Пироћанца он се повукао. Скупштина Напредне странке је 4. новембра за председника Главног одбора изабрала Михаила Павловића.⁴⁴⁰ У односу на радикале, напредњаци нису ни приближно организовали своју странку. Партијске скупове су углавном одр-

⁴³⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 3, Београд 1984, 69–70.

⁴³⁸ Правила Напредне странке је одобрио министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин 18/30. септембра 1881. године. Након тога се приступило организовању странке у унутрашњости. „У циркулару је Главни одбор наглашавао да су странке у земљи као гране великог политичког стабла. Не буде ли њих, друштвени је живот паралисан – скучен.“ (*Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 117)

⁴³⁹ Исто, 111–113.

⁴⁴⁰ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 22/3. и 23. октобра/4. новембра 1881. године, књ. XI, 1558–1559.

жавали по варошицима, док у сеоске средине у којима су радикали имали већину нису залазили.⁴⁴¹

На све веће захтеве либерала из унутрашњости, Јован Ристић је током 1882. године интензивирао припреме за организовање странке. Изасланик паланачке подружнице Марко Вујичић је 22. октобра 1882. године упутио писмо Главној скупштини Дружине за потпомагање српске књижевности у коме је предложио „да се састави и јавности преда програм под називом: Програм Народне либералне странке.“ Главни узрок тешке ситуације у којој су се либерали налазили по мишљењу Вујичића требало је тражити у непостојању „свестранијег устројства, и што нема јавнога писменог политичког програма.“⁴⁴² Чланови лозничке подружнице су предлагали Главном одбору да припреми пројекат Народне либералне странке. „Требало је да се одреди један одбор од изабраних чланова овог скупа, те да о овој ствари промисли и да спреми пројекат програма Народне либералне странке.“⁴⁴³ На збору странке 29. октобра 1882. године у Београду извршена је организација либерала у политичку странку, коме је присуствовало око 400 изасланика странке из свих крајева земље. Састанак је отворио Алимпије Васиљевић који је том приликом рекао да „партија није без програма, но напротив с програмом“ али би требало програм ускладити са постојећим приликама у земљи. Живан Живановић се сложио са Васиљевићем да партија има свој програм, и да се ради на организацији странке. Живановић је предложио да се организација странке повери „оснивачком одбору, досадашњој управи и данас изабратој управи“ и да ови органи обаве организацију странке. Јован Авакумовић је навео да би збор осим организације требало да се позабави претресањем програма странке и предложио да одбор за пројекат организације донесе одлуку о томе да ли је потребна измена програма странке или не.⁴⁴⁴

Председник Главног одбора странке Јован Ристић је поздравио Главни скуп Дружине за потпомагање српске књижевности следећим речима: „Мени је пала у део часна дужност и овј редов-

⁴⁴¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 3..., 15.

⁴⁴² АСАНУ, ЈР, VIII/6, бр. 219.

⁴⁴³ Исто, бр. 221.

⁴⁴⁴ *Српска независност*, бр. 151, 28. октобра/9. новембра 1882. године.

ни Главни скуп дружине као што сам прошле године имао срећу да поздравим и онај ванредни Главни скуп који се био састао после повољног одзива, на који је, у круговима наших једномишљеника дошла појава наше Дружине.“ Према Ристићевим речима задатак скупа је да проучи постојеће политичке прилике и да о томе обавести чланове странке „јер не може се одрећи да наша обавештавања нису имала свој део утицаја на јавно мишљење.“⁴⁴⁵ Ристић је на збору одговорио на три питања: о односу Дружине за потпомагање српске књижевности и политичке странке која се управо организовала, о програму и организацији странке. У одговору на прво питање Ристић се позвао на мишљење изасланика нишке подружнице Тотуновића да Дружину треба и даље задржати. Према Ристићевом мишљењу Дружину би требало задржати, јер осим што Либералној странци обезбеђује средства за публицистичку делатност, штити је и од честих политичких промена у земљи, првенствено од евентуалне промене закона о политичким удружењима из 1881. године. На Дружину се није односио политички закон о удружењима из 1881. године, већ трговачки закон који је није третирао као политичко, него као акционарско друштво. Ристић није веровао у трајност закона о политичким удружењима, па је због тога говорио о потреби очувања Дружине за потпомагање српске књижевности. Када је у питању организација странке, Ристић је предлагао образовање посебног одбора који би израдио „правила за редовно и правилно састајање и обавештавање Народне – либералне странке како у Београду, тако и у унутрашњости земље.“ У погледу програма странке, Ристић је у складу са савременим политичким приликама говорио о допуни, а не о новом програму странке.⁴⁴⁶

На збору је изабран одбор који је у сарадњи са Ристићем саставио пројекат „статута Народне либералне странке“. Поред Ристића у одбор су ушли: Радивоје Милојковић, Владимир Вујовић, Стојан Вељковић, Димитрије Матић, Алимпије Васиљевић, Милован Спасић, Стојан Бошковић, Владимир Јовановић, Јован Авакумовић, Јаков Туцаковић, Стојан Марковић, Јован Бошковић, Марко Марковић,

⁴⁴⁵ АСАНУ, VIII/6, бр. 220 - Говор Јована Ристића на Главном скупу „Дружине за потпомагање српске књижевности“, од 17/29. октобра 1882. године.

⁴⁴⁶ *Српска независност*, бр. 151, 28. октобра/9. новембра 1882. године.

Светозар Карапешкић, Коста Алковић, Ђорђе Ђоровић, протосинђел Никанор и Никола С. Јовановић.⁴⁴⁷ Затим је пројекат статута упућен свим подружницама странке да би дали своје мишљење, тј. приста-
нак на предлог статута странке. Тако је, на пример, подружница из Пожаревца послала сагласност на статуте странке без икаквих при-
медби⁴⁴⁸, док су чланови чачанске подружнице странке предложили да Народна либерална странка оснује своју штампарију у којој би се штампиао пропагандни материјал странке, новине, књиге и др.⁴⁴⁹ По-
дружница из Неготина је предложила да се члану 2 статута странке дода да члан странке може бити сваки родољуб „без разлике вере и народности“. Допуном члана 2 омогућило би се брзо ширење стран-
ке, јер „би у странку нашу могли доћи из своју крајева света људи који начела ова, исповедају и шире да се целъ и смер странке постигне.“⁴⁵⁰ Одбор за израду статута није прихватио ни један предлог месних по-
дружница странке. Статути су 1. марта 1883. године предати Управи вароши Београд, док их је министар унутрашњих дела потврдио 15. марта 1883. године.⁴⁵¹ Основан је Привремени главни одбор који је управљао странком до првог Главног скупа. Привремени Главни од-
бор странке су чинили: Јован Ристић, Радивоје Милојковић, Алим-
пије Васиљевић, Јаков Туцаковић, Јован Ђ. Авакумовић, Светозар Карапешкић, Владислав Вујовић, Димитрије Матић, Владимир Јо-
вановић, Милован Спасић, Марко М. Марковић, Стојан Марковић, Јован Бошковић, протосинђел Никанор, Ђорђе Ж. Ђорђевић, Коста Алковић, Стојан Бошковић и Симо Р. Паранос.⁴⁵²

Статутима Народне либералне странке предвиђени су следећи страначки органи власти: Главни одбор, месни одбори и скупови странке. Месни одбори извршавају одлуке Главног одбора странке, „а у месним питањима одлуке помесног скупа“. О оснивању месних одбора одлучивао је Главни одбор на предлог најмање десет чланова

⁴⁴⁷ АСАНУ, ЈР, VIII/6, бр. 222.

⁴⁴⁸ Исто, бр. 226.

⁴⁴⁹ Исто, бр. 227.

⁴⁵⁰ Исто, бр. 233.

⁴⁵¹ Исто, бр. 243.

⁴⁵² *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 147.

Народне либералне странке. Месни одбор је имао између пет и седам чланова и три заменика. Он је водио рачуна о очувању партијске дисциплине, тј. да ли чланови странке правилно извршавају партијске дужности, упућивао предлоге Главном одбору о искључењу појединих чланова из странке, водио преписку са Главним одбором, припремао предлоге за месни и Главни скуп странке и предлагао Главном одбору кандидате за народне посланике. Главни одбор је био „главни заступник Народне либералне странке“ са седиштем у Београду. У свом саставу је имао 12 чланова и шест заменика. Они су се бирали на Главном годишњем скупу странке. Он је руководио странком, старао се да месни одбори обављају своје дужности у складу са програмом и начелима странке, организовао јавне скупове и зборове странке, решавао несугласице између месних одбора, разрешавао поједине чланове месних одбора или цео месни одбор.

Главни скуп је представљао странку, одлучивао о њеном програму, одобравао њен буџет, прегледао рад Главног одбора и бирао његове чланове. На Главном скупу право гласу су имали сви редовни чланови и изасланици месних скупова странке. Поред Главног скупа, статутима странке били су предвиђени и месни скупови који су бирали чланове месног одбора, прегледали благајну одбора и упућивали предлоге Главном скупу странке. Однос између чланова Дружине за потпомагање српске књижевности и Либералне странке решен је на тај начин што су се чланови Дружине сматрали за редовне чланове странке, али су морали да уплаћују пола динара месечно чланарине.⁴⁵³

Борба радикала и напредњака

Други редовни сазив Народне скупштине састао се 19. јануара 1882. године. После три прелиминарна састанка свечано отварање седница Народне скупштине обављено је кнежевом

⁴⁵³ Исто, 139–144.

беседом 22. јануара 1882. године.⁴⁵⁴ За председника Скупштине поново је изабран Алекса Поповић, а за потпредседника Милан Кујунџић. У већини скупштинских одбора изабрани су посланици из владајуће Напредне странке, док представника опозиције није било ни у одбору за адресу.⁴⁵⁵ У скупштини су прочитана два нацрта адресе: одборски и опозициони. Док је нацрт одборске адресе био обична парафраза престоне беседе, у нацрту адресе опозиције се захтевала промена Устава, увођење самоуправе „кроз све гране унутрашњег државног живота и једноставније државно уређење“. На скупштинској седници 27. јануара Милан Кујунџић је прочитао адресу већине, у којој је, између осталог, стајало: „Племенитост си своју засведочио, Господару племенитом владалачком мудрошћу, којом си угашене домове толиких жртава политичких подиго, оживео и на општи напредак одушевио. /.../ Народно ће представништво оваквој родољубивој преусретљивости и са своје стране изаћи савесно на сусрет са свом озбиљношћу, увиђавношћу и готовошћу. А снагу у раду даваће Народном представништву непоколебљива љубав и оданост Теби, Господару, срећи Твога дома, слава Твога имена и напретку народа српског.“⁴⁵⁶

Радикали су саставили своју адресу, која се у потпуности разликовала од оне коју је влада предложила. Председник Народне радикалне странке Никола Пашић је прочитао адресу скупштинске мањине, у којој се наводи следеће: „Господару, признајемо, да су политичке слободе, донесене у последњој скупштинској сесији, покренуле на боље наш политички развитак; но тешко нам пада што морамо отвореном искреношћу признати, да су многи у истој сесији донесени економски и финансијски закони веома тегобни за одржање наше економске независности и по даљи развитак нашег народног газдинства. Уговор о грађењу железнице при извршавању своме показао је многе непотпуности, и многе зебње, исказане на прошлогодишњој скупштини, почеле су се обистињавати, и прошлогодишњи финансијски закон о новим из-

⁴⁵⁴ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 296.

⁴⁵⁵ Ј. Продановић, *Странке...*, 467.

⁴⁵⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1880/81*, књ. 1..., 24.

борима изведени су на основи, која је противна духу и особинама нашег народа, и показивали су се при својој примени веома теретни, и створили у земљу толику забуну, да се влада нашег Височанства латила и расписа, да њима преиначава постојеће законе, што је произвело још већу забуну и неспоразум у народу.“ За адресу већине гласало је 99 посланика, док се за адресу мањине изјаснило 50 посланика. Према устаљеној пракси адресу су потписивали сви посланици без обзира на страначку припадност. Међутим, овог пута су радикали одбили да потпишу адресу већине, а такође су одбили да учествују у делегацији која је кнезу Милану требало да преда адресу. Радикал Димитрије Катић је одговорио председнику Скупштине Алекси Поповићу кад га је овај позвао да учествује у делегацији, да „неће да се прими учешћа у предаји адресе“, јер су је посланици већине „сами правили па нека је и сами носе и предају Кнезу.“⁴⁵⁷

Случај са адресом је био почетак огорчене борбе између радикала и напредњака у којој се на страни напредњака ангажовао и кнез Милан Обреновић. Понашање радикалских посланика у вези са адресом је узнемирило кнеза Милана, који је читаву ситуацију искористио да би напао радикале. Пред делегацијом која му је предала адресу 31. јануара 1882. године, кнез Милан је изјавио: „Ја нећу дозволити ни часа да се политичке тековине Мојих дедова и Моје за које је народ жртвовао своју најплеменитију крв, за које сам пред народом одговоран, изигравају лакомислено правцем који би био самоубиство за ред у земљи, за спољни њен положај.“⁴⁵⁸ Вест о паду Генералне уније 30. јануара 1882. године додатно је погоршала ионако затегнуте односе између власти и опозиције. Та вест је телеграфским путем стигла у редакцију *Самоуправе* касно увече 31. јануара 1882. године. Пера Тодоровић наводи да је „Уредништво одмах те ноћи спремило ванредан број и сутрадан запрепашћена Србија је у том броју читала чланчић под насловом „Тешко земљи“, који је почињао са „Великаши, проклете вам душе!“ и у коме се даље разлагало како је падом Генералне уније Србија оштећена с 40 милиона динара, како је

⁴⁵⁷ Р. Милошевић, *Успомене...*, 30–31.

⁴⁵⁸ Ј. Продановић, *Странке...*, 470.

свака жива душа у Србији задужена с преко 30 динара, а свака пореска глава с 15 дуката и да све има да се плати на суво и забадава.“ Никола Пашић је у име посланичке групе радикала 7. фебруара 1882. године поднео интерпелацију председнику владе, захтевајући одговор на питање, да ли је влади из позданих извора познато финансијско стање Генералне уније, а затим је у 12 тачака образложио да је банкротством Генералне уније, Србија претрпела велику штету. На крају интерпелације, Пашић је захтевао од владе да се изјасни „какве мере мисли да предузме да заштити српске интересе“⁴⁵⁹, и дао јој рок од два дана за одговор. Заступник министра финансија, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић је одговорио на поднету интерпелацију. Он је рекао да је влада без обзира на поднету интерпелацију, имала намеру да Скупштину обавести о стању српских финансија после пропасти Генералне уније. После банкротства Генералне уније влада је одмах упутила у Париз министра финансија Чедомиља Мијатовића „и према извештајима којима располаже Србија нема узрока бојати се, да би се њени интереси падом Уније повредили.“ Влада је одбила да на интерпелацију одговори у року од два дана, захтевајући од Скупштине да се интерпелација „не прими као хитна, него да се одговор на њу одложи донде, докле се ствар не расчисти толико, колико је за јавност потребно.“⁴⁶⁰

Два дана касније, 9. фебруара 1882. године, Никола Пашић је поднео још једну интерпелацију „председнику министарства и

⁴⁵⁹ П. Тодоровић, *Крвава година...*, 93.

⁴⁶⁰ Интерпелацију су потписали: Никола П. Пашић, Павле Вуковић, Марко Петровић, Димитрије Катић, Арса Дреновац, поп Милан Ђурић, Аврам Сандић, Новак Милошевић, Петар Васић, Петар Стефановић, Владислав Павловић, Михаило Смиљанић, Милош Симић, Василије Павић, Павле Радивојевић, Филип Милојковић, Раша Милошевић, Иван Протић, Коста Таушановић, Васа Стошић, Љуба Дидић, Димитрије Ристић, Станоје Динић, Риста Ђисић, Живко Миленковић, поп Маринко Ивковић, Димитрије Цветаковић, Максим Милутиновић, Маринко Марковић, Вујица Тодосијевић, Смиљко Ђирић, Благоје Божић, Таса Ђикић, Стеван Грнчаревић, Алекса Станојевић, Ранко Тајсић, Лала Николић, Глигорије Поповић, Риста Поповић, Јован Николић, Станко Петровић, Стојан Станковић, Ђорђе Милетић, Милосав Степановић, Ђурђе Ђоровић, Андрија Перуничкић и Сима Несторовић. (*Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 1, прир. Л. Перовић, Београд 1997, нап. 1, док. 300, 713)

министру спољних послова о преношењу уговора склопљеног са Генералном унијом“. Радикали су захтевали одговор на питање да ли влада има намеру да уговор који је био склопљен са Генералном унијом, пренесе на неко друго финансијско друштво које би завршило изградњу железничке пруге. Пашић је тражио од председника Скупштине да интерпелацију прогласи за хитну „јер кад се ствар сврши онда је излишан одговор“, на шта је овај одвратио да ће интерпелацију предати председнику владе и да ће о његовом мишљењу обавестити Скупштину.⁴⁶¹ Партијске страсти се нису смириле ни после проглашења Србије краљевином 6. марта 1882. године. *Самоуправа* је пропратила проглас краљевине овим речима: „Са гледишта општих српских интереса и међународнога значаја наше државе Радикална странка очекује да ће се овим актом, који има историјске важности за српски народ, боље ујемчити и на сигурнији пут извести вођење наше спољне политике, и у том смислу поздравља ову одлуку Народне скупштине не пропуштајући да и у овој значајној прилици изјави: како Радикална странка у свима спољним и унутрашњим питањима, нарочито у тешком финансијском питању, остаје и даље у свему на гледишту за које је до сад била срећна наћи толико свесног и толико живог одобравања у народу.“⁴⁶²

Уредништво *Самоуправе* је 9. марта 1882. године објавило чланак под називом „Дакле нећемо тако!“. У њему су радикали оштро напали напредњаке да су дозволили Генералној унији да емитује државне обвезнице пре него што су радови на изградњи железнице почели. „Вама је главно да сазнате шта је са банкротством вашег солидног Бонтуа, шта ће бити са железницом и штетом и хоће ли ваш Чеда једном посигурно одредити какав у вторник или петак кад ће доћи, те да се ви смирите и опозицију умирите.“⁴⁶³ Пошто влада није одговорила на поднете интерпелације, Никола Пашић је 15. марта 1882. године поново упутио захтев влади да у року од 24 сати одговори на поднете интерпелације или ће у супротном опозиција напустити Скупштину. Влада

⁴⁶¹ Исто, нап. 1, док. 304, 718–719.

⁴⁶² *Самоуправа*, бр. 36, 23. фебруар/7. март 1882. године.

⁴⁶³ *Самоуправа*, бр. 37, 25. фебруар/9. март 1882. године.

је на Пашићеву интерпелацију одговорила 16. марта 1882. године. У одговору се наводи да Пашићево питање „у себи садржи претњу, да он и његово друштво у Скупштини не може даље остати, ако влада не одговори за 24 сата на извесне већ поднесене интерпелације. Оваква питања пропраћена претњама влада Краљева не прима“.⁴⁶⁴ Своју одлуку о напуштању Скупштине опозиција је образложила на следећи начин: „Пошто смо стекли уверења из свију поступака владе и целе њене политике да се сва њена радња и радња скупштинске већине своди на то да пошто-пото протурим пре нас тако штетног и опасног уговора на друга финансијска друштва и да тим преносом привремено прикрије банкротство Генералне уније нанесену штету Србији /.../ и пошто на толико пута поновљено питање опет не одговарају – то смо се решили /.../ да дамо оставке на наша посланичка места и тиме народу створимо прилику да новим изборима даде израза своме мишљењу овом велеважном питању и владоцу да се увери о правом расположењу народа.“⁴⁶⁵

Оставку на посланичке положаје поднео је 51 радикал и два либерала. Том приликом председник Скупштине је рекао: „Мада већина решава у друштву опет она нема права да потре све своје дужности према мањини.“ Опозиција не може рећи да јој је скупштинска већина забранила да слободно искаже шта мисли, али њена је дужност да се покорава већини, јер без тога „нема напретка у друштву.“ Колективну оставку опозиционих посланика, председник Скупштине је окарактерисао као покушај опозиције да онемогући нормални рад парламента.⁴⁶⁶ У ванредном броју од 17. марта 1882. године *Самоуправа* је објавила чланак „Влада је одговорила“, у коме је оптужила напредњачку владу да је српски народ оштетила за најмање 18–20 милиона динара. „Влада не даје одговора, јер шпекулира да се вештом каквом досетком извуче из одговорности. Влада не даје рачуна, јер је уверена да кад би рачуна дала да би себе за навек упропастила, а и народу српском показала да га је њеном лакомисленом радњом увукла у нове и

⁴⁶⁴ Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 1, нап. 1, док. 328, 765–766.

⁴⁶⁵ *Самоуправа*, бр. 43, 5/17. март 1882. године.

⁴⁶⁶ Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 1, нап. 1, док. 329, 768.

још теже заплете но што су постојали после рата.⁴⁶⁷ По Уставу из 1869. године био је предвиђен трочетвртински кворум за пуноважан рад парламента. Рачуница радикалских посланика била је јасна. Изласком 53 посланика, Скупштина би изгубила кворум за рад, па је једино законито решење било да се Скупштина распусти и да се распишу нови избори. Крња Скупштина се прогласила за надлежну да распише изборе за 53 упражњена посланичка места. Краљу Милану и напредњачкој влади је било јасно да после банкрутства Генералне уније не би добила већину на изборима „па су се стога одлучили на незаконит поступак.“⁴⁶⁸

За упражњена посланичка места избори су заказани за 27. мај 1882. године. Уочи избора влада је у већини округа поставила своје окружне начелнике. У *Српским новинама* објављен је краљев указ којим је постављено шест нових начелника, чији је задатак био да напредњачким кандидатима обезбеде победу. За начелника Чачанског округа постављен је Коста Ј. Радовановић, Крушевачког Атанасије Петровић, Ужичког Милован Браловић, Ћупријског Алимпије Божић, Јагодинског Милоје Јовановић и Крагујевачког Мијаило Миловановић.⁴⁶⁹ Почетком априла 1882. године, краљ Милан је кренуо на путовање по Србији, тј. да агитује за напредњаке, а против радикала. Свуда је нападао радикале за које је говорио да „беже и напуштају Скупштину као кукавице.“⁴⁷⁰ Тако је, на пример, у Драгачеву окупљеним грађанима рекао: „да они имају неког посланика који осам година долази на Скупштину, но да га краљ никад није видео. Замолио је народ да не верује лажним апостолима и да не бирају хрђаве кметове за посланике.“ У депутацији за дочек краља Милана Обреновића у Чачку био је изабран и Ранко Тајсић. На улазу у зграду Окружног начелства Ранка Тајсића је зауставио официр који му је пренео наређење краља Милана да га не жели примити. Локална власт у Чачку не само да није дозволила Тајсићу да поздрави краља, него

⁴⁶⁷ *Самоуправа*, бр. 42, 5/17. март 1882. године.

⁴⁶⁸ Ч. Попов, *Немирне године и везивање за Аустро-Угарску*, у: *Историја српског народа*, V/1, Београд 1994, 64.

⁴⁶⁹ *Српске новине*, бр. 58, 13/25. март 1882. године.

⁴⁷⁰ М. Трифуновић, *нав. дело*, 98.

му је наложила да напусти град. Тајсић је жандарму који је дошао да му саопшти наређење капетана изјавио: „Иди Милошу па кажи твом капетану да ја из Чачка нећу да идем док мој домаћи посао не свршим. Ако ме ико силом нападне, силом ћу га и одбити.“⁴⁷¹ Власт је забранила збор Радикалне странке у Гучи на коме је требало да говори Ранко Тајсић.⁴⁷²

На све веће нападе краља Милана Обреновића, радикали су одговарали тиме што су подстицали непослушност сељака према владајућем режиму. Сељаке су саветовали да поцепани и дроњави дочекују краља „да би му показали како је под напредњацима народ осиротео и оголео.“⁴⁷³ Да би пребацио одговорност на радикале да нису хтели да дочекају краља Милана Обреновића, окружни начелник Браловић је заповедио сељацима да краља не дочекују у Ужицу, већ у околним селима Ражану, Косјерићу и Буковима на граници између ваљевског и ужичког округа. У Буковима краља је дочекала мала група сељака. Незадовољан дочеком, краљ је упитао председника општине А. Поповића: „Шта значи ово, г. Председниче? Кад сам, као књаз, са Намесништвом овамо пролазио, било је на овоме месту више света да ме дочека и поздрави, но што има букава у планини; сад међутим, нема никог!“ Председник је одговорио краљу да је ово радикалски крај и да је за све крив радикалски посланик Новак Милошевић. Састанак краља и сељака у Брајковићу био је буран. Кад је председник општине сечо-речке Јевта Симеуновић почео говор, краљ га је зауставио: „Нећу да те слушам. Је ли те поп Новак научио? Одлази!“ Затим се окренуо маси и казао: „Ваш је посланик побегао из Скупштине. Ја нећу да ми га више шаљете“. Том приликом су два угледна домаћина из Карана Доса Костић и Павле Бакрачић одговорили краљу: „Хоћемо попа Новака!“ Краљ се толико изнервирао да је одбио да посети Ужице. У каснијем разговору са Новаком Милошевићем, у Нишу 1885. године, краљ Милан је рекао да је променио план, јер је у међувремену сазнао да су Ужичани на улаз у град написали: „Господару овуда је пролаз за Босну!“ У Ужице

⁴⁷¹ Д. Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 160–162.

⁴⁷² *Самоуправа*, бр. 63, 22. април/4. мај 1882. године.

⁴⁷³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 146.

је дошао и аустријски генерал из Вишеграда да поздрави краља Милана.⁴⁷⁴

Бивши председник Скупштине Алекса Поповић је унапред обавестио краља Милана о припремама за његов дочек у Ужицу. Саопштио је краљу да је поп Милан Ђурић изабран да га поздрави и да је на улазу у варош написано: „Херцеговац срце стеже, заклетвом се теби веже и Босна и Херцеговина и Србија стара твоја бити мора.“ Изабрана је депутација од 20 људи која је требало да замоли краља да посети Ужице. На челу те депутације био је Стојан Поповић. Депутација је кренула за Пожегу и дочекала краља у селу Жудовине. Стојан Поповић је поздравио краља који му је том приликом рекао: „Хоћу да чујем жеље и потребе народне, али то хоћу да чујем из уста народних, а не њих неколицине као напр. поп Новака. /.../ Ви сте изабрали попа Милана да ме он поздрави, а ја то нећу. Зар нисте имали другог да изаберете попа Милана, који се неуставно на скупштини понашао, исту неуставно напустио, и који није хтео мене да слуша.“⁴⁷⁵ Тако је, на пример приликом посете Шапцу, краљ изгрдио учитеља из Богатића Михаила Јовића да несавесно обавља свој посао и да се меша у политику: „Ако се не поправе таки учитељи, онда шта их снађе нек себи припишу.“⁴⁷⁶

Напредњачка полиција се користила свим средствима да би онемогућила победу радикалских првака. Председник Радикалне странке Никола Пашић је активно учествовао у предизборној кампањи. Зајечарци су га са великим одушевљењем дочекали. *Самоуправа* наводи да је „улазак омиљеног посланика у варош оглашен прангијама! /.../ У част посланикову најпре музика одсвирала марселезу, затим бакљадоносци отпеваше песму: „Ој словени“, а затим је Пашића поздравио угледни домаћин Риста Матић „на који је посланик, тронут великом почашћу од својих суграђана, дршћућим гласом одговорио врло језгровито.“ Да би помогао прогоњеним радикалима, Главни одбор странке је на седници 27.

⁴⁷⁴ *Политика*, бр. 6914, 29. јула 1927. године – краљ Милан и поп Новак 1882. године; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 146–147.

⁴⁷⁵ *Самоуправа*, бр. 67, 1/13. мај 1882. године.

⁴⁷⁶ *Самоуправа*, бр. 60, 15/27. април 1882. године.

и 28. марта 1882. године донео одлуку да месни одбори саставе спискове ухапшених радикала и да о томе обавесте Главни одбор странке. *Самоуправа* је отворила засебну рубрику за прикупљање добровољних прилога. Образован је посебан фонд за „потпомагање гоњених радикалаца“ којим је у у складу са чл. 7 и 23 статута странке руководио Главни одбор странке.⁴⁷⁷ Преко штампе радикали су највише нападали „триумвире“ напредњачког кабинета: Пироћанца, Гарашанина и Стојана Новаковића. Министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића су оптуживали да је отпустио најбоље учитеље „не хајући ни мало за то што су то готово најбољи учитељи, што они раде свој учитељски посао тачно и на задовољство свију пријатеља школе и њенога напретка, и што тиме очевидно наноси велику и непроцењиву штету школи и омладини што учи.“ За Гарашанина су говорили да командује полицијом „најважнијом бојном снагом у изборној борби /.../ и он је као и његов друг Столе пустио у дејство сву своју вештину, сву своју умну снагу, да бојну снагу распореди како се најбоље може, овако како ће најсигурније моћи ићи у изборни бој.“⁴⁷⁸

У предизборној кампањи представници Радикалне странке су се залагали за увођење парламентарног система владавине, тј. да изборна права грађана буду изнад права „свих државно правних чинилаца у земљи“. Захваљујући томе, радикали су успели да током 1882. године задобију већинску подршку народа, упркос свим притисцима власти. Напори напредњачке владе да уз помоћ полиције придобије бираче остали су узалудни. Веровање напредњака да ће од радикала преотети десетак посланичких мандата „било је више него илузорно.“⁴⁷⁹ *Самоуправа* је у чланку „Јел’ могуће?“, објављеном два дана уочи избора, оптужила владу да прикрива штету насталу банкротством Генералне уније и да је емитовала државне обвезнице за покриће настале штете. Бирачи су се позивали да воде рачуна о томе за кога ће да гласају „јер ако народ пошале аманаше тј. напредњаке онда нека плаћа, јер онда ће сам бити крив и нико му на свету не може помоћи кад

⁴⁷⁷ *Самоуправа*, бр. 48, 18/30. март 1882. године.

⁴⁷⁸ *Самоуправа*, бр. 55, 3/15.април 1882. године.

⁴⁷⁹ Андрија Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 362.

сам тако хоће.⁴⁸⁰ За разлику од званичног извештаја напредњачке владе да је Србија успела да наплати дугове пропале Генералне уније, радикали су тврдили да је земља оштећена за 18 милиона и 500.000 динара у вези са изградњом железничке пруге, а када је у питању лутријски зајам за још 3.666.600. динара, тако да укупни дуг износи 22.166.000 динара. „Народ српски оштећен је кад је уговор са Бонтуом закључен био, и та штета сада јасно на видик изилази.“⁴⁸¹ Радикали су позивали бираче да гласају за оне кандидате „који су показали толико увиђавности да су предсказали сву ону несрећу која нас је постигла од Бонтуа; једном речи бирајте старе посланике радикалне који су подавали оставке“. За напредњаке су говорили да би учинили све како би што даље остали на власти „јер знајте да се ту тера шпекулација с вашим поверењем.“⁴⁸²

На изборима од 27. маја 1882. године у већини места кандидати Радикалне странке су однели победу. Стојан Протић наводи да је на накнадним изборима од 27. маја победила скупштинска опозиција. „Опозиција је добила од народа поново поверење.“⁴⁸³ Напредњаци нису успели да освоје дванаест посланичких мандата колико им је било потребно за трочетвртинску већину у Народној скупштини, јер су радикали од 50 изабраних посланика освојили 45, а напредњаци само пет посланичких мандата.⁴⁸⁴ Тако је, на пример, у Зајечару са 353 гласа поново победио Никола Пашић, у Крушевцу са 474 гласа изабран је поново Арса Дреновац, у Књажевцу је победио Алекса Станојевић, у Пироту Раша Милошевић. За посланика моравског среза је изабран радикал Станко Петровић, у Свилајнцу Димитрије Катић, у Голупцу Риста Поповић, у Бајиној Башти Сима Милошевић, у Ужицу поп Милан Ђурић, у Чачку Ранко Тајсић, у Крагујевцу Владисав Павловић, у Сокобањи

⁴⁸⁰ *Самоуправа*, бр. 74, 13/25. мај 1882. године.

⁴⁸¹ *Самоуправа*, бр. 72, 9/21. мај 1882. године; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 352.

⁴⁸² *Самоуправа*, бр. 73, 11/23. мај 1882. године.

⁴⁸³ Стојан Протић, *Одломци из уставне и народне борба у Србији*, књ. 1, Београд 1911, 108.

⁴⁸⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 149.

Љуба Дидић. Слична ситуација је била и на осталим бирачким местима.⁴⁸⁵ Према указу од 2. јуна 1882. године Народна скупштина је требало да настави рад, али су новоизабрани посланици опозиције по други пут поднели оставку на посланички мандат, тј. одбили да учествују у раду Народне скупштине.⁴⁸⁶ Краљ Милан је 5. јуна 1882. године примио у аудијенцију виђеније радикалске прваке. Том приликом предочио је радикалима да „интереси земаљски захтевају да се партијске борбе ублаже и да би Радикална странка могла покушати кад је при изборима победила да нађе удесан пут измирења“. Покушај краља Милана да приволи радикале да остану у Скупштини није уродио плодом, јер су они одлучили да истрају у својој намери да натерају краља да распусти Скупштину и распише нове опште изборе.⁴⁸⁷ Изабрани радикалски посланици су „Одбору за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија“, 25. маја/6. јуна поново поднели оставку. Том приликом су се захвалили бирачима на указаном поверењу и истакли да „неће ући у Скупштину, која није више уставни и законити представник народни: јер би уласком својим одобрили и потврдили оно, што је неуставно и незаконито /.../ и по томе сматрамо као једини пут, који нам патриотизам и свест о уставности у овој прилици налажу тај, да вратимо своја пуномоћија народу, који нам их је и дао, и с тога вам јављамо, да овај наш акт сматрате као оставку на наша посланичка места...“⁴⁸⁸

Влада Милана Пироћанца је због тешког пораза на изборима понудила оставку, али је краљ Милан Обреновић одбио да је прихвати.⁴⁸⁹ Напредњачки клуб је на седници 6. јуна 1882.

⁴⁸⁵ *Самоуправа*, бр. 76, 16/28. мај 1882. године. – **Резултати избора.**

⁴⁸⁶ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 95.

⁴⁸⁷ *Самоуправа*, бр. 79, 25. мај/6. јун 1882. године.

⁴⁸⁸ *Самоуправа*, бр. 80, 27. маја/8. јуна 1882. године. – **Одбору за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија.**

⁴⁸⁹ У тренутку кад је Пироћанац поднео оставку, дошли су у име клуба Напредне странке Милан Кујунџић и Марко Милојковић и позвали Гарашанина, Новаковића и Милана Пироћанца да дођу у клуб странке. Том приликом су „нападнути једногласно зато што намеравају оставити управу“. Пироћанац наводи „да кад се од свих чланова клуба чуло да они траже да влада остане

године донео одлуку да влада настави свој рад и да се распишу други допунски избори, с тим да се за посланике прогласе они кандидати који буду други по броју освојених гласова. Краљевим указом од 8. јуна расписани су накнадни избори за 12. јун 1882. године.⁴⁹⁰ Радикали су позвали бираче да на изборима 31. маја/12. јуна гласају за исте посланичке кандидате за које су гласали и 27. маја 1882. године. „Поштовани бирачи! Ми дубоко осећамо тежину данашњег положаја /.../ да непрестано приступамо овако крајњем кораку и да на вас наваљујемо терет изборне борбе /.../ али без ове борбе бити не може ако народ хоће да сачува још ово мало права и слободе што му их устав и закон дају да их министри самовољно не газе...”⁴⁹¹ На овим изборима напредњаци су освојили само два мандата и опет нису имали већину у Народној скупштини. На 33 бирачка места гласачи су се изјаснили за бивше радикалске посланике. *Самоуправа* је у чланку „Шта сад?“ објавила да је „180.000 пореских глава у два маха и на супрот свима власничким ујдурмама најсвечаније изјавило: одобравамо потпуно и готови смо да подупремо снажан радикални правац.”⁴⁹² Упркос великом успеху радикала, власт је поништила њихове мандате, док је за посланике прогласила напредњачке кандидате који су на изборима освојили незнатан број гласова. Њих су радикали прозвали „двогласцима“.⁴⁹³

Према званичном саопштењу владе од 21. јуна 1882. године на изборима 12. јуна изабрани су претежно напредњачки посланици „на место оних“ који су одбили да уђу у Народну скупштину.⁴⁹⁴ Скупштина је наставила свој рад 19. јуна 1882. године.

морали смо попустити.“ (М. Пироћанац, *Белешке...*, 29)

⁴⁹⁰ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 25. маја/6. јуна и 27. маја/8. јуна 1882. године, књ. XI, 1620–1622.

⁴⁹¹ *Самоуправа*, бр. 81, 28. мај /9. јун 1882. године. – **Нашим бирачима.**

⁴⁹² *Самоуправа*, бр. 84, 3/15. јун 1882. године. – **Шта сад'?**

⁴⁹³ Ј. Продановић, *Странке...*, 473.

⁴⁹⁴ За варош Јагодину изабран је Димитрије Маринковић, трговац из Јагодине, за срез крајински округа крајинског Јован Поповић из Србовлаха и Михаило Поповић из Кобишнице, за срез грузански округа крагујевачког Рудоња Недић из Кутлова и Сима Здравковић из Чукојевца, за срез крагујевачки Јован

Министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин је 21. јуна поднео Скупштини Предлог измена и допуна Закона о штампи. „Искуство стечено за последњу годину дана показало је да је данашњи закон о штампи непотпун у извесним својим деловима“. Гарашанин је позвао посланике да усвоје предложене измене у закону о штампи из 1881. године како би се омогућио несметан рад државних органа власти „јер ни једно дело до сада није могло бити судом коначно расправљено.“⁴⁹⁵ Скупштина је 24. јуна 1882. године усвојила измене и допуне Закона о штампи из 1881. године. Члану 10 Закона о штампи из 1881. године је додата одредба којом се забрана листа предвиђала и за ширење идеја које су „управљене против постојећег државног и друштвеног реда (нихилизам, социјализам, комунизам или дела означена у параграфу 91 кривичног закона)“. Према закону из 1881. године лист се могао забранити само ако је садржао увреду владара, његове породице и ако је позивао на насилну промену власти и друштвеног уређења земље. Измене закона о штампи увеле су и прекид застарелости. „Преступи како према овом закону, тако и према

Гавриловић из Поскурица, за срез лепенички округа крагујевачког Стојан Васиљевић, свештеник из Раче; за варош Алексинац Мита Аранђеловић, трговац из Алексинца, за срез пожаревачки округа пожаревачког Живко Стевановић из Брежана, за срез моравски округа пожаревачког Станојло Драгуљевић, свештеник из Поповца и Милош Милутиновић, трговац из Жабара, за срез голубачки округа пожаревачког Милутин Поповић, свештеник из Бикотинаца, за варош Лозницу округа подрињског Пипо Поповић, за срез азбуковачки округа подрињског Крсман Ђукић, трговац из Љубовађе, за срез подгорски округа ваљевског Марко Јанчић, трговац из Лопатња, за срез тамнавски округа ваљевског Петар Стевановић, свештеник из Кожура, за срез посавски округа ваљевског Игњат Гудурић из Обреновца, за варош Крушевац Сима Савић из Крушевца, за варош Пирот Милош Стевановић из Пирота, за варош Зајечар округа црногорског Милан Симић, члан Општинског суда, за срез зајечарски округа зајечарског Урош Милошевић, трговац из Вражогринаца и Алекса Здравковић, трговац из Рготине, за срез бољевачки округа зајечарског Илија Стојановић из Бољевца и Младен Зајкеса из Злота, за варош Књажевац Никола Вељковић, прота из Књажевца, за срез тимочки округа књажевачког Ђорђе Пешић из Јелашнице, за варош Ужице Стеван Јовановић, трговац из Ужица, за срез црногорски округа ужичког Василије Цвијовић из Бјелотића. (*Српске новине*, бр. 127, 11/23. јун 1882. године; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 372)

⁴⁹⁵ АС, НС, Ф1-115 – Измене и допуне закона о штампи из 1881. године.

кривичном учињени штампом застаревају за три месеца, а злочини за годину дана, рачунајући од дана кад су учињени, или ако је ислеђење предузето од дана последњег акта власти.“ (чл. 40). Ранији Закон је оптуженим новинарима допуштао да се бране са слободе, док је изменама Закона било предвиђено да се оптужени стави у притвор, а на саму одлуку могао је да се жали Касационом суду.⁴⁹⁶ Нови Закон о штампи изазвао је неслагање међу истакнутим представницима Напредне странке. Милан Ђ. Милићевић наводи да је приликом претреса овог Закона у клубу Напредне странке дошло до жучне расправе између Милутина Гарашанина и Мите Ракића. Гарашанин се правдао да је морао да поднесе измене Закона о штампи због опасности од нарушавања јавног реда и мира у земљи. Мита Ракић је поднете измене прокоментарисао на следећи начин: „Ми хоћемо да саранимо своје име и као људи и као партија. Ово неколико људи на власти увртело себи у главу да је свако Бизмарк, и у Бизмарковим приликама.“ Чланови странке Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Молеровић, Мита Маринковић, Мита Ракић, свештеник Никола Крупежевић и Сава Обрадовић оштро су протестовали против новог Закона о штампи, јер се „тима не постизава оно што се жели и наш углед сарањује пред светом и пред народом.“⁴⁹⁷

Напредњачка влада је 30. јуна 1882. године поднела Предлог закона о „установљењу чувара јавне безбедности“, који је донет по хитном поступку 3. јула 1882. године. Ти чувари били су коњичка жандармерија коју је Пера Тодоровић, назвао „сејмени“ према једном роду јаничарске полиције. Он наводи да су насиља „сејмена“ над становништвом источне Србије била посебно тешка током 1883. године: „Ова 1883. година могла би се донекле с разлогом назвати и сејменска година“.⁴⁹⁸ Милутин Гарашанин је 25. јуна 1882. године поднео предлог о изменама чланова 5, 6 и 13 посло-

⁴⁹⁶ Ј. Продановић, *Странке...*, 479–780; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 377–378; АС, НС, Ф1-115.

⁴⁹⁷ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, од 10/22. и 11/23. и 12/24. јуна 1882. године, књ. XI, 1627–1628.

⁴⁹⁸ П. Тодоровић, *Крвава година...*, 108; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 282.

вника о раду Народне скупштине. Овим изменама је требало омогућити несметан рад парламента, тј. спречити опозицију да врши опструкцију парламента. Укинуте су колективне оставке посланика. Предлог измене пословника о раду Народне скупштине је предвиђао кажњавање посланика новчаном казном од 1.000 динара због одсуства са скупштинских седница услед којих би рад Скупштине био угрожен, тј. Скупштина би изгубила кворум за рад. Овај предлог закона је изазвао жучну расправу у Скупштини. Милан Ђ. Милићевић наводи „да су против тога били многи. У борби се раздражиле страсти“, па су многи посланици захтевали распуштање Скупштине. Упркос свему, Скупштина је усвојила предложене измене Закона о пословном реду 27. јуна 1882. године.⁴⁹⁹

Политички сукоб радикала и напредњака интензивирао се после Главне скупштине Народне радикална странке од 7. до 9. августа 1882. године. Искључена из Скупштине, Радикална странка је кренула у агитацију по Србији у којој је ширила „револуционарни радикализам код сиромашних српских сељака.“⁵⁰⁰ Опасност од организованог отпора сиромашног сељаштва и његове Радикалне странке још више је зближила напредњаке и краља Милана Обреновића.⁵⁰¹ Краљ је замерао радикалима додворавање најширим слојевима становништва, величање сељака као јединог истинитог представника српског народа и њихову теорију „о суверености народа“, која је за њега представљала посебно демагошко средство радикала у придобијању народних маса.⁵⁰² На прилику да се обрачуна са радикалима, краљ Милан није дуго чекао. У Саборној цркви, 23. октобра 1882. године, Јелена Илка Марковић, удовица Јеврема Марковића, покушала је да убије краља Милана.⁵⁰³ Поводом атентата на краља, Раша Милошевић је записао: „Једанае-

⁴⁹⁹ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 14/26. и 15/27. јуна 1882. године, књ. XI, 1629.

⁵⁰⁰ В. Нинчић, *нав. дело*, 84.

⁵⁰¹ Д. Јанковић, *Политичке странке...*, 220.

⁵⁰² Сузана Рајић, *Милан Обреновић. краљ политичар*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79–80, Нови Сад 2009, 46.

⁵⁰³ АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњаковића, бр. 14556/8 - Политичке борбе у Србији. Радикална странка - стварање и рад.

стог октобра пре подне око 11 часова, враћајући се из Румуније, краљ Милан сврати у Саборну цркву да Богу захвали за срећан повратак у земљу. /.../ Илка је неопажена ушла у цркву, заузела своје обично место и чекала улазак краљев. И кад је краљ ушао, кад је већ био близу да целива икону, Илка је пуцала, али уместо у краља, метак погоди икону.⁵⁰⁴ Атентат је краљу послужио као zgodna прилика да се обрачуна са радикалима. Захтевао је да се по сваку цену утврди веза између Јелене Илке Марковић и радикала и да се „тако земља ослободи црвене авети.“⁵⁰⁵ Јелена Илка Марковић је на саслушању изјавила да је хтела да убије краља Милана како би осветила свог покојног мужа Јеврема Марковића и спасила земљу од његове тираније.⁵⁰⁶

После атентата краљ је говорио Гарашанину и Пироћанцу о потреби зближавања напредњака и либерала како би се радикалима који су кренули револуционарним путем стало на пут. Замерао је напредњацима и либералима „што се међусобно гложу и пуштају тиме да елементи нереди ојачају.“⁵⁰⁷ Пошто није успео да их приволи „на заједнички рад, краљ је почео да се понаша као рањена звер и био је спреман на суспендовање свих слободоумних закона које је Пироћанчева влада донела годину дана раније.“ На седници Министарског савета од 7. октобра 1882. године, краљ је издао налог влади да предузме енергичне мере против радикала „на шта су му министри одговорили“ да у борби против радикала не могу „излазити из оквира закона“.⁵⁰⁸ Председник владе Милан Пироћанац одбио је краљев предлог о затварању Главног одбора

⁵⁰⁴ Р. Милошевић, *Успомене*, 58.

⁵⁰⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 403.

⁵⁰⁶ Таса Ј. Миленковић који је водио саслушање Јелене Марковић је у свом *Дневнику* записао: да је Јелена Марковић на саслушању изјавила да нико осим ње није умешан у атентат, јер „нисам хтела, нити сам потребе имала, да још кога у ову моју ствар увлачим.“ Јелена Марковић је после атентата била сигурна да је убила краља Милана, али када јој је Миленковић рекао да је краљ жив и неповређен, она је викнула: „Је ли могуће да мркога тиранина нисам погодила... Ах... моја несрећна рука... како ме издаде“. (Таса Миленковић, *Дневник*, књ. 1, прир. Живојин Алексић, Београд 2000, 276–277.

⁵⁰⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 39.

⁵⁰⁸ С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ политичар...*, 47–48.

Радикалне странке. „Ми нисмо хтели пристати, да се после атентата Јелене Марковић угледнији радикали стрпају масом у затвор, па да се тек после траже докази за њихово саучешће.“⁵⁰⁹

Трећи редовни сазив Скупштине за 1883. годину одржао се 7. децембра 1882. године. Краљевим указом за председника Скупштине је постављен Милан Кујунџић, а за потпредседника Милош Глишић. Скупштина је отворена престоном беседом 15. децембра 1882. године⁵¹⁰, у којој је краљ похвалио рад претходног скупштинског сазива и обећао доношење нових закона: о општој царинској тарифи, о оснивању Народне банке, о Берзи ефеката и земаљских производа, о оснивању посебних одељења у оквиру Управе фондова „за осигуравање ужитака, издржавања и капитала, као и за осигурање противу пожара, не сужавајући при том слободу таквих радња од стране приватних завода за осигуравање.“ На престону беседу, Скупштина је 20. децембра 1882. године одговорила адресом која је била обична парафраза беседе, и у њој је истакнуто да ће Народна скупштина „верно тумачити осећања народна /.../ да се слободне установе не проиграју лакомисленошћу појединаца, но да се стално омогући уставан опстанак српске краљевске круне.“ Посланик Станојло Драгуљевић је изјавио да се у адреси уопште није говорило о народним потребама и захтевао је да адреса садржи „шира и слободнија права о нашим економским односима.“⁵¹¹ Народна скупштина је за кратко време донела неколико важних закона: Закон о основним школама који је увео обавезно основно образовање, Закон о црквеним властима, Закон о Народној банци, Закон о устројству војске и друге. Пошто су јој поднети сви законски предлози, Скупштина је указом од 12. јануара 1883. године распуштена, док је краљ истог дана новим указом сазвао Скупштину у ванредно заседање за 13. јануар 1883. године. Ванредни сазив је трајао до 23. јануара 1883. године.⁵¹²

⁵⁰⁹ М. Пироћанац, *Наша завршина реч...*, 58.

⁵¹⁰ Ј. Продановић, *Странке...*, 488–449.

⁵¹¹ *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, прир. Душко М. Ковачевић, Момир Самарџић, Нови Сад 2005, 125–129; Ј. Продановић, *Странке...*, 489.

⁵¹² Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 96.

У престоној беседи од 23. јануара 1883. године, краљ је изјавио да је веома задовољан радом Народне скупштине, јер су народни посланици „успели да у свим гранама народнога живота створе земљи поуздану основицу, из које ће се успешним развитком природно и кроз дуго време тећи последице нове једне епохе и животу Србије.“⁵¹³ После распуштања Скупштине, расписани су избори за септембар 1883. године. Напредњачка влада је са изгубљеном популарношћу и опалим политичким угледом ушла у нове парламентарне изборе крајем лета 1883. године.⁵¹⁴ Напредњаци су се хвалили да је последња Скупштина за кратко време донела више закона, него све раније скупштине заједно. Напредњак Никола Крупежевић је за скупштинском говорницом рекао: „Ми напредњаци /.../ учинили смо за ово кратко време више, но што су учиниле све скупштине скупа, за ово последњих десет година нашег уставног живота.“⁵¹⁵ Противзаконити поступци напредњачке владе у вези са радом Народне скупштине изазвали су велико незадовољство у народу које је почело да се исказује у виду физичког отпора на „неприхватљиве мере и поступке власти.“⁵¹⁶ До честих сукоба између радикала и напредњака долазило је нарочито у источној Србији. Пошто су сељаци у Поречу одбили да жигосу стоку, напредњаци су из Неготина послали 50 „сејмена“, док су у селу Црнојци „сејмени су истукли 12 грађана на мртво име.“⁵¹⁷ Слободан Јовановић наводи да су се избори за „Скупштину приближавали сред опште узрујаности. Изгледало је да земља стоји не пред изборима, него пред грађанским ратом.“⁵¹⁸

На изборима који су били одржани 19. септембра 1883. године, напредњачка влада је доживела тежак пораз. Бирачи су у већини места гласали за радикалске посланичке кандидате. Први

⁵¹³ *Скупштинске беседе краља Милана о стотедесетогодишњици рођења...*, 136–137; *Српске новине*, бр. 8, 12/24. јануар 1883. године.

⁵¹⁴ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 282–283.

⁵¹⁵ *Самоуправа*, бр. 7, 13/25. јануар 1883. године.

⁵¹⁶ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1..., 410.

⁵¹⁷ Исто, 414.

⁵¹⁸ С. Јовановић, *Владавина Милана Обреновића*, књ. 2..., 178.

извештај о резултатима избора стигао је из Зајечара где се Пашић канидидовао за посланика. „До овог часа на Пашића гласова 144, на либералног 5.“ Пера Тодоровић наводи да су резултати избора били познати до седам сати увече, а победу су однели радикали. Према извештају *Самоуправе*, радикали су освојили 76, либерали 23, напредњаци 35 посланичких места.⁵¹⁹ Напредњаци су се трудили да умање изборну победу радикала. Према њиховом извештају радикали су добили 57, либерали 11, напредњаци 35 посланичких места. Тачан број страначки опредељених посланика се није могао утврдити, јер су избори на многим бирачким местима били поништени. Сасвим је сигурно да се у посланички клуб Радикалне странке уписало 72 посланика, док се овај број повећао после неколико дана. Влада Милана Пироћанца је 3. октобра 1883. године поднела оставку коју је краљ најзад уважио. Угледни професор и председник Касационог суда Никола Крстић је у свом *Дневнику* забележио: „Не доводи се у сумњу да су при изборима радикали победили, да је изабрано највише радикалних кандидата и да само може бити говора о већем или мањем броју радикалне већине, опет зато влада чини све што јој је у власти и што би могла чинити, само да је за себе добила већину.“⁵²⁰ За тежак пораз своје странке на изборима 1883. године, Милан Пироћанац је навео неколико узрока: повећање пореза „што ниједан народ радо не прима“, несавесна и безобзирна опозиција чију је пропаганду финансирала Русија „јер нема сумње да су и либерали и радикали за време трогодишње борбе много пара утрошили, а ни једни ни други нису имали својих пара за агитацију и штампу“, неспособна полиција која није била у стању да стане на пут опозицији и краљево одбијање да пристане на промену Устава из 1869. године.⁵²¹

Уместо да се споразуме са радикалима који су освојили највећи број гласова, краљ Милан је поверио мандат за састав нове владе старом полицајцу и бирократи Николи Христићу. Христић се на челу владе налазио од 3. октобра 1883. године до

⁵¹⁹ П. Тодоровић, *Крвава година...*, 123.

⁵²⁰ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 3, од 2/14. јануара 1877. до 21. децембра/2. јануара 1888. године, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 119.

⁵²¹ М. Пироћанац, *Белешке...*, 108

19. фебруара 1884. године⁵²², што је *Самоуправа* прокоментарисала на следећи начин: „Сви ми знамо што значи долазак на владу Николе Христића. Христић је човек који се родио у неуставности, одрастао у неуставности и владао у неуставности. /.../ Његов долазак на управу то је објава рата младој српској уставности, то је повратак у најцрњу реакцију...“⁵²³

Самоуправа је објавила велики број чланака уперених против председника владе Николе Христића. Непрекидно се понављало да „Христић није дошао да шири парламентаризам у Србији“, већ да учврсти постојећи полицијско-бирокуратски систем владавине. Сукоб између радикала и Христићеве владе је био незизбежан – „само се чекало време и место боја.“⁵²⁴ Најзначајнији догађај за време краткотрајне владе Николе Христића била је Тимочка буна, која је избила у јесен 1883. године. Корене те буне требало би потражити у политичким односима између радикала – краља Милана и напредњака, почев од краја 1881. године, о којима је већ било речи.⁵²⁵ Уз помоћ полиције, Христићева влада је на скупштинским изборима одржаним 6. фебруара 1884. године обезбедила напредњацима апсолутну већину у Народној скупштини у којој је било изабрано само неколико опозиционих посланика. Однос између краља Милана и председника владе Николе Христића убрзо се погоршао због Христићевих захтева да се владини посланици одреде без обзира на њихову страначку припадност. Краљ Милан није пристао на то, већ је тражио да они буду постављени из редова напредњака. Слободан Јовановић наводи да „Христић није научио да влада партијски него бирокуратски и када је увидео да краљ и Скупштина желе партијску владу, он је дао оставку“, 19. фебруара 1884. године.⁵²⁶

⁵²² Ј. Продановић, *Странке...*, 493.

⁵²³ *Самоуправа*, бр. 118, 22. септембар/4. октобар 1883. године.

⁵²⁴ Петар Милосављевић, *Тимочка буна 1883. године*, у: *Тимочка буна 1883. и њен друштвено политички значај за Србију XIX века*, Зборник радова, Београд 1986, 13.

⁵²⁵ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 284.

⁵²⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 202.

Основни погледи политичких странака на уставно питање 1882/83. године

Формални предлог за промену намесничког Устава сагласно чл. 131⁵²⁷ Устава из 1869. године покренула је влада Милана Пироћанца априла 1881. године, који је и усвојен на седници Скупштине од 16. априла. Стари устав није довољно осигурао личне слободе и права сопствености грађана. „По овим уставним наређењима није ни у колико ујемчена ни лична слобода грађана ни права сопствености, јер поред изрицања начела нужне су и особене одредбе а њих у Уставу нема“. Новим уставом је требало променити постојеће одредбе о Народној скупштини „тако како би се право изборности раширило на све разреде грађанства, којима служба сама не би у томе на путу била (као што је у полицајних чиновника)“. Напредњаци су се залагали за укидање чл. 45 Устава из 1869. године који је омогућавао кнезу да на свака три изабрана посланика постави по једног. По њиховом мишљењу требало је онемогућити кнеза да поставља четвртину посланика и укинути ограничења којима се из Народне скупштине искључује интелигенција. Предлагали су проширење надлежности Државног савета и увођење министарске одговорности. Државни савет би постао стручно тело кроз које би пролазили сви законски предлози, док би решавао и сукобе административних власти. На крају скупштинске расправе напредњаци су истакли „да ће измена Устава у духу праве представничке управе, каква се од Велике народне скупштине може очекивати, моћно допринети да се савесно и потпуно у будуће разумевају /.../ права и дужности која припадају грађанима.“

Известилац Законодавног одбора Љубомир П. Станојевић је на седници Народне скупштине, 16. априла 1881. године прочитао

⁵²⁷ Овим чланом био је предвиђен поступак за измену Устава. „Предлог о потреби, да се какве измене или допуне у Уставу учине или да се који пропис истога протумачи, може учинити како књаз скупштини, тако и ова књазу.“ Било је потребно да две узастопне скупштине донесу одлуку о промени Устава, па да се сазове Велика народна скупштина која би усвојила нови Устав. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 88)

предлог о промени Устава из 1869. године. „Законодавни одбор размотрио је овај предлог и свестрано и свом озбиљношћу /.../ па находећи да он у пуној мери одговара потребама и жељама народним, као и духу времена и праве уставности за нашу драгу отаџбину данас независну – мњења је да се исти промени.“ Чланови Законодавног одбора били су: М. Петровић, К. Н. Борисављевић, П. Велимировић, Љ. Молеровић, Ј. Шалавардић, П. Ј. Вуковић, П. Ћелић, П. Ј. Дробњак.⁵²⁸ У Предлогу устава, напредњачка влада је побројала одредбе постојећег Устава које је требало променити: осигурати личну слободу грађана, права сопствености, слободу савести, слободу мисли, тајност писама и право збора и удруживања. Влада Милана Пироћанца је на крају овог предлога истакла да „ако борба спроведених политичких питања никад не засени крајњу државну цел, ако смотреност буде превладала у свачијем раду, ако жеље буду руковођене општим добро разумљеним интересима земаљским, Србија ће зацело успети у своме патриотском труду око уставне реформе.“⁵²⁹

Председник владе Милан Пироћанац је почетком 1883. године издао налог својим министрима да израде Нацрт устава који би поднео Скупштини и краљу. На седници Министарског савета, 15. јула 1883. године донета је одлука да се одмах крене са претресањем уставних одредби које би требало променити „па да се види колико идеје кабинета могу одговорити напорима његовог величанства краља.“⁵³⁰ Утврђени Нацрт устава су средином јула 1883. године поднели краљу Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић. Новаковић наводи да је краљ поднети Уставни нацрт назвао „црвџачким и намерно га спустио поред себе.“⁵³¹ Милан Пироћанац је заједно са својим министрима Стојаном Новаковићем, Милутином Гарашанином и Чедомиљом Мијатовићем из-

⁵²⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1880/81*, II, 2476.

⁵²⁹ АС, НС, Ф4-56/82- Предлог о промени Устава од 29. јуна/11. јула 1869. године.

⁵³⁰ М. Пироћанац, *Белешке...*, 90.

⁵³¹ С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, у: С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, прир. Михаило Војводић, Београд 2007, 219.

радио Уставни нацрт Напредне странке од јула 1883. године.⁵³² Према сведочењу Милана Пироћанца, краљ је у разговору са Гарашанином и Новаковићем рекао да је Уставни нацрт сувише радикалан „и да га се он грози, и да му је криво што смо ми са таквим предлогом изашли“, али да би га прихватио уколико би се изоставиле одредбе о Горњем дому и имовинском цензусу за стицање бирачког права. Пошто је већина напредњачких министара одбила краљев предлог, Милан Пироћанац је предложио компромисно решење краљу да се прво распишу избори за обичну, а касније за Велику народну скупштину. Ако би Напредна странка освојила већину посланичких мандата на изборима, онда би се сазвала Велика народна скупштина ради промене Устава, а ако би изгубила краљ не би морао да мења постојећи Устав.⁵³³

Уставни нацрт Напредне странке је садржао 134 члана смештена у шеснаест поглавља. Србија је дефинисана као наследна парламентарна монархија (чл. 1). Уставни нацрт је гарантовао слободу савести, вероисповести, једнакост свих грађана пред законом, слободу штампе, збора и удруживања. У другом поглављу под називом „О уставним правима српских грађана“ се налазе одредбе о грађанским правима и слободама. У члану 8 слобода личности је обезбеђена посебним гаранцијама. „Нико без судског налога /.../ не може бити притворен или стављен у затвор /.../ Овај се налог мора саопштити притвореном у самоме часу притвора или најдаље за 24 часа рачунаћи од почетка притвора.“ Ухапшено лице се одмах морало спровести истражном судији, који је у року од три дана био у обавези да донесе решење о притвору или о пуштању ухапшеног лица на слободу. Против решења о притвору дозвољена је жалба. Призната је слобода савести и вероисповести. „Владајућа је вера у Србији источно-православна. Источно-православна српска црква независна је од сваког старешинства стране цркве“ (чл. 15). У члану 19 регулисана је слобода штампе. Цензура, претходно одобрење

⁵³² М. Кулаузов, *Писци уставних нацрта и устава Србије у којима је предвиђено дводомно представничко тело*, у: *Зборник радова Правног факултета*, XL, 3, Нови Сад 2006, 403.

⁵³³ М. Пироћанац, *Белешке...*, 92–93; М. Кулаузов, *Уставни нацрт Напредне странке од 1883. године*, у: *Зборник радова Правног факултета*, LXI, 3, Нови Сад 2007, 441.

власти, кауција и административне опомене биле су укинуте овим уставним нацртом. „Штампа је слободна. Ни цензура ни друга каква мера која би спречавала излажење, продају и растурање списа или новина, не може бити установљена.“ Лист се могао забранити само у случају када је садржао увреду владара, његове породице, позивао на оружану побуну или ширио комунизам и нихилизам. У таквој ситуацији државни тужилац је био дужан да у року од 24 часа од забране листа изнесе дело пред суд који би морао да у истоветном року потврди или одбаци забрану листа. За кршење закона у штампи одговарали су: писац, уредник, штампар и растурач новина. Када је у питању слобода збора и удруживања грађанима је било дозвољено да се удружују у складу са законом. „Српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове. За држање збора није потребно никакво предходно одобрење власти. Власт мора бити извештена кад ће се, на коме месту и рад чега збор држати“ (чл. 21).

У Уставном нацрту било је предвиђено да законодавну власт обавља краљ заједно са Народним представништвом (чл. 26). Народно представништво састојало се из два дома: Народне скупштине и Сената. Да би неки закон могао да ступи на снагу било је потребно да га усвоје сва три чиниоца законодавне власти. Без пристанка оба дома Народног представништва ниједан закон се није могао поднети краљу на потврду. Право законодавне иницијативе припадало је краљу и Народном представништву (чл. 28). Извршну власт краљ је вршио преко одговорних министара (чл. 30) а судску су вршили судови (чл. 31). За разлику од Устава из 1869. године, Уставни нацрт је прописао „истовремено вршење министарске и посланичке функције“. Ова одредба представљала је „прогресивну новину која је у духу парламентаризма“. Министри су били одговорни за свој рад парламенту. Народна скупштина и Сенат су се сваке године састајали у редовном сазиву 15/27. новембра, осим ако их краљ не би раније сазвао, и морали су заседати најмање три месеца. Оба дома су сама себи бирала председника, потпредседника и секретаре (чл. 39). Гласање је било тајно када се одлучивало о неком законском предлогу, али и кад су се бирали председник, потпредседници и секретари (чл. 41). Од изузетног значаја за развој парламентарног система владавине био је

члан 45 овог нацрта. Посланици су добили право да министрима упућују питања и интерпелације. „Чланови и једног и другог дома имају право управљати питања (interpellation) на министре.“ За јавно исказану реч посланици нису одговарали, а за време заседања Народног представништва против њих се није могао водити кривични поступак, нити је могао бити ухапшен без одлуке дома коме је припадао. Устав из 1869. године није гарантовао посланицима слободу говора. За исказано мишљење посланик је одговарао пред редовним судовима „ако би на тај начин починио дело кажњиво по одредбама кривичног закона (чл. 71–74 Устава).“

Посланици за Народну скупштину су бирани на непосредним изборима (чл. 53). Међутим, бирачко тело није било јединствено. Земљу је требало поделити у пет области, а сваку област у два одсека. У први одсек улазили су сви они који су плаћали најмање 50 динара непосредног пореза и бирали су осам посланика, док су други одсек чинили грађани који су плаћали 30 динара непосредног пореза и бирали четири посланика. Трећем одсеку припадале су варошице са 3.000 становника. Цензус се није односио на слободне професије, учитеље, државне чиновнике и пензионере (чл. 58). За посланика је могао да се кандидује сваки српски грађанин који је навршио 30 година старости и уживао сва грађанска и политичка права. Посланици Народне скупштине су бирани на пет година. Сенат се састојао из три групе чланова: изабраних, вирилних (посланици који улазе у Сенат по положају) и оних које је поставио краљ (чл. 64). Чланове Сената бирају грађани који припадају првом одсеку, тј. грађани који плаћају 50 динара годишњег пореза. Право да буду бирани за посланике Сената имали су сви српски грађани који су уживали грађанска и политичка права, имали стално место боравка у Србији, навршили 40 година живота, који су завршили средњу школу и плаћали 400 динара непосредног пореза годишње. Имовински цензус није важио за бивше председнике и потпредседнике Скупштине, за бивше посланике који су два пута бирани на тај положај, генерале и пуковнике у активној служби или пензији, бивше министре, дипломатске агенте и посланике, судије Касационог и Апелационог суда, председнике Касационог и Апелационог суда, првостепених и трговачких судова, управника области, помоћника и начелника министарства у активној служби или у пензији, управ-

ника Управе фондова и председника Главне контроле и сва лица која су завршила факултет у земљи или иностранству (чл. 69).

У Сенат је улазило неколико посланика по положају – престононаследник који је навршио 18 година живота, митрополит и епархијске владике (чл. 70). Поред изабраних и посланика по положају, Нацрт је предвиђао и 20 сенатора које је постављао краљ (чл. 71). Сенатори су се бирали на десет година, а функција им је престајала распуштањем Скупштине. Краљ је могао у сваком тренутку да смени сенатора, будући да му је по функцији припадало право распуштања Скупштине. Увођење дводомног Народног представништва је била главна тачка Напредне странке. Истакнути представници Напредне странке школовани на универзитетима Западне Европе „тежили су да Србију подвргну на виши политички и културни ниво“. Нису веровали у могућност да је „европеизација Србије“ могућа са једном сељачком Скупштином за коју су говорили да не „препознаје културне потребе свога народа“. Сенат је по њиховом мишљењу требало да ограничава и усмерава сељачку Народну скупштину.

Краљева личност је неприкосновена и неодољива. Краљ је врховни поглавар земље и врховни заповедник војске, он представља земљу у иностранству, објављује рат, закључује мировне уговоре, уговоре о трговини и савезе са другим земљама, поставља и отпушта ministre и државне чиновнике, потврђује и проглашава законе, сазива и распушта седнице Народног представништва. Указом о распуштању Скупштине били су предвиђени нови избори за Скупштину у року од два месеца „као и сазивање Народног представништва у року од три месеца од дана распуштања Скупштине“ (чл. 89). Министри су присуствовали седницама Народног представништва. „Министри имају приступа у Народном представништву и морају бити саслушани, кад год то затраже.“ И један и други дом могу тражити да су министри присутни у њиховој средини (чл. 92). Да би се министар оптужио било је потребно да се две трећине посланика изјасни да „има место оптужби.“ У складу са Законом о министарској одговорности, министрима је судио Касациони суд. Краљ није могао да помилује осуђеног министра, осим у случају „кад то захтева онај дом који их је оптужио“.

У политичком и уставном развоју земље у другој половини XIX века, Уставни нацрт Напредне странке из 1883. године је

представљао значајан корак напред. За разлику од Устава из 1869. године, Уставни нацрт је у погледу законодавства изједначио Народни представништво са краљем, чиме је добило право законодавне иницијативе. Нацрт је у себи садржао и одређена обележја карактеристична за парламентарни режим. У њему је била предвиђена политичка одговорност министара и „могућност да министри буду бирани за сенаторе и народне посланике.“⁵³⁴

Зашто се краљ противио спровођењу уставне реформе коју су предложили напредњаци? Уставни нацрт Напредне странке је у великој мери умањио краљев утицај на државне послове. Он на то није могао пристати, јер је сматрао „да је земљи потребан ауторитет круне“, нити да дели власт са Народном скупштином. Милан Пироћанац је објашњавао краљу Милану да ће новим Уставом задржати сва права која је имао и по старом и да је највећа корист за круну да се донесе нови Устав којим ће се краљева права јасније дефинисати. Међутим, краљ се плашио од Скупштине „на коју он не би имао апсолутног утицаја.“ Краљ Милан није хтео да дели законодавну власт са Народним представништвом и зато је сматрао да му стари Устав даје већи степен утицаја на вођење државних послова него нови. Осим што није пристао на промену Устава, краљ Милан је потпомагао страначке борбе, сматрајући да ће на тај начин ојачати свој положај. Пироћанац је замерао краљу „да је радо гледао дивљу борбу коју је опозиција против Владе напредњачке отпочела и што је у потаји потпомагао и образовање неких неутралних група које су истоме раду владиноме сметале, али политику земље нису ни у чему унапредиле.“⁵³⁵

Чланови Главног одбора Радикалне странке су крајем 1882. и почетком 1883. године ужурбано кренули са израдом Уставног нацрта странке. На седници Главног одбора од 9. априла 1883. године донета је одлука да је главни принцип Уставног нацрта принцип народног суверенитета. „Суверенитет почива у народу и он га врши.“⁵³⁶

⁵³⁴ С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903...*, 379–397; М. Кулаузов, *Уставни нацрт Напредне странке од 1883. године...*, 439–455.

⁵³⁵ М. Пироћанац, *Белешке...*, 110; С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ политичар...*, 50.

⁵³⁶ АСАНУ, бр. 9778, Протоколи седница Главног одбора Радикалне странке од 4/16. марта до 29. марта/10. априла 1883. године.

Уставни нацрт завршен је почетком јула 1883. године. На седници Главног одбора од 14. јула 1883. године је одлучено да се Предлог устава пошаље свим месним одборима странке како би га проучили и изнели своје примедбе, које су били дужни да саопште до 6. августа 1883. године.⁵³⁷ Кроз цео Уставни нацрт провејава принцип народног суверенитета. Уставни нацрт Радикалне странке је садржао 166 чланова подељених у 15 поглавља. По угледу на светоандрејске прокламације народног суверенитета прваци Радикалне странке су на почетку Уставног нацрта ставили да је „Српски народ суверен у Краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока власти у држави“ (чл. 1). Посебно се истиче да је српски народ створио уставну монархију наследну у породици Обреновића „по сили свога суверенитета“ (чл. 2). „Суверена воља народа се изражава и врши преко свога слободно изабраног народног представништва и преко свога владоца на начин како то овај устав одређује“ (чл. 4).

У поглављу о дужностима и правима грађана, радикалски Нацрт устава је предвидео следеће: једнакост у уживању грађанских и политичких права, слободу личности, неприкосновеност стана, право својине, слободу кретања, право збора и договора, слободу мисли, тајност писама и слободу штампе. У члану 14 слобода личности је обезбеђена посебним системом гаранција. „Никаква власт у земљу не може никога на одговор узети, док му не саопшти за што га зове. Нико не може бити притворен без претходног решења, које се оптуженоме мора у руке предати пре него га ухапсе, изузимајући случај кад се ухвати на делу које за собом повлачи притвор.“ Само је Велика народна скупштина за време рата могла ограничити одредбе Устава о грађанским и политичким правима грађана. „али та обустава аутоматски престаје са престанком рата.“

Радикалски Нацрт устава је предвидео Малу и Велику народну скупштину (чл. 42) Народну скупштину су чинили посланици изабрани на непосредним изборима (чл. 43). Сваки срез је бирао једног посланика на 2.500 пореских глава „но ако изборни срез има више од 2.500 пореских обвезника, и тај вишак прелази 1.500 пореских глава, онда бира још једног посланика“ (чл. 44). Варошице које су имале више од 800 пореских обвезника бирале су једног посланика „а оне

⁵³⁷ Р. Милошевић, *Успомене...*, 106; АСАНУ, бр. 9778, Протоколи седница Главног одбора Радикалне странке од 2/14. јула 1883. године.

које имају мање од 800 пореских глава бирају са оним срезом у коме су“ (чл. 45). Бирачко право је имао сваки пунолетни српски грађанин који је уживао сва грађанска права и плаћао држави порез (чл. 46). За посланика је могао да се кандидује сваки српски грађанин који је напунио 25 година старости и уживао сва грађанска права (чл. 47). Народни посланици су се бирали на три године, али су их бирачи могли опозвати и пре тога рока. „Ако народни посланик добије неповерење од већине бирача свога изборног места, онда је он дужан да да оставку на своје посланичко место одмах, без обзира на то, што рок његовог посланства није истекао“ (чл. 52). Према Уставном нацрту законодавну власт су вршили краљ и Народна скупштина. Ниједан закон се није могао издати, променити или протумачити без пристанка Народне скупштине. Ако би се десило да краљ два пута одбије да потврди усвојени закон, онда би закон без обзира на краљево противљење ступио на снагу. Дакле, овим Нацртом устава, краљев вето је био суспензиван, а не апсолутан. Народна скупштина се у редовном заседању састајала 13. новембра у Београду, а краљ је имао право да сазове Скупштину и у ванредно заседање. За пуноважан рад Скупштине био је предвиђен кворум од три четвртине народних посланика.

Велика народна скупштина је била највиша власт у држави. Бројала је три пута више посланика него обична Скупштина и састајала се сваке седме године 13. јануара у Београду. Осим што је одлучивала о промени Устава, Изборног закона, Пословника о раду Народне скупштине, Велика народна скупштина је контролисала рад обичне Скупштине „од последњег састанка редовне Велике народне скупштине“ (чл. 89).

Према Уставном нацрту министарска одговорност је била кривична и политичка. Министар је могао бити оптужен „за повреду Устава и закона земаљских или за њихово обилажење, и за политички правац који би штетан био по народне интересе.“ Да би се неки министар оптужио било је потребно да се Скупштина о томе изјасни апсолутном већином гласова. Министрима је судио посебан суд састављен од пет чланова Скупштине, три члана Касационог суда и три председника средњих судова. Осуђеног министра нико није могао да помилује без пристанка Народне скупштине. У ситуацији када би министар изгубио поверење

Скупштине, он би морао поднети оставку, што је карактеристично за парламентарни систем владавине.

Посебно место у Уставном нацрту заузело је административно уређење земље. Највиша власт у срезу је била среска Скупштина коју су бирали сви грађани среза. Среска Скупштина је бирала чиновнике на десет година, укључујући и судије среских судова. Председник среске Скупштине је био у обавези да свако решење своје Скупштине достави влади у року од десет дана, а ако га влада у року од 30 дана не би обуставила, оно би постало пуноважно „и имало силу закона за тај срез. Ако пак влада за то време обустави решење среске Скупштине од извршења, онда она мора у тој обустави навести Закон који је повређен и јавити о томе првој редовној Народној скупштини која одобрава министрову обуставу или не одобрава“ (чл. 122).⁵³⁸

Краљу Милану није падало на памет да прихвати радикални Нацрт устава, јер је у тој мери ограничио његову власт „да није имао толико власти колико су је имали председници република“⁵³⁹, иако су радикали однели победу на септембарским изборима 1883. године.⁵⁴⁰ После Тимочке буне у условима напете политичке ситуације уставно питање је било одложено на неизвесно време. Показало се да краљу Милану није било стало до новог Устава, већ до државног удара и укидања Устава. По његовом мишљењу требало је сачекати да се стање у земљи смири, да престану жестоки страначки сукоби и „странке доведу на позиције када ће заједничким радом путем уставне промене постићи основу за један стабилнији политички систем.“⁵⁴¹

⁵³⁸ Р. Милошевић, *Успомене...*, 108–121; С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888. године...*, 184–185; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 420–421.

⁵³⁹ С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ политичар...*, 49.

⁵⁴⁰ С. Стојичић, *Тимочка буна и уставна реформа у Србији 1888. године*, у: *Тимочка буна 1883. и њен друштвено политички значај за Србију XIX века*, Зборник радова, Београд 1986, 168.

⁵⁴¹ С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године...*, 177.

Политичке партије за време друге владе напредњака (1884–1887)

После оставке владе Николе Христића, нову владу је саставио Милутин Гарашанин (19. фебруара 1884. до 13. јуна 1887. године). У новом напредњачком кабинету, Милутину Гарашанину је поред места председника владе припало и министарство спољних послова, док је министарство унутрашњих дела преузео Стојан Новаковић. Осталим министарствима су руководили људи од поверења краља Милана Обреновића.⁵⁴² Народна скупштина изабрана на изборима од 6. фебруара састала се у Нишу 18. маја 1884. године. На најважнија места у Скупштини изабрани су истакнути напредњачки посланици, Милан Кујунџић, као председник и Милош Глишић, као потпредседник. Скупштина је за секретаре изабрала: Арона Ниничића, Антонија Панџића, Живојина Симића, Светозара Васовића и Станоја Димића.⁵⁴³

Скупштина је отворена Престоном беседом 21. маја 1884. године, у којој се наводи да је у циљу „јачања државнога живота и државне мисли“ неопходно донети одговарајуће измене и допуне у Закону о штампи, о зборовима и удружењима и жандармерији. „Растројне тежње које су немилим догађајима на видик избиле показале су се побуном у целој нагоди својој. Окренувши се против државе, оне су злоупотребиле и изопачиле најплеменитије стране оних слободних установа које су развићу правилнога политичког живота у Србији и свестраном њеном напредовању толико потребне. Полазећи са овога гледишта, влада се /.../ постарала да у Закону о штампи и у Закону о удружењима и јавним зборовима спреми промене“ у циљу очувања јавног реда и мира.⁵⁴⁴ По свему судећи, Скупштина је морала да изгласа рестриктивне промене у овим законима, који су својим слободоумним одредбама омогућили истакнутим радикалима да побуне сељаке у ис-

⁵⁴² Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889*, Београд 2003, 261.

⁵⁴³ Ч. Митриновић, М. Брашић, *нав. дело*, 102.

⁵⁴⁴ *Српске новине*, бр. 105, 11/23. мај 1884. године; *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења 1854–2004...*, 140–141.

точној Србији против владајућег режима.⁵⁴⁵ На Престону беседу, Скупштина је одговорила адресом која је била обична парафраза беседе. У адреси се одаје признање краљу Милану на гушењу Тимочке буне, јер су тиме „многи невини људи /.../ ослобођени од тероризма једне секте, мале бројем, али велике множином бесавесности своје.“⁵⁴⁶

Народна скупштина је 23. јуна 1884. године усвојила владин предлог о изменама и допунама Закона о штампи. Многе одредбе овог Закона су биле „толико непрецизне, толико растегљиве, да се уопште свако писање могло подвести било под кривични закон /.../ било да се узме за разлог заплене и обуставе листова или најстрожијег кажњавања уредника, њихових заменика и писаца.“⁵⁴⁷ Казнена политика је овим изменама Закона о штампи знатно пооштрена. Најмања казна је повећана са 50 на 200 динара, а највећа са 500 на 5.000 динара. Сваком писању надзорне полицијске власти су могле дати карактер „увреде владара, држања на непокретност или самовољно одупирање против уредаба и законитих наредаба власти и законитог реда у земљи, распростирања нихилизма, комунизма или дела означених у чл. 91 казненог законика.“ (чл. 10). За издавање забрањених листова, нови Закон је предвидео новчану казну од 1.000 динара и казну затвора од једне године (чл. 10а). Законодавни одбор је измене и допуне Закона о штампи оценио на следећи начин: „Овим законом ујемчава се слобода писања, а у исто време спречава и казни злоупотреба штампе“.⁵⁴⁸ Једини посланик који је смогао храбрости да отворено приговори владином Предлогу закона био је прота Милан Ђурић: „У овом времену када је наступило реакционарство, да онда не претерамо са великим осудама и казнама, па да не буде на штету књижевности и слободе мисли...“⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2, Зајечар 1988, 754.

⁵⁴⁶ *Српске новине*, бр. 109, 16/28. мај 1884. године; *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*..., 145.

⁵⁴⁷ С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године*..., 192, Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*..., 285.

⁵⁴⁸ *Зборник закона и уредаба*, књ. XL..., 160–161; АС, НС, Ф2-28/83.

⁵⁴⁹ С. Игњић, *Народни трибун прота Милан Ђурић 1844–1917*, Ужице 2005, 98.

Ништа боља ситуација није била ни са новим Законом о удружењима и зборовима, који је Скупштина донела 23. јуна 1884. године. Овај Закон је политичким удружењима (странкама) забранио оснивање пододбора или филијала. „Политичким удружењима/.../ забрањено је да оснивају пододборе или филијале и да међу собом за заједнички рад у савезу ступају, ко је члан одбора или управе једнога политичког удружења, не може бити у исто време члан управе и другога политичког удружења“ (чл. 27). На захтев власти политичка удружења су била дужна да поднесу списак свих својих чланова. „Политичко удружење је дужно, да дотичној државној власти преда списак свију чланова три дана после почетка свога рада, а после је у свако доба на захтев власти, а редовно на крају сваке године, дужно јављати власти све личне промене, приновљене или исписане чланове удружења“ (чл. 26). Одржавање јавних зборовна на отвореном простору је било забрањено. „Јавни збор може се држати само у покривеној и затвореној згради.“ (чл. 32) Власт је имала право да преко својих изасланика присуствује јавним скуповима политичких странака, као и да исте распусти. На пет дана пре састанка Скупштине у месту где се одржавају скупштинске седнице у пречнику од 20 километара јавни зборови су били забрањени. „Исто тако“ и на пет дана пред изборе зборови се нису могли одржавати (чл. 34). Према својој слободној процени власт је могла да распусти сваки збор ако би проценила да је опасан по јавну безбедност и мир (чл. 35).⁵⁵⁰ У скупштинској дебати прота Ђурић је тврдио да предвиђене измене користе само владајућој странци, а никако опозиционим странкама, јер „сваки полицијски чиновник, који буде присуствовао овим зборовима, може користити овим, те да забрани збор. Он увек може рећи, има нереди, правде, морала итд“.⁵⁵¹ Овим ограничењима је требало онемогућити Радикалну странку да држи зборове широм земље, а тиме и предизборну агитацију за њене посланичке кандидате уочи избора.⁵⁵²

⁵⁵⁰ С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године*, 194–195; АС, НС, Ф2-29/83.

⁵⁵¹ С. Игњић, *Народни трибун прота Милан Ђурић...*, 98.

⁵⁵² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 205.

Трећи међу најважнијим законима које је донела Народна скупштина у Нишу 23. јуна 1884. године био је Закон о изменама и допунама у закону о устројству општина и општинских власти. Овим изменама ниједна општина није могла да има мање од 500 пореских глава, осим ако се радило о планинским општинама које су по одобрењу министра унутрашњих дела могле имати и мање од 350 пореских глава (чл. 1). Такође, уведен је и строги надзор над општинским органима власти. Сеоски кметови и председници општина су се бирали на посредним изборима. Слобода избора општинских власти и у селима и у варошицама овим законом је била укинута, јер је држава имала право да присуствује избору општинских органа власти. „Државна власт може на зборовима присуствовати ради одржања реда, и увек има права збор распусти, ако би приметила да се на њему ради противно закону, а кривице на одговор узимати, ако би на збору до иступа или до нереда дошло“ (чл. 13). Држава је имала право да смени општинске органе власти и да на њихово место постави чиновника „који би заузео место општинске власти у општини“, чије би наредбе за целу општину биле обавезне (чл. 23). Без одобрења надзорне власти ниједна одредба општинског одбора није могла да ступи на снагу. Општински буџет је одобравао министар финансија. Функција председника општина је постала плаћена. „На плату председника у селима и варошицама даваће све пореске главе дотичне општине најмање по динара /.../ док у варошима плату одређује одбор, а тако исто и у варошицама и селима преко 1.500 пореских глава“ (чл. 68).⁵⁵³ Закон о општинама из 1884. године, Слободан Јовановић је овако оценио: „Закон од 1884. био је један од наших најконзервативнијих закона о општинама. Он је, углавном, наново доводио општину под оно полицијско туторство које је над њоме постојало за владе кнеза Михаила.“⁵⁵⁴

Доношењем Закона о жандармерији 23. јуна 1884. године, напредњачка влада је знатно појачала полицијске снаге у земљи, јер су новим законом укинута ранији „сејмени“, а основана жан-

⁵⁵³ *Зборник закона и уредаба*, књ. XL..., 167, 170, 174, 184; С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године...*, 196–197.

⁵⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 207.

дармерија као саставни део војске сталног кадра. Председник владе Милутин Гарашанин је за овај Закон рекао: „Нећемо више да се земаљске власти везују конопцем и апсе, нећемо више да влада анархија и буна.“⁵⁵⁵ После доношења ових закона изгледало је да је влада Милутина Гарашанина испунила задатак обезбеђивања ауторитета држави. Међутим, проблеми који су наступили после пораза у рату против Бугара 1885. године „поништили су у корену дотадашње резултате“⁵⁵⁶ и утицали су на погоршање политичких прилика у земљи. Он је у ствари представљао почетак краја владе Милутина Гарашанина, који је и дефинитивно наступио након годину и по дана.⁵⁵⁷ Земља се налазила у тешкој кризи коју је с краљ Милан својим бекством са ратишта. Краљ Милан је размишљао да поднесе оставку и да са породицом напусти земљу. На састанку у Нишу 27. новембра 1885. године на коме су присуствовали председник владе Милутин Гарашанин, министар финансија Вукашин Петровић и министар народне привреде Драгомир Рајовић, краљ Милан је понудио своју оставку, али су је министри одбили. Написану оставку Гарашанин је бацио на под и повикао на краља: „Каква абдикација, срам вас било! Ми војне прсташе стрељамо, а ви хоћете да постанете династички прсташ. То вам неће испасти за руком, докле је на мени глава. Зар не можете да се приберете бар толико па да видите, да сте краљ, да сте отац. Као краљ ви не смете да напустите престо, бар не у садашњим приликама, јер ће се изродити грађански рат“. Краљ је затим замолио Вукашина Петровића да прими његову оставку: „И ви сте члан владе, па можете и ви да ми учините услугу, коју Гарашанин неће“, који је то одбио.⁵⁵⁸ Тешка политичка ситуација пуна неизвесности у одређеној мери је зближила, до тада љуте противнике, председника Напредне странке Милана Пироћанца и вођу либерала Јована Ристића. Састали су се 29. новембра 1885. године у кући Нићифора Дучића и сагласили се да заједно раде на

⁵⁵⁵ Исто, 207.

⁵⁵⁶ С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ политичар...*, 53.

⁵⁵⁷ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 287–288.

⁵⁵⁸ Вукашин Петровић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Београд 2009, 39–40; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 282.

промени спољашње и унутрашње политике Србије. „Нашли смо да је наш споразум данас сасвим потребан те да се, ако је могуће, легални ред у земљи одржи, затворе врата анархији и тиме можда стане на пут и страном мешању у наше унутрашње прилике.“⁵⁵⁹

Уместо нервно растројеног краља Милана, иницијативу за решавање тешке политичке ситуације преузела је краљица Наталија. У двор су позвани челници Напредне и Либералне странке – Милан Пироћанац, Стојан Новаковић, Радивоје Милојковић и Јован Ристић. Обавештен о томе, краљ Милан је одмах послао Милутина Гарашанина за Београд да извиди читаву ситуацију и да истакнутим представницима Напредне и Либералне странке постави три питања: Како би Србија требало да се понаша у новонасталој политичкој ситуацији, да ли би требало убудуће мењати унутрашњу политику земље и треба ли краљ и цела династија да абдицирају?⁵⁶⁰ Милутин Гарашанин и краљица Наталија састали су се са Миланом Пироћанцем, Јованом Ристићем, Радивојем Милојковићем и Стојаном Новаковићем 24. децембра 1885. године у Београду. У својим *Мемоарима*, краљица Наталија наводи да су се опозициони политичари према Гарашанину понашали веома непристојно, јер су „четири државника видела само човека који се дави и помислила да су сад загосподарили ситуацијом.“⁵⁶¹ Након Гарашаниновог излагања опозициони политичари су затражили два дана за припремање одговора. Писмени одговор је био поражавајући по краља и Милутина Гарашанина. У вези са ратом, у одговору се наводи да се он могао наставити само у случају ако би Бугари тражили део српске територије или новчану одштету. „За Србију је потреба да се што пре закључи частан мир, а под часним миром разумемо мир без икаквих даљих жртава. Ако би Бугари тражили од нас ма какве жртве, нарочито у земљишту или у новцу, претензије би се морале одбити, а Бугарској оставити

⁵⁵⁹ М. Пироћанац, *Белешке...*, 193.

⁵⁶⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 285; С. Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886. године*, у: С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера...*, 180.

⁵⁶¹ Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љ. Трговчевић, Београд 2006, 177–178.

да узме офанзиву ако хоће.“ Спољна политика је требало да се промени у правцу побољшања односа са Русијом. „Треба постићи изравнање са државама са којима су наши одношаји заплети, што не прејудицира нимало добрим одношајима где они постоје.“ Када је у питању унутрашња политика опозициони политичари су предлагали да се Устав што пре промени у либералном духу. „Сви политични људи у Србији мисле да је време предати историји прелазни Устав од 1869. године и да културни напреси у држави траже Устав који би у себи садржавао потпуне уставне гаранције у сваком погледу. /.../ Стога се оправдава потреба како већег учешћа тако и јаче контроле Народног представништва у државним пословима.“⁵⁶²

Опасност од формирања Ристић-Пироћанчеве владе још више је зближила краља Милана и председника владе Милутина Гарашанина. Са унапред припремљеним планом како да онемогући Ристића и Пироћанца да дођу на власт, краљ Милан се крајем 1885. године вратио у Београд.⁵⁶³ Да би задржао Гарашанина на власти, краљ Милан је све више почео да размишља о евентуалном споразуму између напредњака и радикала, уз чију помоћ би се лако изборило с Ристићем и Пироћанцем.⁵⁶⁴ На трећи дан Божића, 8. јануара 1886. године, краљ Милан се упутио у београдску тврђаву где су радикалски прваци издржавали казну. Наредио је пуковнику Јурковићу да му доведе Перу Тодоровића, коме је детаљно предочио тежак положај у коме се земља нашла после пораза у рату против Бугарске. „Ваља признати горку истину, да смо побеђени, да је рат за нас врло несретно испао, но да мир још није утврђен.“ Осим тога, указао је на унутрашње сукобе и потребу да се окупе све политичке снаге како би се земља спасила од пропасти. „На томе треба да пораде сад сви добри Срби; ту има

⁵⁶² М. Пироћанац, *Белешке...*, 214–216.

⁵⁶³ Никола Крстић у свом *Дневнику* наводи да се краљ Милан вратио у Београд на Туциндан 23. децембра/5. јануара 1885. године. „Краљ је изгледао суморан, жалостан, оболео, уморан“. Окупљеном народу који је дошао да га дочека, краљ је „одговорио крепким гласом да ће пером и сабљом бранити интересе Србије и да је бугарски рат поведен у име одбране најживотнијих интереса Србије“. (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 3..., 236).

⁵⁶⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 287.

велику улогу да одигра Радикална странка“.⁵⁶⁵ Иако је Радикална странка после Тимочке буне била разбијена, краљ Милан није могао без њене подршке да ојача лични положај, нарушен у рату са Бугарском. Пера Тодоровић је са своје стране желео да се избави из затвора, који је тешко подносио и да обнови Радикалну странку, уништenu после Тимочке буне. Од Пера Тодоровића, краљ Милан је захтевао „верност и искрену потпору престолу, а нудио је да ослободи све чланове Радикалне странке, који су чамили по казаматима.“ Пошто се договорио са осталим члановима Главног одбора, Пера Тодоровић је прихватио предлог краља Милана.⁵⁶⁶ Неколико дана касније, 13. јануара 1886. године, објављена је краљева одлука о помиловању свих чланова Радикалне странке осуђених због учешћа у Тимочкој буни, осим оних у емиграцији. Конференција најистакнутијих чланова Радикалне странке састала се у Нишу 18. фебруара 1886. године. Према краљевој замисли радикалски скуп је требало да потврди предлог о сарадњи радикала са напредњацима.⁵⁶⁷ За савез са напредњацима говорио је само Пера Тодоровић. Раша Милошевић наводи да је „говорио дуго, врло дуго. Сви су се присутни претворили у уво.“ Убеђивао је партијске другове да би требало прекинути борбу против режима. „Треба једном престати са вођењем такве политике, која Радикалној странци доноси чисту штету.“ Предочио је члановима скупа да је краљ спреман да владу повери радикалима у савезу са напредњацима. Истицао је да су напредњаци за разлику од либерала за време своје владавине донели слободоумне законе „о општинама, о штампи, о зборовима и удружењима.“ За савез са напредњацима изјаснио се само Пера Тодоровић, док је за савез са либералима гласао свештеник из Ивањице Арса Прокопијевић.⁵⁶⁸ У својим *Мемоарима* Тодор Стефановић Виловски наводи да му је Пера Тодоровић рекао да су га партијски другови преварили на радикалској конференцији у Нишу. Уочи збора чланови Главног

⁵⁶⁵ П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 245–247.

⁵⁶⁶ Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд 1982, 127–128

⁵⁶⁷ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 820.

⁵⁶⁸ Р. Милошевић, *Успомене...*, 233–234.

одбора странке Коста Таушановић и Јован Ђаја су наговарали Перу Тодоровића да читаву ствар о радикалско-напредњачкој коалицији предложи збору, а да ће га они подржати „јер је главно за њихову партију да одрже везу са краљем, а то само могу преко њега, Пере Тодоровића. /.../ Ни један од његових другова, који га наговараше да то учини, није га узео у одбрану, шта више они се сви придруже онима што су Перу бедили да се је продао краљу и Милутину Гарашанину.“⁵⁶⁹

Истовремено са краљевим покушајем да се образује радикалско-напредњачка влада, Милан Пироћанац је сазвао одбор Напредне странке 5. октобра 1885. године у Нишу да би од њега добио подршку за споразум са либералима.⁵⁷⁰ Међутим, напредњаци су гласали против споразума са Либералном странком. Милан Кујунџић је истицао да би се Напредна странка растурила ако би ушла у савез с либералима „јер њих у земљи нема, а што је најглавније, што онда немамо изгледа да останемо у влади јер краљ неће либерале никако ни саме, ни у савезу са другима, да позове на владу.“ Пошто му предлог није био прихваћен, Пироћанац је одлучио да се повуче из активног политичког живота. Главни одбор странке, по његовим речима, „хтео је да иде са Гарашанином и после Сливнице. Ми не бисмо ишли с њим и да није Сливнице било. Ми замерамо његовој спољној политици, његовој финансијској политици, његовом немару у свима границама државне управе, његовом напуштању програма Напредне странке, његовој сервилности према краљу у којој лежи опасност не само за земљу него и за самог краља.“⁵⁷¹

Споразум између радикала и напредњака ни овог пута није успео. Главни одбор Радикалне странке је био за прихватање

⁵⁶⁹ Тодор Стефановић Виловски, *Мемоари (1881–1916)*, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад 2010, 136–137.

⁵⁷⁰ Чланови тог одбора су били: Милан Пироћанац, Стојан Новаковић, Милан Кујунџић, Д. Радовић, Јевта Павловић, Никола Ђорђевић, Милош Глишић, Милан Жунић, Коста Здравковић, Алекса Здравковић, Урош Кнежевић, Павле Самуворић, Тома Стајић, Лазар Н. Петровић, Јаков Михаиловић, Петар Тираћ, Јанаћко Констандиновић, Алекса Фотић, Висаријон Николић, Ђорђе Ђорђевић, Никола Крупежевић. (М. Пироћанац, *Белешке...*, 232)

⁵⁷¹ Исто, 235–236.

споразума, док се чланство из унутрашњости томе успротивило. После Тимочке буне разлике које су се појавиле између тзв. „београдских радикала“ и оних из унутрашњости још више су се продубиле током 1886. године.⁵⁷² После пропалих разговора са радикалима, краљ Милан је марта 1886. године понудио мандат за састав нове владе Јовану Ристићу. То је био политички маневар којим је требало одвратити Милутина Гарашанина од оставке. Наиме, Гарашанин је после неуспелог покушаја да се састави радикалско-напредњачки кабинет изгубио сваку наду да се даље може одржати на власти, па је понудио оставку 31. марта 1886. године.⁵⁷³ Краљ Милан је није уважио, већ је 4. априла потписао указ којим је поново мандат за састав владе поверио Гарашанину. Овог пута Гарашанин је извршио измене у саставу своје владе. Драгутину Франасовићу је поверио министарство спољних послова, а сам је преузео ресор министарства унутрашњих дела. Будући да су избори били заказани за 8. мај 1886. године, промена у министарству унутрашњих дела се могла очекивати, јер је Гарашанин намеравао да уз помоћ полиције новој напредњачкој влади обезбеди скупштинску већину.⁵⁷⁴ Милан Ђ. Милићевић наводи да му је уредник *Видела* рекао „да ће Милутин све употребити да стече већину у Скупштини. Чак неће ни бити избора повереника него ће капетани саставити списак и казати ови су повереници.“⁵⁷⁵

Уочи избора Гарашанин је радикалима понудио изборни споразум, који би им обезбедио 30 до 40 посланичких мандата у Скупштини. Радикали су одбили овај споразум, верујући да ће и без његове подршке освојити толики број посланика.⁵⁷⁶ Гарашанин се трудио да по сваку цену обезбеди напредњачкој влади већину посланичких мандата у Скупштини. У ту сврху сазвао је у Београду скуп истакнутих представника Напредне странке од којих је тражио да му помогну да на изборима добије већи-

⁵⁷² С. Рајић, *Милан Обреновић, краљ политичар...*, 53.

⁵⁷³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 291.

⁵⁷⁴ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 827.

⁵⁷⁵ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, од 9/21. априла 1886. године, књ. XIII, 1983.

⁵⁷⁶ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 828.

ну. Скуп је одржан у Министарству спољних послова 26. априла 1886. године, а присутни су били: Милутин Гарашанин, Ђура Хорватовић, Димитрије Маринковић, Милан Кујунџић, Милан Ђ. Милићевић, Мита Ракић, свештеник Алекса Ј. Миловановић, Јован Антула, Пера Карастојановић, М. Михајловић и Коста Петровић. Чланови странке су захтевали од Гарашанина обећање да ће нова напредњачка влада приступити промени Устава, што је он одбио. У свом *Дневнику* Милан Пироћанац је записао да се „скуп разишао без икаквог закључка, одавши утисак да се са овим човеком ништа не може да уради.“⁵⁷⁷

Радикали су уместо са напредњацима споразум потписали са либералима. На празник Цвети, 18. априла 1886. године, одржан је састанак истакнутих представника београдских радикала и либерала на коме је постигнут споразум о заједничком политичком деловању. Две странке су се споразумеле да заједничким снагама „изведу у корист српског народа основе, које су у програмима обадвеју странака једнаке или сличне, остављајући за доцније извршење оно у чему би се оне разликовале /.../ те да се унутрашње стање и спољни односи Србије изведу на бољи пут, којим би се садашњост српског народа поздравила и будућност његова обезбедила.“ У области унутрашње политике савезници су се договорили да ће радити на подизању привредних и производних потенцијала земље „предузимањем подесних државних мера и средстава, која би водила што већој економској самосталности српског народа“. Одмах затим истакнуто је „право српског народа да у договору са својим краљем, а преко слободно изабраних народних представника“ контролише рад извршне власти „а тако и сва грађанска, лична и политичка права“. Споразум је предвидео још два примарна задатка: извођење школске реформе „у духу садашњег времена и науке“ и уређење државних финансија „штедњом и правичним и подесним пореским системом“.

Када је у питању спољна политика истакнуто је успостављање добрих односа са свим великим силама, а посебно са балканским државама. Трећи део споразума је предвиђао заједнички рад на промени Устава. „Један од првих послова здружених стра-

⁵⁷⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 280; АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 13/25. априла 1886. године, књ. XIII, 1984.

нака има бити спремање за промену Устава, а ако би им се извршење ових задатака поверило, промена се Устава има извршити у најкраћем року.“ Заједнички радикалско-либералски Устав је требало да садржи следеће одредбе: да се Народна скупштина састоји само из изабраних посланика, да право законодавне иницијативе поред краља добије и Скупштина, да Скупштина има право „одобравања и контролисања буџета“, да је обезбеђена „лична и имовна безбедност, слобода избора, слобода печатње (штампе), слобода удружења и зборова“, да се посебним законом прецизира министарска одговорност, „да преких и ванредних судова не може бити ни у ком облику ни случају“, да за „политичке кривце не може бити смртне казне“, да се осигура бесплатно и обавезно образовање и да се општине организују „по начелу самоуправе, а под извесном државном контролом“. У четвртном одељку се наводи да су се странке обавезале да ће „законитим путевима и средствима“ остварити постављене задатке, „а ако би дошле прилике да се којој од здружених странака повери извршење ових задатака, то ће их оне изводити у споразуму и заједнички у управи земаљској.“ У завршном делу споразума се поред заједничке листе кандидата за предстојећу Народну скупштину наводи да су се странке у циљу постизања што бољег изборног резултата договориле да објаве овај споразум „уколико се заједничким договором буде нашло за сходно.“⁵⁷⁸

Своје противљење споразуму са либералима, Раша Милошевић је изнео написмено, „одвојивши мишљење“. Милошевић наводи да је споразум прво требало потписати са месним одборима Либералне странке „и то само о избору посланика“, а после избора и „општи споразум између обеју партија“. Износећи даље своје примедбе, замерио је партијским друговима што нису усвојили

⁵⁷⁸ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918...*, 153–155; С. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд 1912, 52–57; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 828–829; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 302–303; Р. Милошевић, *Успомене...*, 243–245; С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године...*, 218–219; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље – РОНБС), Р 521/1- Радикалско-либерални споразум из 1886. године; АСАНУ, бр. 13.682, Заоставштина Јована Таје, Споразум између либерала и радикала.

његов предлог да приликом састављања заједничког кабинета, министарска места буду подједнако распоређена „како по важности, тако и по броју министарства“. Милошевић је захтевао да Радикалној странци припадне половина министарских места, „јер им ми за то дајемо снагу, јер они на Владу уставним путем могу доћи само преко наше грбаче а никад сами својом снагом.“ Поред тога, Милошевић је истицао да споразумом није прецизиран рок сазива Велике народне скупштине која би усвојила нови Устав. „Либерали се не саглашавају да се одреди ма какав рок, наводећи да би то било тугаљиво за круну, него да се промена Устава предузме у најкраћем року“. Споразум није потврдио административну поделу на основу самоуправе општина и срезова. „Они неће да се у Устав унесе као уставна одредба да су срезови самоуправни, наводећи да се Устав не може мењати тако често.“ Упркос свему, Раша Милошевић је потписао споразум уз образложење да је то учинио „само под условом да издвоји ово своје мишљење и из солидарности са друговима с којима сам на овој ствари радио.“⁵⁷⁹ Пера Тодоровић, који се залагао за савез са напредњацима, критиковао је потписани споразум радикала и либерала. Предлагао је члановима Главног одбора да од тог споразума одустану, јер „сад није тренутак за решавање тог питања и да о њему треба за сад пресећи сваки говор, прекинути сваки рад, ући сложено у изборну борбу“. Месним одборима странке би требало омогућити да у предизборној кампањи „искључиво зарад изборних успеха, споразумевају и узајамно помажу с ким нају за најкорисније.“⁵⁸⁰ Неслагање Пера Тодоровића са радикалско-либералним споразумом било је довољно за његово искључење из странке 9. новембра 1886. године. Радикали су искористили постављење Пера Тодоровића за комесара Народне банке да би га оптужили да је „учинио нешто нечасно, управо дао се купити од краља Милана.“⁵⁸¹

И поред нескривеног притиска полиције и противзаконитих поступака државних органа власти, влада Милутина Гарашанина

⁵⁷⁹ *Самоуправа*, бр. 3, 18/30. април 1886. године. – **Одвојено мишљење Раше Милошевића.**

⁵⁸⁰ *Самоуправа*, бр. 2, 17/29. април 1886. године.

⁵⁸¹ Л. Перовић, *Пера Тодоровић...*, 135–136.

није постигла очекиване резултате. Према извештају владе на изборима од 26. априла/8. маја 1886. године напредњаци су освојили 61, радикали 44 и либерали 10 посланичких мандата. Краљица Наталија у писму дворској госпођи Боси наводи да је изабрано 58 напредњака и 58 опозиционих посланика, док су на 5 изборних места избори били поништени.⁵⁸² Седнице Народне скупштине сазване у ванредном заседању трајале су од 12. до 25. јула 1886. године. Приликом гласања за председништво Скупштине напредњачки кандидати: Ђока Павловић, Милан Жунић, Алекса Здравковић, Ђока Нешић су добили 87 гласова, док су опозициони кандидати Риста Поповић и Димитрије Катић добили 40, Арса Дреновац 39, свештеник Марко Петровић, Коста Таушановић и Велизар Кундовић су добили 38 гласова. За председника Скупштине постављен је Ђока Павловић, а за потпредседника Милан Жуњић.

Скупштина је отворена Престоном беседом 19. јула 1886. године. Опозициони посланици су саставили адресу мањине у којој су оштро напали Гарашанинову владу за погрешно вођење рата против Бугарске, захтевајући промену Устава и „јача јемства за личну и имовну безбедност“. Скупштинска већина је изабрала верификациони одбор, који је поништио 25 опозиционих посланичких мандата.⁵⁸³ На скупштинској седници 24. јула 1886. године, радикалски посланик Риста Поповић је у име опозиције изјавио да ће посланици опозиције потписати адресу већине само из обзира према краљу Милану „а никако не као израз поверења

⁵⁸² АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 27. априла/9. маја 1886. године, књ. XIII, 1988.

⁵⁸³ Верификациони одбор је поништио избор следећих опозиционих посланика: Спасоја Радосављевића, Анте Нешића, Косте Поповића, Тодора Туцаковића, Боже Кунатровића, Лазара Јовановића, Коле Рашића, Владимира Поповића, Петра Солдатовића, Милована Протића, Ноне Петковића, Јована Сарића, Ђорђа Миладиновића, Јована Милошевића, Симе Несторовића, Танасија Кап. Спасића, Стеве Грнчаревића, Радојка Лазића, Јоксима Павловића, Радослава Лукића, Јеврема Бељића, Алексе Бошковића и Миленка Јоксимовића. За двојицу београдских посланика Јову Крсмановића и Раку Миленковића „наређен је извиђај“ (*Самоуправа*, бр. 54, 7/19. јул 1886. године).

према Гарашаниној влади.⁵⁸⁴ Пре него што је адреса већине стављена на гласање јавио се за реч председник владе Милутин Гарашанин у намери да „дотуче главне инспираторе опозиционе адресе, посланике Радикалне странке“. Одговорност за пораз у рату пребацио је на опозицију. Рат је изгубљен због радикалске емиграције која је припремала нову побуну у Србији. Влада није могла да мобилише целу војску, јер је постојала опасност од нове побуне у источној Србији. Радикали су се бранили, узвикујући да се ради о фалсификату који им се подмеће у виду докумената „и берата са пашквилом“.⁵⁸⁵ Гарашанин је прочитао Пашићев проглас српском народу од 27. септембра 1885. године, с позивом на устанак против режима краља Милана и Пашићево писмо Николи Сукнарову, истакнутом представнику Либералне странке Бугарске. Пашић је замолио бугарског политичара Сукнарова да му код бугарске владе обезбеди довољан број пушака за подизање буне у Србији. Имајући у виду да је „сав народ противу Милана и напредњака, и мала, веома мала помоћ требала би па да се сва зграда сруши над главама напредњака и Милана. Напоследку помоћ не мора бити јавна већ тајна. Неће бити у скупљању људи, већ кад би добили 4–5 хиљада пушака, ми би ствар брзо и сигурно свршили.“⁵⁸⁶ Својим наступом, Гарашанин је оставио добар утисак у Скупштини, јер је Пашићевим документима ућуткао радикалску опозицију. Милан Милићевић наводи да му је Гарашанин рекао да је успешно ућуткао опозицију и да је она „остала сада млака и готово слаба“.⁵⁸⁷ Седнице Народне скупштине сазване у ванредном заседању за 1885. годину су закључене 25. јула 1886. године.⁵⁸⁸ Два дана касније, почело је редовно заседање Народне скупштине за 1886. годину, које је трајало од 27. јула до 6. августа

⁵⁸⁴ *Самоуправа*, бр. 59, 12/24. јула 1886. године.

⁵⁸⁵ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 848.

⁵⁸⁶ *Писмо Николе Пашића Николи Сукнарову, од 17/29. септембра 1885. године*, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори 1872–1891...*, 188; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 217–218.

⁵⁸⁷ АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 29. јула/10. августа 1886. године, књ. XIII, 2010.

⁵⁸⁸ *Српске новине*, бр. 159, 17/29. јул 1886. године.

1886. године. Овај скупштински сазив је потврдио законе издате за време ванредног стања, тј. за време српско-бугарског рата.⁵⁸⁹

Пред Гарашаниновом владом стајао је тежак задатак сређивања државних финансија. Да би их средила, она је закључила нове зајмове, усвојила у Скупштини нове порезе (порез на обрт као допуна порезу на принос од капитала и четири фондовска приреза – школски, инвалидски, санитетски и окружни претворени су у један државни прирез). Овим мерама, влада Милутина Гарашанина није постигла жељене резултате, јер није успела да уравнотежи државни буџет и исплати зајмове чија је годишњина износила преко 15.000.000 динара.⁵⁹⁰ После усвајања ових закона, скупштинске седнице су одложене за 17. октобар 1886. године. На јесењем заседању Народне скупштине од 17. октобра до 14. новембра 1886. године у Нишу, опозициони посланици су протестовали против избора нових напредњачких посланика, који су изабрани захваљујући притиску власти на место опозиционих посланика којима је верификациони одбор поништио избор на претходном скупштинском заседању. Опозициони посланици су оптуживали владу да уводи нове порезе како би се подмирили велики издаци који се исплаћују из државне касе. Стално су истицали да се више троши него што се зарађује и да се финансирају они послови „који нису могли донети никакве користи“. Док државни намети расту брзином „гигантских корака, земљораднички свет стоји на истом ступњу развитака, на којима је стајао и до сада“, наводили су радикали.⁵⁹¹ Упркос овим оптужбама опозиције у завршној беседи се наводи да је ова Скупштина одређеним „мерама финансијским“ допринела да се повећају државни приходи и да се „државни буџет стави на здрав и стварни темељ.“⁵⁹²

Почетком 1887. године краљ Милан био је преокупиран сукобом с краљицом Наталијом. Прилика да удаљи своју супругу из земље указала се после једне дворске забаве одржане у ноћи

⁵⁸⁹ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *нав. дело*, 104.

⁵⁹⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 298–300.

⁵⁹¹ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 851–853.

⁵⁹² *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)...*, 172.

између 17. и 18. априла 1887. године. Одбијање краљице Наталије да поздрави госпођу Назос, жену грчког отправника послова, озбиљно је наљутило краља, који јој је предложио да се споразумно разиђу.⁵⁹³ Пошто није успео да убеди краља да промени своју одлуку Гарашанин је поднео оставку, док су представници аустроугарске и немачке владе оштро осудили „тако лакомислено понашање краљево“.⁵⁹⁴ По споразуму који је потписан 18. априла 1887. године, краљица је заједно са престолонаследником требало да током 1888. године борави у некој од вароши у Немачкој, с тим што би место престолонаследниковог васпитања „под надзором мајке било одређено у пролеће 1888. године.“⁵⁹⁵ Након споразума, Гарашанин је повукао оставку, али тиме министарска криза није била решена. Слободан Јовановић наводи да је краљ „тражио људе који ће показивати симпатичног разумевања за његов положај и који ће не само одобравати све што је урадио, него га још и жалити.“ Пошто је Гарашанин стао на страну краљице Наталије, краљ Милан у њему више није видео човека „таквог симпатичног разумевања.“⁵⁹⁶ Милан Пироћанац у свом *Дневнику* наводи да је краљ Милан захтевао од Гарашанина „да отера краљицу“, чему се овај противио предложивши краљу да је пошаље у Ниш, тј. „да се тамо пошаље у изгнанство.“ Упркос свему, краљ Милан је био одлучан у својој намери да удаљи краљицу Наталију из земље.⁵⁹⁷ Краљица је напустила земљу и отпутовала на Крим у мају 1887. године. Почетком јуна упутила је писмо краљу Милану којим га је обавестила „да долази у Севастопољ и да ће се вратити за два три дана.“ Краљ је захтевао од Гарашанина да онемогући краљичин повратак у Србију, што је он одбио, тако да је 8. јуна 1887. године његова влада пала.⁵⁹⁸ Представници радикалско-либералног

⁵⁹³ Гргур Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 163.

⁵⁹⁴ Исто, 164.

⁵⁹⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2011, 23.

⁵⁹⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 310.

⁵⁹⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 357.

⁵⁹⁸ В. Ћоровић, *Краљ Милан и жене, Политика*, бр. 6065, од 13/25. марта 1925. године.

савеза обећали су краљу Милану да ће подржати његову одлуку у спору са краљицом, уколико им повери мандат за састав нове владе. Сагласили су се да новом владом у својству председника руководи Јован Ристић.⁵⁹⁹ Указом од 13. јуна 1887. године, краљ је уважио оставку Милутина Гарашанина и мандат за састав нове владе поверио Јовану Ристићу.⁶⁰⁰

Година радикалске власти 1887.

После пада Гарашанинове владе образована је 13. јуна 1887. године радикалско-либерална влада. Кључни ресори припали су водећим политичким личностима Либералне и Радикалне странке. Председник владе и министар иностраних дела постао је Јован Ристић, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, министар правде Јован Ђ. Авакумовић, министар финансија Михаило В. Вујић, министар просвете и црквених дела Алимпије Васиљевић, министар војске Анта М. Богићевић до 17. јула, а затим Сава Грујић, министар грађевина Пера Велимировић и министар народне привреде Светозар Милосављевић.⁶⁰¹ У новијој историји Србије ово је била прва коалициона влада.⁶⁰² Према коалиционом договору ресори у влади су били подједнако распоређени између либерала и радикала, с тим што су политички утицајнија министарства преузели либерали. По свему судећи то се могло очекивати, јер су се први пут у историји Радикалне странке њени представници нашли у власти.⁶⁰³ Без обзира на то што су два најважнија министарства за спољне и унутрашње послове при-

⁵⁹⁹ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 863.

⁶⁰⁰ *Српске новине*, бр. 117, од 1/13. јуна 1887. године.

⁶⁰¹ *Владе Србије...*, 154.

⁶⁰² Исто, 153; АС, Лични фонд Ристе Одавића (даље: АС – РО), кутија VI, бр. 67. Развитак радикализма у Србији, 18.

⁶⁰³ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 865.

пала либералима, Никола Пашић је у писму Кости Таушановићу поручивао радикалским првацима да са министрима из Либералне странке „морају живети у непрекидном споразуму, морају се кретати увек у границама утврђеног споразума, а све, што би ван тога споразума лежало, а долазило на решење, треба се паштити да решавате споразумно, или да се одлаже за доцнија времена, ако уштрба за државне послове нема.“⁶⁰⁴

Нову владу народ је дочекао са великим одушевљењем. Слободан Јовановић наводи да је престоница „била преплављена“ локалним страначким првацима, који су долазили да својим министрима честитају долазак на власт. У овим манифестацијама славља које је *Одјек* назвао „величанствени народни одисај“, страдао је велики број напредњака. Пребијање напредњака власт није подстицала, али није ни сузбијала.⁶⁰⁵ Милан Пироћанац наводи „да је нова Влада 1. јуна ноћу, после поноћи, удесила демонстрацију Гарашанину. Гомила је дошла, истина, пред његову кућу, почела урлати, викати и псовати, бацати се камењем и разбијати прозоре. Гарашанин је пуцао неколико пута из револвера у гомилу и ранио двојицу или једног. Гомила се на то разбегла.“⁶⁰⁶ Ристић је поднео краљу Милану на одобрење програм будуће радикалско-либералне владе. Главне тачке програма односиле су се на: побољшање односа са Русијом, смањење државних расхода, смањење прегломазне државне администрације, забрану даљег задуживања „како државе, тако и општина, које су такођер узеле пут опасан по економски развитак земље“ и доношење новог Устава у слободнијем духу. Краљ је потписао програм уз услов да се питање повратка свргнутог митрополита Михаила у „његове грађанске дужности“ одложи до августа 1887. године.⁶⁰⁷ Посеб-

⁶⁰⁴ Писмо Николе Пашића - Кости Таушановићу, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори...*, 257; Јеремија Д. Митровић, *Никола Пашић о основним питањима унутрашње и спољне политике Србије после Сливнице*, у: *Историјски гласник*, бр. 1, Београд 1971, 121.

⁶⁰⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 320–321.

⁶⁰⁶ М. Пироћанац, *Белешке...*, 364.

⁶⁰⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 328–329.

но место у програму коалиционе владе имала је уставна реформа којом би се Устав из 1869. године заменио Уставом „који би садржао потпуније уставне гаранције у сваком погледу.“ Програм ревизије Устава је предвидео састављање „Одбора од представника свију политичких праваца“ који је имао задатак да састави Нацрт устава и да га поднесе на одобрење краљу.⁶⁰⁸ Милан Ђ. Милићевић наводи да је Јован Ристић замолио Милана Пироћанца да изабере пет истакнутих представника Напредне странке за уставни одбор „само да не буду већ они претерани.“⁶⁰⁹

Предлог Устава који је саставио Уставотворни одбор садржао је 133 члана распоређена у четрнаест поглавља. Према Нацрту устава Србија је дефинисана као уставна монархија са Народним представништвом (чл. 1). Законодавну власт према овом нацрту Устава обављали су краљ и једнодомно Народно представништво. Народну скупштину су чинили слободно изабрани и посланици по положају. Сваки срез је на 3.000 пореских глава бирао по једног посланика. Варош Београд је бирао једног посланика на 3.000 пореских обвезника. Посланици по положају имали су иста права као и изабрани посланици. У Народну скупштину улазили су следећи посланици по положају: чланови Државног савета, генерали у активној служби, председник Касационог суда, председник Главне контроле, председник београдске општине, ректор Велике школе, гувернер Народне банке и управник зајмова. Бирачко право је имао сваки пунолетни Србин који је плаћао најмање 15 динара непосредног пореза. За народног посланика је могао да се кандидује сваки српски грађанин који је навршио 30

⁶⁰⁸ Уставотворни одбор су чинили: Гига Гершић, професор Велике школе, Димитрије Радовић, председник Касационог суда, Ђорђе Ценић, председник Државног савета, Ђ. С. Симић, дипломирани агент на располагању, Ђорђе Павловић, посланик у Риму, Јован Белимарковић, генерал у пензији, Јован Авакумовић, министар правде, Коста Протић, генерал у пензији, Коста Таушановић, директор Задруге за потпомагање и штедњу, Љубомир Каљевић, посланик у Атини, Милан Богићевић посланик у Бечу, Михаило Кр. Ђорђевић, јавни правобранилац, Милан Ђ. Милићевић, библиотекар Народне библиотеке, Павле Михаиловић, бивши секретар министарства, Стојан Бошковић, члан Државног савета и Стојан Марковић, професор Велике школе. (Исто, 330–331.ж)

⁶⁰⁹ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, од 15/27. јула 1887. године, књ. XIII, 2087.

година живота и плаћао држави 30 динара непосредног пореза годишње. Само полицијски чиновници нису могли бити бирани за посланике. Народна скупштина се редовно састајала сваке године у Београду 15. новембра, док је краљ имао право да је сазове и у ванредном заседању. Овај Уставни нацрт је за разлику од Устава из 1869. године прописао да Скупштина сама себи бира председништво, тј. председника, потпредседника и секретаре. За пуноважан рад Скупштине био је предвиђен кворум од две трећине народних посланика. У вршењу законодавне власти, Скупштина је постала значајнији чинилац у односу на краља. „Никакав закон не може се издати, укинути, изменити или протумачити без пристанка Народне скупштине“ (чл. 74). Уставни нацрт је предвидео политичку одговорност министара. „Народна скупштина има право да оптужи министре, ако они учине издају земље или владаоца, ако делом или небрежењем, са знањем или из немарности, повреде Устав или призната уставна права грађана, ако својим делима сигурност државе у опасност доведу или ако оштете државу из користољубља“ (чл. 84). Министрима је судио посебан суд састављен од чланова Државног савета и Касационог суда. Без одобрења Народне скупштине, краљ није имао право да помилује осуђеног министра.⁶¹⁰

Убрзо после формирања Уставотворног одбора распуштена је напредњачка Скупштина и расписани нови избори за 29. септембар 1887. године. Иако су били савезници, радикали и либерали су на изборе ишли посебно, док застрашени напредњаци „на њима нису ни учествовали“, те се жестока политичка борба водила између „преостале две партије“.⁶¹¹ Сукоби између радикала и либерала започели су још приликом поделе чиновничких места. Раша Милошевић ту ситуацију описује на следећи начин: „Одмах у самом почетку политичког живота по споразуму осетила се у влади неприродност политичке везе; подела власти је унела раздор у овај брак. Радивоје Милојковић /.../ је нерадо гледао да му његови другови у кабинету, његови ђаци у државној управи, чине замерке, а још мање је могао трпети да му се мешају у његове по-

⁶¹⁰ АСАНУ, ЈР, IV/3, бр. 33–34. Нацрт устава савезне владе из 1887. године.

⁶¹¹ Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 328–329.

слове. Већ и сама подела места начелника окружних није била повољно примљена од стране радикала, који су били ван министарства. Користећи се тиме, што радикали немају довољно спремних људи, Радивоје је имао довољно разлога да за окружне начелнике постави своје опробане полицијске снаге.⁶¹² Радикалима је било важно да очувају премоћ у Скупштини, јер су били свесни да им скупштинска већина омогућује већи степен утицаја на вођење државних послова. Стојан Протић наводи да је „крупно питање било ко ће имати већину у новој Народној скупштини. Радикали нису смели допустити да остану у мањини, јер им је већина давала једину могућност да могу имати озбиљна утицаја на управу земље, и у влади и у Народној скупштини. Сва администрација, Државни савет, судови били су састављени од самих елемената противних радикалима. Избори су нови, дакле били нови пробни камен за одржање коалиције.“⁶¹³

На изборима од 29. септембра 1887. године, радикали су освојили 87, а либерали 59 посланичких места, што је значило да је већина у Скупштини зависила од владиних посланика које је именовао краљ. Либерали су били изненађени резултатима избора, јер нису могли да поверују да ће радикали освојити 30 места више од њих.⁶¹⁴ Упркос притиску полиције либерали су доживели тежак пораз на изборима.⁶¹⁵ Да би се успоставила равнотежа снага у Скупштини, Ристић је захтевао да од 52 владина посланика 40 буду либерали а 12 радикали, док су радикали инсистирали на томе да се поштују изборни резултати, тј. да мандати буду подједнако распоређени. У складу са својим овлашћењима, краљ Милан је либералима доделио 36 а радикалима 16 посланичких места. Иако краљ до краја није испоштовао захтеве либерала, он је ипак

⁶¹² Р. Милошевић, *Успомене...*, 243; С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888. године...*, 228.

⁶¹³ С. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд 1912, 91–92; С. Стојичић, *Уставни развитак у Србији 1869–1888. године...*, 229

⁶¹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 322.

⁶¹⁵ Милан Пироћанац наводи да су „либерали поред све пресије од стране власти и извршаваног насиља /.../ остали у мањини на изборима. А да није била полиција у њиховим рукама, не би добили у целој земљи ни више од 10 места, то је сигурно.“ (М. Пироћанац, *Белешке...*, 394)

смањило бројчану предност радикалских посланика, уз могућност да их либерали на допунским изборима „за 10 преосталих посланичких места“ престигну.⁶¹⁶ Подстичући сукоб између коалиционих партнера, краљ Милан је намеравао да и једну и другу страну „учини зависном од себе и своје воље, и на крају спроведе оно што је хтео.“⁶¹⁷ У разговору са представницима либерала изјашњавао се против радикала, док је лидерима Радикалне странке говорио против либерала. Крајем септембра 1887. године, краљ Милан је упутио писмо Јовану Ристићу у коме је навео да ниједног радикала неће узети за владиног посланика нити да има намеру да радикалима учини било какве уступке, који би били против интереса Либералне странке. Даље се истиче да се радикали понашају као „дечурлија“, инсистирајући на захтевима усвајања Устава, према одредбама њиховог нацрта и промене спољне политике у правцу заостравања односа са Аустроугарском. Није прошло ни три месеца, а краљ је мандат за састав владе поверио радикалима.⁶¹⁸

У свом листу *Радикал*⁶¹⁹, Пера Тодоровић је критиковао руководство Радикалне странке да је поклонило скупштинску већину либералима. „Борите се за скупштинску већину, изморите народ, свадите се са савезницима, подносите неизмерне жртве док је извојевате. Кад буде извојевана – ви је поклоните – то је логично. /.../ Кога је народ оставио у мањини – ви му подајте већину; коме је дао већину ви је обратите у мањину – то је доследно.“ Тодоровић је позивао радикалске посланике да истрају у свом уверењу да либералима не допусте ниједно место више него радикалима.⁶²⁰ У писму Милутину Гарашанину од 6. августа 1887. године, Пера Тодоровић је навео да је савез између радикала и либерала „јак болестан“ и да је одбио да приступи „болеснику“, јер би се ускоро испоставило „да ћу ја јавно изаћи против овог

⁶¹⁶ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 866.

⁶¹⁷ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1846–1926*, књ. 1..., 487.

⁶¹⁸ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 335; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 867.

⁶¹⁹ Пера Тодоровић је октобра 1887. године покренуо лист *Радикал*, у коме се борио против радикалско-либералне владе.

⁶²⁰ *Радикал*, бр. 6, од 25. октобра/6. новембра 1887. године

скандалисања Радикалне странке.“ Нагласио је и да „црњих и тежих дана“ у животу није имао и да га „највише мучи и најљуће боли то – каквим ми се узајамношћу плаћа моја искрена срдачна љубав! Бити на такој раскрсници, двоумици, неверици – горе је но бити на крсту распет.“⁶²¹

Народна скупштина у редовном заседању за 1887. годину састала се у Београду 27. новембра 1887. године. На скупштинској седници од 3. децембра 1887. године изабрани су кандидати за председништво Скупштине. Димитрије Катић је освојио 195 гласова, Коста Таушановић 194, Тодор Туцаковић 193, Павле Вуковић 191, Ак. Николајевић 185, Стојан Бошковић 9, Риста Поповић 7, Сима Несторовић и Арса Дреновац један глас. Председник владе Јован Ристић је предао привременом председнику Скупштине Миловану Спасићу краљев указ, којим је за председника Скупштине постављен Тодор Туцаковић, а за потпредседника Павле Вуковић. За секретаре су изабрани: Илија Стошић, Милоје Влајић, Живко Седларац, Љуба Новаковић, Милован Миловановић и Паштровић.⁶²² Тодоровић је искористио избор либерала Тодора Туцаковића за председника Скупштине да би поново напао радикалске прваке због попустљиве политике према либералима. Он је позвао радикалске посланике из унутрашњости да се супроставе страначким првацима из Београда. „Ако се сва мудрост радикалних првака састоји у томе, да одведу људе Ристићу, онда ти људи и сами знају где је Ристић, па ће му сами и отићи, нити им је ишта потребно да ухвати за руку један Таушановић, један Гига, један Андра, па чак и Риста Поповић и да их они тамо воде. /.../ Људи браћо, радикалци! Освестите се, приберите се, погледајте око себе – видите ли шта се ради!“⁶²³

Скупштина је отворена Престоном беседом, 4. децембра 1887. године, у којој је краљ позвао народне посланике да посебну пажњу обратe на сређивање тешке финансијске ситуације у земљи.

⁶²¹ *Пера Тодоровић Милутину Гарашанину (Београд), 25. јула/6. август 1887. године*, у: П. Тодоровић, *Писма личности и личност*, прир. Л. Перовић, Београд 2000, 207–208.

⁶²² *Радикал*, бр.16, 23. новембар/5. децембар 1887. године.

⁶²³ *Радикал*, бр. 17, 25. новембар/7. децембар 1887. године.

„Наше финансијско стање захтева особиту бригу и Владе и Народнога представништва. Ту за трајан успех, није довољна једна мера, но је потребан цео низ мера, да се може с једне стране одговорити земаљским обавезама, а с друге, да се могу редовно подмиривати државне потребе.“ Даље се истиче потреба да се Устав из 1869. године, који је донет у „најтежим приликама, које могу једну земљу задесити“ замени новим Уставом, јер „како су немиле прилике исчезавале у земљи се развијала и напредовала, појављивала се и развијала потреба, да се земаљски Устав прегледа и дотера према стеченом искуству.“⁶²⁴ На првој редовној седници 7. децембра 1887. године, Скупштина је изабрала чланове законодавног, финансијског, одбора за молбе и жалбе и одбора за адресу. У одбор за адресу изабрани су: Стојан Бошковић, Глиша Гершић, Стојан Рибарац, Димитрије Катић, Арса Дреновац, Коле Рашић, Андра Николић, Стојан Протић, Живојин Величковић, Пера Ђорђевић, Мика Ђорђевић, Живан Живановић, свештеник Новак Милошевић, Аксентије Ковачевић, Јован Бошковић и Милан Андоновић.⁶²⁵ Приликом састављања скупштинске адресе представници заједничког радикално-либералског клуба су се најпре изјаснили да она не би требало да буде обична парафраза престоне беседе, већ да садржи и жеље народа. „У почетку у одбору су сви /.../ хтели да се поброје такозване жеље народне, да се нагласи амнестија, да се тражи решење црквеног питања“, тј. да адреса буде „програм скупштински“. Међутим, краљ Милан је саопштио члановима одбора да је садржај адресе за њега неприхватљив, јер је у супротности са престоном беседом. Дакле, адреса „је морала бити прост отпоздрав“ престоне беседе.⁶²⁶ Поводом тога Ристић је изјавио следеће: „Пошто краљ такву адресу неће да прими, Министарство ће одступити и краљ ће сигурно позвати Н. Христића, или Гарашанина. Одбор је сместа пристао да се из адресе све избрише што није проста парафраза престоне беседе.“ Скупштина је 10. децембра 1887. године усвојила адресу која је била обична парафраза беседе, а краљ је том приликом изјавио да је њен главни задатак да усвоји финансијске

⁶²⁴ *Радикал*, бр. 16, 23. новембар/5. децембар 1887. године.

⁶²⁵ *Радикал*, бр. 17, 25. новембар/7. децембар 1887. године.

⁶²⁶ *Радикал*, бр. 18, 27. новембар/9. децембар 1887. године.

законе и ништа више од тога и „да она није у стању њему да даје правац у политици. За тражене слободе рекао је да их је доста, да то зар они не виде да по овом Закону о штампи не испаде ниједан поштен човек неокаљан у Србији.“⁶²⁷

На допунским изборима у оним изборним местима где су избори од 29. септембра због утврђених неправилности били поништени, либерали су настојали да освоје што већи број посланичких мандата како би се у Скупштини изједначили са радикалима. Захваљујући притиску полиције либерални кандидати су на накнадним изборима од 23. децембра 1887. године изабрани у свих десет изборних места. Два дана након одржаних избора у *Одјеку* је изашао чланак *Накнадни избори* у коме су радикали оштро напали министра унутрашњих дела Радивоја Милојковића због мешања полиције у изборни процес. „Такви поступци министра полиције највећма су избили на видик на свим биралиштима, а ово што се овде десило при накнадним изборима, баш је сваку меру превршило. /.../ Упркос толико пута задатој речи, упркос заузимању и препорукама Народнога представништва, упркос Народној скупштини, која је на скупу и пази на слободу избора грађана, министар унутрашњих дела допушта, да се и на овим накнадним изборима власти у изборе мешају, затварају бираче и кандидате, спречавају слободан глас народни!“⁶²⁸ Радикали су оспорили регуларност накнадних избора и захтевали смену министра унутрашњих дела Радивоја Милојковића и поништавање оспорених избора. За разлику од свог посланичког клуба, Ристић је у интересу очувања коалиционе владе био спреман да жртвује Радивоја Милојковића, као што је жртвовао и митрополита Михаила. „У политици, нема венчања за цео живот“, говорио је Ристић.⁶²⁹ Међутим, Ристићев предлог да се жртвује Милојковић није био довољан краљу Милану, који је изјавио да суревњивост између коалиционих партнера „слаби Владу“ и да таква влада не може да опстане. Пошто је остао без краљеве подршке, Ристић је поднео оставку 29. децембра 1887. године. Након пада владе, краљ Милан је прво разговарао о саставу

⁶²⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 403–405.

⁶²⁸ *Одјек*, бр. 130, 13/25. децембра 1887. године.

⁶²⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 327.

нове владе са напредњацима, али је убрзо одустао од те намере због тога што је у том случају „требало распустити“ Скупштину у којој су радикали имали већину и заказати нове изборе. На наговор аустроугарског посланика, краљ Милан је променио одлуку и отпочео преговоре са радикалима, поставивши им два услова: да се Пери Тодоровићу у будућој влади обезбеди једно министарско место и да се вођење спољне политике земље препусти краљу, тј. да добије право да именује свог човека за министра спољних послова.⁶³⁰

Представници Радикалне странке су поднели краљу Милану програм будуће владе, који је израдио радикалски скупштински клуб 30. децембра 1887. године. Тај програм је садржао следеће тачке: промену општинског закона „на начелу самоуправе“, измену Изборног закона у правцу „већега прецизовања изборнога права грађана“, доношење Закона о штампи, који не би био строжи од „самога кривичног закона“, промену Закона о зборовима и удружењима „бар толико, колико је неопходно потребно за могућност опстанка /.../ политичких странака у земљи“, реформу Закона о судијама у смислу веће судске независности „тако да нови Закон о судијама могне одговорити начелу: да се судија нема ни чега бојати ни чему надати – од управне власти.“ У погледу финансија радикалски скупштински клуб је предлагао закључење зајма за исплату привременог државног дуга „јер је уверен да је учињена финансиска операција /.../ неопходно потребна и за државу корисна.“ Радикали су прихватили краљев предлог војног буџета „ослањајући се на /.../ садашњега министра војнога, за кога клуб верује да ће он дајући српској војсци карактер народни /.../ умети и моћи с могућним уштедама држати је увек на висини и у духу, који захтевају одбрана земље, потпора престола и част и углед отаџбине.“ Када је у питању спољна политика радикали су пристали да министарство спољних послова буде у рукама „чисто краљевога човека“, с тим што би министар спољних послова поред краљевог поверења „требало још да ужива и поверење радикалнога скупштинскога клуба“. У складу са краљевим захтевима радикалски скупштински клуб је у погледу црквеног питања изјавио „да то питање не улази у програм нове владе и Народнога представништва“. Извес-

⁶³⁰ Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 336–337.

ну попустљивост радикали су показали и у питању „амнестовања политичких криваца из године 1883.“, поштујући уставно право помиловања краљу Милану. У погледу уставне реформе радикали су изјавили да ће у сагласности са краљем Миланом приступити промени Устава „после свршетка означених послова законодавних у овој сесији Народног представништва“.⁶³¹

Прва чисто радикалска влада у историји Радикалне странке образована је 31. децембра 1887. године. Председник владе и министар војни постао је Сава Грујић, министар спољних послова Драгутин Франасовић, човек од поверења краља Милана, министар унутрашњих дела Светозар Милосављевић, министар правде Гига Гершић, министар финансија Михаило Вујић, заступник министарства просвете и црквених дела Гига Гершић, министар грађевина Пера Велимировић и министар народне привреде Стеван Поповић.⁶³² У складу са постигнутим споразумом, краљ Милан је, писмом од 3. јануара 1888. године, обавестио председника владе, пуковника Саву Грујића, да је донео одлуку да се свим емигрантима, осим Николи Пашићу, омогући слободан повратак у земљу. „У уверењу, да се они данас сами кају, што нам доказују и непосредно подношене нам молбе, а у часу, кад смо с престола народу своје дали доказа, колико и сами желимо слободу /.../ решили смо помиловати и оне кривце за дело побуне 1883. који се данас налазе ван отаџбине.“ Никола Пашић ни овог пута није помилован „због издајничке припреме против отаџбине и српске мисли у јесен 1885. године.“⁶³³ Због оставке коалиционе владе дошло је до паузе у раду Народне скупштине која је трајала до 2. јануара 1888. године. Председник владе Сава Грујић је у Скупштини изнео програм рада будуће владе.⁶³⁴ Влада је обећала доношење Закона о општинама, промену Закона о штампи, јавним

⁶³¹ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 161–164; С. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2..., 104–113; Д. Ковачевић, *нав. дело*, 337–338; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 873–874; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4, од 14/26. јануара 1888 до 20. августа/1. септембра 1896. године, прир. М. Јагодић, Београд 2007, 11–12.

⁶³² *Владе Србије...*, 156.

⁶³³ *Одјек*, бр.1, 1/13. јануар 1888. године.

⁶³⁴ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 876.

зборовима и удружењима. У погледу финансија, влада се обавезала да ће „у свим гранама државне управе завести штедњу. Да би се то постигло влада ће тежити да упрости администрацију, а тако исто да се правилно државни терети поделе, тим мерама Влада се нада да у току времена постигне равнотежу у државном буџету.“ Када је у питању уставна реформа истакнута је потреба да се приступи промени Устава, тј. да ће влада чим добије дозволу краља изнети Нацрт устава пред Уставотворну скупштину. У спољној политици влада ће одржавати добре односе са свим великим силама „на основу поштовања узајамних интереса, а нарочито биће нам драго да заслужимо благонаклоност сила које су радиле и раде на самоодржању и слободном развоју народа на европском истоку.“⁶³⁵ На скупштинској седници од 2. јануара 1888. године нова влада је поднела Скупштини Предлог закона о закључењу новог зајма. Краљевина Србија је у то време дуговала својим повериоцима 254,1 милиона динара, док је привремено (летећи) дуг износио 32,1 милиона динара. У циљу сређивања државних финансија, радикалска влада Саве Грујића је затражила од Скупштине одобрење да закључи нови зајам, што је она и учинила на седници од 12. јануара 1888. године усвојивши закон који је то омогућавао. Нови зајам за сређивање финансија и ликвидацију привремених дугова закључен је јануара 1888. године са Контоаром за есконт, Лендербанком и Берлинским трговачким друштвом „истим оним банкама са којима су и напредњаци радили.“ Висина зајма је износила 21 милион динара, док је српска држава за његову отплату гарантовала порезом на обрт од 1,65 милиона динара, који се прикупљао у посебној каси.⁶³⁶ Неколико дана касније 23. јануара 1888. године уследио је краљев указ о распуштању Скупштине, док су нови избори заказани за 5. март 1888. године.⁶³⁷

На изборима радикали су убедљиво победили либерале. Од 156 посланичких места, радикали су освојили 133, либерали 15, док су напредњаци бојкотовали изборе. За седам новоизабраних

⁶³⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1887. годину*, Београд 1888. године, 983–984.

⁶³⁶ Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 340.

⁶³⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 357; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 331.

посланика саопштено је да су „непознате страначке припадности“. Избори су поништени на једном изборном месту у Врању.⁶³⁸ Указом краља Милана, редовни сазив Народне скупштине за 1887. годину отпочео је са радом 31. марта 1888. године.⁶³⁹ За председника Скупштине је постављен Риста Поповић, а за потпредседника Паја Вуковић. Скупштина је за секретаре изабрала: Милована Маринковића, Љубу Новаковића, Перу Ђорђевића, Ђуру Милијашевића, Косту Борисављевића, Љубу Јоксимовића и Алексу Радојевића.⁶⁴⁰ Скупштинске седнице су отворене 2. априла 1888. године читањем краљевог указа о његовом поверењу влади. Први пут у историји српског парламентаризма Скупштина је отворена без краљеве престоње беседе. Краљ се није појавио у Скупштини, а представницима владе је на свечаном пријему у двору ставио до знања да је незадовољан понашањем појединих радикала, њихових представника и гласила. „Прво што ми је задавало бриге, то је држање штампе. Налазио сам, да штампа не препоручује мир, који треба да препоручује. /.../ Штампа није довољно водила рачуна о томе, да једна држава, која живи у друштву других држава, мора да се понаша као и људи што се понашају у друштву људском; да мора да одржава добре везе са свима суседима, да мора да води рачуна о туђем праву, као што очекује од других, да држе рачуна о праву наше земље. То је, што је за осуду.“⁶⁴¹

У складу са већ поменутиим програмом из 1887. године, влада је на почетку скупштинског заседања 31. марта 1888. године предложила Скупштини два најважнија политичка закона: Закон о општинама и Закон о изменама и допунама у Закону о зборовима и удружењима. У Предлогу закона општине су дефинисане као „основне политичке и административне јединице“, које су „у својим општинским пословима самоуправне, а као делови државне целине и вршиоци закона земаљских или законитих наредаба др-

⁶³⁸ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 878.

⁶³⁹ *Српске новине*, бр. 64, 20. марта/1. априла 1888. године; *Скупштинске беседе краља Милана о стотедесетогодишњици рођења (1854–2004)...*, 181.

⁶⁴⁰ Ч. Митриновић, М. Брашић, *нав. дело*, 105.

⁶⁴¹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 363; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 878.

жавних власти, подлеже општим земаљским законима и надзору државне управне власти по одредбама овога Закона“ (чл. 1). Други члан Закона о општинама изазвао је оштру полемику у Скупштини. Већина у законодавном одбору се залагала за веће општине, тј. да општине не могу имати мање од 300 пореских глава, док је одборска мањина сматрала да општине могу имати и 200 пореских глава. Чланови већине су истицали да су мале општине економски неисплативе и да као такве не могу да опстану (Новак Милошевић, Ранко Тајсић). Бранећи ставове одборске мањине Петар Максимовић, радикалски посланик из Смедерева је рекао да „када општина“ није била финансијски јака са 500 пореских глава по напредњачком Закону о општинама из 1884. године, онда неће бити „јака финансијска снага“ ни са 300, ни са 200 пореских глава. По мишљењу чланова одборске мањине требало је створити што већи број малих општина „тако да народ буде подмирен у оним другим потребама и захтевима, а то је да ће им се олакшати судство, које је повећано у општинским судовима, те неће морати људи из једног села ићи у друго да се суде, него ће брзо и лакше долазити до правде.“ Скупштинска расправа се толико одужила „да су многи посланици са својих места почели да узвикују: Да се реши, доста је говорено“. Министар унутрашњих дела Светозар Милосављевић је уочи гласања навео: „Ако ви држите да општине могу да постоје са 200 пореских глава, ја против тога немам ништа.“ Приликом гласања 88 посланика се изјаснило за предлог одборске мањине, док је предлог већине подржало 83 посланика. Висина изборног цензуса за стицање изборног права на општинском збору изазвала је жестоку дискусију у Скупштини. Влада је предложила бирачки цензус од 15 динара непосредног пореза годишње. Већина у законодавном одбору је предложила измену изборног цензуса „тако да на општинском збору имају право гласања сви пунолетни чланови општине који плаћају ма колико у име непосредног пореза, а који нису под туторством“. Министар унутрашњих дела је одбио предлог већине и предложио да се „метне 10 динара“. У одбрани предлога одборске већине Ранко Тајсић је истакао да је „још и под Турцима било свима слободно гласање при избору кмета. Када су они дозвољавали нашим старима да бирају кметове, па ни они се нису у то мешали нити су казали: овај има право да гласа, а овај нема,

већ је сваки грађанин који је живео на њиховом чифлуку имао право да гласа за свога кмета.“ Посланици који су бранили увођење цензуса су говорили „да ће без њега постојати људи (сиротиња) који ће продавати своја уверења“. Већина посланика је подржала предлог министра унутрашњих дела Светозара Милосављевића да се за стицање бирачког права уведе изборни цензус од 10 динара непосредног пореза годишње.⁶⁴² По радикалском предлогу Закона о општинама, слобода избора општинских органа власти је била осигурана на тај начин, што се полицијска власт „ни у ком случају није смела мешати у бирање и ма из кога узрока дан избора одгађати“ (чл. 30). Надзор државне власти над радом општинских органа власти регулисан је на тај начин, што је надзорна власт могла да задржи од извршења оне одлуке општинских власти које би биле у супротности са законским прописима државе. „Државна надзорна власт може задржати од извршења оне закључке и одлуке збора, одбора или суда општинскога, које би биле противне земаљским законима“. Против одлука државне власти општински органи власти су се могли жалити министру унутрашњих дела, чија је одлука била коначна. „Закључци и одлуке општинскога одбора, одбора или суда извршни су, ако дотични министар, најдаље за петнаест дана од дана пријема закључка или одлуке, ствар не реши“ (чл. 80). Државна власт није смела да казни и смени општинске органе власти, али је могла о трошку председника суда, кметова или кметовских помоћника да спроведе оне законске наредбе које би они одбили. Надзорна државна власт је могла само да предложи општинском збору да поједине непослушне општинске чиновнике разреши власти. „Ако их општински збор не хтедне разрешити од дужности надзорна државна власт, пошто је све доказе о кривици прикупила /.../ поднеће ствар на решење министру унутрашњих дела.“ Министар је био дужан да у року од двадесет дана донесе одлуку о кривици општинских власти, тј. да се одговорни у зависности од тежине кривице казне „губитком плате од три месеца у корист општинске касе или да се од дужности разреше“ (чл. 81).⁶⁴³

⁶⁴² Бранко Дукић, *Петар Максимовић. Политика и начела. Рукописна заоставштина*, Смедерево 2008, 73–78.

⁶⁴³ АС, НС, Ф6-348/88.

Радикалска влада Саве Грујића је Предлогом закона о изменама и допунама у Закону о устројству војске донетом 3. априла 1888. године предвидела поделу војске на активну (стајаћу) и народну. Овај Закон је представљао комбинацију народне и стајаће војске, с тим што би први позив и даље био уређен као стајаћа војска, а други и трећи позив би представљали народну војску.⁶⁴⁴ Новим Законом о зборовима и удружењима радикали су намеравали да врате на снагу Закон из 1881. године, тј. да поправе Закон о удружењима, који су напредњаци донели после Тимочке буне 23. јуна 1884. године.⁶⁴⁵ Међутим, предложени закони су наишли на велики отпор код краља Милана, који је аустроугарском посланику Хенгелмилеру рекао „да Радикална странка ради на припремању револуције и да због тога жели само да добије на времену, да би могла да донесе Закон о формирању народне војске, на основу њега наоружа народ и онда дигне револуцију.“ Аустроугарском посланику је након разговора било јасно да краљ Милан „тражи разлог за прекид са садашњом владом“, који би „можда могао наћи већ у најскорије време када дође до расправе о Закону о општинама који је већ био на дневном реду.“⁶⁴⁶ Краљева нетрпељивост према радикалима је све више расла и тражио је начина како би оборио владу.⁶⁴⁷ Када је влада поднела краљу на потпис Закон о општинама, усвојен у Скупштини великом посланичком већином, он је то одбио. Сава Грујић је подсетио краља да је споразумом од децембра 1887. године „који је он сачинио са радикалима“ било предвиђено доношење овог закона, на шта је он одговорио: „Е па тужите ме суду за неиспуњење уговора!“ У таквој ситуацији Грујићу није преостало ништа друго него да поднесе

⁶⁴⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 332.

⁶⁴⁵ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 389.

⁶⁴⁶ Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 346.

⁶⁴⁷ У свом *Дневнику* Милан Пироћанац је записао да се „краљ показује нетрпељив да се радикала ослободи и зато ће бити приморан да маши пре времена и да себи нове тегобе створи. /.../ Радикални кабинет понизио је ауторитет државних власти која се у земљи скоро не опажа, а није поправио финансије. Србија стоји пред банкротством отвореним јер су радикали научили народ да не плаћа данке.“ (М. Пироћанац, *Белешке...*, 417)

оставку 26. априла 1888. године⁶⁴⁸, наведши у писму председнику Скупштине „да је то урадио зато што краљ не хте да даде своју санкцију за закон о устројству општине, као што га је Скупштина са пристанком владе вотирала и да не прима поправке у Закону о војсци. Краљ је уједно изјавио да прекида уговор који је утврдио с радикалном партијом позвавши је на владу.“⁶⁴⁹

Припреме и доношење Устава из 1888. године

После оставке владе Саве Грујића краљ Милан је мандат за састав нове владе поверио Николи Христићу у намери да током његовог мандата промени Устав и „припреми своју абдикацију.“⁶⁵⁰ Председник владе и министар унутрашњих дела постао је Никола Христић, министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић, министар правде Ђорђе Р. Пантелић, министар финансија Мита Ракић до 20. октобра 1888. године, када његово место преузима Чедомиљ Мијатовић до 6. марта 1888. године, министар просвете и црквених дела Владан Ђорђевић, министар војни Коста Протић, министар грађевина Михаило Богићевић и заступник министарства народне привреде Владан Ђорђевић.⁶⁵¹ Два дана по формирању владе Никола Христић је распустио Скупштину сазвану за 1887. годину, а 4. маја 1888. године пензионисао бившег председника владе генерала Саву Грујића.⁶⁵² Као разлог за

⁶⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 334–335; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 879; Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 347.

⁶⁴⁹ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 23.

⁶⁵⁰ Д. Ковачевић, *Србија и Русија...*, 349.

⁶⁵¹ *Владе Србије...*, 158; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1945)...*, 135.

⁶⁵² Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 367.

његово пензионисање наводи се Грујићева изјава дописнику листа *Correspondance de l'est* да је аустроугарски посланик био непријатељски расположен према радикалској влади.⁶⁵³ Нова влада је сменила већину радикалских чиновника, а на њихово место је довела напредњаке. Указом министра унутрашњих послова од 28. априла/ 10. маја 1888. године смењен је са положаја среског начелника у Драгачеву познати радикал Аврам Петровић.⁶⁵⁴ Христић је био погодан као председник владе будући да је преко њега краљ могао да спроведе своје планове. Такође, „према извештајима агента из Црне Горе, Бугарске и Румуније“, претило је још једно избијање буне, те му је Христићева ефикасност „као у време Тимочке буне“⁶⁵⁵ била од вишеструке користи. У разговору са бившим председником владе Савом Грујићем 5. јуна 1888. године, краљ Милан је оптужио Радикалну странку да је уочи атентата припремала побуну против режима и да је било све спремно да се прво побуну ужички округ, а да се касније буна прошири и на остале крајеве земље. „Црногорска чета била је дошла до самога плота, но срећом је задржата и опасност је отклоњена чим је за промену Владе сазнала.“⁶⁵⁶ Краљева одлука да се разведе од Наталије, изискивала је интервенцију бескрупулозног Христића, с обзиром на то да су се таквој одлуци противили не само страначки прваци, већ и високи црквени великодостојници. Христић је заједно са министром просвете и црквених дела Владаном Ђорђевићем успео да издејствује од тадашњег митрополита Теодосија да 24. октобра потпише акт развода, а да о томе није консултована надлежна консисторија.⁶⁵⁷

⁶⁵³ АС, Поклони и откупи, к. 82, д. 14 (даље: АС, ПО)

⁶⁵⁴ У својим *Успоменама* Аврам Петровић наводи да је за време Христићеве владе „настало истеривање и пензионисање свију радикалних чиновника по свима струкама и враћање у службу и унапређивање напредњачких чиновника, а за тим збацивање свију радикалних кметова и намештање напредњачких кметова по целој земљи.“ (А. Петровић, *Успомене...*, 119, 121)

⁶⁵⁵ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 2..., 884.

⁶⁵⁶ РОНБС, Р 510/1, Записи Саве Грујића, 24. мај/5. јун 1888. године.

⁶⁵⁷ Детаљније о брачном спору краља Милана и краљице Наталије види у: С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд 2003, 53–71; С. Јовановић,

Два дана касније, 26. октобра, краљ је издао прокламацију којом је расписао изборе за Уставотворну скупштину за 2. децембар, а сазив Велике скупштине за 13. децембар 1888. године.⁶⁵⁸ У прокламацији краљ је истакао своје место у доношењу Устава, подвлачећи да су политичке странке у жару страначких борби заборавиле интерес државе. „Даља борба партијска може само створити нових и жалосних призора каквих је од почетка овога века било и сувише.“ Истакао је да је за доношење новог Устава потребно да се обуставе страначке борбе у Народној скупштини „и да се приступи здравим реформама по свима пољима јавнога и државнога живота.“ Краљ је апеловао на политичке партије да му помогну у доношењу новог Устава „који ће гарантијама за рад осигурати уживање већих и ширих политичких и грађанских слобода.“⁶⁵⁹ Први пут у историји нововековне српске државе Скупштина је сазвана прокламацијом, а не указом са премапотписом председника владе. Краљев потез није био у складу са законом.⁶⁶⁰ Према члану 76 Устава из 1869. године владар је имао право да сазове Скупштину, али не прокламацијом већ указом на предлог председника Министарског савета.⁶⁶¹ Краљ Милан је 27. октобра 1888. године упутио писмо председнику владе Николи Христићу у коме је ближе одредио циљ и начин израде Нацрта устава и уједно именовано чланове Уставотворног одбора. У одбору су били заступљени представници свих политичких страна-

Влада Милана Обреновића, књ. 2..., 335–344.

⁶⁵⁸ Никола Крстић је у свом *Дневнику* поводом краљеве прокламације од 14/26. октобра 1888. године забележио да су се рано ујутру око 8 сати растрчали „по вароши жандарми, прикивајући на зидове краљеву прокламацију да се на дан 20. новембра ове године изаберу по свој земљи посланици за Велику народну скупштину због ревизије Устава, а сама Скупштина да се састане на дан 1. децембра текуће године.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 44)

⁶⁵⁹ *Српске новине*, бр. 225, 14/26. октобар 1888. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 372–373; С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888. године...*, 235.

⁶⁶⁰ Чланом 100 Устава из 1869. године било је прописано да „сваки акт у државним делима, који Књаз потписује, мора бити противпотписан од дотичног министра.“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије ...*, 85).

⁶⁶¹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 45.

ка, али и „људи који су велики део свога живота посветили јавном или политичком раду, јер је било потребно да и они у овој прилици изнесу и искажу своје мисли, поцрпане било из науке било из искуства. Воља моја није да се у том одбору решава већином гласова, већ да се јасно обележе разна политичка гледишта па да се путем компромиса постигне споразум, коме се од родољубивости политичких странака надам.“ За себе је задржао место председника одбора, док је за потпредседнике поставио либерала Јована Ристића, напредњака Милутина Гарашанина и радикала Саву Грујића.⁶⁶² Да би се олакшао рад на доношењу новог Устава, влада Николе Христића је 29. октобра 1888. године предложила краљу на потврду имена секретара Уставотворног одбора: Јована Ћају, начелника просветног одељења министарства просвете и црквених дела, Стојана Протића, секретара министарства унутрашњих дела у оставци, Живојина Симића, професора Учитељске школе, Манојла Ђорђевића Призренца, шефа пресбириа, Николу С. Јовановића Американца, деловођу општине вароши Београд, Ђоку Ж. Ђорђевића, професора Велике школе, Милована Миловановића, професора Велике школе, Андру Ђорђевића, професора Велике школе. Краљ Милан је следећег дана, 30. октобра потврдио још четворицу секретара Уставотворног одбора: Панту Савића, секретара Државног савета, Живана Живановића, директора и професора пиротске Гимназије, Љубомира Каљевића, професора Учитељске школе у Београду и Рашу Милошевића, секретара министарства финансија.⁶⁶³ Живан Живановић наводи да је Уставотворни одбор „са своја 82 члана, 3 потпредседника и 12 секретара, формално личио на један мали парламент с Краљем председником“.⁶⁶⁴

На првој седници Уставотворног одбора 3. новембра 1888. године, краљ је захтевао да седнице одбора буду тајне и да се о његовом раду одбора ништа не износи у јавност. Члановима одбора била је загарантована слобода говора. Без обзира на захтев

⁶⁶² АС, лични фонд Јована Авакумовића (даље: ЈА), бр. 8; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 373–374; С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888...*, 235.

⁶⁶³ АС, ПО, к. 82, д. 15.

⁶⁶⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 375.

појединих чланова да се изврши допуна и измена појединих чланова Устава из 1869. године одлучено је да се приступи доношењу потпуно новог Устава. За израду Нацрта устава изабран је ужи Уставотворни одбор, који је бројао 12 чланова и три секретара. У одбор су поред тројице потпредседника ушли следећи чланови: Радивоје Милојковић, Стојан Бошковић, Јован Авакумовић, Милан Кујунџић, Марко Стојановић, Михаило Павловић, Пера Велимировић, Риста Поповић и Михаило Кр. Ђорђевић. За секретаре одбора су изабрани: Живан Живановић, Живојин Симић и Милован Миловановић.⁶⁶⁵

У вези са избором за Велику народну скупштину председник владе Никола Христић је 8. новембра 1888. године послао распис свим окружним начелницима са упутствима „која се тичу радње тих власти, и задаћи њиховој за време избора у цели, да се они правилно изврше“. Наложено им је да воде рачуна о слободи избора, тј. да „избор народних посланика буде потпуни израз слободно изражене народне воље“. Посебно је интересантна чињеница да један полицијско-бирокуратски чиновник наређује начелницима да се не мешају у изборе „избегавајући све оно, што би носило карактер утицања на овакав или онакав исход избора.“⁶⁶⁶ Локалне напредњачке власти су се упркос наредби председника владе мешале у изборе у намери да избегну изборни пораз.⁶⁶⁷ Избори за Велику народну скупштину спроведени су по изборном закону из 1870. године, према коме је бирачко право имао сваки српски грађанин старији од 21 године који је плаћао 15 динара годишњег пореза. У срезовима су избори били посредни, тј. прво су се бирали повереници који су касније бирали посланике, а у окружним варошима посланици су се бирали непосредно. Као доказ да је неко стварно платио порез „могло је послужити и уверење пореског надзорника“. У пракси се дешавало да поједини

⁶⁶⁵ Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 283; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 376.

⁶⁶⁶ АС, ПО, к. 117, д. 58; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 82–83.

⁶⁶⁷ Никола Крстић наводи да је „на неким местима дошло и до боја између бирача и да је било сукоба са влашћу. Пала је и крв на неким местима. /.../ Чује се да су нека четири среска начелника страдала због тога што су се плели у изборе повереника за Велику скупштину.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 48–49).

бирачи у својој општини нису плаћали пун износ годишњег пореза од 15 динара, али су на имања „која су се налазила у другим општинама, плаћали и више од 15 динара непосредне порезе“. У таквој ситуацији да би могли бити уписани у бирачки списак своје општине, морали су да имају уверење о плаћеном порезу у другим општинама које им је издавао порески надзорник.⁶⁶⁸

Уочи избора Либерална странка је одржала партијски збор у Крагујевцу 11. новембра 1888. године. За председника збора је изабран Тодор Туцаковић из Крагујевца, а за секретаре Живан Живановић, секретар Уставотворног одбора, Миливоје Влајић, професор из Ниша и Гаса Николајевић, судија из Крагујевца. Посебну пажњу учесници скупа посветили су промени Устава и учешћу странке на предстојећим изборима за Велику народну скупштину. „Општи збор Народно-либералне странке има поверења, да ће они чланови народно-либералне странке, који буду позвани да непосредно суделују у промени уставној, показати сваколику готовост и заузетост, да се обезбеди успех овом великом задатку.“ Председник странке Јован Ристић је у свом говору истакао да „Уставу који се сада спрема, може бити суђено, да траје и дуже и да буде меродаван и за нас и за нашу децу, и наше деце децу. Свака странка, која буде тежила да у њега унесе своја једностранна начела, огрешила би се о садашњи и о будући нараштај; шта више, могла би се огрешити о своје партијске интересе. /.../ Ми морамо у Устав унети вечна начела истине и правде, сигурности, реда и слободе, који се никада не мењају.“ Збор је донео одлуку да Либерална странка учествује на изборима и позвао бираче „да на тим изборима – чија је слобода ујемчена Прокламацијом његовог Величанства краља – употребе своје грађанско право у потпуној снази, и да свима законитим средствима осигурају успех својим повереницима и кандидатима.“ На крају је изабран одбор странке са седиштем у Београду, који је имао задатак да руководи предстојећим изборима за Велику народну скупштину.⁶⁶⁹ У одбор су

⁶⁶⁸ Живојин Ристић, *Изборни закони Србије*, Београд 1935, 44; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 82.

⁶⁶⁹ АСАНУ, бр. 14606. Рад општег збора Народно либералне странке држаног у Крагујевцу 30. октобра/11. новембра 1888. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 378–379.

ушли изабрани чланови странке из Београда и повереници из свих крајева земље.⁶⁷⁰

У више срезова приликом избора повереника дошло је до великих нереда који су веома лако могли да се претворе у праве буне. Милан Пироћанац наводи да су се у Прокупљу „један либерал и један радикал посвађали и из револвера убили“ и да је због тога вођа либерала Јован Ристић прекинуо односе са радикалима.⁶⁷¹ На злоупотребе власти жалили су се бирачи и у више општина лесковачког среза. У име сељака брестовачке општине лесковачког среза Стојиљко Станковић и Ђорђе Ћирић жалили су се начелнику нишког округа на изборне неправилности у општини Брестовац. У жалби се наводи да су кметови сами изабрали поверенике „а када бирачи нису пристали на то“, председник општине је распустио збор уз претњу да ће их похапсити уколико се мирно не разиђу својим кућама. Слична ситуација збила се и у општини Турековац када су сељаци одбили да потврде поверенике које су изабрали сесоски кметови Бирачи су упутили телеграм краљу Милану у коме су га замолили да образује специјалну комисију која би испитала нерегуларности у вези са изборима у турековачкој општини. У телеграму се наводи да је срески начелник Стефановић распустио

⁶⁷⁰ За чланове одбора из Београда изабрани су: Јован Ристић, Радивоје Милојковић, Јован Ђ. Авакумовић, Алимпије Васиљевић, Стојан Бошковић, Владислав Вујовић, Крста Станковић, Петар Татић, Јован Бошковић, Јован Крсмановић, Спасоје Стефановић, Петар Јовановић, Марко Марковић, Димитрије Милојковић и Триша Ђорђевић. Из сваког округа изабрана су по два повереника за овај одбор странке. Александарски одбор представљали су Милосав Радивојевић и Мича Хаџи Пешић, београдски Анта Нешић и Милован Дамњановић, ваљевски Манојло Паневић и Јован Гађевица, врањски Томо Јовановић и Деспот Баџевић, јагодински Ђока Петровић и Милета Деспотовић, крајински Мијаило Петровић и Димитрије Матић, крагујевачки Тодор Туцаковић и Милан Николић, крушевачки Симо Симић и Петар Катић, пожаревачки Александар Николајевић и Стојан Рибарац, пиротски Добра Стојановић и Миша Мијаловић, смедеревски Тома Дрманић и Михаило Матић, ћупријски Живојин Величковић и Добросав Петковић, чачански Петар Николић и Сретен Гадровић, нишки Свет. Тутуновић и М. К. Беговић, топлички Димитрије Станојевић и Светислав Мановић, руднички Панас Миленковић и Милић Ђорђевић, књажевачки Риста Милојковић и Алекса Сибиновић, црноречки Ђока Генчић и Петар Јовановић, шабачки Алекса Бајић и Сава Илић, ужички Илија Јокановић и Лека Секулић и подрински Велизар Кундовић и Јосиф Бајамовић. (АСАНУ, бр. 14606).

⁶⁷¹ М. Пироћанац, *Дневник...*, 450.

збор и да су жандари по његовом наређењу тукли бираче који су одбили да се разиђу, те је тиме „власт најдрскије погазила не само закон, већ и твоју владарску реч“. Телеграм је потписало 72 житеља општине Турековац међу којима се посебно истицао Трајко Стоиљковић из села Винарца. Окружни начелник у Нишу је у извештају министру унутрашњих дела Николи Христићу за неред у турековачкој општини оптужио бившег радикалног посланика Трајка Стоиљковића који није хтео да прихвати резултате избора „па је почео одвраћати људе од гласања и подбадати их на жалбу“. Даље се у извештају наводи да никаквих неправилности није било током гласања и да је од 594 гласача гласало њих 205.⁶⁷² Бирачима црногласачке општине власотиначког среза председник није дозволио да гласају, већ је сам изабрао поверенике „необазирајући се на краљеву реч“. У име житеља ове општине Јоргаћ Најдановић и Данило Пејић су упутили жалбу окружном начелнику у Нишу од кога су захтевали да председника општине најоштрије казни. Ништа боља ситуација није била ни у Лесковцу када је срески начелник изабрао поверенике који нису „већином изабрани“. У нередима који су уследили било је и повређених грађана.⁶⁷³ До изборних неправилности дошло је и у масуричком срезу врањског округа. Председник житорађске општине масуричког среза није објавио дан избора повереника за село Прекодолац, већ је пријавио себе и друге одборнике за изабране поверенике. У име мештана општине Цеп, Тодор Радовановић, Вукашин Крстић и Стеван Милићевић су упутили жалбу министру Христићу у којој су навели да је у овој општини погажена изборна воља грађана и да су изабрани повереници добили једва два или три гласа.⁶⁷⁴ На јавном збору Либералне и Радикалне странке у Врању одржаном 25. новембра 1888. године полиција је забранила страначким првацима да прочитају краљеву прокламацију од 26. октобра којом се народ позивао „слободно на

⁶⁷² АС, Министарство унутрашњих дела за 1888. год, Полицијско одељење, (даље: МУД-П, 1888), XXI-173; *Српске новине*, бр. 248, 12/24. новембар 1888. године; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 85–86.

⁶⁷³ АС, МУД-П, 1888, XXI-173; *Српске новине*, бр. 250, 15/27. новембар 1888. године.

⁶⁷⁴ АС, МУД-П, 1888, XXI-184.

биралиште“.⁶⁷⁵ Најкритичнија ситуација је била у чачанском округу „упркос томе што је уочи избора“ министарство унутрашњих дела као појачање начелству упутило још двадесет жандара. У више изборних општина драгачевског среза је дошло до нереда. У општини Гуча избори нису ни одржани, јер је председник општине због нереда распустио збор. Сукоби између народа и власти избили су и у општинама Вирово и Горачић, такође у драгачевском срезу. Мештани општине Вирово упутили су молбу краљу Милану да их узме у заштиту од „незапамћеног насиља полицијских органа и наметнутих народу кметова“. Познати радикалски посланик из Пухова Ранко Тајсић је у писму окружном начелнику у Чачку навео да су у „општини Вировској /.../ жандарми чуда починили. Растерали свет од кућа, једног сељака ранили из пушке, кућу поседнули са стражом својом, тукли свет и још недела починили“. Окружни начелник у Чачку С. Ј. Шурдиловић је оптужио опозиционе прваке у округу да су одговорни за избијање нереда због подстицања сељака на побуну против власти. Да би добио поуздане податке о свим дешавањима у овом округу Христић је послао у Драгачево државног саветника Косту Јовановића да утврди да ли је било изборних неправилности и да ли су среске власти одговорне за избијање нереда. По обиласку драгачевских општина Јовановићу је било јасно да су извештаји окружног начелника Шурдиловића о великим нередима, пљачкању општинских каса били лажни. Пошто су добили извештај изасланика Јовановића председник владе и краљ су одлучили да пониште изборе и закажу нове.⁶⁷⁶

Нереда је било и у колубарском срезу београдског округа. У колубарском срезу бирачи су се жалили „да председници општински намерно одлажу дан избора до последњег тренутка,

⁶⁷⁵ Страначки прваци Радикалне и Либералне странке у Врању су 13/25. новембра 1888. године одржали збор на коме су кандидовали своје прваке за посланике Велике народне скупштине. Том приликом су либерали истакли кандидатуру Томе Јовановића и Томе Злајинца, а радикали Ристе Христића и Зафира Михајловића. Председник збора либерал Тома Јовановић је упутио жалбу краљу Милану у којој је навео да је локална власт забранила читање прокламације и да је тиме погазила његову реч „којом се ујемчава слобода избора“. (АС, МУД-П, 1888, XXI-173)

⁶⁷⁶ АС, МУД-П, 1888, XXI-173; *Српске новине*, бр. 249, 13/25. новембар 1888. године; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 84.

како бирачима не би остало ни мало времена за жалбу против неправилности.“ У боговађској општини колубарског среза бирачи су се жалили да је кмет општине изабрао поверенике без знања председника општинског суда, који је касније те изборе поништио. Међутим, у званичном извештају министру унутрашњих дела начелник колубарског среза је тврдио да је неколико људи предвођених Николом Јовичићем из Пепељевца упало у зграду општине и да су том приликом „са голим ножевима принудили персонал општински да ради како му они диктују, да су отели и уништили списак извршеног избора повереничког/.../ и избор повереника извршили под својом управом и да су судницу општинску опколили и држе је у опсади а списак повереника изабраних под својом управом донели и предали среској власти.“ Мештани ариљске општине су се жалили да је председник општине одбио да образује бирачки одбор и да је „из револвера почео пуцати на мирне грађане“. Окружни начелник у Ужицу Драгутин Стаменковић је под изговором да је утајио порез за време савезне владе ухапсио бившег председника ариљске општине Арсенија Лазаревића. До хапшења је дошло и у добрињској општини у пожешком срезу када је због нереда полиција ухапсила неколико лица. „Полиција среза пожешког непрестано затвара прве људе, што су ишли на позив кмета судници, да бирају поверенике.“ У кораћичкој општини у београдском округу председник Општинског суда није објавио дан избора повереника, већ је „по свом ћефу“ изабрао своје људе за поверенике. У име житеља општине Јанићије Кузмић се обратио писмом Јовану Ристићу захтевајући да употреби свој ауторитет код надлежних органа власти како би се поништио незаконити избор повереника. У влашанској општини истог округа срески начелник Хаџи Поповић је заједно „са своја два пандура и једним жандармом наоружаним растурио збор општине влашанске, који је био сазван за бирање повереника.“⁶⁷⁷

Очигледно је да су избори били нерегуларни и да влада Николе Христића није била способна да спроведе слободне изборе. У таквој ситуацији да би остао доследан прокламацији којом је била загарантована слобода избора, краљ Милан је одлучио да

⁶⁷⁷ АС, МУД-П, 1888, XXI-173; *Српске новине*, бр. 248, 12/24. новембар 1888. године; бр. 250, 15/27. новембар; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 85–86.

поништи изборе и да закаже нове за 16. децембар 1888. године, док је дан сазива Велике народне скупштине померен на 23. децембар.⁶⁷⁸ За надгледање нових избора краљ је образовао специјалне комисије, тзв. краљевске надзорне комисије, које су биле састављене од три члана – свака партија је делегирала по једног. На седници Уставотворног одбора од 28. новембра страначки прваци су поднели краљу „листе комесара, који ће представљати партије“. Председник владе Никола Христић је 29. новембра издао упутство за њихов рад, у којем су комисије имале задатак да провере бирачке спискове, тј. „да се увере да ли су општинске власти ставиле и на углед изложиле спискове лица /.../ која су навршила 21. годину живота, а уз то плаћају годишње непосредне порезе 15 динара, а нису иначе законом лишена права бирача“, као и да ли су локалне власти благовремено обавестили бираче о дану и месту избора повереника. Чланови комисије су пратили читав изборни процес „од почетка до краја“ и сваког дана подносили извештај министру унутрашњих дела о томе да ли су избори у одређеној општини обављени у складу са законом или не.⁶⁷⁹

Присуство комисија имало је велики утицај на то да се изборни процес одвија у складу са законом. У извештају члана комисије Либералне странке за моравички срез ужичког округа се наводи да су у свим општинама моравичког среза „избори повереника извршени у највећем реду и миру“. У селу Међуреч у општини Ивањица 16. децембра 1888. године одржани су избори за посланике моравичког среза. На изборима је учествовало 26 кандидата, од којих су за народне посланике овог среза изабрани: свештеник Арсеније Прокопијевић из Ивањице који је освојио 171 глас, Пера Стевановић трговац из Шума 170, Самчо Савић земљорадник из Свештице 168, Михаило Вуковић, трговац из Равне Горе 160, Јеремија Кушић, трговац из Свештице 145, Вуле Јојић, трговац из Ивањице 138, Станиша Јовановић из Шареника 115 и Игњат Дамњановић, земљорадник са 114 освојених гласова. Кандидат напредњака, председник

⁶⁷⁸ *Српске новине*, бр. 252, 17/29. новембар 1888. године; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 87; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 377–378; М. Трифуновић, *нав. дело*, 183.

⁶⁷⁹ *Српске новине*, бр. 253, 18/30. новембар 1888. године; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 87.

косовичке општине је освојио 47 гласова, док је бивши председник општине Ивањица, Васо Петровић такође напредњак освојио један глас.⁶⁸⁰ Резултати избора су показали да се народ већином гласова изјаснио за радикале.⁶⁸¹

Нацрт устава израдио је ужи Уставотворни одбор од 5. новембра до 6. децембра 1888. године.⁶⁸² На седницама одбора велика расправа се водила о томе да ли Народно представништво треба да буде састављено од једног или два дома. Радикали су били против увођења дводомног система „правећи од тога питање и за пристанак на сами Устав.“ У прилог једнодомне Народне скупштине генерал Сава Грујић је рекао да „социјалне прилике које су у Србији /.../ не допуштају да се дводомни систем утврди.“ Вођа напредњака Милутин Гарашанин је био за један дом, сматрајући „да у нашем друштву нема основице за добро организовани горњи дом“, јер би по њему „ако би владалац именовао чланове горњег дома, тај би дом био играчка у рукама сваке партије која је на влади. Ако би се чланови Горњег дома бирали, изборно тело могло би се саставити једино по цензусу, и такав систем не јемчи за добре последице.“ Његово мишљење су делили и истакнути либерали Јован Авакумовић и Стојан Рибарац „али под условом да се осигура улазак интелигенције у народно представништво.“

Један број чланова Уставотворног одбора, претежно напредњака, или њима блиских, као што су Стојан Бошковић, Милан Кујунџић Абердар и Михаило Павловић се изјаснио за увођење дводомног народног представништва. Бошковић је навео „да је горњи дом потребан ради чувања Устава и ради одмерености у раду.“ Краљ Милан се такође изјаснио за један дом, истичући „да у души народној живи убеђење, да Србији не требају два дома. Одсудно је за један дом, у коме ће бити сами посланици народом изабрани.“ Сматрао је да би интелигенцији требало омогућити

⁶⁸⁰ АСАНУ, ЈР, V/2, бр. 3.

⁶⁸¹ Велика народна скупштина је била састављена од 457 радикала, 94 либерала, 40 посланика „без партијске боје“ и само 4 напредњака. (С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 88)

⁶⁸² С. Стојичић, *Уставни развитак Србије 1869–1888. године...*, 236.

улазак у Скупштину, на тај начин што би се „народ по негде на-
терао да бира једног или два човека који су свршили школе.“ Јо-
ван Ристић се залагао за један дом састављен од посланика које
је народ изабрао „али је потребно да се у њега унесе што више
елемената умерености и спреме за хладан рад.“ Предлагао је ком-
промисно решење, тј. две категорије посланика: једну би чинили
посланици изабрани од народа, а другу „они који представљају
науку и искуство. Ови последњи били би они исти елементи,
који обично улазе у горњи дом.“ Ристић је захтевао да квалифи-
ковани посланици поред факултетске дипломе не буду млађи од
40 година. Против овог предлога су се изјаснили радикали Сава
Грујић и Пера Велимировић, истичући да „не треба непрестано
зазирати од народа и тражити начина да се он устави и ограничи.“
Ристићев предлог да „половина народног представништва буде
састављена“ од квалификованих посланика није наишао на одо-
бравање краља Милана, који је сматрао да његов предлог „иде
сувише далеко. Довољно је да четвртина посланика има квали-
фикације.“ Радикали су у начелу подржали предлог краља Ми-
лана под условом да се сви посланици бирају на непосредним
изборима и да се тачан број квалификованих посланика накнадно
утврди.⁶⁸³ Нови Устав је уместо горњег дома и кнежевих посла-
ника завео квалификоване посланике, који су бирани заједно са
посланицима на непосредним изборима. Тиме су задовољени захтеви
присталица дводомног система о учешћу интелигенције у
законодавној власти.

На седници ужег одбора од 15. новембра 1888. године води-
ла се расправа о томе да ли избори треба да буду посредни или
непосредни. Већина чланова одбора се изјаснила за непосредне
изборе, осим Милана Кујунџића Абердара, који је сматрао да
треба задржати и посредне изборе. Приликом расправе о јавном
или тајном гласању дошло је до извесних разлика у мишљењу
међу члановима уставотворног одбора. Радикалски прваци Риста

⁶⁸³ Владан Ђорђевић, *Горњи дом Србије, Рад Великог уставотворног одбора*, у: Отаџбина, књ. 26, Београд 1890, 275–278; Славенко Терзић, *Општи балкански и европски амбијент Устава из 1888. године. Расправа о дводомном систему и карактерности у политичком животу*, у: Два века српске уставности, Зборник радова, Београд 2010, 263–264.

Поповић и Пера Велимировић изјаснили су се за јавно гласање „али не праве од тога питање“, док је тадашњи вођа радикала Сава Грујић био само за јавно гласање. Краљ Милан се залагао за тајно гласање, истичући да га „треба окружити свима гаранцијама.“ Одбор је донео одлуку да избори буду непосредни, а гласање тајно. Радикали су предлагали да се уведе опште право гласа, тј. да сви пунолетни грађани Србије имају право гласа. Међутим, представници Либералне и Напредне странке су се изјаснили за увођење бирачког цензуса од 15 динара непосредног пореза годишње. Усвојен је предлог краља Милана и вође напредњака Милутина Гарашанина да кворум буде апсолутна већина посланика. Чланови одбора су одбили захтев радикала да министарска одговорност траје 20 година и усвојили рок од четири године „како би новоизабрана Скупштина имала право да поведе реч о делима министара за време истекле периоде.“ Краљ је имао право да продужи важност старог буџета само за четири месеца „преко рачунске године.“⁶⁸⁴

На другој седници ширег Уставотворног одбора 6. децембра 1888. године вођена је расправа о Нацрту устава ужег Уставотворног одбора. Чланови одбора су без веће расправе усвојили прва четири члана, док је дискусију покренуо чл. 5, који се односио на административну поделу земље. Већина чланова одбора изјаснила се за две административне јединице (округе и срезове), док се један број чланова (као што су Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Коста Таушановић и Данило Анђелковић) залагао само за срезове. У прилог подели земље на срезове, Данило Анђелковић наводи да су „све Народне скупштине од 1874. године тражиле непрекидно да се упрости земаљска администрација, што би се сасвим излишна окружна начелства укинула.“ Ранко Тајсић се такође изјаснио за укидање округа, истичући да „окружна начелства нису потребна“ народу и да ће он „више користи имати ако се земља подели само на срезове и општине.“ Вођа радикала Сава Грујић је бранио чл. 5, тј. поделу земље на округе, срезове и општине. Краљ Милан је подржао поделу на округе, тврдећи да народ нема никаквог удела у „општинским и среским пословима,

⁶⁸⁴ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије*, књ. 26..., 279–283; Ј. Продановић, *Уставни развјат и уставне борбе у Србији...*, 284–285.

и да можда због тога имамо овакав а не бољи састав Народних скупштина. Да бисмо имали боље Народне скупштине, треба да имамо окружне или жупаниске Скупштине.“ По њему срезови ни у економском погледу не могу парирати окрузима. „Док срезови не могу установити никакву озбиљну економску школу, дотле је жупанија (округ) потпуно моћна да овакву школу подигне и развија.“⁶⁸⁵

Такође, жучну расправу међу члановима Уставотворног одбора подстакао је и изборни систем, „рачунајући ту право гласа, начин гласања и поделу мандата“, који је представљао суштину новог Устава и „политичког поретка који се стварао на основу Устава.“ Ужи одбор је прихватио предлог Јована Ристића да се посланици бирају по систему сразмерног представништва. Усвојен је тзв. Херов систем⁶⁸⁶ који је предвиђао да се у свакој изборној јединици посланици бирају по кандидатским листама и да бирачи гласају за целу листу кандидата. Бирачи нису гласали по већинском систему, тј. по именима појединих кандидата, већ за бирачку листу на којој су били истакнути кандидати одређене политичке партије. На сваких 4.500 пореских глава долазио је по један посланик, док је вишак од 3.000 пореских глава омогућавао истом округу право на још једног посланика.⁶⁸⁷ Члан Одбора Данило Анђелковић је

⁶⁸⁵ АС, Хартије Милована Миловановића, Белешке о другом састанку одбора (24. новембра/6. децембра 1888. године; В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије*, књ. 26..., 444, 445, 459; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 286.

⁶⁸⁶ Расподела посланичких мандата према Херовом систему вршила се тако што се укупан број гласача делио са бројем посланика које је бирао одређени изборни округ, чиме се добијао тзв. изборни количник, који је представљао број гласова које је требало да листа освоји да би добила један посланички мандат. Затим се број освојених гласова одређене листе делио са изборним количником и добијао тачан број посланика које је освојила одређена партија. Ако би после тога остало нераспоређених мандата „они су се додељивали редом, листама које имају остатке гласова најближе количнику“ (Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 2008, 153; Милован Ђ. Миловановић, *Државно право. Белешке са предавања на Великој школи*, у: *Државно право и друге уставноправне студије*, прир. Ратко Марковић, Београд 1997, 173.

⁶⁸⁷ Миливоје Поповић, *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд 1939, 113; О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 153.

предложио да се на сваких 3.000 пореских глава бира по један посланик, јер се „по предложеној сразмери смањује број посланика.“ Његов предлог није наишао на разумевање осталих чланова. Варош Београд је бирао четири посланика, Ниш и Крагујевац по два, док су по једног посланика бирале следеће варошице: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Ћуприја, Чачак, Ужице и Шабац. На инсистирање краља Милана усвојена је одредба да сеоске општине у које спадају село Добрње у ужичком округу и село Таково у рудничком округу засебно бирају по једног посланика.⁶⁸⁸ Упркос противљењу радикалских чланова одбора усвојен је пропорционални изборни систем.⁶⁸⁹ Коста Таушановић је навео да нови изборни систем онемогућује већини бирача да гласају „због саме физичке немогућности да дођу на биралиште“ и предложио да треба задржати срез као изборну јединицу. Гига Гершић се није противио да се мањини обезбеди улазак у Скупштину, али је навео да не би требало „од силне бриге за осигуравање мањини права да и она буде праведно заступљена у Скупштини, заборавити на главни услов за правилну уставност, а то је солидна већина у Скупштини, без које ће се владе сваки час мењати.“ У одбрани пропорционалних избора, Ристић је истакао да они не представљају опасност за већину, јер „већина остаје увек већина, али и мањина долази до свога права. /.../ Већина има власт, мањина нека буде контрола.“ Ристић се позивао на пример Данске у којој се пропорционални систем и у пракси добро показао. По њему пропорционални систем је био замена за Горњи дом, тј. „дошао је као дело компромиса између присталица једног дома и присталица два дома.“ За предложени изборни систем изјаснио се и краљ Милан, истичући да је највећа мана парламентарног система у Европи што интелигенцији

⁶⁸⁸ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије. Рад Великог уставотног одбора*, у: *Отаџбина*, књ. 28, Београд 1891, 113–114; М. Поповић, *нав. дело*, 113.

⁶⁸⁹ Недостатак пропорционалног изборног система састоји се у томе да посланици не представљају грађане већ политичке партије, тј. њихове лидере. Овај систем оставља могућност да се помоћу једног истакнутог представника странке усвоји листа од 8 до 10 кандидата „сасвим непознатих које народ, да није тога истакнутог кандидата, не би сигурно бирао.“ (Ж. Ристић, *нав. дело*, 112)

оногоућује да буде заступљена у парламенту. По њему, требало је избећи могућност да већина терорише мањину, јер „што је данас већина, то може бити сутра мањина. Што је данас популарно не може до века остати популарно, по самим законима трошења.“ Говорећи о Уставу из 1869. године, краљ је нагласио да су се народне скупштине више занимале за општинске и среске послове, него за државне и зато нису биле у стању да обављају законодавну власт онако како треба. „Круна је до сада имала посла са Скупштинама састављеним од самих среских величина, од све самих среских политичара. Капацитети и први људи у овој земљи нису могли да уђу у Скупштину“.⁶⁹⁰ Радикали су били принуђени да прихвате систем сразмерног представништва, али су тражили да се у Устав унесе само начело, а да се све појединости изборног система накнадно разраде у оквиру новог изборног Закона. Очигледно је да су радикали у замену за једнодомно представништво морали пристати на пропорционални изборни систем и на тзв. квалификоване посланике, који су представљали интелигенцију у Скупштини.⁶⁹¹

Представници Радикалне стране у Уставотворном одбору су заступали енглески образац парламентарне владе у којем је важно место заузимао већински изборни систем. Гига Гершић је истицао да парламентарни систем треба да обезбеди солидну већину, а не да заштити мањину. Секретар Уставног одбора Милован Миловановић је навео да су коалициона министарства „прави апсурдум у парламентарној влади, која су одмах од почетка осуђена на пасивно држање а завршавају се обично еклатантним расцепима.“⁶⁹² Ипак, Миловановић је доста учинио за усвајање пропорционалног изборног система у новом Уставу. Слободан Јовановић наводи да у „уставном одбору он је вероватно једини знао тај изборни систем у свима танчинима.“ За разлику од старог изборног система, по коме је сваки срез бирао по једног посланика простим пребројавањем гласова, пропорционални систем са бирачким листама и

⁶⁹⁰ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије*, књ. 28..., 424–426, 429, 445; М. Поповић, *нав. дело*, 114–115, 117–119.

⁶⁹¹ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 87.

⁶⁹² М. Миловановић, *О парламентарној влади*, у: *Државно право и друге уставноправне студије...*, 205; О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 86.

изборним количником је био компликованији и захтевао „читав низ рачунских радњи“. Као истакнути правни стручњак Радикалне странке, Миловановић је објашњавао предложени изборни систем члановима Уставног одбора „као учитељ ђацима“. Његова сколоност ка компромису у великој мери је допринела усвајању пропорционалног изборног система „по коме су из изборне утакмице изилазиле задовољне и већина и мањина.“⁶⁹³

Пре изјашњавања о Нацрту устава у ширем уставном одбору, радикали су захтевали измену појединих тачака, позивајући се на обећање краља Милана да ће им дозволити да се изјасне о оним питањима Уставног нацрта у којима су их прегласали чланови Либералне и Напредне странке. Коста Таушановић је на седници Уставног одбора од 20. децембра изнео неколико примедби на предложени Нацрт устава: „Ове се примедбе тичу таквих питања за која у овоме збору не могосмо добити већину, а према интенцији Његовог Величанства у нашем раду је искључена мајоризација, већ све што радимо мора да носи печат узајамног договорања и заједничких уступака“. Радикали су били против поделе земље на 10 округа, истичући „да би ово питање требало оставити редовном законодавству да га оно реши.“ Такође су захтевали да се одредбе о пропорционалном изборном систему не уносе у Устав, да се бирачки цензус укине или смањи и да се укине смртна казна за политичке кривице. Сразмерно представништво „које се има у живот увести није још довољно опробано, те да је стога веома неподесно да тај начин улази у саме уставне одредбе, које се тешко мењају, већ да се то остави редовном законодавству и даљем компромису.“⁶⁹⁴ Напредњаци су се изјаснили против предложених измена, док су либерали на последњој седници Уставног одбора 21. децембра постигли договор са радикалима. Споразум је садржао следеће измене: да се уместо 10 округа земља подели на 15, а да се број срезова накнадно утврди посебним законом, да се укине смртна казна за политичке кривице, осим за поку-

⁶⁹³ С. Јовановић, *Милован Миловановић*, у: *Српски књижевни гласник*, књ. LI, Београд 1937, 110; Војислав Грол, *Правна мисао Милована Миловановића*, Београд 1989, 81.

⁶⁹⁴ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије, Рад Великог уставотворног одбора*, у: *Отаџбина*, књ. 30, Београд 1892, 560–561.

шај атентата на краља или на чланове његове породице, да бирачки цензус остане 15 динара непосредног пореза, а да задругари добију активно бирачко право независно од висине пореза који плаћају, да се пропорционални изборни систем задржи, али да се „на предлог просте већине гласова једне Народне скупштине изборна система после шест година може подврћи уставној ревизији.“

Пошто је споразум постигнут, краљ Милан је на истој седници 21. децембра одржао говор, у коме је изнео свој непоколебљив став да Велика народна скупштина без икаквих измена мора да усвоји нови Устав. „Ја не само да не дам вама да споразумно дело кварите; него треба да знате, да овај нацрт Устава не дам да га ма у чему измени ни сама Велика народна скупштина. Ово је дело споразума, и оно као дело споразума мора и живот добити.“ Следећу седницу заказао је за 22. децембар 1888. године, на којој је требало потписати текст Уставног нацрта. Пошто је Нацрт устава прочитао секретар одбора, приступило се потписивању, које су једино одбили чланови одбора из редова Радикалне странке : Димитрије Катић и Ранко Тајсић.⁶⁹⁵

Велика народна скупштина састала се 23. децембра 1888. године у Београду. Велики део посла на усвајању новог Устава имала је да обави београдска група радикала која је показала више склоности ка компромису од својих партијских другова из унутрашњости.⁶⁹⁶ Председник владе Никола Христић је читањем краљевог указа, 30. децембра отворио први редовни састанак Велике народне скупштине. Следећим указом, краљ је издао наређење влади да упути Предлог устава Скупштини „те да она реши да ли га усваја у целини.“ Основан је и скупштински одбор од 54 члана за претрес Нацрта устава. На састанку посланичког клуба Радикалне странке од 24. децембра већина посланика била је мишљења да би требало за председника изабрати Димитрија Катића, али су се томе успротивили Сава Грујић и Коста Таушановић који су изјавили да „се Катић не допада краљу. /.../

⁶⁹⁵ Исто, књ. 31, 84–85, 89, 97–98; М. Поповић, *Порекло и постанак Устава из 1888. године...*, 139–141; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 385–386.

⁶⁹⁶ С. Стојичић, *Уставни развратак Србије 1869–1888. године...*, 249.

Грујић је говорио да ће краљ распустити Скупштину ако Катића изабере за председника, или клуба, или Скупштине.⁶⁹⁷ У таквој ситуацији за председника одбора изабран је радикал Јоца Ж. Јовановић, а за известиоце радикал Стојан М. Протић и либерал Стојан Д. Рибарац. Приликом подношења извештаја Скупштини одбор за претрес Предлога устава се поделио на већину и мањину. Одборска већина од 42 члана гласала је да се нови Устав усвоји без икаквих измена, тј. „онако како је уставним одбором израђен и владом поднесен.“ Одборска мањина је истакла да нови Устав „неоспорно има преимућство у поређењу са Уставом старим, али је он ипак пун недостатака који ће знатно кочити правилан развитак нашег државног живота.“⁶⁹⁸ Радикалима који су се противили захтеву краља Милана да се Устав усвоји „од корица до корица“ подршку су пружили и студенти. У прогласу упућеном радикалском посланичком клубу студенти су тражили од Радикалне странке да „остане чврста и доследна начелу свога програма, да га брани оном љубављу и одважношћу са којом га је и досад бранила – нарочито за последњих десет година“. Предлог новог Устава писали су студенти 25. децембра 1888. године и притом истакли следеће: „овакав како га је донео уставотворни одбор изгледа нам да би био неподесан за наш друштвени живот, изгледа нам да би пристанак ваш ако би га било на њега косио са радикалним програмом, косио би се са досадашњим радом Радикалне партије.“⁶⁹⁹ У извештају мањине истакнуто је да предлог новог Устава не гарантује министарску одговорност, тј. да није довољно „упростио и олакшао поступак за оптуживање министара“, да не садржи одредбе о народној привреди и да је задржао установу Државног савета „чије су се дужности могле пренети на Народну

⁶⁹⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 453; Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 216.

⁶⁹⁸ М. Поповић, *Порекло и постанак Устава из 1888. године...*, 144–145; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 388–389; Ивана Крстић, *нав. дело*, 13.

⁶⁹⁹ АС, ПО, к. 100, бр. 58; Д. Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић...*, 216; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића...*, 342; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 92.

скупштину, поједина министарства и друге власти.“⁷⁰⁰ Извештај мањине потписала је група радикалских посланика из унутрашњости која је остала доследна старом радикалном програму из 1881. и Уставном нацрту странке из 1883. године.⁷⁰¹

Велика народна скупштина је на другом редовном заседању од 2. јануара 1889. године огромном већином гласова усвојила нови Устав. За Устав је гласало 498 посланика, против је било 75, уздржаних три, док 15 посланика нису присуствовали седници.⁷⁰² Краљ Милан је на трећем редовном заседању ове Скупштине 3. јануара 1889. године потврдио нови Устав. Тако је ступио на снагу један од најслободоумнијих устава, који је Србија примила „из руку једног конзервативног кабинета на чијем се челу налазио Никола Христић.“ Свој потпис на Устав Христић је „третирао као личну жртву престолу“. Министре, који су поднели Предлог устава Великој народној скупштини, краљ Милан је искористио као посреднике између круне и Скупштине.⁷⁰³

Устав из 1888. године увео је парламентарну владавину у Србији и пружио чвршће гаранције за политичка права и слободе грађана.⁷⁰⁴ Иако Устав уобичајено почиње нормирањем уставних права и слобода грађана, мишљења смо да је важније најпре видети која је права добила Народна скупштина и како је регулисан њен однос према владару односно Влади. Устав је прописао Обичну и Велику народну скупштину, која је била два пута већа

⁷⁰⁰ С. Јовановић, *Велика народна скупштина. Студија о уставнотворној власти*, Београд 1900, 54.

⁷⁰¹ Извештај одборске мањине потписали су следећи посланици: Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Јован Јеличић, Пера Максимовић, Никола Николић, Божа Вучковић, Милија Ристић, Арса Прокопијевић, Јаков Милосављевић и Милија Миловановић. (Ј. Продановић, *Уставни развратак и уставне борбе у Србији...*, 303)

⁷⁰² Види: *Стенографске белешке Велике народне скупштине 1888*, 87–108; С. Рајић, *Влада Николе Христића...*, 93–94; Миливоје Поповић, *Порекло и постанак Устава из 1888. године...*, 152; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 389; Д. Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић...*, 218–219.

⁷⁰³ *Владе Србије...*, 157.

⁷⁰⁴ В. Грол, *нав. дело*, 80.

од Обичне и сазивала се само у одређеним ситуацијама.⁷⁰⁵ Народну скупштину су чинили посланици, изабрани непосредним и тајним гласањем (чл. 78). Бирачко право је имао сваки српски грађанин који је навршио 21 годину живота и плаћао 15 динара непосредног пореза годишње (чл. 85). Дакле, број посланика, који је бирао одређени округ зависио је од укупног броја пореских глава, а не од броја бирача у њему.⁷⁰⁶ За народног посланика је могао бити изабран сваки српски грађанин који је навршио 30 година живота, уживао сва грађанска и политичка права и плаћао најмање 30 динара непосредног пореза годишње (чл. 96). Државни чиновници, ако би били изабрани за народне посланике и прихватили мандат, губили би чиновнички положај. Чиновничке положаје заједно са посланичким мандатом задржавали су следећи чиновници: изабрани министри, чланови Државног савета, дипломатски представници и генерални конзули, представници и чланови виших и првостепених судова, професори Велике школе, стручних и средњих школа, инжињери и лекари у државној служби, пензионери и чиновници на располагању (чл. 99).

Нови Устав је укинуо владине посланике, а уместо њих је увео тзв. квалификоване посланике, тј. посланике са факултетском дипломом, који су бирани по окрузима заједно са обичним посланицима (чл. 100). Народни посланици су сами бирали председништво Скупштине, што је била новина у односу на Устав из 1869. године, а чинили су га: председник, два потпредседника и седам секретара. За време избора председништва, Скупштином је председавао најстарији народни посланик.⁷⁰⁷ У погледу законодавне власти краљ и Скупштина су постали равноправни чињеници. По Уставу из 1869. године право законодавне иницијативе припадало је краљу, који је у „одсуству Скупштине“ издавао

⁷⁰⁵ Велика народна скупштина се сазивала у следећим околностима: када се решавало о престолу, избору намесника, изменама и допунама у Уставу, смањивању или размени неког дела државне територије и када краљ „нађе за потребно да саслуша Велику народну скупштину.“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 115, 132)

⁷⁰⁶ М. Миловановић, *Државно право*, у: *Државно право и друге уставноправне студије...*, 170–171.

⁷⁰⁷ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 114–115; Б. Мајданац, *нав. дело*, 59.

привремене законе. По новом Уставу посланици су добили право законодавне иницијативе, укључујући и право постављања питања министрима.⁷⁰⁸ Буџетско право Скупштине регулисано је тако што је Народна скупштина одобравала сваке године државни буџет који је важио само за наредну рачунску годину. Уколико би се десило да Скупштина не изгласа нови буџет, онда је имала право да привремено продужи стари буџет, све док нови не буде изгласан. У случају да је Скупштина распуштена, владар је имао право да продужи буџет, али највише за четири месеца. Влада је била дужна да уз буџет поднесе и завршни рачун за прошлу рачунску годину. Тиме је Скупштина вршила надзор над извршењем буџета, што по Уставу из 1869. године није постојало. Поред кривичне уведена је и политичка одговорност министара „као обележје парламентарне владавине.“ Министри су истовремено могли бити и народни посланици, што је био знак успостављања одговорности министара пред Скупштином. Дакле, нови Устав је створио две значајне установе на којима се заснивала министарска одговорност: установу премапотписа и могућност спајања „министарског положаја са чланством у парламенту“.⁷⁰⁹ Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже ministre: „за издају земље и владаоца, за повреду Устава и уставних права српских грађана, за примање мита, за оштећење државе из користољубља и за повреду закона у случајевима, које буде одредио нарочити Закон о министарској одговорности“ (чл. 137). Министарска одговорност је застаревала за четири године од тренутка учињеног дела. Без пристанка Народне скупштине, краљ није могао да помилује осуђеног министра.⁷¹⁰

Скупштинска контрола извршне власти изражавала се у виду постављања питања министрима и интерпелације на шта су они били у обавези да одговоре у току истог скупштинског сазива. По речима Милована Миловановића „контролу своју врше

⁷⁰⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 347.

⁷⁰⁹ М. Поповић, *Борба за парламентарни режим*, Београд 1939, 66–67; М. Свирчевић, *нав. дело*, 216; С. Јовановић, *Политичке и правне расправе...*, 35.

⁷¹⁰ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 122–123.

народни представници, управљујући на владу разне интерпелације о њезиној спољној или унутрашњој политици, а поверење своје или неповерење већине народног представништва изјављује гласањем којим се усвајају или одбијају разни владини предлози и којима се повољно или неповољно примају њезини одговори на учињене јој интерпелације.⁷¹¹ Уколико министар не би одговорио на поднету интерпелацију и тиме оправдао свој рад пред скупштинском већином, ова је могла да му изјави неповерење. Поред интерпелације, Скупштина је могла против министра да употреби „јаче средство – одрицање буџета. Остављена без средстава за рад, Влада не би имала куд него да одступи.“⁷¹²

Краљ је државни поглавар, који представља земљу у иностранству, објављује рат, закључује уговоре о савезу, примирју и миру и саопштава их Народној скупштини „уколико и кад интереси и сигурност земље то допуштају“. Он је и врховни заповедник војске. У погледу законодавства, краљ проглашава и потписује законе. „Никакав закон не може важити докле га краљ не прогласи.“ Краљ поставља и разрешава ministre, који за свој рад одговарају њему и Народној скупштини. Остављено му је право сазивања, одлагања и распуштања Скупштине „али под Уставом предвиђеним условима и роковима.“ Краљев акт о распуштању Народне скупштине морао је да садржи и „наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народне скупштине најдаље за три месеца од дана распуста.“⁷¹³

По одредбама новог Устава о искључивом буџетском праву Скупштине, о њеној контроли извршне власти „и о узимању министара из круга народних посланика“, могло се закључити да је Устав из 1888. године створио услове за увођење парламентарне владе у Србији, која ће бити на власти све док ужива поверење

⁷¹¹ М. Милованић, *Наша уставна реформа*, у: *Државно право и друге уставноправне студије...*, 262.

⁷¹² Марко Павловић, *Народна скупштина у Уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, у: *Два века српске уставности...*, 108–109.

⁷¹³ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 111–112; М. Свирчевић, *нав. дело*, 215; М. Поповић, *Борба за парламентарни режим...*, 66–67; Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд 1999, 308.

скупштинеке већине. По томе се он битно разликовао од Устава из 1869. године, који је владару остављао могућност избора министара и „ограничавао Скупштину на чисто законодавне послове.“⁷¹⁴ „Историјски значај Устава од 1888. године, састоји се у томе што с тим Уставом настаје Влада скупштинске већине“, истакао је Слободан Јовановић. По њему „на Уставу од 1888. године одмах се познаје да га је правила једна странка, која се развила у борби с полицијом, и која је, тада још у опозицији, била пуна неповерења према управној власти уопште. /.../ Скупштини је дата законодавна иницијатива и њено буџетско право потпуно развијено. Али Влада није ограничена Скупштином само у области законодавства, већ је и њена чисто управна радња стављена под скупштински надзор. Први пут тада Скупштини су, неоспорним начином, обезбеђена права питања и интерпелације, анкете и истраге.“⁷¹⁵

⁷¹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2..., 348.

⁷¹⁵ С. Јовановић, *Наше уставно питање у XIX веку*, у: *Српски књижевни гласник*, књ. XIV, Београд 1905, 589–590.

ПАРЛАМЕНТАРНА ВЛАДАВИНА И ЊЕНО КРАТКО ТРАЈАЊЕ (1889–1894)

Политичке странке и прва парламентарна искуства након доношења новог Устава (1889–1892)

Након доношења Устава из 1888. године, краљ Милан је 23. јануара 1889. године сазвао ужи Уставотворни одбор коме је у складу са „прелазним наређењима“ новог Устава⁷¹⁶ поверио израду привременог Изборног закона. Ради проучавања изборних закона европских земаља, који су били слични изборним принципима усвојеним у новом Уставу, у Грчку су упућени професори Јован Таја и Андра Ђорђевић, а у Данску, Француску и Белгију професори Живан Живановић и Милован Ђ. Миловановић.⁷¹⁷ Одбор је захтевао од министарства спољних послова да му преко свог посланика у Лондону „прибави потребна обавештења“ о Изборном закону у Енглеској. Изасланици су имали задатак да се упознају и са другим детаљима у вези са изборима, као на пример, са пропорционалним изборним системом у Данској, са искуством гласања помоћу куглица у Грчкој, затим са обрасцима кутија у другим земљама, куглицама, картама и бирачким листама и мноштвом других детаља „који би дали јасан појам о самом обрту бирачких

⁷¹⁶ Члан 203 Устава из 1888. године предвиђао је доношење привременог изборног закона „који би се применио на изборе народних посланика за први ванредни сазив Народне скупштине.“ Избори за ванредни сазив Народне скупштине су заказани за 26. септембар, док се Скупштина имала састати 13. октобра 1889. године. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 132)

⁷¹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2..., 394.

операција.⁷¹⁸ Први извештај поднет је већ за непуних месец дана, у коме су Миловановић и Живановић закључили да је тајно гласање које је усвојио нови Устав већа гаранција за слободне изборе него јавно, да избори по кандидатским листама „дају народно представништво далеко способније за чување општих државних интереса“ и да се пропорционалним изборним системом који је усвојио Устав из 1888. године „добија далеко тачнији израз праве воље и правих осећаја народних“ него већинским системом.⁷¹⁹

У жеку припрема за доношење привременог Изборног закона, председник Либералне странке Јован Ристић је 7. фебруара 1889. године у име Главног одбора упутио проглас члановима странке. Објашњавајући политичку ситуацију у земљи након доношења Устава, Ристић је истакао да нови Устав „по својој слободоумности /.../ даје нашој отаџбини облик потпуно уставне државе са довољно разрађеним представничким системом./.../ Нарочито данас, под новим Уставом, народ ће имати управу какву сам буде заслужио; он неће имати права ни на кога да се жали, ако узмора што трпети, јер ће сам бити ковач своје среће.“ Ристић се залагао за одређене измене у програму и у организацији странке, с тим што би суштина програмских начела странке остала иста. „И од сада ће остати на застави народно-либералне странке записана девиза: изнутра слобода с радом; споља народна политика.“ У погледу организације, препоручио је члановима странке да приступе уписивању нових чланова и образовању пододбора по варошима, срезовима и општинама. „Где не би било могуће саставити Одбор у свакој општини, ту нека срески одбори обухвате све општине у свој круг, али је неизоставно нужно, да у свакој општини, па и у сваком селу, одбор има својих повереника.“ Привремена организација странке остала би на снази до одржавања Главног партијског скупа када би

⁷¹⁸ АС, Хартије Милована Миловановића, Акт председника одбора Јована Ристића од 25. јануара 1889. године – Јовану Ђаји, Андри Ђорђевићу, Миловану Миловановићу и Живану Живановићу: упутства за проучавање усвојеног изборног реда и технике изборних операција у иностраним земљама; С. Терзић, *нав. дело*, 268.

⁷¹⁹ АС, Хартије Милована Миловановића, Извештај одбору изасланика М. Миловановића и Живана Живановића, који су проучавали изборне законе и уредбе, као и изборну практику у Француској, Белгији и Данској.

се донели нови статuti о организацији странке.⁷²⁰ На основу тога, Главни одбор је на партијском скупу одржаном у Београду 17. марта саставио нови програм Либералне странке. Програм странке о унутрашњој политици предвиђао је одбрану свих слободоумних начела „за потпуно ујемчавање личних права грађана и народних слобода уопште“, наводећи опширно сва грађанска права и слободе које је Устав прогласио, затим окружну, среску и општинску самоуправу „на широкој основи“, унапређење главних привредних грана: земљорадње, сточарства, виноградарства, рударства, заната, индустрије и трговине, уређење санитетске службе, јер без „народног здравља нема здравог подмлатка, нема народног напретка, нема народне будућности“, сређивање државних финансија, одбрану економске независности земље, праведнија расподела пореза. У спољној политици, програм је предвиђао најпре царински, а затим и политички савез балканских држава. На збору је одлучено да се закаже Општи збор странке, који би усвојио нови програм.⁷²¹

После абдикације краља Милана 6. марта 1889. године⁷²² спровођење парламентаризма у дело припало је либералном Намесништву, које су чинили генерали Коста Протић, Јован Белимарковић и вођа либерала Јован Ристић.⁷²³ У складу са парламентарним начелом владе скупштинске већине и односом снага између политичких странака, Намесништво је мандат за састав нове владе поверило Радикалној странци. Нову владу образовао је Сава Грујић, 7. марта 1889. године, који је постао председник владе и министар иностраних дела, министар унутрашњих дела био је Коста Таушановић, министар правде Глиша Гершић, министар финансија Михаило Вујић, министар просвете и црквених дела Светозар Милосављевић, министар војни Димитрије Ђурић, министар грађевина

⁷²⁰ АСАНУ, ЈР, VIII/6, бр. 253, Члановима Народне либералне странке, 26. јануар/7. фебруар 1889. године; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 215.

⁷²¹ *Српска независност*, бр. 29, 11/23. март 1889. године; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 243–249; *Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године...*, 171–181. Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 216.

⁷²² О абдикацији краља Милана види: Г. Јакшић, *нав. дело*, 162–205.

⁷²³ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1892–1894). Проблеми и посебности политичког развојка*, у: *Београдски историјски гласник*, бр. 1, Београд 2010, 141.

Пера Велимировић и министар народне привреде Стеван Поповић. Друга влада Саве Грујића имала је задатак да постепено уведе у политички живот нови Устав доношењем органских закона, водећи притом рачуна о поступку који је детаљно прописао сам Устав.⁷²⁴ Неколико дана по формирању, 10. марта 1889. године, бивши краљ Милан је затражио од Намесништва да помилује Николу Пашића: „Данас и као отац и као Србин, а далеко и од помисли да се мешам посредно или непосредно у управу земаљских послова служим се правом Уставом свакоме датом (члан 26) и обраћам Вам се са молбом да издате Господо Краљевски Намесници амнестију Николи Пашићу. Нека би се његов глас придружио гласу целе земље: Живео краљ Александар I“. Већ сутрадан, 11. марта 1889. године, издат је указ о помиловању Николе Пашића.⁷²⁵

Ужи Уставотворни одбор израдио је Нацрт привременог Изборног закона, који је потом поднео на решење Државном савету. Посебан одбор Државног савета проучио је поднети предлог и додао му нови члан 3, који је предвиђао да се „за време од 23. септембра па закључно до 29. септембра, не може никаква власт позвати бираче појединих општина на какве друге скупове или какав заједнички рад или кулук, или на војничке смотре и упражњења, осим случаја преке опасности. У општинама, у којима из било ког узрока не буде извршен избор 26. септембра, ово вреди и за даље, од 30 септембра па до 4. октобра закључно. Ако су бирачи раније били куд год сазвани и искупљени, мораће се распустити најдаље 4. октобра увече.“ Имајући у виду да је рок за израду привременог Изборног закона био 13. мај 1889. године, а да нова административна подела земље није била завршена, ужи Уставотворни одбор је за потребе избора образовао 15 изборних округа. Тако је топлички округ као изборни округ изостављен, док су окрузи нишки, врањски и пиротски остали као изборни окрузи, али су им одузети одређени срезови и придодати другим окрузима.⁷²⁶

⁷²⁴ *Владе Србије...*, 162–163.

⁷²⁵ Аца Станојевић, *Никола Пашић као изгнаник*, у: *Споменица Николе П. Пашића 1845–1925*, Београд 1926, 31; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 499–500.

⁷²⁶ Овим нацртом били су предвиђени следећи изборни окрузи: **Шабачки** са

Либерали Јован Авакумовић и Стојан Рибарац су критиковали предложени распоред изборних округа јер је у супротности с Уставом, и њиме се „практично не може потпуно да изведе нов изборни систем.“ Сматрали су да је приликом уређења изборних округа бирачима требало омогућити да се упознају са кандидатама појединих кандидатских листа „а то би могло бити у оним местима и окрузима, који су по географским и другим приликама један другом блиски“. Предлагали су да се Млавски и Хољски срез врате Пожаревачком изборном округу због велике удаљености Ћуприје, јер „многи сељани из среза млавског морају пролазити чак кроз срез моравски, па да могу отићи у Ћуприју“. Због исте ситуације предлагали су да се Рађевски и Азбуковачки срез изузму из Ваљевског и врате Шабачком изборном округу.⁷²⁷ Авакумовић и Рибарац су оптужили радикале да су при изради овог Предлога закона намеравали да ублаже принцип сразмерног представништва и уведу већински изборни систем за који су се залагали. „Ту се више гледало на то, да они крајеви, у којима је незнатан, слаб елемент, на који се данашња влада може ослонити, да дакле ти крајеви партијским груписањем с другима или не буду никако заступљени у Народну скупштину, или ако би и били заступљени, да их не буде у оноликом броју колико би могло бити да је подела и уређење изборних округа баз партијских обзира.“⁷²⁸

срезом јадранским и варошицом Лозницом округа подринског, **Ваљевски** са срезом азбуковачким и рађевским округа подринског, **Ужички**, **Чачански** са рудничким, **Крагујевачки** без Лепеничког среза, а са срезом беличким и варошицом Јагодином округа јагодинског, **Београдски**, **Смедеревски** са срезом лепеничким округа крагујевачког, **Ћупријски** са срезовима млавским и омољским округа пожаревачког, **Пожаревачки** без Млавског и Омољског среза, **Краински** са срезом зајечарским и варошицом Зајечаром округа црногорског, **Књажевачки** са срезом бољевачким округа црногорског и срезом бањским округа алексиначког, **Пиротски** са срезом власотиначким округа нишког и срезом масурничким округа врањског, **Нишки** без среза власотиначког, а са срезом алексиначким и варошицом Алексинцом округа алексиначког, **Врањски** са Топличким, а без среза масурничког округа врањског и **Крушевачки** са срезом темнићским округа јагодинском и срезом моравским округа алексиначког. (И. Крстић, *нав. дело*, 41)

⁷²⁷ *Српска независност*, бр. 40, 6/18. априла 1889. године.

⁷²⁸ *Српска независност*, бр. 41, 9/21. априла 1889. године.

На предлог свог одбора Државни савет је усвојио одређене измене у предлогу привременог Изборног закона. Предлог либерала Јована Авакумовића и Стојана Рибарца о враћању Млавског и Хомољског среза Пожаревачком округу, Азбуковачког и Рађевског Шабачком, Државни савет није прихватио, али је извршио одређене измене у расподели срезова у оквиру појединих изборних округа, тако што је поједине округе разбио на срезове и додао их другим окрузима. Пошто је добио потврду од краљевских намесника, привремени Изборни закон ступио је на снагу 8. маја 1889. године. Овај Закон важио је само за изборе од 26. септембра 1889. године.⁷²⁹ Одмах по доласку на власт радикали су отпочели са постављањем својих чланова у свим сферама државног живота. Због јачине Радикалне странке било је тешко успоставити равнотежу између Намесништва, с једне, и Скупштине, с друге стране. Влада скупштинске већине коју је успоставио Устав из 1888. године „постала је главни носилац свих послова у земљи после марта 1889. године.“ Радикали су тежили ка томе да што више ограниче улогу представника круне у власти, док је Намесништво чинило све да онемогући већинску владу, тј. владу најјаче странке.⁷³⁰ Имајући све ово у виду, не треба занемарити улогу Намесништва, јер упркос томе што је признало власт Радикалне странке као најјаче политичке партије, оно је активно учество-

⁷²⁹ Члан 4 привременом изборног закона предвидео је следеће изборне округе: **Шабачки** са срезом јадранским округа подринског, **Ваљевски** са срезом азбуковачким и рађевским округа подринског, **Ужички**, **Чачански** са Рудничким, **Крагујевачки** без Лепеничког среза, а са срезом беличким округа јагодинског, **Београдски**, **Смедеревски** са срезом лепеничким округа крагујевачког, **Ђупријски** са срезовима млавским и омољским округа пожаревачког, **Пожаревачки** без Млавског и Омољског среза, **Крајински** са срезом зајечарским округа црноречког, **Књажевачки** са срезом бољевачким округа црноречког и срезом бањским округа алексиначког, **Пиротски** са срезом власотиначким округа нишког, **Нишки** без срезова власотиначког и лесковачког, а са срезом алексиначким округа алексиначког и срезом прокупачким округа топличког, **Врањски** са срезом јабланичким округа топличког и срезом лесковачким округа нишког и **Крушевачким** са срезом темнићским округа јагодинског, срезом моравским округа алексиначког и срезом косаничким округа топличког. (*Српске новине*, бр. 94, 29. априла/11. маја 1889. године; И. Крстић, *нав. дело*, 41, 43)

⁷³⁰ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 142.

вало у формирању владе „дајући тако парламентарном систему дуалистички карактер.“⁷³¹ По Уставу овлашћења Намесништва су била велика, нарочито у области законодавне и извршне власти. Намесници су као вршиоци краљевске власти имали право да постављају све чиновнике. „Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва“ (чл. 45). Уместо краља, имали су искључиво право потврђивања и проглашавања закона, јер „никакв Закон не може важити докле га краљ не прогласи“ (чл. 43). Међутим, у пракси Намесништво није успело да се избори за своја уставна права.⁷³²

Прваци Либералне странке замерали су Ристићу не само то што је веома лако препустио радикалима власт, већ и да није нашао за сходно да се после абдикације краља Милана посаветује са виђенијим представницима Либералне странке о новонасталој политичкој ситуацији. Незадовољство се још више појачало од оног тренутка када су Ристић и Јован Белимарковић после неколико дана од краљеве абдикације поднели оставку на чланство у странци⁷³³, а на збору странке 17. марта 1889. године у Београду, за новог председника либерала изабран је Јован Ђ. Авакумовић: „На том збору изабран сам за вођу странке, а Главни одбор бирао ме доцније и за свог председника.“⁷³⁴ Живан Живановић, одани пријатељ Јована Ристића, наводи да Јован Авакумовић није крио своју намеру о преузимању странке, јер је неколико дана након партијског скупа у Београду, на збору странке у Паланци, 12. марта 1889. године изјавио: „да је збор Народне либералне странке 5. марта поверио мени вођење Народне либералне странке. Ја сам /.../ примио у своје руке нашу сјајну и прослављену заставу, као назначени председник Главног одбора.“⁷³⁵ Главни збор

⁷³¹ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 93.

⁷³² *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)...*, 111; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 142.

⁷³³ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 216.

⁷³⁴ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 243.

⁷³⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ.

странке одржан је у Београду 11. јуна 1889. године, а отворио га је потпредседник Главног одбора Јован Авакумовић, који је том приликом изјавио да је за „све данашње тековине Краљевине Србије“ највише заслужна Либерална странка, јер је „привредила више но икоја друга странка“. Затим је позвао окупљене чланове странке да изаберу председника, јер је он само привремени председник и усвоје нови програм странке. На збору је било присутно око 2.000 делегата из свих крајева земље. Збор је усвојио програм странке, а за новог председника Главног одбора изабрао Јована Авакумовића.⁷³⁶ У својим *Мемоарима* Авакумовић је тврдио да је „одмах приступио организовању странке у Србији и Београду. А после сам радио на даље шта је требало о припремама за избор народних посланика и друго. И о једном и о другом слао сам препоруке одборима странке у Србији. По тим препорукама странка се брзо организовала.“, а за време предизборних активности „упућивао сам чланове одбора и странке из Београда. А ја лично, ишао сам на окружне зборове београдски, смедеревски, шабачки, крагујевачки, нишки и врањски.“⁷³⁷

Поред либерала и представници Напредне и Радикалне странке су током маја 1889. године одржали своје партијске скупове. Председник Напредне странке Милутин Гарашанин је заједно са једном групом првака странке из Београда одлучио да закаже Главни страначки скуп за 13. мај 1889. године да би се на њему усвојио нови програм и правила за организацију странке. Напредњаци су на седници Главног одбора од 14. априла основали три одбора, чији је задатак био да израде програм и правила странке, које би усвојио Главни скуп странке у Београду. Председник странке Милутин Гарашанин је на седници Главног одбора од 21. априла изложио предлог о организацији странке.⁷³⁸

3, Београд 1924, 21.

⁷³⁶ *Српска независност*, бр. 61, 1/13. јун; бр. 62, 3/15. јун и бр. 63, 6/18. јун 1889. године.

⁷³⁷ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 251.

⁷³⁸ АС, МГ-1234. Записници са седнице Главног одбора Напредне странке о избору нових чланова Главног одбора и о решавању других проблема странке (од 2/14 до 12/24. априла 1889. године); Д. Јанковић, *Рађање парламентарне*

Страначки повереници из свих крајева земље слали су извештаје Главном одбору странке у којима су га обавештавали о броју делегата које је слао сваки округ на партијски скуп напредњака у Београду. „Главни одбор сматра за дужност да своје поверенике и преко њих и све своје чланове упозна са досадашњим резултатом; и да места, која би могла према осталим већи број чланова послати, покрене на јачу заузимљивост, а и да их успокоји да не само напредњака има, већ да ће њихов први главни збор бити најимпозантнији од свију до сад држаних зборовна наших противника.“ Тако је, на пример из Алексиначког округа на партијски скуп дошло седам изасланика, из Београдског 30, Ваљевског 50, Јагодинског 35, Крагујевачког 147, Нишког 13, Пожаревачког 107, Подринског 24, Рудничког 15, Смедеревског 120, Тупријског 56, Ужичког 42, Чачанског 100, Шабачког 30, Крушевачког 22.⁷³⁹ Главни одбор Напредне странке је на седници од 28. априла/10. маја 1889. године за секретара одбора изабрао Радоја Радојловића, који је био задужен за издавање улазница члановима странке за Главни скуп у Београду.⁷⁴⁰

Главни скуп Напредне странке одржан је 26. маја 1889. године у Београду. На њему је учествовало преко 2.000 напредњака.⁷⁴¹ На збор су дошли како изгледа само храбрији напредњаци, који су по свему судећи били најжешћи противници радикала. У намери да покаже својим политичким противницима да Напредна странка још постоји и да није сасвим пропала, Гарашанин је отварајући

демократије..., 301.

⁷³⁹ АС, МГ-1236. Материјал о збору Напредне странке који ће се одржати 14/26. маја 1889. године.

⁷⁴⁰ АС, МГ-1238.

⁷⁴¹ У свом *Дневнику* Никола Крстић је забележио да се велики број чланова Напредне странке пријавио да учествује на Главном скупу странке и да је „раздато преко 2200 билета (улазница).“ Уочи скупа „могли су се видети по вароши многи странци, махом људи имућни, лепо и чисто одевени – праве газде. Из Шапца дођоше на засебној лађи, коју ради тога најмише./.../Гарашанин је говорио, веле, лепо и дуго. Скуп је држан у башти краљеве пиваре. До те баште зграда је Министарства финансија усред парка. /.../При свршетку беседе Гарашанинове, из парка почну летети на скуп каменице. Тим се почну немири.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4...,82)

Главни скуп странке изјавио: „Браћо напредњаци, вас има, и ви на позив свога Главнога одбора дођосте нам у броју, који нас не зачуђава, јер смо знали и да вас има, и да вас много има; дођосте у броју, који не зачуђава ни противнике наше, јер су и они знали да вас има, и да вас много има, јер нису могли маћи се а да се не очешу о вас, него које је зачудила смелост ваша, да сте смели да се покажете, па не само да се покажете, него и да дођете у престоницу Краљевине Србије, да на очиглед Србији и Европи покажете да је лаж: да напредњака нема више.“⁷⁴² Страначки прваци су на Главном партијском збору донели нови Програм и Статут странке. Програм странке из 1889. године се суштински није разликовао од првог програма Напредне странке из 1881. године, али је садржао седам тачака од којих су по садржини трећа и четврта биле најзначајније. У уводном делу Програма истакнуте су заслуге странке за напредак државе и „грађански напредак српски“. Као главне своје заслуге напредњаци су истицали: проглашење краљевине, укидање страних капитулација, успостављање железничких веза, уређење трговинских и конзуларних односа са Турском, заштиту српског становништва у крајевима где је оно угрожено, поштовање међународних обавеза, успостављање и одржавање пријатељских односа са свим државама без угрожавања самосталности и „државне индивидуалности Србије“. У раду за грађански напредак истакнуто је доношење Закона о штампи, о судској независности, о праву зборова и удруживања, о обавезној настави, о обавезној служби у стајаћој војсци и низ других закона. Четврта тачка Програма је садржала следеће захтеве: „да се уставност истинска развија за све и свакога, да Закон и ред постану светиња у земљи, да се сузбија насиље и озго и оздо, да се родољубље српско оличава у стварноме раду, да у српском државном животу извојује победу знање и поштење, да се истинита просвета креће упоредо с просветом напредних народа и да се сузбија полутанство и да се привредно стање Срба унапређује и да се Србија приближава економској независности својој.“ У погледу спољне политике истакнути су захтеви: да се српском народу поштује самосталност и право на остваривање праведних

⁷⁴² Видело, бр. 57, 14/26. мај 1889. године.

аспирација и да „у погледу Балканског полуострва за Напредну странку вреди и даље начело: исток источним народима.“

Напредњаци су осим програма на збору 26. маја донели и нови Статут странке. Основа статута су била правила странке из 1881. године, с тим што су била прилагођена одредбама Устава из 1888. године. Статут странке из 1889. године је био далеко разрађенији и детаљнији. Нови статут је осим месних предвидео среске и окружне одборе које су бирали одговарајући зборови, а осим Годишњег партијског збора, предвидео је и Велики партијски збор, који је сазивала већина свих одбора у земљи. Статут је одредио састав и дужности како зборовом тако и одбора. Месни, срески и окружни зборови су се састајали на позив својих одбора. Тако су се, на пример, окружни зборови сазивали пред изборе за Народну и Окружну скупштину, да би утврдили листу кандидата за свој округ, док је Главни партијски одбор у споразуму с надлежним окружним одбором кандидовао носиоца листе и квалификоване кандидате за посланике Народне скупштине. Нови статут је пријем нових чланова у странку решио тако што је сваком страначком одбору, почев од месног па до главног, омогућио упис нових чланова. Партијска чланарина није била одређена по једном члану, већ је окружним одборима остављена могућност да је сами или преко месних и среских одбора „прибирују и наплаћују распоређене улоге међу члановима странкиним, колико по одобреном партијском буџету и учињеном распореду на годишњем збору долази на округ.“⁷⁴³ Занимљиво је да Статут није предвидео никакве санкције против чланова странке који су се недолучно понашали или кршили партијску дисциплину. После усвајања Програма и Статута Напредне странке дошло је до нереди у којима су учесници збора нападнути каменицама у башти Велике пиваре. „Чим су се напредњаци на зборно место окупили и рад почели, примећена је нека нагомиланост дечурлије и др. сумњивих људи, прво око суседних плотова, а после и по суседним улицама. Чуле су се неке звиждаљке и кроз гране је пролетео по који камен,

⁷⁴³ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године...*, 183–185, 204–208; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 303–304.

намењен збору и његовим учесницима.⁷⁴⁴ Када је збор завршен „као на какву команду, као киша полетеше каменице из парка финансијског.“⁷⁴⁵ Напад камењем је поновљен нешто касније на стотинак напредњака, који су заједно са Гарашанином остали на ручку у Великој пивари. Потом је маса напала напредњаке који су спас нашли у унутрашњости пиваре. На лицу места се ускоро појавио управник вароши, а нешто касније је дошао и министар унутрашњих дела Коста Таушановић. Пошто их је Таушановић уверио да им се ништа неће догодити и да слободно напусте зграду пиваре, напредњаци су приликом напуштања пиваре уз пратњу полиције поново били нападнути. У једном тренутку опалио је револвер и оборио једног од нападача. Том приликом неко из разбеснеле масе је узвикнуо: „Уби га Гарашанин!“ Гарашанин је једва успео да спаси живу главу и да се склони у министарство унутрашњих дела.⁷⁴⁶ Милан Пироћанац у својим *Белешкама* наводи да су по вароши биле „испрелепљиване плакате да је ђак погинуо од убилачке руке Гарашанина и полиција је те плакате оставила на миру.“ Пошто је добио информацију од једног ученика који се звао Младен да се спрема напад и на његову кућу, Пироћанац је упутио писмо министру унутрашњих дела Кости Таушановићу у којем га је замолио да његову породицу узме у заштиту. „Ђак који ће вам донети ово писманце казаће вам како је чуо да се неки спремају да нападају вечерас на моју кућу. Били сте хтели бити љубазни да имате на уму ову доставу.“⁷⁴⁷ Страхујући за безбедност своје породице, Милутин Гарашанин је 27. маја упутио писмо намеснику Јовану Ристићу у којем га је обавестио да се спрема напад на његову кућу „пред којом једнако стоји гомила без довољно полицијске снаге на улици. /.../ То је све, што учинити могу за своју одбрану, а за остало уздам се у заштиту, коју ми власт може дати за моју породицу.“ Истог дана министар војни Димитрије Ђурић је обавестио Јована Ристића да су Гара-

⁷⁴⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 35.

⁷⁴⁵ *Видело*, бр. 59, 21. мај/2. јун 1889. године.

⁷⁴⁶ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1990, 124–125.

⁷⁴⁷ М. Пироћанац, *Белешке...*, 475.

шанин и његова породица склоњени на сигурно место у граду „и да се тамо сада налазе.“⁷⁴⁸

Немири су настављени и 27. маја, али у мањој мери него претходног дана. Према званичним подацима у уличним немирима је повређено 11 напредњака, 20 жандарма, међу којима је био и један официр и четири изгредника. За радикале немири у престоници су били спонтани покрет народних маса против напредњака, који су били одговорни за велика страдања и патње радикала. Напредњаци су представљали ове немире као унапред припремљене од радикалске полиције и оптуживали су највише управника вароши Глишу Ђорђевића и министра унутрашњих дела Косту Таушановића.⁷⁴⁹ „У најгорим данима реакционарства у Србији овакве бруке није било, каквом управник г. Глиша из дана у дан покрива радикалног министра полиције, а преко њега и радикалну владу.“⁷⁵⁰ Радикали су одговорност за изгреде у престоници сваљивали на управника вароши Глишу Ђорђевића. Коста Таушановић је тврдио да је одмах по доласку на власт предлагао Намесништву да смени Ђорђевића, али да Намесништво није „тада пристало ни на једног од његових кандидата. /.../ Управитељ вароши Београда носи $\frac{3}{4}$ одговорности за догађаје тих дана. Нарочито 15. мај је сав његов, јер није извршио ни наредбе, које сам му ја непосредно издао, а још мање да је по својој иницијативи ишта предузео, што би спречило сукоб тог дана.“ Дан после немира у престоници, Таушановић је предложио Намесништву да за новог управника вароши постави Тасу Миленковића, али „намесници не дадоше свој пристанак да се он постави за сталног управитеља, нити да врши привремено дужност његову.“⁷⁵¹ Таса Миленковић у свом *Дневнику* наводи да је Коста Таушановић на седници владе од 28. маја 1889. године на којој су присуствовали и намесници предложио да се смени управник Ђорђевић „кога је у првом реду означавао као одговорног за проливену крв“, али

⁷⁴⁸ Бранко Петровић, *Јован Ристић. Биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912, 103–104.

⁷⁴⁹ М. Трифуновић, *нав. дело*, 199.

⁷⁵⁰ *Видело*, бр. 61, 28. мај/9. јун 1889. године.

⁷⁵¹ Б. Петровић, *нав. дело*, 106–107.

његов предлог није усвојен. Поред Миленковића за новог управника вароши, Таушановић је предложио: Стојана Протића, Ђоку Радовановића, Пају Михајловића, Вељу Тодоровића, Светозара Арсенивића, Мијајла Јовановића и Симу Павловића. По речима самог Миленковића, намесник Ристић „није хтео ни једнога примити. Нити је дозволио, да се Глиша са управничке дужности смени.“⁷⁵² После месец дана од мајских нереда у Београду, Напредна странка је у свом листу *Виделу* објавила: да привремено обуставља свој политички рад, да обуставља издавање страначког листа и да „неће улазити у кандидовање, ни у изборе за општинско часништво.“ Од јуна 1889. године напредњаци се у јавности нису појављивали као политичка странка, а прекид у раду трајао је све до 13. јула 1890. године када је Главни одбор одлучио да Напредна странка настави са својим радом.⁷⁵³

Привремени одбор Народне радикалне странке је 19. априла 1889. године донео одлуку да се главни скуп странке одржи у Нишу 9. јуна 1889. године, чији би главни циљ био да се донесу нови статuti, тј. да се доврши започета организација странке, која је била растурена у време Тимочке буне.⁷⁵⁴ Будући да су многи месни одбори престали да раде после Тимочке буне наметала се потреба да се изврши реорганизација странке, да се оснажи њен рад на локалном нивоу и да се „учврсти вођство странке на челу са Пашићем.“⁷⁵⁵ У свом говору на Нишкој главној скупштини, Пашић је истакао значај доношења новог Устава, који је у Србији заиста увео „нову еру.“ По њему заслуга што је Србија дошла до новог Устава „који ујемчава Србији парламентарну владавину, припада Радикалној странци, и она је тиме завршила једну периоду свога живота, истина трудног али славног, - периоду борбе противу турског система управе, и својим успехом постигла је:

⁷⁵² Т. Миленковић, *Дневник*, књ. 1..., 283.

⁷⁵³ *Видело*, бр. 66, 11/23. јун 1889. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 37–38;

⁷⁵⁴ *Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године...*, 194.

⁷⁵⁵ Милош Марсенић, *Политички живот у Нишу у време последњих Обреновића (1878–1903)*, Ниш, 2010, 113.

да народ постане законодавац, да народ буде ковач своје среће.⁷⁵⁶ На збору је усвојено пет резолуција: 1) о националној милицији, чији би саставни део била стајаћа војска, 2) о општинској самоуправи, 3) о народном благостању, 4) о увођењу катастра, и 5) да Радикалну странку у свом раду и одлукама репрезентује само Главни одбор. Вођа странке је намеравао да овим резолуцијама јавности покаже да је Радикална странка у потпуности решена да оствари свој програм из 1881. године и да свима стави до знања да ће странка, тј. Главни одбор одлучивати о томе шта ће се радити, а не влада „која је само њен инструмент.“⁷⁵⁷ Према тачној оцени Андреја Шемјакина „обавезно јединство радикалске организације и строга дисциплина њених чланова – то су, после повратка из емиграције, главне Пашићеве девизе у сфери партијске изградње.“⁷⁵⁸

Према организацији из 1889. године Главни одбор је преузео управу странке и више није био у обавези да за своје одлуке стално тражи мишљење чланова месних одбора странке, који су сваке године за време годишњег скупа били у прилици да искажу своје мишљење и изаберу нови Главни одбор странке.⁷⁵⁹ Један анонимни аутор је у свом рукопису, радикалску хијерархију власти представио на следећи начин: „Партијска дисциплина уместо да је од Владе почињала, она се баш на влади свршавала; и, уместо да су Владе као најмудрији партијски људи, њоме управљале, владе су баш биле те, које су најјаче стајале под присмотром и притиском партијске дисциплине. И оне беднице доиста сасвим трпљиво подносиле, да та дисциплина буде у рукама радикалног клуба и главног одбора. Тој дисциплини оне су се безусловно покоравале, и у покорности својој чим је долазило питања, оне су већ знале куда ће: претпостављале су увек, да се са својих места

⁷⁵⁶ *Говор Николе Пашића на Главном збору Радикалне странке у Нишу*, 28. мај/9. јун 1889, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*..., 324; Ђорђе Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Већина говорништва државника*, књ. 1, Београд 2007, 133.

⁷⁵⁷ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба (1845–1926)*, књ. 1..., 502.

⁷⁵⁸ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)*..., 350.

⁷⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића ...*, 110,

повуку онамо, одакле су и дошле. То је – што се код њих и код радикалног клуба зове: одступити парламентарно. /.../ Од свију политичких странака, Радикална странка највише бркће за влашћу. Она је и у најлакшој могућности да до власти дође. Али чим се тој срећи примакне, она још више забркће; и изгуби се, не уме себе да умири и не зна управо да се на власти одржи, већ у свом застрашивању, почне сама себе поткопавати“.⁷⁶⁰ Главни одбор Радикалне странке одлучивао је о отпуштању чиновника из чисто партијских разлога, о чему сведочи либерал Ђорђе Генчић у свом писму намеснику Ристићу од 2. маја 1889. године. Према његовим речима срески начелник је послао извештај, у којем је тражено да се из државне службе отпусте Радован Пантелић и Петар С. Поповић: „Овај последњи је један млад и врло способан чиновник. Њему се у грех уписује то, што је ваљда непоколебљиво стајао уз либерале и што је, приликом последњих избора општинских, као изасланик полицијски опомињао радикалце на ред.“⁷⁶¹ Оштрицу радикалске власти је осетио и управник вароши Београда Глиша Ђорђевић, који је смењен 28. септембра 1889. године због неспособности да обавља „тако деликатне дужности.“⁷⁶² Општински писар у Прибоју Арса М. Грбић жалио се намеснику Ристићу да га је председник општине по налогу власти отпустио и запослио другог писара.⁷⁶³ За кратко време радикалска власт је променила готово све чиновнике у полицијској струци „до последњег писара најнижег ранга.“ Касније су уследила постављења нових чиновника на високе државне положаје у Државни савет, Главну контролу, судску и војну струку. Без обзира на Ристићево упозорење да се мора престати с праксом отпуштања и пензионисања чиновника она нису престајала „ни после више од годину дана од доласка радикала на власт.“⁷⁶⁴ Тако велике промене у полицијској

⁷⁶⁰ АСАНУ, бр. 9795, Где је крај Радикалној странци?; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)...*, 351.

⁷⁶¹ АСАНУ, ЈР, X-2, бр. 85.

⁷⁶² АСАНУ, ЈР, X-8, бр. 258.

⁷⁶³ АСАНУ, ЈР, X-1, бр. 21.

⁷⁶⁴ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развика...*, 143.

служби, Таушановић је правдао „интересима службе“ и потреби да се стане на пут „растројству ауторитета власти. /.../Тај дух растројства и уништавања осећа се и данас јако код полицијског чиновништва, и ја мислим да се мора стукнути та поквареност и оснажити ауторитет власти.“⁷⁶⁵

На скупштинским изборима од 26. септембра 1889. године радикали су освојили 100 мандата од 117 посланичких места.⁷⁶⁶ Ванредна народна скупштина, изабрана на септембарским изборима састала се у Београду 13. октобра 1889. године. За свог председника изабрала је Николу Пашића за кога је гласало 84 од 98 посланика. Либерал Тодор Туцаковић је освојио 12, док су Јован Авакумовић и Риста Поповић освојили по један глас.⁷⁶⁷ Радикали Димитрије Катић и Паја Вуковић изабрани су за потпредседнике Скупштине, док је на предлог председника Скупштине изабрано чак осам секретара: Пера Ђорђевић, Јанко Пурић, Ђура Милијашевић, Добро Ружић, Лука Лазаревић, Љуба Максимовић, Ранко Петровић и Милоје Влајић.⁷⁶⁸

Седнице Народне скупштине сазване по Уставу из 1888. године отворене су Престоном беседом, коју је у име Намесништва прочитао Јован Ристић, 20. октобра 1889. године. У беседи се између осталог истиче да је „краљевско Намесништво сматрало за своју дужност, да својим првим кораком стане на земљиште строго уставно. У то име оно је поверило владу људима о којима се, према расположењу већине народа, држало да су најпозванији да му помогну повести државне послове у духу новог Устава.“ Посебан акценат стављен је на доношење органских закона „који ће нов Устав у живот да уведу. Зато ће вам наша Влада поднети на решење/.../ Изборни закон скупштински, Закон о уређењу округа, срезова и општина, Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о општинама у духу општинске самоуправе, а у вези са

⁷⁶⁵ АСАНУ, ЈР, X-8, бр. 255.

⁷⁶⁶ Ч. Митриновић, М. Брашић, *нав. дело*, 120.

⁷⁶⁷ *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине сазване за 1/13. октобар 1889. године у Београду*, Београд 1890, 16.

⁷⁶⁸ *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 2, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 21.

овим и Закон о општинским кошевима.⁷⁶⁹ Скупштински одбор за адресу већине⁷⁷⁰ саставио је адресу и поднео је Скупштини 27. октобра 1889. године, у којој се одаје захвалност „свима који су допринели да се дође до новог Устава и њиме отпочне срећније доба за српски народ и његову државу. /.../ Народно представништво даје овом приликом израза уздању и жељи својој, да се из тако правилно заснованог почетка развије и утврди стални уставни и парламентарни ред, као најбољи пут, који утврђује слогу између престола и народа, без које не може бити успешног рада за народ и државу.“⁷⁷¹

Прва Ванредна народна скупштина 1889/90. заседала је готово седам месеци, од 13. октобра 1889. до 30. априла 1890. године. У области законодавства прва Грујићева влада је усвојила неколико закона, који су уједно представљали почетак реализације програма Радикалне странке: Закон о пословном реду у Народној скупштини 1889; Закон о општинама 1889; Измене и допуне Закона о непосредном порезу 1889, којима су знатно смањена пореска оптерећења на земљишни посед.⁷⁷² Законом о пословном реду у Народној скупштини знатно је усложњена законодавна процедура, јер осим буџета и финансијских закона, Скупштина без мишљења Државног савета⁷⁷³ није могла претресати ниједан законски

⁷⁶⁹ *Српске новине*, бр. 223, 8/20. октобар 1889. године; *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине сазване за 1/13. октобар 1889. године...*, 20.

⁷⁷⁰ Одбор за адресу већине су чинили: Димитрије Катић, Марко Петровић, свештеник Милан Ђурић, Мих. С. Николић, Ђ. С. Новаковић, Ђ. Милијашевић, Ј. Таја, др. Лаза Илић, Петар Максимовић и Ранко Тајсић. (*Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 1/13. октобар 1889. године...*, 190)

⁷⁷¹ *Српске новине*, бр. 229, 17/29. октобар 1889. године; *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине сазване за 1/13. октобар 1889. године...*, 191–192.

⁷⁷² *Владе Србије...*, 161.

⁷⁷³ Чланом 145 Устава из 1888. године било је предвиђено да Државни савет даје своје мишљење о владиним или посланичким предлозима закона. Без обзира на то што мишљење Државног савета није било обавезујуће ни за Скупштину ни за Владу, оно се саопштавало Народној скупштини пре него што се одређени законски предлог узимао у претрес. Ако Савет у предвиђеном року не поднесе своје мишљење о предлогу закона „Скупштина ће без њега прећи на претрес и на решавање.“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)...*, 124)

предлог. После добијеног мишљења законски предлог се упућивао на разматрање скупштинским одсецима. Скупштина се сваког месеца коцком делила на седам одсека. „Народна ће се Скупштина одмах пошто буду њене седнице отворене, и пре него што приступи икаквом другом послу, поделити коцком у 7 одсека, који ће бити означени бројевима од 1 до 7“ (чл. 19). У одсецима се најпре Предлог закона претресао у начелу, а након тога бирао се посебан одбор за претресање закона у појединостима (чл. 22). По изласку из одбора Скупштина је о сваком предлогу закона водила један начелни претрес и два посебна – тзв. два читања. „При првом читању отвориће се начелна дебата о законском предлогу у целини.“ Уколико би се десило да Скупштина одбаци предлог закона у начелу онда би се он повлачио из скупштинске процедуре (чл. 70). „При другом читању почеће се одмах претрес појединих чланака и о сваком поједином чланку као и о свакој предложеној измени и допуни гласаће се понаособ“. Приликом претресања закона у појединостима посланици су имали право подношења амандмана, тј. предлагати измене и допуне одређеног предлога закона. Након тога се приступало коначном гласању (чл. 71). Овим законом опозиција је добила широка права, јер ниједан претрес предлога закона није могао бити закључен а да сви пријављени посланици нису употребили своје право гласа. „Претрес се може прекинути само кад се исцрпе листа пријављених говорника, или кад Скупштина то реши на захтев двадесет посланика“ (чл. 59). Очигледно је да је овај пословник био изузетно погодан за опструкцију рада парламента. Опозиција је на тај начин могла да одуговлачи усвајање одређеног закона тако што би уочи претреса пријавила све своје посланике за реч.⁷⁷⁴ Поред могућности да учествује у претресу законских предлога, опозиција је добила и право постављања питања и интерпелације. Право интерпелације је било „сасвим одвојено од простих посланичких питања и подигнуто је потпуно на ступањ одлучивања о поверењу и неповерењу Народног представништва према влади у свакој прилици.“⁷⁷⁵

Закон о општинама Ванредна народна скупштина је усвојила 7. децембра 1889. године. Овим законом влада Саве Грујића је намеравала да оствари општинску самоуправу која је била једна од

⁷⁷⁴ АС, НС, ФХХI-Р3/89; *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине сазване за 1/13. октобар 1889. године...*, 240–241, 246–247; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 24–25.

⁷⁷⁵ *Прва година новог Устава у Србији од једног радикалца*, Београд 1890, 113.

главних тачака програма Радикалне странке. Општине су у предлогу закона дефинисане као административне и политичке јединице, које су „у својим општинским унутрашњим пословима самоуправне, а као делови државне целине и вршиоци закона земаљских или законитих наредаба државних власти подлеже општим земаљским законима, и надзору виших самоуправних и државних власти“ (чл. 1). У чл. 2 Предлога закона, општина је морала имати најмање 300 пореских глава, како би могла да покрије целокупне општинске расходе. Из Предлога закона се може закључити да је општински збор био најважнији орган општинске власти, готово као нека врата локалног парламента. Општински збор је бирао и смењивао општинске органе власти: председника, кметове, њихове помоћнике, одборнике и њихове заменике, као и заступнике за окружну скупштину. Збор је затим доносио одлуку о општинском прирезу до 40% од непосредног пореза „а ако захтевани прирез прелази ову стопу, онда ће општински суд решење збора послати окружном одбору, који ће ствар испитати и са својим мишљењем, разложи ма поткрепљеним, предлог ће послати на решење Државном савету.“ На крају, општински збор је решавао и о задужењу општине, о отуђењу и размени непокретних добара, као и свим другим предметима „које му упуту државна власт“ (чл. 12). Рад општинског збора је пуноважан ако је присутна најмање „трећина свих гласача у општини.“ Уколико би се десило да на збор не дође потребан број гласача, онда се у року од 10 дана сазивао нови збор „на ком ће посао свршити они, који буду дошли“ (чл. 13). На збору су се одлуке доносиле апсолутном већином гласова.

Други значајан општински орган власти је био Општински суд. Сагласно чл. 23 Закона, Општински суд је обављао судску, полицијску и управну власт. Као полицијска власт Општински суд је имао следећа овлашћења: старао се о имовинској и личној безбедности грађана, о чистоћи „места и околине“, водио надзор над општинским имањем, бринуо о „добром одржавању мостова, путева, обала река и потока“, водио „надзор о разним мерама којима се трговци служе“, контролисао рад свих дућана у општини, водио рачуна о лицима под старатељством, водио бригу о здрављу људи и животиња у општини итд. Судска власт Општинског суда сведена је на најмању меру. У вези с тим, обављао је судску

власт како у парничним тако и у кривичним спровима, који су због мањег значаја изузети из надлежности редовних државних судова (чл. 36). На крају Општински суд је имао овлашћења да доноси буџет прихода и расхода у договору с Општинским одбором, који је касније подносио на одобрење Окружном одбору. „Општински суд дужан је, у споразуму са општинским одбором, бар на два месеца пре почетка рачунске године, саставити предрачун општинских прихода и расхода (буџет), по коме ће у течају године своје приходе прикупљати и расходе исплаћивати.“ Поступак доношења општинског буџета овим законом је био детаљно регулисан. За све неправилности Закон је предвидео новчане казне у корист општине (чл. 41).

Поред Општинског збора и Суда, Закон је предвидео још једну општинску установу – Општински одбор. Број чланова општинских одбора је зависио од величине општина, тј. од броја пореских обвезника који су чинили општину. Општине које су имале мање од 300 пореских обвезника бирале су 10 одборника, у општинама са више од 300, а мање од 500 пореских обвезника Општински одбор је бројао 16 чланова, а у Београду 32 члана (чл. 53). Сагласно закону Општински одбор је обављао следеће послове: утврђује и мења општински буџет, води надзор над општинским финансијама и испитује да ли су сви општински расходи учињени по закону, у ванредним околностима овлашћује Општински суд да у име општине обавља све послове без сагласности Општинског одбора, доноси решења по свим предметима, који су упућени општини на разматрање (чл. 69). Надзор над општинама обављао је Окружни одбор и државне власти (чл. 80). Све одлуке општинских органа власти надзорна власт је могла да обустави уколико би нашла да нису у складу са законом (чл. 83). Против одлука надзорне власти, збор, одбор и суд су се могли жалити Државном савету, који је могао да их потврди, поништи или преиначи (чл. 83).⁷⁷⁶ Једна од главних мана овог закона састојала се у томе што није разграничио послове општинске самоуправе од државних послова „који су на општине пренесени делегацијом

⁷⁷⁶ АС, НС, ФХХI-P4/89; *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине заказане за 1/13. октобар 1889. године...*, 263–287; М. Свирчевић, *нав. дело*, 221–226; Р. Гузина, *нав. дело*, 289–293.

надлежности“. Према тачној оцени Слободана Јовановића, радикали су под самоуправом подразумевали „искључиво изборност општинских органа власти“. За њих је било важно да општинске органе не поставља централна власт, него да их народ слободно бира, а колико ће ти органи стварно бити независни од полиције, о томе се није много размишљало.⁷⁷⁷

Друга Грујићева влада⁷⁷⁸ наставила је са доношењем најважнијих политичких закона којима се нови Устав постепено уводио у живот. На законодавном пољу Влада је успела да у редовном скупштинском сазиву 1890. и 1891. године добије скупштинску потврду за следеће предлоге закона: Закон о изборима народних посланика, Закон о министарској одговорности, Закон о уређењу округа и срезова „којим су установљени органи окружне самоуправе“, Закон о истражним судијама, којим се истражне судије први пут уводе у Србији, опширан Закон о црквеним властима, измене и допуне Закона о војсци, којим се делимично јединице II и III позива организују као народна војска, Закон о забрани држања отворених радњи празницима, Закон о установљавању Српског бродарског друштва, Закон о установљавању Српске државне класне лутрије.⁷⁷⁹

Ванредна народна скупштина донела је 6. априла 1890. године нови Закон о избору народних посланика. Бирачко право је изборним законом остало ограничено имовинским цензусом од 15 динара пореза годишње. Право гласа имао је сваки српски грађанин који је

⁷⁷⁷ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 32; М. Свирчевић, *нав. дело*, 221–222.

⁷⁷⁸ Због избора шест чланова владе у састав Државног савета, Грујић је формално поднео оставку владе марта 1890. године. Друга Грујићева влада је била састављена на следећи начин: председник владе и министар иностраних дела био је Сава Грујић, министар унутрашњих дела Коста Таушановић, до 13. маја 1890; Јован Ђаја, до 28. јануара 1891; Михаило Кр. Ђорђевић, заступник, од 28. јануара до 2. фебруара 1891; Светозар Милосављевић, министар правде Михаило Кр. Ђорђевић, министар финансија Михаило Вујић, заступник министарства просвете и црквених дела Михаило Вујић до 13. маја 1890, а затим Андра Николић, заступник министарства војске Сава Грујић, министар грађевина Миливоје Јоксимовић и заступник министарства народне привреде Коста Таушановић. (*Владе Србије...*, 161–163)

⁷⁷⁹ Исто, 162.

навршио 21 годину живота и плаћао 15 динара пореза годишње, рачунајући ту и стални државни прирез (чл. 10). Осуђена лица нису имала право гласа (чл. 12). За посланика је могао бити изабран сваки Србин, који је навршио 30 година живота, уживао сва грађанска и политичка права и плаћао 30 динара пореза годишње (чл. 14).⁷⁸⁰ Да би повећала број сеоских бирача, Грујићева влада је супротно члану 79 Устава урачунала пореске обвезнике вароши у укупан број пореских обвезника округа. По чл. 79 Устава, у сваком округу бирао се онолики број посланика колико је у њему било пореских обвезника. Изборни закон је додао „рачунајући у тај број и број пореских глава свих изборних тела у округу“. Варошице су биле посебна изборна тела која су засебно бирала посланике. Државни савет је у свом извештају навео да је било „саобразније“ Уставу да се у укупан број пореских обвезника округа не урачунавају порески обвезници вароши. Међутим, по свему судећи, скупштинска већина је имала намеру да повећа број бирача округа, а самим тим и број посланика које су окурузи бирали.⁷⁸¹ Опозициони посланици су оштро критиковали чл. 5 предлога закона којим су се порески обвезници вароши урачунавали у укупан број пореских обвезника округа. Стојан Рибарац је навео да се члан 5 противи новом Уставу, јер „кад Устав није нигде наредио да у изборни округ улази и број пореских глава вароши тога округа, налазим, да нема разлога и да је то само уображено фиктивно умножавање бирача.“ Радикалски посланика Јован Ђаја је одговорио Стојану Рибарцу да нови Устав није изричито забранио да се порески обвезници у варошицама на рачунају у округ, већ је у чл. 81⁷⁸² предвидео да вароши без обзира на број пореских обвезника бирају одређени број посланика: „Кад се за вароши одређује да бирају посланика, ту се не рачуна по броју њихових

⁷⁸⁰ АС, НС, ФХХП- Р7/90; *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине за 1889. годину...*, 976–977.

⁷⁸¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 20.

⁷⁸² Чланом 81 Устава из 1888. године било је предвиђено да варош Београд бира четири посланика, вароши Ниш и Крагујевац по два, док су по једног посланика бирале следеће вароши: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Ћуприја, Ужице, Чачак и Шабац. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941...*, 116)

пореских глава, него ма колико варош да има пореских глава она бира свог посланика, зато што је за варош Уставом одређено, а оно што има у њој пореских глава долазе у округ и према томе се целокупном броју и бирају посланици за цео округ.“ Намеру скупштинске већине да повећа број сеоских гласача, а тиме и број сеоских посланика у Скупштини, јасно је за скупштинском говорницом изнео Ранко Тајсић истакавши да је сеоско становништво у већини и да њему самим тим и припада право да бира већи број посланика за Народну скупштину: „Зна се добро да су од 100 људи 90 сељаци а оно друго чиновници или трговци занатлије и да њих једна десетина имају по данашњем Уставу 59 посланика, а сељаци сви скупа имају до 58.“ Тајсић даље наводи да сеоско становништво на сваких 4.500 пореских обвезника бира по једног посланика, а да неке вароши „са само 500 пореских глава бирају по једног. И када је Устав прављен ишло се на то, да уђе у Скупштину што више интелигенција. Разуме се, она ће вечно тежити да своје интересе заступа више но народне.“ Скупштинска већина је без обзира на велике критике опозиције усвојила предложени члан закона.⁷⁸³ Изборни закон увео је извесне новине и у погледу гласања. Привремени изборни закон из 1889. године је предвидео гласање помоћу две куглице. Белом куглицом гласачи су се изјашњавали за обичне посланике, а црвеном куглицом су бирали квалификоване посланике. Радикалски посланици су на седници скупштинског клуба од 25. новембра/6. децембра 1889. године водили расправу о томе да ли новим законом треба обезбедити гласање помоћу једне или две куглице. Посланички клуб је већином гласова донео одлуку да се гласа једном куглицом којом би се гласачи изјашњавали за једну кандидатску листу на којој би заједно били обични и квалификовани посланици.⁷⁸⁴ Без сумње, увођењем тајног гласања, непосредних избора и „искључивањем државне полиције из изборног поступка“, Изборни закон из 1890. године је омогућио потпуну слободу избора, као ниједан закон пре тога.⁷⁸⁵

⁷⁸³ *Стенографске белешке Ванредне народне скупштине за 1889. годину...*, 1414–1417.

⁷⁸⁴ АСАНУ, бр.9991/1, Протоколи седница радикалског клуба у Скупштини 1889–1890, 20. састанак.

⁷⁸⁵ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 24.

Радикална странка је посебну пажњу обратила доношењу Закона о министарској одговорности, који је изгласан 11. фебруара 1891. године.⁷⁸⁶ На изборима из септембра 1890. године радикали су освојили преко 100 посланичких мандата, док је опозицији припало 19 посланичких места.⁷⁸⁷ Уставом из 1888. године знатно је проширена кривична одговорност министара. Министар је могао бити оптужен за повреду Устава, издају земље, примање мита „оштећење државе из користољубља“, злоупотребу службеног положаја и за давање лажних информација краљу или Народној скупштини „кад услед њих буду донесене законодавне одлуке штетне по државу“ (чл. 2). Право да оптужи министра имао је краљ и Народна скупштина. У ситуацији када је Скупштина решавала о предлогу оптужбе било је потребно да га потпише најмање двадесет посланика, а затим се бирао тзв. истражни одбор од 12 чланова „који ће извршити извиђај и поднети о њему извештај Скупштини у року који му је она одредила“ (чл. 13 и 17). Да би се неки министар оптужио било је потребно да се о томе изјасни две трећине присутних посланика (чл. 19). Министрима је судио тзв. Државни суд, састављен од осам чланова Државног савета и осам чланова Касационог суда. Њих је коцком бирао председник Скупштине на првој редовној скупштинској седници, пошто је примљен предлог оптужбе. „Од целокупног броја чланова Државног савета председник коцком одређује осам чланова, а затим, тако исто од целокупног броја чланова Касационог суда, коцком одређује осам чланова, и тих тако изабраних 16 лица састављају Државни суд“ (чл. 27). Краљ није имао право да помилује осуђеног министра без пристанка Народне скупштине (чл. 42). Нови Закон је продужио рок застарелости кривичног дела које је починио министар на четири године.⁷⁸⁸ По речима Слободана Јовановића,

⁷⁸⁶ Исто, 26.

⁷⁸⁷ Васа Казимировић наводи да су „сем 19 (17 либералних и 2 напредњачка) сви мандати припали Радикалној странци.“ (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 509); Пера Тодоровић у свом листу *Мале новине* наводи да је „сем либерала, који састављају опозицију у Скупштини и још двојица опозиционара Пера Максимовић“, адвокат из Смедерева, који је искључен из Радикалне странке 25. августа 1890. и Милутин Гарашанин. (*Мале новине*, бр. 300, 2/14. новембар 1890. године)

⁷⁸⁸ АС, НС, ФХVII, Р-22/90; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ.

„Од ове одредбе о продужењу рока застарелости очекивало се много више него и од једне друге, да министарска одговорност начини се једном и у нас стварном“.⁷⁸⁹

Неколико дана после доношења Закона о министарској одговорности Грујић је поднео оставку владе 23. фебруара 1891. године. Разлог за овакву одлуку треба тражити у тешкоћама које су Грујићевом кабинету и Скупштини причињавали поједини чланови радикалског клуба. У својим *Белешкама* наводи да су га „извесне фракције радикалне већине како у клубу тако и у Скупштини/.../ расположена зла која су потпиривали амбициозни људи и из самог кабинета“ навели на помисао да поднесе оставку.⁷⁹⁰ Често се дешавало да су поједини радикалски посланици иступали против владе у Скупштини. Тако је, на пример, уочи пада Грујићеве владе, на седници радикалског клуба од 21. фебруара 1891. године дошло до оштре полемике између посланика који су подржавали владу и оних који су били против ње. Ранко Тајсић је оптужио Грујићеву владу за тешко финансијско стање у земљи, истичући да ради исто „онако како су радили и наши противници.“ Он је предложио да се Скупштина распусти и да се иде на нове изборе „па нека народ пресуди ко има право: ја или неки други.“ У реплици Тајсићу радикалски посланик Риста Поповић је истакао да је Грујићева влада преузела све неопходне мере да финансијско стање у земљи побољша, али да због великих обавеза „није могла више учинити од овога што је учинила.“ Био је против да влада поднесе оставку „јер би од тога изашло једно недогледно стање.“⁷⁹¹ Да су поједини посланици из редова радикала у великој мери отежавали рад Грујићеве владе потврдио је и сам Пашић, који је образлажући пред члановима радикалског клуба програм своје владе рекао да су га околности натерале да састави кабинет „иако је мислио да не би још било време да састави владу, јер се нада да ће управа земаљска бити у нашим рукама.“ Позвао је

47, Београд 1892, 26–36.

⁷⁸⁹ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 27.

⁷⁹⁰ АС, ПО, к. 82, д. 192, Белешке Саве Грујића из 1889–1891. године, 20; РОНБС, Р510/II, Записи Саве Грујића, 6/18. фебруар 1891. године.

⁷⁹¹ АСАНУ, бр. 9991/II, Записници седница клуба Народне радикалне странке, 31. састанак.

посланике да одустану од дугих дебата у Скупштини како би Народно представништво било ефикасније у доношењу закона.⁷⁹²

Влада Николе Пашића је на унутрашњем плану намеравала да настави са извођењем реформи којима би се учврстио поредак уведеним Уставом. На првом месту, а у складу са основним начелима програма Радикалне странке, требало је ојачати законодавну власт на рачун извршне, тј. осигурати премоћ Скупштине над сваком другом влашћу. За разлику од својих политичких противника радикали су сматрали да би требало „смањити улогу централне власти за рачун локалне“. Они су настојали да извршну власт што више децентрализују за рачун самоуправе округа и срезова.⁷⁹³ У погледу обезбеђивања политичких права грађана, Пашићева влада је успела да добије скупштинску потврду за следеће предлоге: Закон о зборовима и удружењима и Закон о штампи. Закон о штампи Народна скупштина је усвојила 12. априла 1891. године. За издавање новина била је потребна писмена пријава коју је уредник подносио властима. Пријава је морала да садржи следеће податке: име новина, име и адресу власника новина, име и адресу штампарије у којој су се новине штампале (чл. 11). Власт је могла да забрани издавање новина само у изузетним околностима када се радило о увреди владара или његове породице, увреди неког страног владара, и у случају позива грађана на оружани устанак. У таквој ситуацији полиција која је решавала о забрани морала је читаву ствар да преда суду у року од двадесет четири сата, а у наредних двадесет четири сата суд је могао да одобри или одбаци забрану (чл. 16). За кршење закона у штампи одговарао је писац, затим уредник, а ако властима није био познат писац, уредник или његов заменик онда је одговарало лице које је продавало новине (чл. 39). „Све кривице, учињене штампом“ утврђивали су и судили редовни судови (чл. 41). Рок застарелости је био три месеца од дана када је дело учињено, али су по питању прекида застарелости важиле одредбе кривичног законика (чл. 53). Може се слободно рећи да је овим законом у потпуности била онемогућена цензура власти над слободом писања.⁷⁹⁴

⁷⁹² Исто, 32. састанак.

⁷⁹³ Михаило Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, у: *Никола Пашић. Живот и дело*, Зборник радова, Београд 1997, 111.

⁷⁹⁴ АС, НС, ФХVII, Р-38/90; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ.

Законом о зборовима и удружењима донесеним истог дана била је омогућена слобода сваке врсте јавног удруживања и отклоњена могућност полицијског надзора. Законом је јасно повучена граница између зборових у затвореном простору, за које није била потребна дозвола власти (чл. 6), и зборових на отвореном простору, за које се тражила пријава власти. „За држање збора под ведрим небом /.../ сазивачи морају известити државну полицијску власт за један дан раније“ (чл. 7). Власт је могла само да присуствује јавним зборовима, док је право одржавања реда припадало председништву збора (чл. 10). Ако би дошло до нереда, председник збора је био дужан да позове у помоћ представника власти и да у његовом присуству збор распусти. Ако би се десило да представник власти без пристанка председништва збора распусти збор кажњавао се губитком положаја. И супротно, ако председништво збора у случају нереда не би распустило збор, онда би било одговорно за све што би се десило, као нека врста саучесника (чл. 11). За удружења није била потребна дозвола власти, већ само да се почетак рада неког удружења објави путем штампе (чл. 37). Извршна власт није имала право да се меша у рад удружења, нити је пак могла да врши надзор над њим. Слободан Јовановић наводи да су радикали као најјача странка у сопственом интересу тежили да страначки живот, који се изражавао у зборовима и удружењима „ослободе полицијског надзора што потпуније.“⁷⁹⁵

Пашићева влада је успела захваљујући стабилној парламентарној већини да добије скупштинску потврду за све законе које је предложила. Ова влада настојала је да реши једно крупно питање које је изазивало велике заплете на политичкој сцени Србије и ометало рад државних органа. Радило се о сукобу између краља Милана и краљице Наталије око надзора над васпитањем малолетног краља Александра Обреновића. Њихов боравак у Србији стварао је велике проблеме Намесништву и владајућим радикалима.⁷⁹⁶ У намери да

47, 523–525, 533, 538; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 42–43.

⁷⁹⁵ АС, НС, ФХVIII, Р-44/90; АСАНУ, ЈР, VI/5, бр.64; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 47..., 397–398, 404; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 43–44.

⁷⁹⁶ М. Војводић. *Прва и друга влада Николе Пашића...*, 112.

изглади спор нагодбом са краљем Миланом, Грујићева влада је на седници од 25. октобра 1890. године донела одлуку да ће заштитити краљевски дом од напада преко штампе и да ће сугерисати Скупштини да се прогласи ненадлежном за решавање спора око надлежности над васпитањем малолетног сина Александра.⁷⁹⁷ Краљ Милан се у писму од 28. октобра 1890. године захвалио Намесништву и радикалској влади на обећању „да ће на идућој Скупштини донети закон који ће да заштити чланове краљевског дома у погледу штампе.“⁷⁹⁸

Питање удаљавања краљевих родитеља из земље Пашићева влада је успешно решила. У преговорима са краљем Миланом, који се почетком марта 1891. године поново вратио у земљу, влада је намеравала да искористи његове новчане проблеме. Милан је пристао да за суму од 3.000.000 динара напусти Србију и да се до пунолетства свог сина у њу не враћа. Влада се обавезала да му исплати 1.000.000 динара одједном, а преостала 2.000.000 у виду зајма на рачун његових непокретних добара у Србији. Осим тога, краљ Милан се одрекао права краљевског дома и иступио из српског држављанства.⁷⁹⁹ Скупштина је 12. априла 1891. године донела резолуцију којом је омогућила радикалској влади да удаљи краљеву мајку из земље до краљевог пунолетства.⁸⁰⁰ Протеривање краљице Наталије опозициони либерални посланици су искористили да оштро нападну радикале, оптужујући их да су под маском учвршћивања уставног поретка започели протеривање династије Обреновић и већ 19. јануара 1892. године поднели интерпелацију председнику владе у којој су истакли да је прогонством краљице погажен Устав и да је тај чин „у земљи и на страни произвео узбуђење.“⁸⁰¹ У дебати која се развила поводом ове интерпелације учешћа су узели најбољи говорници и парламентарци из власти и опозиције. Опозициони посланик Алимпије Васиљевић је оштро напао Пашићеву владу, оптужујући је да је протеривањем

⁷⁹⁷ АСАНУ, ЈР, XXVII/20, бр. 622.

⁷⁹⁸ АСАНУ, ЈР, XXVII/20, бр. 624.

⁷⁹⁹ АСАНУ, бр. 11632. Пашићеве бележнице; М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића...*, 113.

⁸⁰⁰ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развитка...*, 146.

⁸⁰¹ Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 2..., 516.

краљице „учинила један противустан и незаконит поступак /.../ и да нико не може са уверењем тврдити да Устав није погажен.“ Ради-калски посланик Димитрије Катић је за скупштинском говорницом истакао да су краљ Милан и краљица Наталија „свршили улогу вла-дара онда, кад животом и радом својим, нису јачали живот и снагу народа свог.“ Међутим, радикалски посланик Катић је за насиље које се десило приликом протеривања краљице оптужио владу што није скупштинску резолуцију од 12. априла 1891. године прогласила за-коном, па тек тада приступила извршењу дела „у ком случају сва средства би била дозвољена.“⁸⁰² На поднету интерпелацију, Пашић је одговорио 8. фебруара 1892. године. Осврнувши се на политичку историју Србије, истакао је да је влада саветовала краљици да мирно напусти Србију, али пошто је то одбила, влада је морала да поступи по закону: „Може и бити да је и било људи, који су злоупотребља-вали поједине чланове владе, и то су они, који су се вртили око ње и имали отуда интереса.“⁸⁰³ Истакнути радикал Добросав Ружић је у свом говору подвукао да је „краљ Милан пошто је несрећно водио и спољну и унутрашњу политику, пошто се завадио с народом, није могао остати на престолу и морао је абдицирати. Ко ме је оставио финансијско-изнурену земљу? Ко ме је оставио партијски растројену земљу? – остави је једном нејаком детету, а над њим Намесништво и Владу, које је спутао уговорима.“ Радикалски посланик Милан Ђу-рић је оптужио краља Милана и краљицу Наталију „да ништа нису урадили за народ: „Они, дакле, нису никако водили народ оним пу-тем, који се зове народни и који води богатству и величини народ српски, него су ишли другим путем, који је водио противно тради-цијама српским.“⁸⁰⁴ Народна скупштина је марта 1892. године на ос-нову изјаве коју је краљ Милан дао намесницима, донела Закон по коме је „бивши краљ Милан престао бити члан краљевског дома/.../ и не може долазити, боравити, ни настанити се у Србији.“⁸⁰⁵ Доносећи

⁸⁰² *Народна скупштина. Службени лист о раду српске Народне скупштине. Сазив за 1891*, Београд 1892, 267–268.

⁸⁰³ *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 2..., 541.

⁸⁰⁴ Исто, нап. 17 и 20, 543.

⁸⁰⁵ *Српске новине*, бр. 63, 19/31. март 1892. године; М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића...*, 113.

Закон о удаљавању краљевих родитеља из земље, Скупштина је по свему судећи изашла из „оквира својих овлашћења“. Намесништво по Уставу није могло да законским путем решава питања која су се тичала самог краља за време његовог малолетства. Протеривањем краљице Наталије радикалска влада је повредила чл. 14 Устава, по коме ниједан српски грађанин није могао бити протеран из земље.⁸⁰⁶ Сузана Рајић истиче да су сва ова дешавања појачавала антидинастичка расположења у земљи „посебно у Радикалној странци. Говорило се да је са одласком краља Милана тек пола посла свршено.“⁸⁰⁷ Милан Пироћанац наводи да му је Светомир Николајевић једном приликом рекао да је „династија Обреновић/.../ понизила земљу и да треба земљи ко год данас да подигне углед у свету. Тако мисле и многи неутрални.“⁸⁰⁸ Извесни либерал по имену Никола, сестрић генерала Јована Белимарковића, писао је Јовану Ристићу о бахатости радикала у алексиначком крају, који су се „у последње време толико обезобразили да кад хоће да га спомену не кажу краљ, него само Милан.“ Сличне вести су стизале и од локалних либерала из Пирота, који су за радикале говорили да су „династичка опозиција“ и да њихова борба „није борба политичка него династичка.“⁸⁰⁹ Из крушевачког краја стизале су доставе Намесништву у којима се наводи да је извесни професор Бабић из тамошњег краја саопштио свом пријатељу да радикали раде на томе „да сам народ влада, а министри да фигуришу“, и да у догледно време намеравају „да збришу постојећи ред и уведу републику.“⁸¹⁰

У оцени овог кратког периода парламентарног режима, не треба губити из вида чињеницу да се парламентарни систем, упркос бројним донесеним законима „претворио у тоталитарни једнопартијски режим“ (1889–1892).⁸¹¹ Андреј Шемјакин исти-

⁸⁰⁶ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развика...*, 146–147.

⁸⁰⁷ Исто, 149.

⁸⁰⁸ М. Пироћанац, *Белешке...*, 471.

⁸⁰⁹ АСАНУ, ЈР, X/8, бр. 220, 221.

⁸¹⁰ АСАНУ, ЈР, X/2, бр. 59; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развика...*, 149.

⁸¹¹ Исто, 145.

че да у томе нема ничег необичног, јер „приликом укључивања чистог парламентарног механизма, социјална хомогеност српског друштва нија могла“, а да се не трансформише у политички монопол Радикалне странке, која је имала огромну подршку становништва. У таквој ситуацији „су Круна, а и остале политичке странке, сведени на ниво привезака нове апсолутне власти.“ То су били главни узроци због којих је Устав из 1888. године којим је уведен парламентаризам „био осуђен на неуспех.“⁸¹²

Криза парламентаризма и укидање Устава из 1888. године

Смрћу једног од намесника, генерала Косте Протића, у јуну 1892. године поставило се питање избора трећег намесника.⁸¹³ Око овог питања изродила се озбиљна политичка криза која је претила да трајно угрози „млади и неутврђени“ парламентарни режим. Председник владе Никола Пашић је био најозбиљнији кандидат за место намесника.⁸¹⁴ Истакнути радикал Коста Таушановић је предлагао да Главни одбор усвоји владин предлог о сазиву Ванредне народне скупштине која би изабрала намесника „па макар он довео и до оставке кабинета“. Остали чланови одбора су се надали да ће оставка Пашићевог кабинета присилити Јована Ристића на попуштање, али да је он неће смети примити. Једино је Димитрије Катић саветовао да се питање избора намес-

⁸¹² А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)...*, 356–357

⁸¹³ Чланом 71 Устава из 1888. године било је предвиђено да у случају смрти једног од члана Намесништва друга двојица намесника врше власт до првог сазива Народне скупштине која је бирала трећег намесника. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)...*, 114.)

⁸¹⁴ *Владе Србије...*, 169; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развика...*, 150; М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића...*, 123–124.

ника одложи до 13. новембра 1892. године када се Скупштина састајала у редовни сазив: „Кад сте могли до сада да чекате можете причекати још и за ова три остала месеца.“ Осим Катића, сви остали чланови Главног одбора странке су усвојили владин предлог о сазиву Ванредне народне скупштине.⁸¹⁵ Намесништво није прихватило овај предлог који им је стигао са последње седнице Пашићеве владе, одржане 20. августа 1892. године. Ристићев биограф Бранко Петровић наводи да му је Ристић после седнице изјавио следеће: „Овако се више не може, морамо кидати са радикалима. Они у самоме почетку нису схватили свој задатак, да о интересима земље и не говорим. Хоће све, а то им се не сме дати.“⁸¹⁶ Проблем је био у томе што Намесништво није хтело да удовољи Пашићевим амбицијама да он буде трећи намесник, јер би се његовим избором ојачала власт радикала и нарушила равнотежа власти између Намесништва и владе.⁸¹⁷ Одбијање Ристића да прихвати владин предлог о неопходности сазивања Ванредне скупштине довело је до оставке Пашићеве владе, коју је Намесништво прихватило. Нову владу је 21. августа образовао Јован Авакумовић.⁸¹⁸ Пашић наводи да му је Ристић једном приликом рекао да можда не би дошло до пада његове владе да радикали нису изашли са „предлогом о сазиву Скупштине и да су могли дати гаранције да се неће нека неподесна личност изабрати.“⁸¹⁹

⁸¹⁵ АСАНУ, бр. 14556/9, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 7–8.

⁸¹⁶ Б. Петровић, *нав. дело*, 185–186.

⁸¹⁷ М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића...*, 124.

⁸¹⁸ Владо Мартијан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996, 15; Председник владе и министар иностраних дела постао је Јован Авакумовић, министар унутрашњих дела Стојан Д. Рибарац, министар правде Живојин Величковић, министар финансија Димитрије Стојановић, министар просвете и црквених дела Јован Бошковић до 26. децембра 1892/7. јануара 1893, а касније заступа Коста Алковић до 4/16. јануара 1893. године, а до краја владе министарство је водио Јован Ђорђевић, министар војни Антоније Богићевић, министар грађевина Коста Алковић, до 8/20. марта 1893. године, а касније заступа Димитрије Стојановић и министар народне привреде Светозар Гвоздић, до 8/20. марта 1893. године, а затим Велизар Кундовић (*Владе Србије...*, 171).

⁸¹⁹ АС, фонд Николе Пашића, кутија III, бр. 146, 15/27. новембар 1892, Београд,

Слободан Јовановић истиче да је можда и случајност допринела раскиду између Намесништва и радикалске владе, јер када је било покренуто питање о сазивању Ванредне скупштине, руски посланик Персијани, чије је савете Пашић слушао, налазио се ван Србије. Персијани је био присталица сарадње између Ристића и радикала и да се налазио у Београду вероватно би наговорио Пашића на попуштање Намесништву. Ристић и Пашић, истиче Јовановић, „остављени без посредника и њихова властољубља сударена једно о друго, изазвали су кризу од 9. августа.“⁸²⁰ Персијани је у разговору са Милованом Миловановићем истакао да Ристић није желео Пашића у Намесништво, због његове велике популарности која би га „бацила у засенак“. По његовом мишљењу за Пашића би било боље да остане шеф странке и председник Владе, а да неко други „у кога би и Пашић имао поверење“ постане намесник, те би тако споразум са Ристићем једино био могућ.⁸²¹

О оставци Пашићеве владе у радикалском листу *Одјек* речено је да је радикалски кабинет поднео оставку „пошто му није уважен предлог о сазиву Народне скупштине у ванредни сазив за решење новог трговинског уговора и избора трећег намесника.“⁸²² Од 21. августа када је влада Николе Пашића поднела оставку па до одржавања Главног скупа Радикалне странке у Алексинцу 4. септембра 1892. године, радикали су одржали неколико локалних партијских скупова на којима су страначки прваци оштро критиковали одлуку Намесништва да мандат за састав нове владе повери мањинској Либералној странци Јована Авакумовића. Тако је, на пример, на месном збору Радикалне странке у Београду, одржаном 25. августа 1892. године, истакнути радикал Коста Таушановић изјавио да је формирање либералне владе на челу са Јованом Авакумовићем у супротности са основним парламентарним начелом владе скупштинске већине: „Заборављајући на об-

Пашићева белешка о разговору са Јованом Ристићем.

⁸²⁰ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 170–171.

⁸²¹ АС, Хартије Милована Миловановића, несрећена грађа, разговор Милана Миловановића са Александром Ивановичем Персијанијем, руским послаником у Београду, 23. септембра/5. октобра 1892. године.

⁸²² *Одјек*, бр. 174, 12/24. август 1892. године.

зире парламентарности и на високе захтеве морала и уставности они бацају битне интересе земаљске у вртлог недогледних трзавица и партијских страсти, од кога ће ако Бог да, углед земље и уставност изаћи неосиромашена.“⁸²³ На партијском збору у Крушевцу радикалски посланик Михајло Поповић је изјавио „да је до 9. августа на управи била чисто народна влада“, чији су чланови уживали народно поверење, а да су „данас дошли на Владу људи, који једва имају 15 посланика у Скупштини.“ Сличне изјаве могле су се чути и на осталим партијским скуповима широм Србије. У Пожаревцу је на партијском збору, одржаном 27. августа усвојена резолуција којом је поступак Намесништва оцењен као „неправилан“, јер је „насрнуо на дух уставности и на парламентарни ред и изазвао трзавице у земљи онда, када су јој ред и мир најнужнији.“⁸²⁴

Главни одбор Радикалне странке је у свом саопштењу посебно нагласио да је Пашићева влада поднела оставку „држећи се строго уставности и оног уставног духа, који је у Србији уставом оживео“, те да су намесници Ристић и Белимарковић брже-боље поверили мандат за састав нове владе „људима из странке која једва 15 посланика у Скупштини има, а и не потражив мишљење о том председништва Скупштине“.⁸²⁵ У свом говору на Главној скупштини, одржаној 4. септембра 1892. године у Алексинцу, Никола Пашић је истакао да нови Устав без парламентарног политичког система „не може доносити благотворне последице по правилни и сигурни народни развитак и напредак /.../ и да сва тежина његова, сва гаранција, коју он даје народу састоји се у томе што се по духу његовом морају позивати на управу земаљску они људи, који за собом имају несумњиву већину у Народном представништву.“ По њему либерална влада Јована Авакумовића дошла је на власт супротно парламентарном начину владавине и да је на тај начин „примила на себе одговорност за све оне последице, које ће отуда доћи.“⁸²⁶ После Пашића на скупу су говорили

⁸²³ *Одјек*, бр. 177, 15/27. август 1892. године.

⁸²⁴ *Одјек*, бр. 179, 18/30. август 1892. године.

⁸²⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 523.

⁸²⁶ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државни-*

Стојан Протић, који је прочитао извештај Главног одбора о раду странке у претходној години, и народни посланици Милан Ђурић и Милија Миловановић. Посебно је занимљив говор Милије Миловановића, који је навео да је „Радикална странка доста грешила, што је сувише попуштала. /.../ Намесништво нам је голему услугу указало, давши нам прилику, да све наше диференције нагладимо, и да заједнички, као један човек у борбу ступимо.“ Годишња скупштина је донела одлуку да Пашић буде кандидат за намесника, и да Пера Велимировић образује будућу владу.⁸²⁷ Изасланици су једногласно усвојили резолуцију у којој је истакнуто да годишња Скупштина у потпуности одобрава одлуку владе да поднесе оставку и да је „Главни скуп поздравља с уверењем да је она пала у наручје народу, и да ужива народно поверење, да је образовање либералне владе која се ослања на врло незнатну мањину у народном представништву потпуно противно парламентарном реду“, да сву одговорност за учињено дело носе они „који су се усудили примити владу противно вољи народној, надлежно исказаној у слободним изборима.“⁸²⁸

На Главном скупу су донекле изглађени односи између руководства странке и страначких првака из унутрашњости земље, који су критиковали Пашића за непоштовање страначког програма и захтевали већу заступљеност у Главни одбор странке. Намесништво је било добро обавештено о сукобима у врху Радикалне странке. Захваљујући извештајима министра правде у Пашићевој влади Михаила Ђорђевића намесници су знали да Пашић није био у потпуности сигуран у опстанак своје владе и да је страховао да на збору у Алексинцу не буде збачен са функције председника Главног одбора странке. Осим Пашића „и други министри су страховали да изађу пред збор алексиначки. Министар Андра Ђорђевић први је подигао глас, да се Влада уклони ма под каквим изговором. Њему се ускоро придружио

ка, књ. 1..., 177–181.

⁸²⁷ *Одјек*, бр. 194, 4/16. септембар 1892. године.

⁸²⁸ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 523; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 144; *Слобода*, бр. 88, 26. август/7. септембар 1892. године.

и Светомир Милосављевић из својих разлога.⁸²⁹ Свестан ситуације у којој се нашао, Пашић на изненађење присутних није кренуо у оштар напад на оне који су желели да га смене, већ је одлучио да незадовољне страначке прваке из унутрашњости умири на тај начин што ће их предложити за чланове Главног одбора странке. На Пашићев подстрек, Главни скуп је изабрао Ранка Тајсића и свештеника Милоја Барјактаревећа у Главни одбор странке и тиме у великој мери допринео учвршћивању пољуљаног јединства странке.⁸³⁰ На другој страни, у саопштењу Главног одбора Народне либералне странке, посебно је наглашено да су разлози којима се Радикална странка руководила, захтевајући сазивање Ванредне народне скупштине „привидни“, јер се трећи намесник није могао изабрати на уставан начин у ванредном сазиву Народне скупштине. Радикали су намеравали да им „Народна скупштина и повреда Устава и државни интереси послуже да се среде међусобни одношаји/.../ да се отклони раздор који је овладао у редовима њених првака, да се избегне олуја, која се могла свалити на главу Пашићева кабинета на главном партијском збору, који је већ био сазваг за 23. август.“ Авакумовићеву владу либерали су представљали као крај „злоупотребама власти, крај пљачки државнога и општинског имања, крај распикућству и партијској обести, обуставу државнога растројства.“⁸³¹ Јован Ристић је у писму краљу Милану од 7. септембра 1892. године истакао да се у Радикалној странци неколико месеци после формирања Пашићеве владе „развила опозиција“, која је желела Пашићеву смену: „Упоредо са опозицијом развијала се и Карађорђевићка струја. Пашића су кривили да не врши програм радикални, али у ствари, он им је био крив, што ништа не чини за преврат.“ Да би лакше изашао на крај са опозицијом на Годишњем збору странке у Алексинцу 4. септембра 1892. године, Пашић је захтевао од Намесништва да сазове Ванредну народну скупштину, која би изабрала трећег намесника. „Он се надао да би избор пао на њега, те да се лако ослободи збора Алексиначког.“⁸³²

⁸²⁹ АСАНУ, бр. 14556/9, Заоставштина Драгослава Страњаковића, Дворска завера у Београду 1. април 1893, куцани текст, 7, 11.

⁸³⁰ *Одјек*, бр. 194, 4/16. септембар 1892. године.

⁸³¹ *Српска застава*, бр. 142, 3/15. новембар 1892. године.

⁸³² АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, VIII-226.

Један од главних задатака Авакумовићеве владе састојао се у томе да спроведе изборе за Народну скупштину у којој би либерали имали већину и да реши питање избора трећег намесника по Ристићевој жељи.⁸³³ Авакумовић наводи да је приликом образовања владе саопштио намесницима да ће његова влада радити на томе да на изборима „добије већину посланика“, а ако се то не деси да ће одмах поднети оставку.⁸³⁴ Либерална влада није имала намеру да сарађује са Скупштином у којој су радикали имали већину. Указом од 13. октобра сазвала је Скупштину за 13. новембар 1892. године, затим је новим указом од 6. новембра Скупштину одложила за 28. децембар и најзад, указом од 6. јануара 1893. године распустила радикалску Скупштину и заказала изборе за 8. март 1893. године.⁸³⁵ Унутрашња политика Авакумовићеве владе била је подређена спровођењу избора и победи либерала на њима. Намесништво и влада су настојали да одложе дан избора, да би имали време да се што боље припреме за њих. Одмах по преузимању власти, либерална влада је из партијских разлога започела са чишћењем радикалног чиновничког апарата, са којим није хтела ићи на изборе.⁸³⁶ Јована Ристића је „у одузимању залагаја од радикала“, у потпуности подржавао други намесник, генерал Јован Белимарковић, који се јавно хвалио да ће пронаћи начин да „по калдрми проспе месо радикалско.“⁸³⁷

Да би смањила број радикалских бирача, либерална влада је одлучила да изврши проверу бирачких спискова и да свима онима који нису исплатили порез забрани да гласају. Прегледањем бирачких спискова утврђено је да је таквих гласача могло бити око 150.000. Либерали су завели строгу контролу бирачких карата и постављали своје људе за председнике бирачких одбора.⁸³⁸

⁸³³ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 171.

⁸³⁴ АС, лични фонд Јована Авакумовића-47 (даље: АС, ЈА), Одговор Јована Авакумовића Крсти Цицварићу, директору листа *Дневник* поводом објављивања чланка о образовању владе 1892. и изборима 1893. године, 5. јануар 1924. године.

⁸³⁵ *Српске новине*, бр. 216, 2/14. октобар 1892, бр. 235, 25. октобар/6. новембар, бр. 285, 25. децембар/6. јануар 1893. године; Ивана Крстић, *нав. дело*, 81.

⁸³⁶ *Владе Србије...*, 169.

⁸³⁷ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 523.

⁸³⁸ Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1889–1903)*, Београд 2007,

Министар унутрашњих дела Стојан Рибарац је 28. јануара 1893. године издао распис свим окружним начелницима у коме им је издао упутства да „при издавању бирачких карата мотре с једне стране да бирачку карту добије сваки који је потребни порез, све прирезе платио, као и да ју не добије нико ко ту претходну дужност није испунио тачно и потпуно према Уставу и закону.“⁸³⁹ У складу са чланом 80 Устава, Државни савет је 15. јануара објавио преглед броја пореских обвезника и броја посланика које је бирао одређени округ, нагласивши да је број посланика у појединим изборним окрузима исти као и на претходним изборима. У округима се бирало 103 посланика, у варошицама 29, док су две сеоске општине, таковска и добрњска, бирале по једног посланика. За нови скупштински сазив бирало се укупно 134 посланика. По жељи министра унутрашњих дела Стојана Рибарца састављен је списак лица која су испуњавала услове за председнике и чланове бирачких одбора. Међутим радикали су игнорисали спискове које им је доставио министар и 15. јануара објавили свој списак председника и чланова одбора за изборе од 8. марта 1893. године.⁸⁴⁰

За припрему и спровођење избора самоуправни општински органи су имали изузетан значај, јер се у њима водила главна борба за гласове. Општинска управа је имала кључну улогу у изборном процесу, јер је на разне начине могла да врши притисак на опредељење бирача. Либерали су настојали да укину што већи број радикалских општина, како би за себе како-тако осигурали изборну победу. Свуда где су то могли радикали су бранили општине од напада либерала. „Али када су увидели да либерали“ уз помоћ полиције насилно

докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2007, 129.

⁸³⁹ АС, Фонд Николе Пашића, кутија IV, бр. 93, 16/28. јануар 1893. године, Распис Стојана Рибарца свим начелницима.

⁸³⁹ Овим чланом Устава било је предвиђено да посебан Државни одбор састављен од председника Државног савета, председника и оба потпредседника последње Скупштине и председника Касационог суда објављује преглед броја пореских глава у одређеном округу и „колико посланика он има да бира“. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*..., 115)

⁸⁴⁰ *Српске новине*, бр. 2, 3/15. јануар 1893. године; И. Крстић, *нав. дело*, 82.

отимају општине радикали су у *Одјеку* довикнули својим присталицама: „*Не дајте општине!*“.⁸⁴¹ Да би савладала отпор радикала, који су грчевито бранили општине, либералска полиција је често користила незаконите и насилне мере. Министар унутрашњих дела Стојан Рибарац је почетком септембра 1892. године издао распис у коме је окружним начелницима наредио да на општинским зборовима прочитају програм владе и да свом снагом „сузбију гласове које опозициони агенти протурају.“⁸⁴² Тако је, на пример, на општинском збору у Лозници 20. септембра 1892. године председник Општинског суда Павле Јеремић, док је окружни начелник П. Јоцковић читао владин програм, изјавио „да он овај програм владин не ферма и да га не верује“. Срески начелник је казнио Јеремића са 15 дана затвора и „да плати 2 динара за овај рад“. Окружни начелник у Голупцу Благоје Кулић је 23. септембра казнио „све председнике општинске тобож због лабавог купљења пореза“, а затим је издао наређење да у својим општинама сазову зборове и прочитају програм Владе.⁸⁴³ На путу за Петровац где је требало да се одржи срески збор Радикалне странке, сазван за 9. октобар 1892. године, на Николу Пашића је пуцао жандар среза млавског Милоје Петровић. Сам Пашић је о овом догађају говорио веома неодређено, истичући да се не зна зашто је то Милоје урадио и да ће се све околности утврдити „ако се истрага буде водила беспристрасно“. Очигледно је да се радило о немилу догађају, који је радикалска штампа представила као покушај атентата на председника странке Николу Пашића.⁸⁴⁴ На збору Радикалне странке у Београду у хотелу „Булевар“ „на којем је требало да говори и Пашић“, министар унутрашњих дела Стојан Рибарац послао је полицијске агенте у цивилу, са задатком да пре него што збор почне изазову немире. Након тога, из околних улица дотрчали су жандарми и под изговором успостављања реда растурили збор.⁸⁴⁵

⁸⁴¹ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1, 174.

⁸⁴² В. Маријан, *нав. дело*, 20–21.

⁸⁴³ *Одјек*, бр. 203, 17/29. септембар 1892. године.

⁸⁴⁴ *Одјек*, бр. 214, 30. септембар/12. октобар 1892. године; Коста Д. Јездич, *Стојан Д. Рибарац. Политичар и државник*, Београд 1928, 208; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 180.

⁸⁴⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 524–525.

Либерална влада је уз помоћ полиције спречавала радикалске посланичке кандидате да „одлазе у своје изборне срезове“. Истакнутом радикалу Миловану Миловановићу полиција је наложила да напусти воз за Врање. У предвиђеном законском року бирачке карте нису биле послате општинама, док је новопостављеним окружним начелницима министар унутрашњих дела Стојан Рибарац наредио да утичу на рад Главног бирачког одбора „па и да му одузму изборни материјал“. Тако је, на пример, Миленку Веснићу управник вароши Београда одбио да изда уверење које је као председник бирачког одбора у малокрштанској општини среза смедеревског морао да има. Веснић је отишао код Стојана Рибарца да се жали на понашање управника, али он није хтео да га прими. Најзад је успео да уверење којим се одређује за председника бирачког одбора поменуте општине добије од председника Државног одбора.⁸⁴⁶ Почетком 1893. године још више се заострила политичка ситуација у општинама да би најзад кулминирала у селу Горачићу, где је чак војска интервенисала ради увођења нове либералне општинске управе 4. марта 1893. године. Против сељака који су бранили општину послата је војска, која је „у три маха плетунима пуцала у месо“. Том приликом је погинуло 18 сељака, а 20 их је било повређено.⁸⁴⁷ У извештају владиног изасланика за Чачак Стевана Павловића од 8. марта 1893. године министру унутрашњих дела Стојану Рибарцу, наводи се да је у општинама среза драгачевског мирно и да „нигде више /.../ нема јавних отпора“. Павловић је у извештају описао догађаје који су се десили у општини Горачић, истичући да власт без обзира на успостављени јавни ред и мир мора и даље да води рачуна о расположењу сељака у овим срединама, нарочито у селима Горачић, Губеревци и Живица, јер су та „два села уз Горачић/.../ традиционални антидинастичари.“⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Радослав Веснић, *Др Миленко Веснић. Грансењер српске дипломатије*, Београд 2008,

⁸⁴⁷ Опширније о томе види у: Драгоје Тодоровић, *Горачићка буна 1893. Слободарске борбе Драгачева у XIX веку*, Чачак 1965, 81–101; Раде Плазинић, *Крвави Горачић 1893. Насиља либералног режима названо „зудумћарство“ и невине радикалске жртве*, у: *Пашић илустровани радикални алманах*. Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије, књ. 3, прир. Душан Мил. Шијачки, Београд 1926, 52–56.

⁸⁴⁸ АСАНУ, ЈР, III/6, бр.130, Допис комесара владиног Стевана Павловића из

Према тврђењу либерала на изборима 9. марта 1893. године радикали су освојили 62, либерали 68, а напредњаци четири посланичка мандата. Према подацима аустроугарског посланика радикали и либерали су освојили једнак број мандата, тј. по 65 места у Скупштини, а напредњаци четири.⁸⁴⁹ Вођа напредњака Милутин Гарашанин је резултате избора оценио изразом „пата карте“.⁸⁵⁰ Поништавањем резултата у неким изборним местима на којима је требало поновити изборе либерали су настојали да добију већину у Скупштини и обезбеде опстанак својој влади.⁸⁵¹ Упркос томе што је бирачки одбор у Шапцу под председништвом радикала Михаила Вујића прогласио Стојана Новаковића за посланика Подринског округа, либерали су поништили његов избор, а за новог посланика предложили верификационом одбору свог

Чачка од 24. фебруара/8. марта 1893. године министру унутрашњих дела Стојану Рибарцу.

⁸⁴⁹ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 525; Сава Грујић наводи да су радикали упркос „насилју, застрашивању, фалсифицирању/.../ добили несумњиву већину.“ (АС, ПО, к. 82, д. 190, Записи Саве Грујића 1892–1893. године); РОНБС, Р510/II, Записи Саве Грујића, св. I II, 31); Однос снага у парламенту се није знао ни после 3. априла 1893. године, јер је чак 11 посланичких мандата било оспорено. Рибарац је истог дана објавио резултате избора на којима су либерали освојили 70, радикали 50, напредњаци три, док је остало још једанаест спорних мандата. *Одјек* је објавио следеће резултате избора: 66 мандата је припало либералима, 64 радикалима, а четири напредњацима. (С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 183); У својим мемоарима Авакумовић наводи да су либерали освојили танку већину од само „четири посланика према укупном броју изабраних радикала и напредњака“. По њему либерали су освојили 69 посланика и имали већину у Скупштини. (Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 303); Међутим у писму Лазару Докићу од 23. марта 1893. године краљ Александар Обреновић је тврдио да му је Јован Ристић рекао да „влада нема апсолутну већину“. Пошто се резултати избора нису знали, краљ Александар је замолио Лазара Докића да сазна „какав је резултат избора“, истичући да је „брука што су још“ непознати резултати избора.“ (АС, ПО, к. 140, д. 65)

⁸⁵⁰ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 183.

⁸⁵¹ В. Маријан наводи 11 спорних мандата: „у пиротском округу три мандата, један у подринском округу, један у Смедереву и шест мандата у рудничком округу.“ (В. Маријан, *нав. дело*, 173)

кандидата, Јосифа Бојиновића.⁸⁵² У таквој ситуацији радикалима није остало ништа друго него да потраже заштиту од краља, иако он није имао стварну власт, већ Намесништво. Радикали су били спремни да подрже превремено проглашавање краља Александра пунолетним, јер је то био сигуран пут за обарање Намесништва. Истакнути радикал Сава Грујић је у разговору са краљицом Наталијом предложио да се тешка политичка ситуација у земљи реши на тај начин што би Народна скупштина пре времена прогласила Александра пунолетним. Краљица је на план државног удара гледала са резервом, јер није желела да „њен син пре времена прими бреме државних послова“. Напоменула је Грујићу да је краљ Милан већ саветовао Александра „да прими власт у своје руке, како би из својих себичних разлога да што пре задобије непосредан уплив над својим сином /.../утицао на јавне послове у Србији.“⁸⁵³ Краљица се у начелу није слагала са планом о државном удару, али се није ни отворено противила, већ је свесно подржавала сукоб краља и намесника, изјашњавајући се „с отвореном мржњом о влади Јована Авакумовића, о Јовану Ристићу и о либералима уопште“. У писму коморнику Симоновићу од 1. септембра 1892. године, краљица Наталија није крила незадовољство према Авакумовићевој влади, а Симоновића је замолила да либералима то „слободно стави до знања“, јер нема разлога да има било каква осећања „спрам нове владе.“⁸⁵⁴ Краљ Милан је намеравао да проглашењем свог сина Александра пунолетним добије могућност да „поред младог и несигурног краља Александра“ постане „стварно краљ“, и да искористи синовљев новац за исплату својих дугова.⁸⁵⁵ У то време краљев отац је запао у тешку финансијску

⁸⁵² АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 3, купани текст; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903...*, 248.

⁸⁵³ АС, ПО, к. 82, д. 190; РОНБС, Р510/II, Записи Саве Грујића, св. III, 31, купани текст; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развитка...*, 151; В. Маријан, *нав. дело*, 182.

⁸⁵⁴ АСАНУ, бр. 14556/1016, Заоставштина Драгослава Страњаковића; С. Рајић, *Краљ Александар. Владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011, 77–78.

⁸⁵⁵ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, О краљу

ситуацију, те му је за исплату дугова био потребан новац до којег није могао доћи пре Александровог пунолетства. Краљ Милан је у писму од 30. марта 1893. године молио Лазара Докића да посредује код Ротшилда да му одобри кредит: „Вама је познато у каквим сам околностима оставио престо. Има нешто што не знате, а то је да сам имао више од једне и по милијарде дуга, који сам исплатио/.../ са тим што ми је остало покушао сам да се обогатим но уместо тога пропао сам. Преварен сам. Лоши пријатељи увукли су ме у пропаст.“ Напоменуо је Докићу да је једино решење за политичку кризу у којој се земља нашла да се краљ прогласи пунолетним. Према његовом плану сам чин проглашења требало би да подржи „агитацијом својом“ Радикална странка, указујући Докићу да су „симпатије краља на вашој страни. О томе ми говоре сва његова писма. Он са ужасом гледа шта се ради, немоћан је он, немоћан сам ја, али ви сте моћни, силни, јаки.“⁸⁵⁶

На ово писмо Докић је одговорио из Беча 1. априла 1893. године. Напоменуо је краљу Милану да би проглашење краља Александра пунолетним било од велике користи за решавање политичке кризе у коју је земља доспела. Докић је изјавио да ће Радикална странка „стати иза тог чина“ и да ће краља народ са одушевљењем примити, јер од „њего очекује да поштује и да штити Устав и законе“. По Докићевом плану, краљ Александар би уз помоћ војске требало приликом отварања Скупштине да прочита прокламацију о преузимању власти и да ће радикалски посланици у Скупштини у томе помоћи младом краљу. Будући да је много боље од Докића познавао и Ристића и Белимарковића, краљ Милан је за сваки случај предлагао хапшење министара и намесника.⁸⁵⁷ Превремено проглашење краља Александра пунолетним било је у супротности са Уставом, те је због тога у земљи требало „створити што повољнију атмосферу да свет види и осети /.../ да се оно врши не против народа него у његову корист, ради његова мира и спокојства.“ У прилог исправности тог чина

Александру 1893–1896, 2, куцани текст.

⁸⁵⁶ АС, ПО, к. 140, д. 60; В. Маријан, *нав. дело*, 185.

⁸⁵⁷ С. Рајић, *Александар...*, 77; Иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 151.

радикали су истицали краљеву обавезу да стане на пут кршењу Устава, јер „Устав и закони постоје ради јавног добра и благостања“, а они су „немилосредно гажени од стране Намесништва, од стране владе.“⁸⁵⁸ Док су се либерали спремали за други редовни састанак Народне скупштине⁸⁵⁹ на коме је требало да се расправља о извештају верификационог одбора, краљ Александар је извршио државни удар 13. априла 1893. године.⁸⁶⁰ У ноћи између 13. и 14. априла 1893. године краљ Александар је позвао намеснике и министре из Авакумовићеве владе и саопштио им „да је њиховом владавином незадовољан и да их све збацује и узима владу у своје руке, а њих све ставља у притвор.“ Народ је са одушевљењем поздравио преузимање власти краља Александра Обреновића. „Варош окићена, свет се весели, а и војничке патроле ходају по улицама“, записао је у свом *Дневнику* Милан Ђ. Милићевић.⁸⁶¹ Славље је трајало три дана. Један од краљевих професора Албер Мале наводи да је заједно са краљевим ађутантима посматрао како су студенти поздрављали краља, а музичка удружења испод краљевог балкона изводила серенату: „Први пут

⁸⁵⁸ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњковића, 2–3, кудани текст.

⁸⁵⁹ Први редовни састанак Скупштине је одржан 12. априла 1893. године, на коме је председник владе Јован Авакумовић прочитао указ Намесништва о отварању Скупштине. Међутим, до тог састанка није дошло, због државног удара краља Александра од 13. априла 1893. године (Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 122–123).

⁸⁶⁰ О првом државном удару краља Александра види у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 189–200; Р. Милошевић, *Државни удар озго. Први април 1893. Свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936, 22–28; Јован Ристић, *Први април 1893. године у Београду*, *Политика*, бр. 9570, 18, 19, 20. и 21. јануар 1935. године; *Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893. године*, прир. Сузана Рајић, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. XXX, Београд 2009, 113–117; Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари...*, 311–328; О току догађаја у ноћи између 1/13. и 2/14. априла 1893. године пише и Албер Мале, на основу казивања краљевог ађутанта Ћирића. (Албер Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894. година*, прир. Љиљана Марковић, Београд 1999, 155–161; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 78–87)

⁸⁶¹ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 2/14, 3/15. април 1893. године, књ. XV, 2518.

сам српски народ видео да је дисциплинован и пун поштовања. Иза оgrade врта, војници постројени читавом ширином Теразија, те ноћи су Срби клицали свом младом владару.⁸⁶²

У прокламацији од 13. априла 1893. године, краљ Александар је објавио српском народу да преузима власт у своје руке и да ће владати у складу са Уставом, који је његов отац „у договору са свима партијама а у сагласности с народом, дао земљи“. Краљ је обећао да ће служити свом народу и „српској државној мисли“ и да ће поштовати Устав, који је „у последње време тако јако угрожен“. За Народну скупштину је изјавио да је њен „уставни положај /.../ тако јако понижен“ од Авакумовићеве владе и да не може дозволити да се парламентарни режим успостављен новим Уставом и даље нарушава.⁸⁶³ Албер Мале наводи да му је краљ Александар у разговору од 8. јула 1893. године казао да је апсолутизам као облик државног уређења одавно превазиђен и да је просто немогуће одузети народу опште право гласа. Био је изненађен што његов професор заступа идеју апсолутизма и веровао је да се „парламентарни режим може усавршити.“⁸⁶⁴ Мандат за састав нове владе поверио је Лазару Докићу, који је припадао групи тзв. „дворских или умерених“ радикала. Председник владе и министар просвете и црквених дела постао је Лазар Докић, министар иностраних дела Андра Николић, министар унутрашњих дела Светозар Милосављевић, министар правде Андра Николић до 20. априла 1893. године, када на његово место долази Пера Максимовић, министар финансија Михаило В. Вујић, министар војни Драгутин Франасовић, до 16. јуна, а потом Сава Грујић, министар грађевина Светозар Станковић и министар народне привреде Раша Милошевић. Формирање владе пре одржавања скупштинских избора било је у супротности са основним парламентарним начелом владе скупштинске већине, јер је прво требало одржати изборе, а онда на основу парламентарне већине формирати владу.⁸⁶⁵

⁸⁶² А. Мале, *нав. дело*, 160; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 87.

⁸⁶³ *Српске новине*, бр. 70, 2/14. април 1893. године.

⁸⁶⁴ Албер Мале, *нав. дело*, 173; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 87.

⁸⁶⁵ *Владе Србије...*, 172, 174.

Нови избори су заказани за 30. мај 1893. године, док је Народна скупштина у ванредном сазиву требало да се састане 13. јуна 1893. године.⁸⁶⁶ На овим изборима радикали су однели убедљиву победу. За њих је гласало 88,34% бирача. Од 136 посланичких места освојили су 126, напредњаци 10, док либерали нису имали ниједног посланика, будући да на изборима нису ни учествовали сматрајући да је државним ударом наступило вануставно стање.⁸⁶⁷ Свечана седница Ванредног сазива Народне скупштине за 1893. годину отворена је беседом краља Александра, који се тада први пут обратио Народном представништву. У Престоној беседи први април је означен као заштита уставности: „Чин првог априла био је за мене неодољив налог дужности. Ја нисам могао допустити да се за мојега малолетства, под владавином која се врши у моје име, поруше у Србији основе уставности.“ Краљ Александар је осудио неправилности и насиља током изборног процеса, одлагање и распуштање Скупштине „без икаква обзира на то, што је баш та Скупштина по Уставу била позвана да попуни Краљевско Намесништво, без икаква обзира и на то што пред Србијом стајашу послови, који нити се без одобрења Народне скупштине могли свршити, нити без штете по земљу могли одложити.“ Одузимањем власти Намесништву, краљ је био уверен да иде „на сусрет најприснијим жељама народним. /.../ Краљ и народ сусрели су се у подједнако чврстом уверењу да спас отаџбине лежи у искреном поштовању Устава и закона, који свима одређују и права и дужности.“⁸⁶⁸ У Србији је тако настао својеврсни правни парадокс. На једној страни краљ Александар и радикалски приваци су говорили да су обарањем либерала с власти намеравали да заштите Устав, а с друге стране повредом тог Устава дошли су на власт.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ *Српске новине*, бр. 71, 2/14. април 1893. године – **Ванредни број**

⁸⁶⁷ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 123; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 201; Б. Мајданац, *нав. дело*, 66.

⁸⁶⁸ *Српске новине*, бр. 121, 4/16. јун 1893. године; *Никола Пашић у Народној скупштини*, нап. 1, у док. 167, књ. 2..., 664; Р. Милошевић, *Државни удар озго...*, 40–42.

⁸⁶⁹ „Но, ма чиме и ма каквим практичним последицама и користима да се

Одбор за адресу под председништвом Пере Велимировића поздравио је државни удар, којим је земља спасена од насиља либералне владе. „Не само права и слободе, које је нови слободоумни Устав осигурао Народу Српском, већ и оне традиционалне самоуправне установе, које су се одржале и кроз дуге векове туђинског господарства, били су дивљачки нападнути. Виновници таквог стања не смеју остати некажњени.“⁸⁷⁰ У адреси којом је Народна скупштина 22. јуна 1893. године одговорила на Престолну беседу је најављено да ће против министара из Авакумовићеве владе бити подигнута оптужница и да ће се на тај начин „једном утврдити и у нашој отаџбини, да злочини против Устава и државних интереса не могу остати некажњени.“⁸⁷¹ Народној скупштини је 7. јула 1893. године поднет предлог да се сви министри из Авакумовићеве владе оптуже на основу Закона о министарској одговорности, за почињена дела док су били на дужности. Предлог оптужнице је потписало 26 посланика на челу са Миленком Веснићем. Већином гласова Скупштина је 12. јула донела одлуку да се против Авакумовићеве владе подигне оптужница због незаконитих и неуставних поступака. Оптужница је садржала 11 тачака и поднета је 4. августа 1893. године.⁸⁷² Напредњаци се нису слагали с оваквом одлуком, а сам Гарашанин је истакао да многе владе у прошлости „подразумевајући радикалне“, нису поштовале Устав, али због тога против њихових министара нису биле

брани чин 1. априла, не може се порећи да је тај чин извршен противно јасном наређењу Устава и да се мора назвати неке врсте дворском револуцијом против Намесништва и министарства које је постојало. Ми се још нисмо научили да поштујемо законе. /.../ А док се не дође до тога да се закони поштују и да се одржавају у својој пуној снази и свима приликама и према свакоме, донде је бадава и говорити о законитостима...“, записао је правник Никола Крстић. (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 166)

⁸⁷⁰ Никола Пашић у *Народној скупштини*, нап. 4, у док. 171, књ. 2..., 675.

⁸⁷¹ *Српске новине*, бр. 127, 11/23. јун 1893. године; Р. Милошевић, *Државни удар озго...*, 46–49; Никола Пашић у *Народној скупштини*, нап. 1, у док. 172, књ. 2..., 678–680.

⁸⁷² Општирније о томе види у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 209–217; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 337–361; Р. Милошевић, *Државни удар озго...*, 57–118.

подигнуте оптужнице. За повреду Устава након 21. августа 1892. године, Гарашанин је оптужио намеснике као „праве кривце“, које би прво требало позвати на одговорност, па тек онда министре. Када се одлучивало о подизању оптужнице, напредњаци су се уздржали од гласања.⁸⁷³ Да не би дошао у сукоб са радикалима који су имали апсолутну већину у Скупштини, краљ Александар је одлучио да се не заузима за либерале, иако су га родитељи упозоравали да се на оптужницу у иностранству гледа као на освету према политичким противницима. Преко свог коморника Симоновића, краљица Наталија је упозоравала свог сина да је „мећање под суд бившег кабинета /.../ неумесно“, и да је земљи уместо тога потребан „рад и спокојство а не немир.“ Она је саветовала краља да се не бави „ситним“ страначким интересима, већ озбиљним државним пословима у интересу народа, а не партија. На крају је истакла да се „нада да ће предлог о мећању“ либерала „под суд пропасти“, и да ће се радикалска влада бавити решавањем животних проблема грађана, а не прогоном политичких противника.⁸⁷⁴ Либерали су у *Бранику*, листу Српске народне слободомне странке објавили чланак под насловом „Оптужница против либералних министара“, у коме су указали на чињеницу да су и претходне радикалске владе „вређале Устав“, али да због тога против њихових министара нису биле подизане оптужнице. „Та садашња њихова владавина зачела се у повреди Устава. /.../ Кад влада својом престоном беседом распаљује страсти, онда не могу ни Катићи ни Тајсићи бити опрезнији. Фанатични елементи у Народној скупштини постали су господари ситуације, и оптужба је постала неизбежна.“⁸⁷⁵

Односи између краља Александра и радикала су на почетку били добри због заједничких интереса, који су обема странама послужили да дођу на власт 13. априла 1893. године. До првих неспоразума између краља и министара је дошло два месеца касније после

⁸⁷³ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 167–168.

⁸⁷⁴ АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњаковића, бр. 1028, 1029; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*..., 153; Иста, *Краљ Александар...*, 91.

⁸⁷⁵ АС, ЈА, бр. 23; *Браник*, бр. 147, 16/28. децембар 1893. године.

одласка председника владе Лазара Докића на лечење у Опатију.⁸⁷⁶ Краљ је почео да увиђа да га радикалски министри све више заобилазе у доношењу важних државних одлука и да се према њему понашају као према детету а не владару. Министри су му често пута говорили да је још малолетан „те да треба да спава и учи, а њима препусти државне послове.“ Руски и француски дипломатски представници у Србији су покушавали да министрима скрену пажњу на њихово „дрско и недолично понашање према краљу“ и упозоравали их на озбиљне последице „које из тога могу проистећи.“ Краљу се нарочито није свидело да министри све више истискују његову улогу „из државних послова“, посебно из области спољне политике и војске, иако му је првенство у тим областима било Уставом загарантовано. На краљеве примедбе, министри су одговарали да није стручан да се меша у војску „јер није служио војни рок“ и нема стручног образовања као њихови кандидати. Ни Грујићева влада није успела да успостави „равнотежу у вршењу власти између Скупштине и краља“.⁸⁷⁷ Влада Саве Грујића је имала опозицију у Скупштини међу радикалским посланицима које је предводио Коста Таушановић. На седници скупштинског клуба Радикалне странке од 6. децембра 1893. године, Пашићеве присталице предвођене Костом Таушановићем критиковале су новог председника владе Саву Грујића што није приликом образовања новог кабинета консултовао председника странке Николу Пашића. Раша Милошевић је истакао да није требало приликом образовања нове владе „обићи Пашића /.../ као вођу странке“. Његов став је подржао Коста Таушановић, који је напоменуо да се у странци после државног удара од 13. априла „осећа нека струја /.../ која се противи традицији Радикалне странке и која може донети само штете странци“ и да настоји да улогу Главног одбора странке „ослаби и растроји и пренесе на владу.“ Таушановић је замерио страначким првацима да су на Главном скупу странке у Чачку

⁸⁷⁶ „Пређашња хармонија између радикала и краља поче да се помућује и дисхармонија поче да избија на видик. /.../ Баш у то време био сам на аудијенцији код краља и он ми рече да је постала несугласица између њега и министара“, записао је у свом *Дневнику* правник Никола Крстић. (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 170)

⁸⁷⁷ С. Рајић, *Неутралне владе у краљевини Србији (1893–1900)*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010, 129.

радили против Пашићевог избора за председника Скупштине, а када је поред тога изабран „да не долази у Скупштину.“ Бранећи се од напада, Сава Грујић је истакао да је краљ Александар прво понудио Пашићу да састави кабинет, али да је он то одбио. Све примедбе на рачун Саве Грујића, клуб је већином гласова одбацио и одобрио новом председнику владе да настави са образовањем новог кабинета.⁸⁷⁸ Своје нејединство радикали су показали и приликом избора општинских органа власти у Београду децембра 1893. године када су уместо једног кандидата за председника општине истакли двојицу, Милована Маринковића и Косту Таушановића. Грујићева влада је кандидовала Милована Маринковића, коме су присталице Николе Пашића поставили противкандидата Косту Таушановића. Напредњаци нису учествовали на изборима, док су либерали истакли кандидатску листу на челу са Стојаном Вељковићем. Главна изборна трка се водила „међу поцепаним радикалима“. Пера Тодоровић наводи да се „Таушановићева страна латила чак фалсификата“. На дан избора у штампи је објављено да се Милован Маринковић на захтев Главног одбора Радикалне странке одрекао кандидатуре у корист Косте Таушановића. „На листи је потписан сам Маринковић, а стављена је штампарска фирма Димитрија Димитријевића.“⁸⁷⁹ Ранко Тајсић је на седници клуба странке 27. децембра 1893. године оптужио министра унутрашњих дела да је дозволио полицији да се меша у изборе за председника београдске општине. Петар Максимовић, министар правде, негирао је Тајсићеве наводе и оптужио га да својим понашањем у Скупштини наноси велику штету странци. Милан Ђурић је захтевао да се управник вароши Београд смени због мешања у изборни процес, у чију одбрану је устао министар просвете и црквених дела Миленко Веснић, изјавивши да је такав захтев „неумесан“ и да Ђурићевом предлогу „нема места у интересу саме Радикалне странке.“ Скупштински клуб је већином гласова одбио предлог Милана Ђурића.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ АСАНУ, бр. 14570, Записник клуба Радикалне странке у Народној скупштини за 1893. годину, 24. новембар/6. децембар 1893. године, VIII- редовни састанак.

⁸⁷⁹ Пера Тодоровић, *Дневник*, прир. Л. Перовић, Београд 1990, 155; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 155.

⁸⁸⁰ АСАНУ, бр. 14570, Записник клуба Радикалне странке у Скупштини за 1893.

Краљ Александар је Престоном беседом 15. новембра 1893. године отворио седнице Народне скупштине. У свом обраћању посланицима напоменуо је да је њихов најважнији посао да раде на сређивању финансијских прилика у земљи. Краљ је изразио наду да ће Скупштина усвојити важне законе из области привреде, а најпре да ће усвојити буџет за 1894. годину. Скупштина је на Престону беседу одговорила адресом⁸⁸¹ 19. новембра 1893. године, у којој се наводи да ће Народно представништво сложено радити на томе да се одобре сви закони које влада за „достигнуће ових циљева буде износила“.⁸⁸² Уместо да се по хитном поступку бави претресањем буџета, Скупштина се бавила другоразредним питањем постављања чиновника. Радикалски посланици су у Скупштини поред ширег одбора формирали и ужи одбор који је преговарао са владом о постављању партијских кадрова и био у сталном контакту са министрима. Краљ није био задовољан радом Грујићеве владе, која је стално попуштала пред странком и посланицима у Народној скупштини. Више пута је истицао да је неопходно да ојача своју улогу у вршењу власти и да састави такву владу која ће радити првенствено у интересу земље.⁸⁸³ Никола Крстић наводи да радикалски посланици у Скупштини нису дозвољавали министрима да на поједине државне функције постављају људе који су били стручни, већ су истицали своје кандидате које су министри у већини случајева прихватили: „Министри тиме греше јер крње права која им као административној власти припадају. Скупштина нема законског маха да утиче на то ко ће постављен бити на ово или оно место.“⁸⁸⁴

годину, 15/27. децембар 1893. године, XIII- седница.

⁸⁸¹ Одбор за нацрт адресе су чинили следећи посланици: Миленко Веснић, Лука Лазаревић, Гига Гершић, Марко Петровић, Лука Илић, Ранко Тајсић, Сима Костић, Пера Павловић, Михаило Марковић, Риста Поповић, Никола Николић, Стојан Новаковић и Коста Таушановић. Известилац одбора за адресу Миленко Веснић поднео је 18. новембра адресу Народној скупштини, која је прочитана на наредној седници 19. новембра 1893. године. (*Народна скупштина. Службени лист о раду Српске народне скупштине. Сазив за 1893. годину*, Београд 1894, 6, 9)

⁸⁸² Исто, 3, 9–10; *Српске новине*, бр. 245, 3/15. новембар 1893; бр. 250, 9/21. новембар 1893. године.

⁸⁸³ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*..., 155.

⁸⁸⁴ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 170.

Именовање Миленка Веснића за министра просвете и црквених дела против краљеве воље још више је продубило сукоб између краља и председника владе Сава Грујића. Краљ Александар је у разговору са Јованом Жујовићем рекао да је председник владе Сава Грујић неспособан политичар у кога уопште не верује. „Тек знајте да он мене лаже. Да ми рекне једно, а министрима друго, а тамо неком трећем нешто треће. /.../ Од како су се реконструисали, нисам њима задовољан. Они излазе са предлозима које не могу да усвојим. Од мене траже да поштујем Устав, а сами га газе.“⁸⁸⁵ У намери да обори радикале, краљ је отпочео преговоре са опозицијом. Од јесени 1893. па до почетка 1894. године краљ је позивао у двор водеће људе из Напредне и Либералне странке и говорио им о својим намерама да се реши радикалске владе. Поред Новаковића, Пироћанца и Гарашанина на разговоре у двору су долазили и Андра Ђорђевић, Светомир Николајевић и Никола Стефановић. „Учесташе долазити лица, која се дуго времена на двору не виђаху. Ја то приметих и сетих се, да се не спрема опет какво првоаприлско изненађење. Србија је ово...“, записао је полицајац Таса Ј. Миленковић.⁸⁸⁶ Краљ није прихватио савете челних људи из Напредне странке Новаковића и Гарашанина да не жури са обарањем радикала.⁸⁸⁷ Није био склон да прихвати и предлоге Албера Малеа, свог професора дипломатске историје, да радикале задржи на власти „док се не компромитују и не сруше сами од себе.“⁸⁸⁸ Краљев покушај да образује коалициону напредњачко-либералну владу није успео збор нерашчишћених рачуна међу овим странкама. Вођа напредњака Милутин Гарашанин је одбио позив краља Александра да састави владу „наводећи за разлог његове односе са краљем Миланом“. Вукашин Петровић у писму краљу Александру од 27. децембра 1893. године истиче да су му Гарашанин и Новаковић саопштили да ће подржати кабинет

⁸⁸⁵ Јован Жујовић, *Дневник*, књ. 1, прир. Д. Тодоровић, Београд 1983, 47.

⁸⁸⁶ Т. Ј. Миленковић, *Дневник...*, 293.

⁸⁸⁷ Милан Пироћанац наводи „ да је Новаковић говорио краљу да се добро размисли пре него што би преузео да мења данашње стање ствари и да би боље било пустити радикале да се истроше сасвим“. (М. Пироћанац, *Белешке...*, 493.)

⁸⁸⁸ Албер Мале, *нав. дело*, 38; Ана Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 159.

Светомира Николајевића, али не и сарадњу између либерала и напредњака: „Авакумовић, с којим сам јуче говорио, нема ништа да примети против Светомировог кабинета, шта више он присваја себи својину, мисли да се Светомиру уступи Влада.“⁸⁸⁹ Кабинет образован од другоразредних политичара није био дорастао снажној радикалској опозицији у Скупштини.⁸⁹⁰ Краљ Александар је 19. јануара послао поверљив телеграм посланику Симићу којим га је обавестио да ће краљ Милан на путу за Београд свратити у Беч, наложивши му да заједно допутију у Београд: Све ово сматрајте као поверљиво и не саопштите ником ништа, па ни министру спољних послова“.⁸⁹¹

Краљ Милан и Симић су стигли у Београд 21. јануара 1894. године, којом приликом је краљ Александар саопштио Симићу да намерава да обори владу Саве Грујића и да образује другу владу „која би више водила рачуна о његовим владалачким правима и која би свима грађанима Србије подједнако зајемчила употребу њихових права, што није био случај под радикалном Владом“.⁸⁹² Исте вечери одржан је у двору последњи састанак са радикалским првацима, иако је Грујићева влада на вест да се бивши краљ

⁸⁸⁹ АС, Војислав Ј. Марамбо, несређена грађа, ф. 76, Писмо Вукашина Петровића- краљу Александру, 15/27. децембар 1893. године; Пошто је Вукашин Петровић одбио да буде министар финансија за новог министра је био одређен Ђорђе Вајферт, за министра унутрашњих дела Андра Ђорђевић, за министра спољних послова Ђорђе Симић, за министра привреде Милорад Шапчанин (М. Пирпћанац, *Белешке...*, 493-494; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 99-100).

⁸⁹⁰ Ђорђе Симић, српски посланик у Бечу, саветовао је краља Александра да састави владу од водећих политичких личности „које уживају поверење и поштовање у свима странкама и за које сви знају, да ће хтети и умети да одговоре великим задацима, које их чекају.“ По његовом мишљењу, краљ би требало да одложи промену радикалског режима „и да га пусти да се он сам од себе сруши.“ Радикална странка, истиче Симић, „још је сувише јака, да би се једна Влада састављена само из оне друге две слабије странке, или из неутралних личности, могла испред њеног отпора одржати на власти, а да не изиђе из граница Закона и Устава.“ (АС, Ђорђе Симић, Акта моје дипломатске службе, књ. II, 1 јануар 1894. године (даље: Акта)

⁸⁹¹ АС, Ђ. Симић, Акта, књ. III, 356; АС, Хартије Милована Миловановића, несређена грађа, разговор Миловановића и Ђорђа Симића, 10/22. јануар 1894. године; А. Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата...*, 159.

⁸⁹² АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 359-360.

враћа у земљу поднела оставку.⁸⁹³ До споразума између радикала и краља Александра није дошло, због услова који су били неприхватљиви за радикале. Краљ је тражио да се влада ослободи утицаја Главног одбора Радикалне странке и њиховог клуба у Скупштини, потом да му се препусти право избора министра војног, да у договору са председником владе и министром иностраних дела води спољну политику, али и да се „пониште закони о прогонству његових родитеља, да се спрече незаконитости радикалних општинских и државних власти према другим двома партијама, да се стане на пут увредљивом писању радикалне штампе“, да се промени Закон о порезу по коме су и прирези улазили у категорију непосредног пореза „и тиме увећавали број оних бирача, који по Уставу треба да плаћају 15 динара непосредне порезе да би имали право гласања“, да се прекине суђење либералима и на крају „да се поједини министри понашају према њему са више обзира, него што су то чинили министри Веснић и Милосављевић.“⁸⁹⁴

Пошто су радикали одбили оваква условљавања, краљ је покушао да склопи напредњачко-либералну владу, али у томе није успео, јер су напредњаци одбили да уђу у коалицију са либералима. Главни одбор Напредне странке једногласно је донео одлуку да странка не улази у „политичке експерименте, које је својим доласком почео да изводи краљ Милан.“ Ову одлуку су Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић увече 22. јануара 1894. године саопштили бившем краљу Милану, који им је том приликом видно узнемирен рекао: „Нисам мислио да ћете се тако одазвати

⁸⁹³ На вест о повратку бившег краља Милана у земљу, председник владе Сава Грујић је сазвао 21. јануара у 9 часова хитну седницу на којој је одлучено да влада због новонастале политичке ситуације у земљи поднесе оставку. Образлажући оставку владе, Грујић је истакао да је чин повратка бившег краља Милана у земљу „противан једном специјалном закону“, и да може „према јасном расположењу у земљи“ негативно да утиче на даље политичке догађаје. Чланови владе не желе да буду одговорни, истиче Грујић „за овакав ваш поступак“, и зато „сматрам за дужност да Вашем Величанству овим актом у име своје и мојих другова поднесем у покорности оставку на дојакашња наша звања.“ (АС, ПО, к. 82, д. 174, Позивница члановима кабинета на хитну седницу и писмо краљу Александру о оставци кабинета због повратка краља Милана у Београд)

⁸⁹⁴ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 361; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 131; Иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*..., 158.

престолу.“ На ове прекоре, Новаковић је одговорио: „Господару, свак своју муку мучи.“ Следећег дана краљ је позвао на преговоре либерале Јована Авакумовића и Стојана Рибарца, против којих се још увек водио поступак. Међутим, ни овог пута се није дошло до договора, јер краљ Александар није хтео да трпи да Главни одбор Либералне странке утиче на састављање будуће владе. Краљ Александар и његов отац су схватили да је једини излаз из ове ситуације да се образује хетероген кабинет, који се тешко могао дуже одржати на власти.⁸⁹⁵ После пада Грујићеве владе Обреновићи су кренули у борбу против парламентаризма и Радикалне странке, која је у претходном периоду показала јасне намере да права круне што је могуће више ограничи. Према оцени Сузана Рајић, „суровост те борбе је обе стране гурала ка крајностима – краља у апсолутизам, а радикале у револуционарство.“⁸⁹⁶

Нова влада на челу са Ђорђем Симићем је формирана 24. јануара 1894. године. Поред Симића који је осим места председника владе узео и ресор министарства иностраних дела, у Владу су ушли бивши радикал и професор Велике школе Светомир Николајевић, као министар унутрашњих дела, напредњак и професор на Великој школи Андра Ђорђевић је преузео министарство правде, ректор Велике школе Димитрије Нешић је постао министар просвете и црквених дела, академик Сима Лозанић је преузео ресор народне привреде, министарство финансија је предводио напредњак Чедомиљ Мијатовић, министар војни је био Милован С. Павловић и министар грађевина Стеван Здравковић.⁸⁹⁷ Док су либерали и напредњаци са великим одушевљењем поздравили образовање Симићевог кабинета, радикали су промену владе у јавности представили „као неуставну и непарламентарну.“ У штампи радикали су оштро нападали Симићев кабинет, истичући да „нови кабинет има да изврши улогу црнца, за коју се није хтела

⁸⁹⁵ АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњаковића, бр. 10, купани текст, 4–5; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. године...*, 254–255; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 245–246; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 362–367.

⁸⁹⁶ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 159.

⁸⁹⁷ *Владе Србије...*, 177; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 246.

примити ни једна српска странка, да би му се после могло рећи: црнац је своју улогу свршио, сад може ићи.⁸⁹⁸ Истог дана када је Симићев кабинет образован, објављен је владин указ о распуштању Скупштине у којој су радикали имали апсолутну већину, под изговором да не може да ради са старим скупштинским сазивом, јер тобож није имала довољно времена да се упозна са законским предлозима које је бивша влада поднела Скупштини. Нову владу радикалски посланици су у Скупштини дочекали на нож. Председник владе Ђорђе Симић је 24. јануара 1894. године нови кабинет представио Скупштини и прочитао декларацију, у којој је истакао „да ће нова Влада, стојећи изван партија, стараће се да поштовањем Устава и закона и помирљивим и предусретљивим понашањем према свима партијама у земљи, а коректним и лојалним држањем према страним државама, осигура нашој свима подједнакој драгој Отаџбини/.../ правилан државни развитак.“ Симић је потом требало да прочита и краљев указ о закључењу рада Скупштине, али су га радикалски посланици уз спречили у томе. Председник Скупштине Димитрије Катић је дао реч Ристи Поповићу, који је требало на основу одлуке радикалског скупштинског клуба да изјави неповерење влади. Видно узнемирен, Симић је оставио краљев указ на столу председника Скупштине и заједно са министрима напустио Скупштину. Тек пошто је Риста Поповић завршио свој говор у коме је осудио Симићеву владу као непарламентарну прочитан је указ о закључењу Скупштине.⁸⁹⁹ Радикалска опозиција је свим средствима отпочела агитацију не само против Симићеве владе, већ и против краља Милана, за кога се говорило да ће укинути Устав из 1888. године и завести лични режим. Симић истиче да је „бесомучно писање“ радикалске штампе против краља Милана изазивало „неодољиву мржњу“ и одбојност краља Александра према радикалима, који му је у више наврата говорио да су „радикали сви без разлике неваљали /.../ и да он никад више неће с њима да ради и да ће

⁸⁹⁸ Илија Пржић, *Прва влада Ђорђа Симића*, Српски књижевни гласник, књ. XIII, Београд 1924, 125.

⁸⁹⁹ АС, Ђ. Симић, *Моје министровање*, Акта, књ. III, 369–371; И. Пржић, *нав. дело*, 126; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I..., 247; А. Столић, *нав. дело*, 164–165.

пре приступити насилним мерама и гажењу Устава, него што ће се обратити поново радикалима.“ Симић је настојао да ублажи краљево нерасположење према радикалима, истичући да и међу њима има добрих и поштених људи, који ће му једног дана затребати и да је Радикална странка најјача политичка партија у земљи, која се не може лако „саломити и да би било мудрије дејствовати према њој са штедњом...“⁹⁰⁰ Али Симићева идеја о измирењу и уједињењу свих партија показала се немогућом.⁹⁰¹

Једна од првих мера Симићеве владе била је ослобађање оптужених либерала краљевим указом од 28. јануара 1894. године, који је потписао министар правде Андра Ђорђевић. Овај чин је био противан Уставу, јер је владар могао само на предлог Скупштине да помиљује осуђене министре.⁹⁰² У свом *Дневнику* Никола Крстић је записао да је „корак овај владин, ово њено дело, било је некоректно, противно је законима и Уставу. За тужене министре има нарочити Закон да осуђене краљ може помиловати само на предлог Скупштине.“⁹⁰³ Упркос прокламованим принципима помирљивости и законитости, Симићева влада је започела са променама радикалских чиновника на свим нивоима државне власти. Иако је Симић тврдио да је промена чиновника у почетку вршена селективно, тј. да су из службе отпуштени само непоуздани чиновници, у пракси се показало да је у кратком року из државне службе отпуштен већи број радикалских чиновника, наводно на наваљивање краља Милана „у кога је сваким даном све јаче и јаче избијала на видик неодољива мржња према све-

⁹⁰⁰ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 380–381; Пера Тодоровић наводи да му је Чедомиљ Мијатовић неколико дана пре оставке Симићеве владе говорио да краљ Александар „неће више радикале ни мртав ни жив. Пре ће пристати да и он абдицира као отац му, али радикале више неће. То јест, он ће прво да се бије, ако буде буне он ће крваво да је угуши; ако треба укинути Устав он ће да га укине, само радикале никако неће...“ (П. Тодоровић, *Дневник...*, 164).

⁹⁰¹ Јован Авакумовић наводи да му је Симић једном приликом рекао да је прихватио функцију председника владе „само зато да измири и уједини све три завађене политичке странке (Либералну, Радикалну и Напредњачку) и кад то буде успео, онда ће спокојно напустити министарски положај.“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 368)

⁹⁰² *Српске новине*, бр. 11, 16/28. јануар 1894. године; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 160.

⁹⁰³ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 177.

му што се називало радикал.“ У министарству иностраних дела које је Симић водио, није отпуштен ниједан чиновник. Он је чак хвалио радикалске шефове одељења у министарству финансија са којима је једно време радио (Стојана Протића, Ацу Миловановића, Ђорђа А. Ненадовића, Саву Кукића, Лазара Пачуа и Мику Поповића) као поштене и савесне чиновнике. Чедомиљ Мијатовић који је преузео министарство финансија од Симића, није могао да издржи притисак краља и отпустио је прву четворицу радикалских чиновника, док је Мика Поповић поднео оставку.⁹⁰⁴ Обојица краљева су замерали Симићу и министру финансија Чедомиљу Мијатовићу да нису довољно енергични у борби против радикала. Убрзо је дошло до афере око склапања зајма у Француској, када је министар финансија Мијатовић без знања краља молио Русију да утиче на своје савезнике Французе да Србији одобре што повољнији кредит. Писмо је доспело у руке радикала који су, објавивши га у свом листу *Одјек*, толико разљутили краља Александра да је одмах примио моменталну оставку владе.⁹⁰⁵

Мандат за састав нове владе добио је дотадашњи министар унутрашњих дела Светомир Николајевић, у чији кабинет је ушла већина министара из претходног сазива.⁹⁰⁶ За време мандата владе оба краља су наставила са јачањем права круне, тј. да се мешају у рад извршне власти и да успостављају јачу контролу над Народном скупштином. Указом од 29. априла 1894. године краљ Александар је суспендовао законе из 1891. и 1892. године, којима је његовим

⁹⁰⁴ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акти, књ. III, 374; А. Столић, *нав. дело*, 166; И. Пржић, *нав. дело*, 127–128; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I..., 249.

⁹⁰⁵ *Владе Србије...*, 175–176; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 161.

⁹⁰⁶ Николајевићева влада је била на власти од 2. априла до 27. октобра 1894. године. Ова влада је попут претходне била састављена од либерала и напредњака, који нису били водеће партијске личности, већ мање познати људи. Поред Николајевића, који је осим функције председника владе узео и ресор министарства унутрашњих дела, у владу су ушли Сима Лозанић као министар иностраних дела, Андра Ђорђевић је преузео ресор министарства просвете и црквених дела, министар правде је постао Јеврем Андоновић, министар финансија Вукашин Петровић, министарство грађевина је предводио Стеван Здравковић, министар војни је био Милован С. Павловић и министар народне привреде Лазар Р. Јовановић. (С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. I..., 250; *Владе Србије...*, 179)

родитељима било забрањено да се врате у земљу до његовог пунолетства.⁹⁰⁷ Указом се нису могли укинути закони који су прошли скупштинску процедуру, већ је за њихово укидање било потребно да Скупштина донесе нови Закон. То је било противно Уставу, јер је указ нижи правни акт од закона. Касациони суд је већином гласова на седници од 17. маја 1894. године донео одлуку да се указом од 29. априла нису могли укинути закони о краљевим родитељима.⁹⁰⁸ Власт је на све начине покушавала да натера судије да гласају за краљев указ. Министар правде Јеврем Андоновић је био толико сигуран у повољан исход одлуке Касационог суда да је чак и краља уверавао да ће „суд усвојити указ као Закон“. Пред само гласање полиција је ухапсила судију Касационог суда Ђорђа Новаковића за кога се претпостављало да неће гласати за указ, јер је по политичком опредељењу био радикал. Против указа гласале су следеће судије: Димитрије Радовић, председник суда, Ђорђе Симић, Васа Манојловић, Милутин Марковић, Коста Гребенаровић, Стеван Петковић, Паја Јанковић и Светозар Јањић.⁹⁰⁹

После одлуке Касационог суда, Николајевићева влада је била у великој дилеми да ли да опозове указ од 29. априла или да смени судије Касационог суда. Било је очигледно да је Устав из 1888. године представљао главну сметњу даљем јачању краљевске власти. Крајем априла 1894. године краљ је дефинитивно донео одлуку о укидању Устава⁹¹⁰, а пресудну улогу у томе одиграла је Чебинчева афера.⁹¹¹ Један од оптужених радикала Аца Станоје-

⁹⁰⁷ *Српске новине*, бр. 85, 17/29. април 1894. године; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 251; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 135; Иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)...*, 161.

⁹⁰⁸ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, куцани текст, 8; С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 252.

⁹⁰⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 192–193.

⁹¹⁰ Јован Авакумовић наводи да му је краљ Александар у разговору од 27. априла 1894. године рекао да ће у интересу земље и престола укинути Устав из 1888. године и „путем октроисања, вратити важност Уставу од 1869. године. /.../ За извршење тога нећу да тражим потпис министара, извршићу то сам, на основу моје краљевске власти.“ (Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 374).

⁹¹¹ Михаило Чебинац, привредник из Краљева, ухапшен је под оптужбом да је карађорђевићевац и да је заједно са неколицином саучесника припремао

вић је замолио Милована Миловановића да га као адвокат заступа на суду. Миловановић је износећи одбрану свог клијента истакао да Станојевић није учинио никакво кривично дело и да је Михаило Чебинац убачени агент-провокатор како би се похапсили виђенији радикали и обезглавила Радикална странка. Оптужио је режим да је искористио ову аферу за укидање Устава: „Сваки реакционарни наступ у Србији имао је по неку своју велеиздајничку аферу. Државни удар од 21. маја држао се старе, већ утврђене и опробане рутине, о којој се данас суди.“⁹¹² По свему судећи Чебинчева афера је послужила режиму као изговор за државни удар и укидање и онако сужених грађанских и политичких слобода. Устав из 1888. године суспендован је 21. маја 1894. године, а на снагу враћен стари Устав из 1869. године. Укидањем Устава политичка моћ Радикалне странке знатно је опала, будући да помоћу скупштинске већине више није могла да руководи политиком земље. Либерали и напредњаци су имали разлога да буду задовољни, јер им је стари Устав омогућавао да уз помоћ круне дођу на власт иако нису имали већину у народу.⁹¹³ Државни удар је прошао мирно, без протеста.⁹¹⁴ Слободан Јовановић наводи да је

заверу против краља Александра Обреновића. Поред Чебинца ухапшени су и многи виђенији радикали, попут Ранка Тајсића, народног посланика, Алексе Жујовића из Космаја, Косте Таушановића, Добросава Ружића, Аце Станојевића, Симе Ђаковића, секретара окружног одбора у Крагујевцу. Истражне власти су на основу заплених писама теретиле оптужене да су били у вези са Петром Карађорђевићем и да су припремали устанак у намери да свргну с власти династију Обреновић. Детаљније о овоме: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 267–273; Павле Паја Михајловић, *Дневници*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2010, 323–324; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 536–537.

⁹¹² АС, Хартије Милована Миловановића, несређена грађа, Одбрана Аце Станојевића за дело велеиздајничког преврата у Чебинчевој афери 1894. године.

⁹¹³ А. Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата...*, 174.

⁹¹⁴ Никола Крстић наводи да су након укидања Устава уследили телеграми захвалности краљу што је укинуо Устав. „У Београд долазе многе депутације краљу да му благодаре што је укинуо Устав и у „Српским новинама“ излазе адресе благодарности. Ово је у најмању руку чудновата појава! Од народа одузимају се политичка права и народ за то изјављује благодарност!“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 211; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 122).

Београд дан по укидању Устава био миран, док је „унутрашњост клицала, али не против, него за укидање Устава.“ Чињеница да се сем радикала нико није побунио против укидања Устава била је доказ да код просечног становника Србије није постојала свест о уставности и законитости и да је многима било доста радикалске политичке превласти, па су хтели да пробају „другачији режим у коме ће се више мислити на државне, а мање на страначке потребе.“ Јовановић даље истиче да Радикална странка у својој борби за уставност није имала подршку политички образованог народа, већ необразованог сељаштва, које се бунило против „полицијских власти, али није разумело значај уставности.“⁹¹⁵

С таквом свешћу четворогодишња парламентарна владавина била је осуђена на неуспех. Повратком на ранији највиши правни акт из 1869. године, круна је насилним путем „преокренула ствари у своју корист, правдајући се“ да Радикална странка за време четворогодишње владавине није успела да утврди парламентарни систем и „обезбеди поштовање Устава и Закона.“⁹¹⁶

⁹¹⁵ С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, књ. 1..., 255–256.

⁹¹⁶ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*..., 164.

ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ЛИЧНОГ РЕЖИМА КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

После укидања Устава из 1888. године, Николајевићева влада није имала велике проблеме са радикалском опозицијом. Радикали су ублажили своје нападе, почели да размишљају о могућностима споразумевања са двором и краљем Александром и том приликом поцепали странку на два крила. Сава Грујић и Никола Пашић били су предводници оне струје у Радикалној странци која је заговарала сарадњу са круном.⁹¹⁷ Влада Светомира Николајевића је извршила велике промене у чиновничком апарату, у којем су радикале заменили напредњачки и либерални кадрови. Међутим, убрзо се показало да те промене у државној администрацији нису допринеле увођењу јединствене управе у земљи зато што су чиновници остали одани својим партијама и што су у свој посао уносили приличну дозу партијске нетрпељивости.⁹¹⁸ Несугласице између либерала и напредњака су биле толико дубоке и без мешања круне, која се активно укључила у њихове међусобне расправе. Краљ Милан је нагињао либералима, док су Николајевић

⁹¹⁷ А. Столић, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата...*, 175; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 136; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 264.

⁹¹⁸ Никола Крстић наводи да је председник владе Светомир Николајевић „прогнавши све радикале из државне, али поглавито из полицијске службе, понаместао у исту напредњаке и либерале, а да се ни једни ни други не би осилили, мислио је да је камен мудрости нашао у томе што је негде за окружне начелнике поставио напредњаке и за среске либерале, или обртно, па што је и писаре на исти начин измешао./.../ Али, на жалост, постављени чиновници осташе верни својим партијама. Либерални чиновници стараше се да припомогну либералима да освоје општине, а напредњаци то радише за напредњаке. Отуд су настале несугласице и трења између самих чиновника окружних и среских.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 212–213).

и краљ Александар били наклоњенији напредњацима. Либерали су намеравали да уз помоћ краља Милана оборе Николајевићев кабинет, док је Светомир Николајевић на све могуће начине покушавао да либерале избаци из Владе. Више пута је протестовао због претераног мешања краља Милана у државне послове, те је на једној седници владе којој су присуствовала оба краља, љути-то поставио питање: „Ко је заправо овде краљ? Александар или Милан?“ После тога уследио је коначан раскол између Николајевића и краља Милана, кога је краљ сматрао својим противником. Последица сукоба била је оставка кабинета Светомира Николајевића.⁹¹⁹

Нову владу је 27. октобра 1894. године образовао Никола Христић, стари искусни политичар и у више наврата министар унутрашњих дела.⁹²⁰ Председник владе Никола Христић и министар иностраних дела Милан Богићевић нису припадали ниједној политичкој партији, док је Мика Ђорђевић био умерени радикал, а Сима Лозанић и Љубомир Клерић умерени либерали. У новом кабинету није било места за истакнуте либерале, Јеврема Андоновића и Лазара Јовановића, као ни за Андру Ђорђевића, који је био истакнути напредњак. Никола Крстић наводи да је Мика Ђорђевић пре уласка у владу дао „изјаву неку, ваљда да се одриче радикалства.“⁹²¹

Ступајући на дужност, Никола Христић је 28. октобра 1894. године у званичним новинама издао распис „свима окружним

⁹¹⁹ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњакковића, куцани текст, 9; А. Столић, *нав. дело*, 175; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 266–267.

⁹²⁰ Председник владе и министар унутрашњих послова је постао Никола Христић, министар иностраних дела Милан М. Богићевић, министар правде Михаило К. Ђорђевић, до 1. априла 1895. године, а затим Ђорђе Стефановић, министар финансија Вукашин Ј. Петровић, до 3. априла 1895. године, а затим то министарство заступа Стеван Здравковић, до 13. маја 1895. године, да би до краја мандата владе ово министарство предводио Стеван Д. Поповић, заступник министарства просвете и црквених дела Михаило К. Ђорђевић до 4. новембра 1894. године, а затим Љубомир Клерић, министар војни Милован С. Павловић, министар грађевина Стеван Здравковић и министар народне привреде Сима Лозанић. (*Владе Србије...*, 180)

⁹²¹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 213.

начелницима и управницима града Београда и Ниша“, у коме је изложио програм своје владе. Истакао је да је главни задатак увођење реда у држави, сузбијање утицаја страначких борби на државне послове „најстрожа законитост и непристрасност у вршењу јавних послова, безусловна послушност и дисциплина чиновништва и непоколебљива верност и апсолутна оданост према узвишеној личности краља и господара, у чије се име и под чијим се врховним надзором (чл. 6 Устава), врше сви послови земаљски.“ Посебан акценат у програму владе Христић је ставио на рад полицијских чиновника, од којих је захтевао да раде на стишавању партијских страсти које у великој мери доприносе „обеспокојавању и узнемиравању мирољубивих грађана и ремећењу јавног реда и мира.“⁹²² У *Српским новинама* изашао је чланак у којем је указано на потребу да се у „интересу српске државе“ партијске страсти стишају, јер „монархична начела сама захтевају да права круне“ остану нетакнута. У чланку се осуђују страначке борбе, које су се прошириле на читаву земљу и утицале на то да интереси партија буду изнад државних, али и да су Симићева и Николајевићева влада радиле на томе „да се државни брод Србије избави из вртлога партијских страсти и политичке нерасудности“ и да се упути „у сигурне воде државних резона.“ Оне у томе нису успеле због тога што није постојало јединство у државној управи и што је завађено чиновништво уносило у свој посао партијску нетрпељивост.⁹²³

Образујући Христићеву владу упркос очекивањима свога оца који је нагињао либералима, краљ Александар је показао да његов утицај на вођење политике земље није занемарљив. Међутим, пораст његовог утицаја на државне послове запажа се тек од краја 1894. и почетком 1895. године. Краљ Александар је почео да увиђа да је потпуно у сенци свога оца чији је утицај на државне послове много већи него његов. Слободан Јовановић истиче да је у штампи и у свакодневним разговорима краљ Александар „називан млади краљ, а Милан стари господар. Тај назив господар показивао је нај-

⁹²² *Српске новине*, бр. 226, 18/30. октобар 1894. године; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији...*, 262.

⁹²³ *Српске новине*, бр. 227, 19/31. октобар 1894. године; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 137–138; Иста, *Краљ Александар...*, 127–128.

боље на којој су страни људи гледали праву власт“.⁹²⁴ Милан Обреновић је напустио Србију и отишао у Париз 7. децембра 1894. године. Његов одлазак из земље је искористио краљ Александар да на крсну славу позове на ручак у двор министре, митрополита и председника Државног савета Стојана Новаковића. Пред свима је изложио суштину државног програма који се односио на јачање војних снага земље, подизање привреде и сређивање државних финансија. Промену Устава намеравао је да изврши тек за три године, „док се сталожје страсти и поврати ред у земљи.“ Разговарао је са Стојаном Новаковићем, који је као заменик Милутина Гарашанина предводио Напредну странку, пошто је Гарашанин „по краљевој жељи“ постављен на положај посланика у Паризу. Постављањем Гарашанина за српског посланика у Паризу и именовањем Стојана Новаковића за државног саветника, краљ је успео да сломи отпор напредњака према његовом режиму. Иако је Новаковић у свом мемоарском делу истакао да Напредна странка „није ничија слушкиња“, све је указивало на то да „напредњаци одобравају последњи државни удар и ванредне мере које су уследиле.“ По свему судећи, краљ је уз помоћ напредњака намеравао да сузбије утицај либерала, који су се „предвођени Ристићем, изјаснили отворено против политике двора.“ Краљева омраза према Ристићу кулминирала је крајем новембра 1894. године, па је захтевао од председника владе Николе Христића „да уништи Либералну странку“, ако либерали не откажу свој скуп у хотелу „Имperiјал“. Напори Христићеве владе да на унутрашњем плану оствари стишавање партијских страсти све више су наилазили на одобравање страних посматрача.⁹²⁵

У званичним новинама изашао је указ којим су избори за Народну скупштину заказани за 19. април 1895. године. Према одредбама Устава из 1869. године нови скупштински сазив за период 1894–1896. је бројао 240 посланика од којих је 180 бирано, а 60 постављено краљевим указом.⁹²⁶ Никола Крстић наводи да је

⁹²⁴ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, куцани текст, 9; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 284.

⁹²⁵ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 129.

⁹²⁶ *Српске новине*, бр. 51, 4/16. март 1895. године; Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, нав. дело, 129.

16. марта 1894. године, када је објављен указ о одржавању избора, разговарао са истакнутим радикалом Пером Велимировићем, који му је том приликом рекао да ће радикали можда бојкотовати изборе. Крстић је напоменуо Велимировићу да одлука Радикалне странке да не изађе на изборе неће спречити Народну скупштину да се састане, а Христићева влада ће „једва дочекати да добије Скупштину без радикала, дакле Скупштину у којој ће имати поуздану већину.“⁹²⁷ Главни одбор Радикалне странке је на седници од 12. априла 1895. године донео одлуку да странка не учествује на изборима. У саопштењу се између осталог наводи „да данас у Србији бирања по Уставу и Закону нема. Остајући доследни своје првом гледишту, ми смо му сада показаним обртом само прибавили нове снаге, доказав да Радикална странка не преза ни од каквих избора ни под каквим условима и да је огромна већина народа у Србији противна свему ономе што се од 21. маја прошле године у Србији чини. Према свему овоме чланови Радикалне странке нека се не јављају сада ни као бирачи, ни као повереници, ни као посланици.“ Осим Пере Велимировића и Јована Ћаје сви остали чланови Главног одбора су гласали за ову одлуку.⁹²⁸ Међутим, радикалске бираче је у великој мери збунило Пашићево упутство месним одборима странке да изађу на изборе. Никола Крстић наводи да је „Пашић разаслао писма по Србији радикалним одборима и виђенијим радикалима“ да изађу на изборе. Услед оваквог става централе странке, радикалски бирачи су неприпремљено изашли на изборе и претрпели пораз.⁹²⁹

Либерали нису били јединствени по питању избора. Уочи избора заказан је збор Либералне странке, који је требало да се одржи у Нишу 7. априла 1895. године. Управник вароши Ђорђе Генчић дошао је на збор пре Јована Авакумовића и Стојана Рибарца и позвао окупљене либерале да се разиђу. Кад су касније

⁹²⁷ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 226.

⁹²⁸ АС, ПО, к. 82, д. 193, Белешке Саве Грујића; АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, куцани текст, 10; РОНБС, Р510/П, Записи Саве Грујића, 31. март/12. април 1895. године.

⁹²⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 226; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 133.

дошли Авакумовић и Рибарац, у кафани није било никога. Два дана касније, 9. априла, у кући Јована Авакумовића одржана је седница Главног одбора Либералне странке на којој је донета одлука да се избори бојкотују, док је Авакумовић сматрао да би требало изаћи на изборе. Наредног дана Авакумовић је поднео писмену оставку на функцију председника Главног одбора. Светозар Тотуновић, познати нишки трговац је подржао Авакумовића и поднео писмену оставку уз образложење „да њега у одбору негодую што је пријатељ краљу Милану.“ По свему судећи, либерали из Нишког округа нису подржавали одлуку централе странке да се избори бојкотују, чиме је и званично настао расцеп у странци.⁹³⁰

Напредњаци су на Главном одбору странке, који је одржан марта 1895. године донели одлуку да изађу на изборе и да у предстојећој Скупштини раде у складу са програмом странке из 1881. године. У саопштењу одбора је истакнуто да Напредна странка неће обарати Христићеву владу, али да ће све њене законске предлоге „свестрано испитати.“ Напредњачки посланик Живојин Симић је изјавио да „за љубав Владе нећемо странку сарањивати /.../ и да је он прво напредњак, па онда све остало.“⁹³¹

На изборима од 19. априла 1895. године, напредњаци су освојили највећи број гласова. Од 240 посланика колико је бројала Скупштина, напредњаци су освојили 180 манадата, либерали око 50, радикали су имали једног посланика, док остали посланици нису припадали ниједној странци.⁹³² Народна скупштина се састала у Нишу 22. априла 1895. године. За председника Скупштине краљ је именовао Светомира Николајевића, а за потпредседни-

⁹³⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 288–290.

⁹³¹ С. Рајић, *Неутралне владе...*, 138.

⁹³² Победу напредњака на изборима, Никола Крстић је прокоментарисао на следећи начин: „Чудновата појава! Док су били избори слободни јер је било гласање тајно, напредњаци једна могоше да добију неколико места, и то не апсолутном већином својих присталица, но релативном већином резултата по пређашњем изборном закону. А сад одједанпут они добише, и то огромну већину. Но, шта маре они за то. Главно је да они дођу на власт и до утицаја на јавне послове, а што долазе до тога гажењем Закона, за то нико не брине.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 231–232)

ка Михаила Павловића, док је Скупштина за секретаре изабрала Љубу Молеровића, Маријана Павловића, Косту Ивановића, Јеврема Илића и Косту Јездичића. Седнице Народне скупштине отворене су 25. априла Престоном беседом, у којој је истакнуто да је укидање Устава из 1888. године извршено у циљу стишавања политичких страсти у земљи. „Потреба Србије да се политичке страсти стишају, мир и ред утврде у земљи/.../ довела ме је до решења да прошле године прокламацијом својом од 21. маја обуставим Устав од 1888. године и вратим у важност Устав од 1869. године.“ Скупштина је одговорила адресом коју су потписали сви посланици.⁹³³ Главни одбор Либералне странке је на седници од 26. априла 1895. године донео одлуку да се либерални посланици који су противно одлучи Главног одбора од 9. априла ушли у Скупштину искључе из партије, тако да је укупно искључено 29 посланика.⁹³⁴ Искључени либерали су издали проглас, објавивши да се одвајају од Главног одбора странке и да ће у Скупштини деловати самостално на челу са Андоновићем и Гвоздићем. Другу фракцију на чијем челу је био Главни одбор предводили су Рибарац и Величковић, јер је Јован Ристић одбио да прихвати функцију председника странке.⁹³⁵

⁹³³ АС, Лични фонд Стојана Новаковића -616 (у даљем тексту АС, СН); Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 129; Б. Мајданац, *нав. дело*, 69.

⁹³⁴ АСАНУ, ЈР, VIII/4, бр.64; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 293; Овакву појаву да се посланици због различитог мишљења искључују из странке, познати правник Никола Крстић је назвао „аномалијом“. Крстић даље истиче да „партију састављају људи који исповедају једнака политичка начела, који имају једнаке политичке циљеве, који по тим начелима и циљевима састављају јединство кад год треба да се јавно искаже мишљење. /.../ Стога из партије може да се изађе, партија може да се напусти, али да се ко из партије искључи, то не може да буде; не може зато што нико нема права ни моћи да другоме забрани мислити овако или онако, бити овог или оног уверења.“ (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 236)

⁹³⁵ С. Рајић, *Неутралне владе...*, 139; На Збору Либералне странке у Београду од 15. септембра 1895. године поново је за председника Главног одбора странке изабран Јован Ристић, а за потпредседнике Стојан Рибарац и Димитрије Стаменковић, док су за секретаре партије изабрани Милан Т. Туцаковић и Захарије Поповић. Збор је изабрао за члана Главног одбора и Јована Авакумовића, али је он одбио да уђе у Главни одбор странке, истичући да су у „Главни одбор ушли људи који су вазда против мене радили, на штету општих интереса странке.“ Главни одбор

Скупштина је требало да реши важно питање финансијске природе – да одобри конверзију државних дугова, коју је министар финансија Вукашин Петровић уговорио са поверилачким банкама (Отоманском банком из Париза, Лендер банком из Беча и Трговачким друштвом из Берлина).⁹³⁶ Овај предлог је изазвао оштру расправу у Народној скупштини и у тадашњој штампи и на крају довео до пада владе Николе Христића.⁹³⁷ У вези са формирањем напредњачке владе, краљ је 3. јула 1895. године позвао на разговор Стојана Новаковића, потпредседника Главног одбора Напредне странке, који је у одсуству Милутина Гарашанина, тадашњег посланика Србије у Паризу, заступао странку. Предвиђајући у ком правцу ће се водити разговор, Стојан Новаковић је унапред припремио предлог о програму напредњачке владе, који је предао краљу Александру, замоливши га да добро проучи програм и да му најкасније за 24 часа одговори да ли прихвата програм или не. У програму под називом „Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски“ изложеном у шест одељака – основни погледи, посебне тачке, унутрашња политика, уставно питање, инострана политика и личне ствари, основне идеје о раду владе биле су засноване на критици постојећег стања у земљи и изнесени су предлози за његово побољшање. Пошто је краљ одобрио понуђени програм, Стојан Новаковић је 7. јула 1895. године образовао нови напредњачки кабинет.⁹³⁸ Покушај краља Александра да уз помоћ неутралних влада чији су чланови били „без или са slabим политичким опредељењима“, а самим тим и подложнији његовим утицајима, успостави потпуну контролу над политичким дешавањима у земљи показао се неуспешним. Партијски неодредљене личности нису биле довољан ослонац краљу за решавање

странке је на седници од 21. септембра једногласно усвојио оставку Јована Авакумовића. (АСАНУ, ЈР, VIII/5, бр. 122, 124; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 321–322)

⁹³⁶ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 279.

⁹³⁷ С. Рајић, *Неутралне владе...*, 139.

⁹³⁸ АС, СН, 512, Разговор са краљем Александром од 21. јуна/3. јула 1895. године; АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњакловића, куцани текст, 10–11; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији...*, 282–283.

озбиљних проблема у држави, па се краљ, када је дошло до великих економских проблема одлучио за стварање страначке владе напредњака. Захтеви радикала да се врати парламентарни режим владавине окренули су краља Александра Напредној странци.⁹³⁹

Радикали су били изненађени образовањем напредњачког кабинета Стојана Новаковића. Краљица Наталија, која се крајем априла 1895. године вратила у земљу, обећавала је радикалима да ће радити на томе да после обарања Христићеве владе дођу на власт, уверавајући Саву Грујића да краљ Александар намерава „да се са радикалима измири и да је то сад само питање времена.“ Излаз из тешке политичке ситуације, краљица је видела у образовању коалиционог кабинета састављеног од представника свих политичких странака. Иако у начелу нису одобравали формирање коалиционог кабинета, радикали су били спремни да га прихвате како би дошли на власт и поново успоставили парламентарни систем владавине. Председнику Радикалне странке Николи Пашићу поручено је из двора да краљ има намеру да образује коалициону владу, у којој би радикали имали већину. Радикали су прихватили понуду, али су свој пристанак условили захтевом за ослобађањем општина од полицијског надзора и спровођењем слободних избора за локалне органе власти, како би се „место садашњих регената довели за кметове људи од народног поверења“, као и да у нови кабинет „не узме ни једног бившег министра од државног удара.“⁹⁴⁰ Дајући мандат за састав владе напредњацима, краљ је показао да није спреман да попусти пред захтевима радикала. У разговору са Ђорђем Симићем, који је требало да образује коалициону владу од умерених радикала и напредњака, краљ је истакао да га је оставка Христићеве владе за време трајања скупштинског заседања изненадила и да није имао другог избора, него да повери напредњацима да саставе нову владу, будући да су имали већину у Скупштини. Симић је том приликом изјавио краљу „да му друго не остаје већ да позове напредњаке, јер они једини могу

⁹³⁹ Љубодраг П. Ристић, *нав. дело*, 93–196.

⁹⁴⁰ АС, ПО, к. 82, д. 193; РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 1/13. мај, 7/19. мај и 21. мај/2. јун 1895, 10/22. јун 1895. године; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији...*, 279; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 140; Иста, *Краљ Александар...*, 142.

још одобрити нови аранжман.“ Неколико дана после образовања Новаковићеве владе Сава Грујић је у разговору са краљицом Наталијом истакао да је напредњачка влада Стојана Новаковића образована по вољи краља Милана. „Дакле ипак испало је како је желео и поручивао краљ Милан. Шта ћете, код нас само говоре о парламентарности, а овамо све владе одлазе непарламентарно.“⁹⁴¹

Новаковићева влада је на плану унутрашње политике намеравала да ради на уређивању државних финансија и решавању уставног питања. Као искусни дипломата и научник, Новаковић је образовао чиновничку владу, која се по свом саставу није много разликовала од претходних. Осим што је Новаковић као незванични вођа напредњака постао председник владе, сви остали министри су били мање познате личности. Образовањем напредњачког кабинета, краљ је по свему судећи намеравао да обезбеди сагласност у „напредњачкој већини Скупштине“, која је требало да одобри конверзију државних дугова уговорену са поверилачким банкама.⁹⁴² Новаковићева влада је, уз извесне допуне успела да добије скупштинску потврду за Карлбадски аранжман, који је уговорила још Христићева влада. Закон о конверзији државних дугова је изгласала Ванредна народна скупштина 20. јула 1895. године.⁹⁴³

У погледу уставне реформе било је предвиђено да се промени Устава приступи пре истека мандата Народне скупштине изабране за период 1894–1896. године, односно до 31. децембра 1896. године. Престоном беседом, којом су отворене седнице Другог редовног сазива Народне скупштине за 1895. годину, наговештена је уставна реформа, тј. Влада је била овлашћена да поднесе предлог о промени Устава „како би се правилна основа спремила

⁹⁴¹ РОНБС, Р 510/П, Записи Саве Грујића, 21/30. јун, 2/14. јул и 6/18. јул 1895. године.

⁹⁴² Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 197–198; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 140.

⁹⁴³ Више о томе види у: Даница Милић, *Стојан Новаковић и финансијски проблеми Србије*, у: Стојан Новаковић. Личност и дело, Зборник радова, Београд 1995, 113–112; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 294–298; Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909; Драгутин К. Протић, *Карлбадски аранжман и страна контрола у Србији*, Београд 1908.

за уставотворни рад, којом се земљи има дати зрела промишљења и стална уставна организација.⁹⁴⁴ Други редовни сазив Народне скупштине за 1895. годину отворен је 24. новембра 1895. године. За председника Скупштине краљ је поставио Милутина Гарашанина, а за потпредседника Драгомира Рајковића.⁹⁴⁵ Новаковићев предлог о доношењу новог Устава поднет је Скупштини 9. фебруара 1896. године. Новаковић и краљ Александар су се договорили да Влада састави Нацрт устава, који би се касније претресао на заједничким седницама, да би се потом упутио Уставотворном одбору који би утврдио коначан текст Предлога устава. Новаковић је Нацрт устава завршио 27. априла 1896. године, који се затим претресао на заједничким седницама владе и краља Александра. Седнице су убрзо прекинуте, а питање уставне реформе је одложено на неодређено време.⁹⁴⁶

Највећи број чланова у Новаковићевом Нацрту устава (чак 48 чланова) посвећен је законодавном телу. Као законодавни органи власти предвиђени су краљ и дводомно Народно представништво, састављено од Сената и Народне скупштине (чл. 60). Право законодавне иницијативе имала су сва три поменута фактора, тако да је њихова сагласност била неопходна да би неки предлог добио форму закона. Народну скупштину су чинили изабрани посланици, који су се у срезовима бирали посредно, а по варошима непосредно, као по тада важећем Уставу. Бирачко право за посланике Народне скупштине имао је сваки српски грађанин, који је напунио 21 годину живота и плаћао порез од најмање 15 динара. Могућност избора сенатора припадало је сваком српском грађанину који је имао 30 година живота и плаћао 60 динара пореза годишње. На сваких 4.500 пореских глава бирао се по један посланик. Сенат се састојао: а) од чланова по праву (архиепископ и престолонаследник), б) од доживотно постављених чланова (20 чланова Сената је краљ постављао доживотно), и в) изабраних (сваких шест година на непосредним изборима обављао се избор

⁹⁴⁴ *Српске новине*, бр. 256, 15/27. новембар 1896. године.

⁹⁴⁵ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 130.

⁹⁴⁶ М. Кулазов, *Уставни нацрт Стојана Новаковића од 1896. године*, у: *Зборник радова Правног факултета*, XLII, 3, Нови Сад 2008, 310.

сенатора, док су се чланови Сената бирали и у неким установама, као што су Државни савет, Велика школа, Народна банка, Архијерејски сабор, Касациони и Апелациони суд). Народно представништво се сазивало сваке године 1. новембра у престоници, а сазив је најмање трајао шест недеља.

У другом поглављу Нацрта који носи назив „Уставна права српских грађана“ налазе се одредбе о слободи личности, неповредивости стана и својине (забрањена је конфискација имања), о слободи савести и вероисповести (забрањен је прозелитизам, тј. прелажење православних верника у другу веру, пре свега католичку), о слободи штампе, неповредивости тајне писама, о слободи збора и удруживања која представља неопходну претпоставку за „развијено и организовано јавно мњење.“ Према Новаковићевом предлогу Устава, земља се делила на округе, срезове и општине. Предлогом Устава су предвиђени окружни и срески зборови „ради послова економских, привредних и финансијских“, а прописано је да општине имају своју самоуправу. Право гласа за општинске, среске и окружне зборове имали су сви српски грађани који су плаћали 15 динара пореза годишње.⁹⁴⁷ Установа Горњег дома, тј. дводомног народног представништва је била главна тачка у Нацрту устава Стојана Новаковића. Никола Крстић наводи да му је Новаковић рекао да је неопходно да се уведу Горњи дом како би се стало на пут многим проблемима који успоравају напредак земље, јер „без Горњег дома ниједна европска држава није се могла нормално да развија.“ Крстић је напоменуо Новаковићу да установа дводомног народног представништва нема подршку у земљи и да ће либерали и радикали у Уставотворној скупштини гласати против таквог Устава.⁹⁴⁸

Краљица Наталија је у разговору са Савом Грујићем истакла да је и вођа напредњака Милутин Гарашанин против дводомног

⁹⁴⁷ АС, СН. 512, Нацрт Устава за Краљевину Србију израђен под председништвом његовом величанства Краља Александра Обреновића, 26. април – 12. мај 1896. године; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији...*, 343–378; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 313; Мирјана Стефановски, *Нацрт Устава Стојана Новаковића из 1896. године*, у: *Стојан Новаковић. Личност и дело*, Зборник радова, Београд 1995, 85–101; М. Кулаузов, *Уставни нацрт Стојана Новаковића...*, 311–325.

⁹⁴⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4..., 280–281.

система, али да краљ на томе инсистира. Грујић се потом састао и са краљем Александром, који му је том приликом рекао да „не би добро било кад ви радикали не би примили учешће у овој комисији за израду Устава“. Грујић је напоменуо краљу да ће се радикали одазвати његовом позиву, али под условом да он лично руководи уставном комисијом, а не влада у коју они немају поверења. На седници Главног одбора радикали су донели одлуку да не прихвате установу дводомног представништва, али да ће учествовати у изради новог Устава у намери „да се садашњи напредњачки кабинет замени другим коалиционим“, као и да ће инсистирати на повратку Устава из 1888. године, на којем би се касније могле извршити неке измене.⁹⁴⁹ Радикали су захтевали од краља да најпре обори Новаковићеву владу, а затим да се јавно обавезе да ће образовати Уставотворни одбор. Краљ се жалио мајци да у ситуацији када се на њега врши притисак не може да отвара питање промене Устава и да ултиматум страначких првака не може да прихвати. Напоменуо је да непрекидно у последњих месец дана покушава да придобије све страначке представнике „на заједнички рад“, али да у томе нема успеха. Радикали су напустили даље преговоре, а затим су и либерали „изашли са истим ставом.“⁹⁵⁰ Сава Грујић наводи да му је краљ рекао да не постоје оправдани разлози да се због уставног питања мења Новаковићев кабинет, који има већину у Скупштини. Обећао је Грујићу да ће до промене кабинета доћи пред изборе за Велику народну скупштину и да ће ти избори бити спроведени без притиска полиције. Међутим, Пашић и Ристић су захтевали нову владу и изборе за нову Скупштину, па тек разговоре о уставној реформи, јер нису хтели да раде са напредњачком владом. Овакви захтеви су натерали краља да одустане од уставне реформе и да оптужи радикале за главне кривце што се одустало од промене Устава.⁹⁵¹ Краљева мајка је у писму коморнику Симоновићу од 16.

⁹⁴⁹ АС, ПО, к. 82, д. 193; РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 18. фебруар/1. март 1896. и 10/22. март 1896. године.

⁹⁵⁰ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 149.

⁹⁵¹ АС, ПО, к. 82, д. 193; РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 22. април/4. мај – 24. мај/7. јун 1896. године; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 141; Иста, *Краљ Александар...*, 150.

маја 1896. године тврдила да би се краљ Александар око уставне реформе споразумео са радикалима да они нису поставили претеране захтеве које он није могао прихватити: „Он мора да води рачуна о свом ауторитету и то је још једина ствар која има неки престиж на страни.“ Главне разлоге за неуспеле преговоре о промени Устава, краљица је налазила у „себичним, личним и ситним партијским интересима“, својственим српском карактеру.⁹⁵²

Радикали су организовали страначки скуп у Београду 9. августа 1896. године. Главни скуп странке је требало да се одржи 5. јула, али га је власт у страху од нереда забранила. Главни одбор Радикалне странке је без обзира на противљење многих чланова одбора (Пере Велимировића, Паје Михаиловића, Светозара Милосављевића и свештеника Марка Петровића) одложио страначки збор за 9. август 1896. године, истакавши у свом саопштењу да је скуп одложен, јер се није могло пристати „да се митинг зове, а други да одређују колики ће му бити број.“ Збор је одржан на Топчидерском брду, изнад некадашње Вајфертове пиваре. Радикали су тврдили да је скупу присуствовало 30–40.000 људи. По свему судећи то је био највећи страначки збор који је једна партија организовала у дотадашњој политичкој историји Србије.⁹⁵³ Живан Живановић о том догађају каже следеће: „Знало се већ да су кренули људи и из најдаљих и забачених крајева земље, а већ из ближих стизало је водом, возовима и друмова на стотине и хиљаде. Кад је сав тај свет почео куљати оздо друмом од Београда, за читав сат и више, није му се могло догледати краја. Из поља су стизали сељаци суседних села, који су то јутро од кућа пошли, све у четном поретку и чисту руху. Долазило се по срезовима, по пределима, уврстано, са заставама и натписима, као војска. И сва ова сила од народа савијала се, као о крајци облака, у једну све збијенију голему целину, којој је средина била трибуна. И кад помишлиш престаће, оздо се јаве нове чете, нови батаљони.“⁹⁵⁴

⁹⁵² АСАНУ, бр. 14556/1037, Заоставштина Драгослава Страњаковића; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 150.

⁹⁵³ РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 24. јун/6. јул и 28. јул/9. август 1896. године; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 542–543.

⁹⁵⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 342; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 324.

У свом говору Пашић је изразио наду да ће бити постигнут споразум између круне и народа и да ће тај споразум помоћи земљи да изађе из тешке ситуације у коју је запала због неодговорне политике напредњачког кабинета Стојана Новаковића: „У очи такве тешке и мрачне ситуације остало нам је да се тешимо још једном надом, да круна /.../ предвиђа све те околности, и та нада теши нас да нећемо дуго чекати, па ће настати време, кад ће се Србија извући из овог неморалног, тешког и слабог положаја а круна поћи путем споразума с народом, путем слоге с народом, која је Србију толико пута спасавала и која би неминовно Србију опоравила и спремила да дочека догађаје на Југоистоку Европе.“⁹⁵⁵ Осим Пашића на збору су говорили и Андра Николић, Лазар Пачу, Пера Велимировић и Димитрије Катић. Андра Николић је оштрим тоном говорио о државном удару из 1894. године и захтевао повратак Устава из 1888. године, као и враћање парламентарног система и владавину скупштинске већине: „Ниједног паметног разлога за државни удар који је извршен 21. јануара и 21. маја није било већ је требало да се ре/х/абилитирају напредњаци, који под Уставом из 1888. године нису имали изгледа да икада дођу на управу земље, те да продуже усрећивање њено као што су је пређе усрећили буном, Сливницом и довођењем до банкротства.“ Пера Велимировић је оптужио напредњаке да су допринели укидању Устава и да користе сва средства како би се одржали на власти: „Нека свака странка /.../ заслужи народно поверење и нека они који у том данас не успевају имају стрпљења до победе њихових начела. Ако странке доиста стану на овакво земљиште, онда ће користити Отаџбини, било да су на влади, било да су у опозицији и онда ће у Србији радње странака бити лепо такмичење која ће за земљу више урадити, а грдње и гоњења скинуће се с дневнога реда.“⁹⁵⁶

Краљ Александар који је два дана уочи Збора са својом мајком отишао у Смедерево одбио је да прими радикалску депутацију која је дошла да му преда Резолуцију усвојену на Збору.

⁹⁵⁵ АСАНУ, бр. 10593/4, Штампани говори на митингу Радикалне странке 28. јула/9. августа 1896. године у Београду; *Самоуправа*, бр. 99, 30. јун 1936. године; Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Већина говорништва државника*, књ. 1, 194; *Никола П. Пашић, 10. децембар 1926 – 10. децембар 1936*, 293.

⁹⁵⁶ АСАНУ, бр. 10593/4.

Сава Грујић у својим белешкама наводи да „краљ ову депутацију није примио што није хтео да уђе у практику да са политичким зборовима непосредно саопштава, па примио је 3–4 из депутације. Краљ је изјавио да промене на влади неће бити докле год мандат овој Скупштини не истекне. Кривио је радикале што су омели састав Уставотворног одбора. Није му се допадало што се тако велики митинг састао и рекао је да су радикали агитовали чак и његовим именом (да ће краљ доћи на збор!?). Депутати су се вратили врло незадовољно.“⁹⁵⁷ Непуна два месеца после збора у Београду радикали су одржали годишњу скупштину странке у Крушевцу 26. октобра 1896. године. Том приликом су донети нови статuti странке којим су знатно повећана овлашћења Главног одбора, чиме је добио право да кадидује посланике за Народну скупштину. Претходним статутима странке кандидовање посланика било је препуштено месним одборима странке, док је Главни одбор имао саветодавну улогу. Осим тога извршене су измене и у саставу Главног одбора у који су уместо Андре Николића и Милована Миловановића ушли Коста Таушановић и Јован Таја. Избором Таушановића и Јована Таје у Главни одбор странке, Пашић је намеравао да изглади поделе у странци које су настале после повратка краља Милана у земљу и промене Устава 1894. године. Након укидања Устава из 1888. године страначки прваци Таушановић и Таја су одбили сарадњу са двором, док су Пашић и Грујић били спремни да се споразумеју са краљем Александром. Против измена статута изјаснили су се радикали из Смедерева на челу са Петром Максимовићем. Пашићеву намеру да централизује странку окарактерисали су као реакционарну, јер се новим статутима спречавао слободан избор посланика и њихово самостално деловање у Скупштини. Због одбијања да прихвате измену статута искључени су из странке чланови месног одбора у Смедереву на челу са Петром Максимовићем и Јованом Нешићем, који су у намери да остану верни старом радикалском програму, 22. новембра 1896. године образовали Самосталну радикалну стран-

⁹⁵⁷ АС, ПО, к. 82, д. 193; РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 28. јул/9. август 1896. године; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 545–546; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 150.

ку.⁹⁵⁸ Иако је крајем јула после радикалског збора говорио да неће мењати Новаковићеву владу, краљ је половином септембра променио одлуку и почео је постепено да се приближава радикалима.⁹⁵⁹ У јесен 1896. године председник напредњачке владе Стојан Новаковић је озбиљно размишљао о реконструкцији свог кабинета. Планирао је да уместо Љубомира Ковачевића за новог министра просвете постави Јована Жујовића за кога се говорило да је близак радикалима. Са Ковачевићем и Гарашанином покушао је да изнађе начин да Жујовић уђе у њихову владу или ако то не жели да у Скупштину уђе као краљев посланик.⁹⁶⁰ Јован Жујовић наводи да му је крајем септембра 1896. године Милован Миловановић рекао да се између Пашића и краља воде преговори о формирању „полурадикалног“ кабинета, под којим би се спровела уставна реформа. Преговори су вођени у кући радикала и адвоката Милана Мостића да не би било очигледно што се краљ често виђа са Пашићем. Наводно су тада одредили и имена свих министара који би чинили нову владу, осим министра полиције јер се о кандидату нису могли договорити. Радикали су место министра полиције понудили Јовану Жујовићу, а затим и министарство просвете, али је он све понуде одбио. Краљ је планирао да то буде неутрална влада на челу са генералом Јованом Мијушковићем, у коју би ушли неки умерени радикали попут Михаила Вујића, Милована Миловановића и Миливоја Јосимовића.⁹⁶¹ Пашић је обећао краљу да ће подржати коалициону владу под условом да у њу уђу четворица радикала. Поводом образовања новог кабинета радикали су 8. децембра одржали Главни одбор странке на коме је Пашић изложио детаље разговора са краљем Александром, рекавши да је краљ пристао на то да радикалима буду додељена четири министарства. Осим тога, Пашић је напоменуо да ће у даљим разговорима захтевати образовање самосталног радикалског кабинета,

⁹⁵⁸ РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 14/26. октобар и 10/22. новембар 1896. године; Б. Дукић, *нав. дело*, 162–163.

⁹⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 325.

⁹⁶⁰ Ђорђе Ђурић, *Јован Жујовић – политичка каријера*, у: *Јован Жујовић, Живот и дело*, Зборник радова, Београд 2010, 40.

⁹⁶¹ Ј. Жујовић, *Дневник*, I, 62–63; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 151–152.

па ако то не буде прихваћено онда ће настојати да радикалима у коалиционој влади припадне министарство унутрашњих дела или функција начелника министарства унутрашњих дела. Овај предлог изазвао је велико негодовање чланова Главног одбора странке, а најгласнији у осуди били су Коста Таушановић, Димитрије Катић, Јован Ђаја и свештеник Марко Петровић. Међутим, вођа странке је био упоран да умири опозицију да би радикале довео на власт, тако да је већ следећег дана, 9. децембра 1896. године, Главни одбор усвојио његов предлог. Последњи круг разговора о формирању коалиционог кабинета вођен је у двору 26. децембра 1896. године. Ристић је захтевао да се подела ресора у влади изврши на основу реципроцититета, тј. да половина министарства припадне либералима, што су Пашић и Михаило Вујић одбили. Истакнути радикал Паја Михајловић је подржао ову одлуку, истичући да би „за чланове радикала у влади то било – камен на врат. Боље је да Радикалне странке нестане, него да се тако ниско спусти.“ Генерал Мишковић је обавестио краља да одустаје од мисије да састави владу, а краљ је за новог председника владе предложио Ђорђа Симића.⁹⁶²

Током разговора о саставу владе, код Ђорђа Симића је у Бечу боравио лични краљев доктор Ђорђе Јовановић са задатком да га убеди да преузме владу, саопштивши му краљеву жељу да управо он буде мандатар за састав нове владе, у чему ће имати пуну подршку Радикалне странке. Јовановић је нагласио и да би та влада требало „путем уставне реформе да изведе Србију из једног провизорног стања, које је кочило њен миран и нормалан развитак, и да је уведе у једно ново уставно стање, које би, довело права и прерогативе круне у склад са правима народа, прекинуло досадашње уставне трзавице и конфликте и осигурало Србији једну епоху мирног и плодног државног живота и развитака.“ Симић је пристао да састави нову владу и послао је писмо краљу Александру у којем га обавештава да ће доћи у земљу 28. децембра 1896. године.⁹⁶³

⁹⁶² Павле Паја Михајловић, *Дневници*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2010, 82, 87; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 141; Иста, *Краљ Александар...*, 152–153.

⁹⁶³ АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 3, 5.

Друга влада Ђорђа Симића образована је 29. децембра 1896. године.⁹⁶⁴ Вођство Напредне странке је у знак протеста донело одлуку да распусти странку и да напредњачки лист *Видело* престане да излази. У прогласу који је потписао председник странке Милутин Гарашанин, наводи се да се Напредна странка распушта, јер „нема више погодаба, потребних да свој задатак у политички живот Србије озбиљно и правилно врши.“⁹⁶⁵ Распуштање Напредне странке је учињено као знак протеста према краљу Александру, који није знао да цени оданост странке династији и краљу, него је у тренутку када је странка имала већину у Скупштини одлучио да промени напредњачки кабинет и да на власт доведе радикале. Напредњаци су истицали да су „у служби Круне изгубили поверење народа: ако их сада, после народа, и круна одбацује од себе, њихова странка нема више разлога да постоји.“ Према Слободану Јовановићу било је и других разлога за распуштање Напредне странке. Водећи људи странке бојали су се политичког реваншизма, тј. да радикали не понове „народни одисај“, ако они и даље остану као странка на политичкој сцени земље. Осим тога, и сам председник странке Милутин Гарашанин, уморан од сталних политичких трзавица, у великој мери је допринео распуштању странке. Јовановић о томе поближе каже: „Он је тражио начина да се са чашћу повуче – и да његово повлачење не би изгледало бежање из странке, он је настојао да се странка растури“.⁹⁶⁶

Краљ Александар је истакао у разговору са Ђорђем Симићем да је био принуђен да промени Новаковићев кабинет, који није био у стању да заједно са осталим политичким партијама изведе уставну реформу до краја. Симић је саопштио краљу да би

⁹⁶⁴ Председник Владе и министар иностраних дела постао је Ђорђе Симић, министар унутрашњих дела Михаило Кр. Ђорђевић, министар грађевина Пера Велимировић, министар финансија Михаило В. Вујић, министар правде Милован Миловановић, министар просвете и црквених дела Андра Николић, министар војни Јован Мишковић и министар народне привреде Љубомир Клерич. (*Владе Србије...*, 184)

⁹⁶⁵ РОНБС, Р 510/II, Записи Саве Грујића, 20. децембар 1896/1. јануар 1897. године; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 307; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 153.

⁹⁶⁶ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 328–329.

нова влада требало да буде састављена од представника свих политичких странака, али му је краљ рекао „да би било узалудно преговарати са напредњацима, пошто су му они, преко Франасовића, дали на знање, да неће да узму учешће ни у каквој коалицијоној влади.“ Краљ је дао зелено светло Симићу да отпочне преговоре са представницима Либералне и Радикалне странке око састава новог кабинета. Крајем децембра 1896. године Симић је разговарао са Јованом Ристићем, који му је ставио до знања да ће либерали подржати уставну реформу под условом да у владу уђе подједнак број либерала и радикала и захтевао три министарска. Пашић је, с друге стране, тражио четири места за радикале. Симић је о резултатима преговора обавестио краља Александра, који је истакао да му је више стало да се задовоље радикали, а да се либералима понуде два министарства, па „ако они на то не пристану“, да се образује влада без њих. Ристић је у начелу пристао да либералима у новој влади буду додељена два министарства, али је захтевао министарство полиције, што му Симић није могао обећати, јер је Пашић инсистирао да тај ресор припадне радикалима. Ристић се с овиме није сложио, па је тражио од Симића да он преузме ресор полиције, а да се либералу Стојану Бошковићу додели министарство спољних послова. Ову понуду Симић није прихватио, јер није хтео да „прими на себе управу једном струком, која му је била непозната и у којој би био непрестано упућен на савете и сарадњу другог.“ На тај начин су либерали испали из игре за формирање владе.⁹⁶⁷ Дан после формирања нове владе 30. децембра 1896. године догодио се један, не толико битан али свакако карактеристичан догађај, о коме су либерали обавестили Главни одбор странке у Београду преко свог повереника за срез јагодински. У извештају се наводи да је неки адвокат из Јагодине упутио свог слугу да јури „из села у село /.../ вичући колко га глас доноси: људи и браћа радикали, министарство је пало и краљ је дао Владу радикалима.“ Убрзо су се окупиле присталице Радикалне странке, и из пушака и револвера пуцале на куће својих политичких противника и „звиздале кроз село као киша, што је проузроковало грдан страх нарочито око жена и деце, незнајући зашто се све

⁹⁶⁷ АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 7–10; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 365–366.

то и збива.⁹⁶⁸ Повереник Либералне странке за срез масурички у свом извештају Главном одбору странке од 18. јануара 1897. године наводи да је ситуација у овом срезу веома напета због агитације радикалских учитеља који су се „распричали по срезу“ и на сва уста објавили долазак Радикалне странке на власт, те захтева да Главни одбор заштити тамошње либерале од напада радикалских агитатора.⁹⁶⁹ Иако је Симићев кабинет уживао подршку најјаче политичке странке у земљи, он је морао да рачуна на могућност да у оквиру Радикалне странке дође до извесних померања „ка искључивијој, Таушановићевој струји.“⁹⁷⁰ Истакнути радикал Павле Паја Михајловић је окарактерисао Косту Таушановића као претерано сујетног и амбициозног човека „и за политику уопште лаког калибра.“⁹⁷¹

Симићева влада је 31. децембра 1896. године закључила седнице Народне скупштине изабране за 1894, 1895. и 1896. годину. Пошто је Скупштина распуштена пре него што је усвојила буџет, нова влада је на основу чл. 69 Устава из 1869. године продужила важност старом буџету и за 1897. годину.⁹⁷² Главне тачке програма Симићеве владе биле су: доношење Устава, сређивање државних финансија и јачање војске. Осим промене Устава, програмом владе била је предвиђена и промена свих органских закона којима се нови Устав уводио у живот. Симић је обећао да ће се његова влада ослањати на Радикалну странку „не одбијајући при томе сарадњу и свију других просвећених патриота.“⁹⁷³ Избори су заказани за 4. јул 1897. године. На овим изборима требало је, по одредбама Устава из 1869. године, да се изабере 191 посланик, а према том броју краљ је имао право да именује још 63 посланика. Дакле, нова Скупштина је требало да броји 254 посланика или стотину посланика више у односу на раније скупштине биране по Уставу из 1888. године.⁹⁷⁴

⁹⁶⁸ АСАНУ, ЈР, VIII/4, бр. 65.

⁹⁶⁹ АСАНУ, ЈР, VIII/4, бр. 83

⁹⁷⁰ А. Столић, *нав. дело*, 207.

⁹⁷¹ П. Михајловић, *Дневници...*, 167.

⁹⁷² АС, Ђорђе Симић, *Моје друго министровање*, 13–14.

⁹⁷³ Исто, 29–30; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 158.

⁹⁷⁴ *Српске новине*, бр. 111, 20. мај/1. јун 1897. године.

Главни одбор Либералне странке је на седници од 11. јуна 1897. године објавио проглас којим је позвао своје чланове да не излазе на изборе.⁹⁷⁵ Изборе је обележила мала излазност, па је тако, на пример, у Београду од 9.000 уписаних бирача гласало само 1.200, а у Нишу укупно 139. Пошто су либерали одбили да учествују на изборима, а напредњаци као странка нису више постојали, радикали су освојили готово сва места у Скупштини.⁹⁷⁶ Ђорђе Симић наводи да су на свим бирачким местима победили радикали, осим у срезу јасеничком округа крагујевачког, где су „услед неправилног рада и протекцијом средског начелника Јеремије Пљевљакушића изабрана три либерала.“ Указом је за посланике именовано 25 радикала, 15 либерала, седам напредњака и 14 тзв. неутралаца. Међу именованим посланицима налазили су се тзв. независни либерали предвођени Јевремом Андоновићем и Светозаром Гвоздићем, који су искључени из странке 1895. године.⁹⁷⁷ Покушај да се успостави јединство у странци није уродио плодом, пошто на Главном збору странке одржаном 29. априла 1897. године није усвојена одлука Главног одбора странке од 9. априла⁹⁷⁸ да се двојци бивших дисидената омогући повратак у странку.

⁹⁷⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 397.

⁹⁷⁶ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 548–549.

⁹⁷⁷ АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 163.

⁹⁷⁸ Седница Главног одбора Либералне странке је одржана у Београду 9. априла 1897. године. Седници су присуствовали: Стојан Д. Рибарац, Димитрије Стаменковић, Пера И. Јовановић, Стефан Стефановић, Живојин С. Величковић, Живан Живановић, Др. Н. Петровић, Димитрије Милојевић, Др. Н. Х. Николић, Васа Николић, Драган В. Радуловић, Коста Ризнић, Светозар Стефановић, Илија П. Радовић, Сава Илић, Пера Николић и председник месног одбора странке у Београду Коста Павловић. Главни одбор је после дужих колебања једногласно донео одлуку „да странка треба да преда забраву учињену погрешку оним бившим члановима својим, који се обрате шефу странке са изјавом: да се желе поново вратити у странку, с тим да то они имају учинити до састанка Главног годишњег збора.“ Међутим, на Главном збору странке 29. априла 1897. године дошло је до неслагања око питања да ли за чланове новог Главног одбора треба изабрати Јеврема Андоновића и Светозара Гвоздића или не, па су услед тога увређени, бивши дисиденти напустили збор. (АСАНУ, ЈР, VIII/4, бр. 96; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 223)

Скупштина се 11. јула састала у ванредан сазив. По скупштинском пословнику (чл. 10), требало је да изабере шест кандидата за председника и потпредседника Скупштине. Апсолутну већину добили су следећи посланици: Никола Пашић 184 гласа, Димитрије Катић 184, Павле Вуковић 180, Риста Поповић 181, Јоца Ж. Јовановић 178 и Арса Дреновац 176 гласова. Краљ је указом за председника Скупштине именовao Николу Пашића, а за потпредседника Димитрија Катића.⁹⁷⁹ Скупштинске седнице су отворене престоном беседом 13. јула 1897. године, у којој је најављено одлагање уставне реформе због нестабилне ситуације на Балкану изазване устанком на Криту. „Кад сам позвао данашњу Владу на управу, моја је целъ била да уђем у уставну реформу, хотећи дати следства речи, коју сам дао у прокламацији од 9. маја. Али, докле год су спољашње прилике несређене, ја држим да се у тај посао апсолутно не може улазити, а кад се оне среде можемо слободно рачунати да ћу дати следства својој речи.“⁹⁸⁰ По свему судећи, краљ Александар је искористио нестабилну ситуацију на Балкану због отварања Критског питања, да одложи промену Устава. Влада је прихватила овакво објашњење, а и самом краљу није одговарало да улази у расправу око Устава с ојачалим радикалима.⁹⁸¹ Симић је планирао да његова влада крајем 1897. године по закључењу седница Народне скупштине сазване у редован сазив приступи промени Устава, који би усвојила Велика народна скупштина сазвана најкасније на пролеће 1898. године.⁹⁸²

Уместо да ради на промени Устава, Симићева влада је кренула са отпуштањем неподобних чиновника из државне службе и довођењем партијски подобних људи, што је председник владе називао „поправком земаљске администрације“. За кратко време већину положаја у администрацији заузели су радикали. Највеће промене извршене су у полицијском апарату из којег је нова влада уклонила најагилније присталице Либералне и Напредне стран-

⁹⁷⁹ Никола Пашић у *Народној скупштини*, док. 181, нап. 1, књ. 2..., 706.

⁹⁸⁰ *Српске новине*, бр. 144, 3/15. јул 1897. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 403.

⁹⁸¹ А. Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата...*, 208.

⁹⁸² АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 164.

ке „без обзира на личну способност и квалификацију појединих чиновника“. Слична ситуација је била и на локалном нивоу, где је од 1.300 општина у Србији радикалима припало 1.200, а либералима и бившим напредњацима нешто више од 100 општина. На нивоу среза од 21 среског начелника смењено је 13, а од 15 окружних начелника отпуштено је девет.⁹⁸³ Истакнути представници Радикалне странке из унутрашњости су се толико осилили да су почетком 1897. године јавно говорили да су долазак на власт купили од краља Милана и да му дугују још један милион како би га исплатили.⁹⁸⁴ За време Симићеве владе многи радикали су се дочепали високих државних положаја и уживали разне прекоредне финансијске повластице, док се с друге стране сама влада није позабавила решавањем финансијских проблема земље, па су плате чиновника касниле и по неколико месеци.⁹⁸⁵ Тешко стање у држави описао је Павле Паја Михајловић, члан Главног одбора Радикалне странке: „Ми из дана у дан срљамо у банкротство и опет се непрестано упињемо да одговарамо нашим обавезама. Више смо дужни но што можемо зарадити и плаћати дугове и онда неминовно мора наступити банкротство. /.../ Бога ми, ми смо неспособни да се снађемо у овако тешким приликама. Немамо способних државника ни политичара, па зато нам ствари и не иду као што бисмо могли очекивати“.⁹⁸⁶

Десет дана по закључењу седница Народне скупштине сазване у ванредан сазив,⁹⁸⁷ краљ Александар је 2. августа издао прокла-

⁹⁸³ Исто, 74–76; А. Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата...*, 208–209; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 372; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 346–347; С. Рајић, *Неутралне владе...*, 142; Иста, *Краљ Александар...*, 167.

⁹⁸⁴ Пера Тодоровић је са чуђењем гледао на овакво понашање радикала, који су „још јуче били вољни да свакоме очи ископају ко се усуди рећи да се о краљу Милану, бар као о оцу краљевом, морало водити нека рачуна/.../ а сад му они сами вољно дају одозго још читав милијун. И уз то још хвале његов патриотизам.“ (П. Тодоровић, *Дневник...*, 257–258)

⁹⁸⁵ С. Рајић, *Неутралне владе...*, 142; Иста, *Краљ Александар...*, 167.

⁹⁸⁶ П. Михајловић, *Дневници...*, 219.

⁹⁸⁷ Седнице Народне скупштине сазване у ванредном заседању трајале су од 11. јула до 24. јула 1897. године. За то време Скупштина је донела неколико

мацију којом је објавио да иде у иностранство и да ће га у одсуству заступати Министарски савет.⁹⁸⁸ Пред полазак краљ Александар је нудио Стојану Новаковићу да састави нови кабинет, али је овај то одбио. Том приликом краљ Александар је рекао Новаковићу да не жели више да се повлачи пред захтевима Радикалне странке. Бивши краљ Милан је саветовао свог сина да обори Симићеву владу и да мандат за састав нове владе повери генералу Јовану Белимарковићу.⁹⁸⁹ Ослонац за обарање Симићеве владе краљ Милан је потражио у либералима, који су критиковали сваки њен потез. Ови „дворски либерали“, Андоновић, Гвоздић, Јездичић и Ђурчић, требало је да обезбеде „некакву опозицију радикалима“. Тако је, на пример, Ђорђе Генчић, начелник Нишког округа, организовао потписивање петиције у којој су се грађани Ниша изјаснили за повратак краља Милана у Србију. Док је боравио у Бечу, посећивали су га истакнути либерали, Стојан Рибарац, Велизар Кундовић и Ђорђе Генчић, који је после организовања петиције остао без посла.⁹⁹⁰ Одлука о промени Симићевог кабинета је по свему судећи донета тек у августу месецу приликом сусрета оца и сина у Карлсбаду.⁹⁹¹ О

закона: Закон о устројству војске, Закон о устројству оружаног фонда, којим је предвиђено да се средства тог фонда повећају са 400.000 на 1.700.000 динара у циљу набавке новог наоружања, Закон о Главној контроли, Закон о непосредном порезу, измене и допуне члана 79 Закона о непосредном порезу, којим је предвиђено да се стални државни прирез повећа са 62 на 75%; Измене и допуне Закона о таксама, Закон о класној лутрији, у којем је наведено да се 25% прихода те лутрије искористи за оснивање земљорадничких задруга и њихово одржавање. (АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 167–169; Ч. Митриновић, М. Брашић, *нав. дело*, 131)

⁹⁸⁸ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Никола Шкеровић, Београд 1952, 462.

⁹⁸⁹ АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 179, 228; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 165.

⁹⁹⁰ А. Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата...*, 216; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 358.

⁹⁹¹ Вукашин Петровић је 17. јула 1897. године био код краља Александра. Током разговора, Александар је упитао Петровића да ли се у скороје време видео са његовим оцем и шта он мисли о ситуацији у земљи. Петровић му је одговорио да у разговору са његовим оцем није било много речи о политичким приликама у Србији, „али да се по себи разуме, да Величанство није задовољно с овим

својој намери да промени Симићеву владу, Александар је упознао и Милутина Гарашанина, који се налазио на лечењу у Паризу, и том приликом му је рекао: „Да сте здрави ја бих вас повео у Београд и поверио вам састав нове Владе.“ Милутин Гарашанин је на питање шта мисли о Владану Ђорђевићу као новом председнику владе, одговорио да таква влада не би имала „ауторитета у земљи, јер га Владан апсолутно нема. Ако га пак за време свога посланичког службовања није стекао на страни, онда ће тај кабинет бити на свима тачкама без ауторитета.“⁹⁹²

И радикалима је било јасно да ће од сусрета оца и сина у Карлсбаду у великој мери зависити опстанак владе и да ће морати да се повуку у случају да се краљ Александар врати у земљу са оцем. О оваквом потенцијалном развоју догађаја, истакнути радикал Павле Паја Михајловић је записао следеће: „Ово ће путовање опет донети Србији какво изненађење. Ако се краљ врати са Миланом, онда је овој Влади одзвонило и питање о промени Устава Бог свет да зна докле ће се још одложити.“⁹⁹³ У Карлсбаду краљ Александар је обећао свом оцу да ће се заједно с њим вратити у Србију и да ће након тога оборити Симићеву владу. У седам сати ујутру, 19. октобра 1897. године, краљ Александар је у друштву свога оца стигао у Београд, да би већ у 10 часова позвао министра унутрашњих дела Михаила Ђорђевића и рекао му „да жели оставку кабинета због његовог поступања по питању наоружања и да је жели одма без сваког одлагања.“ У таквој ситуацији министрима није остало ништа друго него да поднесу оставку. Истог дана Ђорђе Симић је написао образложење о оставци владе, које су потписали сви чланови кабинета, у коме се између осталог наводи следеће: „Пошто смо се данас уверили, да не уживамо више оно поверење Вашег Величанства, са којим смо се примили управе земаљских послова у децембру прошле године, то нам је част

стањем.“ Потом је Александар упитао Петровића шта мисли о раду Народне скупштине, на шта му је он одговорио да ће Скупштина усвојити „све што он зажели.“ Вукашин Петровић описује краља као „збуњеног и врло нервозног.“ (АС, Војислав Марамбо, ф. 76, Писмо Вукашина Петровића – краљу Милану, Београд, 5/ 17. јула 1897. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 165)

⁹⁹² АС, Ђорђе Симић, Моје друго министровање, 228–229.

⁹⁹³ П. Михајловић, *Дневници*, 207.

најпонижније замолити Ваше Величанство да нас благоволи разрешити од дужности својих министара.“⁹⁹⁴

Приликом преговора о саставу нове владе Владан Ђорђевић је предлагао да у њен састав уђу и умерени радикали попут Мике Ђорђевића или Андре Николића, али први из обзира према партијским друговима није желео у владу, а другог нису желели краљ Александар и његов отац.⁹⁹⁵ На крају је била састављена влада од мање познатих напредњака, либерала и оних који нису припадали ниједној политичкој партији и под председништвом Владана Ђорђевића, образована 23. октобра 1897. године.⁹⁹⁶ Овако састављена влада је била у складу са краљевим планом да поново окуша срећу са неутралним владама као 1894. и 1895. године. Истакнути либерал Живан Живановић је у вези с овим записао следеће: „Стога су у Влади морали овога пута, у првом реду, наћи место лични пријатељи краљевски, а доцније, у Скупштини такви елементи, који ће наћи /.../ свога разлога да помогну нови систем и Владу, којој је први и последњи разлог – исчезнуће радикалног партизанства“.⁹⁹⁷ Програм нове владе је објављен 23. октобра

⁹⁹⁴ АС, Ђ. Симић, Моје друго министровање, 222–223; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1..., 363.

⁹⁹⁵ Владан Ђорђевић наводи да је Мика Ђорђевић одбио да уђе у нову владу, пошто „није хтео да изгледа као издајник својих дојучерашњих другова у влади, а како с друге стране краљ и његов отац нису хтели да чују за Андру Николића“, министарство просвете и црквених дела је понуђено Андри Ђорђевићу, „одличном професору Велике школе и бившем министру, који је имао репутацију доброг али строгог старешине, онаквога какав требаше за политику стеге међу распуштеним учитељима и професорима.“ (Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 1 (1897–1898), Београд 1905, 28; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 169; Иста, *Краљ Александар...*, 228)

⁹⁹⁶ Владу су чинили: Владан Ђорђевић, председник и министар иностраних дела, Јеврем Андоновић, министар унутрашњих дела, Коста Н. Христић, министар правде, Стеван Д. Поповић, министар финансија, Андра Ђорђевић, министар просвете и црквених дела, Драгомир Вучковић, министар војни, Јован Атанацковић, министар грађевина и Сима Лозанић, министар народне привреде. (*Владе Србије...*, 185–188)

⁹⁹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 415.

1897. године у ванредном броју *Српских новина*, чију су суштину чиниле три главне тачке: 1. сређивање државних финансија и покретање посрнуле привреде уз помоћ страног капитала, који би се уложио у експлоатацију рудног богатства Србије и за отварање индустријских предузећа која би се бавила прерадом сировина, 2. јачање војне моћи земље и 3. увођење реда у државној администрацији, којим би се престало „са бесплодном политичком партизанском борбом, у којој је изгубљено и сувише драгоценог времена за народни и државни напредак.“⁹⁹⁸ У сваком случају, краљ је од нове владе очекивао да прекине са јаловом „партизанском борбом“ и да на прво место стави војна, привредна и финансијска питања.⁹⁹⁹ Радикали су у свом гласилу *Одјек* програм нове владе прокоментарисали на следећи начин: „Не ваљају закони, не ваља Устав, не ваљају чиновници, не ваљају свештеници, не ваљају странке, не ваља Балкански савез, не ваља народ – ништа не ваља; само ваљају они који сада све то хоће да поправе, ваља само Владан Ђорђевић.“ Неких месец дана после формирања владе, Главни одбор Радикалне странке је 28. новембра 1897. године објавио проглас, у којем је истакнуто да ће Радикална странка према новој влади „заузети положај одлучне опозиције.“¹⁰⁰⁰

Радикали су позивали остале странке да им се придруже у борби против новопостављеног кабинета, али се либерали и напредњаци нису одазвали. Будући да Ђорђевић није уживао подршку ниједне партије, краљ и његов отац су се својски трудили да му обезбеде подршку истакнутих личности из редова напредњака и либерала, тако што су позивали људе у двор и од њих тражили да помажу нову владу.¹⁰⁰¹ Стојан Новаковић је након распуштања

⁹⁹⁸ *Српске новине*, бр. 225, 11/23. октобар 1897. године; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 1..., 21, 22, 31, 32; С. Рајић, *Владан Ђорђевић...*, 172; Иста, *Краљ Александар...*, 229.

⁹⁹⁹ Р. Веснић, *нав. дело*, 143.

¹⁰⁰⁰ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 551.

¹⁰⁰¹ Вукашин Петровић је 31. октобра 1897. године по позиву био код краља Милана. Током разговора, Милан је захтевао од Петровића „да безусловно помажете Владанов кабинет. То с правом тражим од вас, као од човека, коме сам до сада, у безброј прилика, дао доказа о моме пријатељству“. Краљ Милан је ставио до знања Петровићу да ће га пензионисати ако одбије да помаже нови

Напредне странке постао предводник опозиције, али га је режим убрзо склонио из Београда и поставио за посланика у Цариграду. Новаковићеви чланци у *Погледу* критиковали су владу „не мањом жестином од радикалног „Одјека“.“ Одласком Стојана Новаковића из земље напредњаци су постали „дезорјентисани“ и убрзо су се приклонили режиму. Либерали на челу са Јованом Ристићем, који је због старости све више почео да губи статус неприкосновеног вође, накратко су се држали по страни, али су неколико месеци касније и они стали уз владу.¹⁰⁰² Јован Авакумовић се изјаснио против уласка појединих чланова Либералне странке у кабинет Владана Ђорђевића и упозоравао је Ристића да не верује краљевим обећањима и да као страначки вођа не допусти „да либерали буду у служби Владановог, реакционарног Министарства.“ Ристић му је обећао да неће „ни краљу, а још мање Владану и својим колегама либералима допустити да компромитују странку.“¹⁰⁰³

Ђорђевићева влада се, исто као и претходне, позабавила чишћењем чиновничког апарата. Министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић је веома брзо „полибералио читаву полицију“, при чему се није поштовала она тачка програма владе којом је било прописано да се марљиви чиновници без обзира на партијску припадност неће отпуштати из службе. У програму владе такође је било предвиђено да се приликом именовања нових чиновника поштује принцип реципроцитета, по коме је на свака два либерална чиновника требало да се постави један напредњачки. Либерали су на тај начин добили дупло већи број чиновника у државној управи од напредњака. Без обзира на противљење многих чланова кабинета, Ђорђевић је настојао да један број умерених радикала задржи у служби, па макар и у свом ресору, међу којима су били: Коста Таушановић, Јован Ђаја, Милован Миловановић

кабинет. На ове претње Петровић је одговорио: „Ова Влада, овака каква је, не може се одржати ни годину дана, па ма је ја помагао.“ (В. Петровић, *Мемоари...*, 145)

¹⁰⁰² С. Рајић, *Краљ Александар...*, 229–230; Иста, *Владан Ђорђевић*, 173–174.

¹⁰⁰³ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 397.

и Стојан Протић.¹⁰⁰⁴ Насупрот томе, краљ и његов отац су инсистирали на томе да се сви радикали што пре одстрани из државне службе, па је тако Таушановић убрзо упућен у специјалну мисију у Солун да ради на отварању српске банке.¹⁰⁰⁵ На седници Министарског савета, одржаној 28. октобра 1897. године под председништвом краља Александра, донета је одлука да се смене Паја Михајловић, председик Главне контроле, и председник пореске управе Стојан Протић. На истој седници је на предлог министра војног пензионисан генерал Јован Мишковић, пошто је одбио да прихвати функцију начелника генералштаба. За неколико месеци већина радикала је била отпуштена из државне службе.¹⁰⁰⁶

Радикали су 26. децембра 1897. године одржали Главни годишњи скуп странке у Београду. На збор је дошло око 150 делегата из целе земље. После усвајања извештаја о политичкој ситуацији у земљи након оставке Симићевог кабинета, делегати су одобрили рад врха странке и изабрали нови Главни одбор. Пашић је био против да се Коста Таушановић и Јован Ђаја изаберу у Главни одбор странке, па је на крају постигнуто компромисно решење, по коме је Пашић пристао да се Таушановић изабере у Главни одбор, а да он касније „својевољно изађе из одбора“. Паја Михајловић, члан Главног одбора Радикалне странке наводи да је „овим постигнут велики успех, јер је овако сузбијена и прекраћена узалудна а с неких страна и спремна озлојеђена дебата.“¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ С. Рајић, *Владан Ђорђевић...*, 175–176; Иста, *Краљ Александар...*, 230.

¹⁰⁰⁵ Владан Ђорђевић наводи да је краљ Милан народним депутацијама које су долазиле у Ниш да га поздраве „отворено говорио како треба чистити радикалну губу из народа.“ (В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 1..., 161).

¹⁰⁰⁶ АСАНУ, бр. 10321/IV, Белешке Андре Ђорђевића о седницама Министарског савета; *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1989...*, 469. Да би ублажио незадовољство радикала Ђорђевић је одлучио да за шефа пресбиоара у Министарству иностраних дела постави Јована Ђају, истакнутог представника Радикалне странке. Нудио је бившем министру Миловану Миловановићу положај генералног конзула у Битољу, али овај је одбио понуду, да би неколико дана касније на седници Министарског савета одржаној 28. јануара 1898. године био отпуштен из службе. (*Записници са седница Министарског савета Србије 1862–1898. године...*, 484; С. Рајић, *Владан Ђорђевић*, 176–178; Иста, *Краљ Александар...* 231–232)

¹⁰⁰⁷ У Главни одбор су ушли: Никола Пашић, Пера Велимировић, Паја Михајловић,

Ново скупштинско заседање требало је да се одржи у јесен 1897. године, али је одложено. Народна скупштина је краљевим указом распуштена 26. марта 1898. године, а нови избори су заказани за 4. јун 1898. године.¹⁰⁰⁸ У предизборној кампањи Пашић је радио на споразуму са либералима и напредњацима, да би са њима наступио на изборима, али је његова понуда била одбијена. Потом је одлучио да крене на пут по Србији и од локалних напредњачких првака добије подршку за заједнички наступ на предстојећим изборима.¹⁰⁰⁹ На седници Главног одбора од 15. априла 1898. године, Пашић је рекао да су му на путу од Ниша до Неготина напредњаци свуда обећали помоћ. На следећој седници Главног одбора одлучено је да сваки члан одбора обиђе неки од округа и да тамо на зборовима агитује да радикали и напредњаци заједно изађу на изборе; тако је, на пример, Паја Михајловић добио задатак да посети Јагодину, Ћуприју, Параћин и Свилајнац. Чланови Главног одбора нису били јединствени у томе да ли странка треба да учествује на предстојећим изборима или не. Светозар Милосављевић, Андра Николић и Аца Станојевић су били против изласка, док су се Пашић и Паја Михајловић залагали да странка наступи на изборима. На крају је одлучено да се изађе на изборе.¹⁰¹⁰ Главни одбор Радикалне странке је 22. маја 1898. године издао проглас којим је позвао бираче да изађу на изборе и да својим гласом „протестују противу гажења Закона и Устава, да учине очигледним за све и свакога све незаконитости, фалсификати и насиља која се данас употребљавају да се дође до неке вештачке и измајсторисане Скупштине, да изјави како ову

Коста Таушановић, Миша Вујић, Лазар Пачу, Андра Николић, Раша Милошевић, Аца Станојевић, Стојан Протић. Заменици су били: Милутин Марковић, Окица Глушчевић, Љуба Јовановић, Љуба Живковић и Тоша Михајловић. Изабрано је још 20 чланова из унутрашњости земље. Овог пута Јован Ћаја није изабран за члана Главног одбора странке. (П. Михајловић, *Дневници...*, 264–265; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4, Београд 1925, 15–16)

¹⁰⁰⁸ *Српске новине*, бр. 60, 15/27. март 1898. године; Ч. Митриновић, М. Брашић, *нав. дело*, 131.

¹⁰⁰⁹ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 556.

¹⁰¹⁰ П. Михајловић, *Дневници...*, 286, 289, 295; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 232.

земљу може спасти од пропасти само законитост и чиста, уставна слобода.“¹⁰¹¹

Док се у радикалском прогласу критиковао постојећи режим, дотле се у прогласу Либералне странке тај режим хвалио, па чак и бранио од напада радикала: „Ми немамо више изгледа да се уздржавамо од избора за Народну скупштину; имамо, напротив, дужност да прихватимо програм, који је Величанство краљ поставио 11. октобра прошле године. Програм је тај потребан: он је и користан и сувремен.“ У прогласу се позивају бирачи Либералне странке да својим гласом онемогуће долазак на власт онама, „који ни својом рођеном странком нису у стању да управљају, али зато покушавају да у нашу средину убаце семе раздора и да нас заведу на распутице.“¹⁰¹² Неколико дана након расписивања избора напредњак Драгомир Рајовић, председник преког суда у Зајечару за време Тимочке буне, позивао је виђеније напредњаке да на изборима гласају за владине кандидате. Рајовић је сугерисао напредњацима да на изборима наступају у савезу са либералима „а нипошто да се спрежу са радикалима.“¹⁰¹³

У предизборној кампањи радикали су настојали да покажу да ће предстојећи избори бити спроведени под притиском власти и да ће влада свим средствима покушати да се изаберу њени кандидати. У писму краљу Милану од 27. маја 1898. године, Никола Бардуловић, писар Нишавског среза наводи да му је Сава Банковић, локални радикал и учитељ из Калне, рекао да му је Пашић на састанку у Београду 23. маја изјавио да ће „избори посланика бити извршени на начин, каквог никада до сада у Србији није било, а ово с тога, што је краљу Милану потребна Скупштина, која ће безусловно примати све предлоге, који јој буду поднешени од стране садашњег кабинета, који прима и извршује наредбе од краља Милана.“ У писму се даље наводи да је Пашић изјавио Банковићу да ће се Русија „врло брзо умешати у унутрашње ства-

¹⁰¹¹ *Одјек*, бр. 63, 12/24. мај 1898. године, Ванредни број.

¹⁰¹² Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 44–45.

¹⁰¹³ П. Михајловић, *Дневници...*, 281.

ри Србије“, ако дође до нереди за време избора.¹⁰¹⁴ Предизборна кампања одвијала се у веома напетом атмосфери. Уочи избора власт је забранила неколико бројева радикалног *Одјека* због оптужбе да су у својим чланцима вређали власт.¹⁰¹⁵ Истакнути радикал Милан Ђурић, председник Окружног одбора Радикалне странке у Ужицу, упутио је 20. априла 1898. године писмо Главном одбору странке у коме је захтевао од вођства странке да се активније укључи у борбу против „реакције, јер то диже дух у народу. Радите тамо а и ми ћемо радити, јер то интерес наше отаџбине захтева.“¹⁰¹⁶ Маја 1898. године Пашић је био осуђен на девет месеци затвора због оптужбе да је у чланку „Нашим забринутим патриотама“ увредио краља Милана.¹⁰¹⁷

Захваљујући мешању полиције у изборни процес, влада је успела да оствари повољне резултате на изборима 4. јуна 1898. године. Највећи број гласова добили су режимски кандидати, махом умерени либерали и напредњаци, док је у Скупштину ушао само један радикални посланик.¹⁰¹⁸ Коначни резултати избора гласили су: 112 либерала, 62 напредњака, 19 неутралаца и један радикал.¹⁰¹⁹ Већина

¹⁰¹⁴ АС, лични фонд Владана Ђорђевића, бр. 348, Никола Бардуловић – краљу Милану, Пирот 15/27. мај 1898. године; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 1..., 412–413.

¹⁰¹⁵ Више о томе види у: Андрија Раденић, *Прогони политичких противника режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 163–177.

¹⁰¹⁶ Окружни одбор Радикалне странке у Ужицу је на седници од 19. априла 1898. године усвојио листу кандидата за предстојеће изборе и о томе одмах обавестио Главни одбор странке. За срез златиборски кандидовали су се Јован Мићић, трговац из Чајетине и Божа Поповић, трговац из Беле Реке, за срез пожешки Марко Ристивојевић из Пожеге и Живко Малопарац, земљорадник из Добриња, за срез ужички Василије Цвијовић, земљорадник из Каменице и Михаило Лијескић, земљорадник из Дрежника, за срез ариљски Павле Златић, земљорадник из Ариља, за срез црноречки Сретен Томић, за срез моравички Јаков Ђуић, трговац из Ивањице и Радојко Миленковић из Глећице и за срез чачански Радисав Митриновић из Бајине Баште. (АС, фонд Николе Пашића, кутија II, бр. 253, Милан Ђурић – Главном одбору Народне радикалне странке, 8/20. април 1898. године)

¹⁰¹⁷ *Одјек*, бр. 32, 13/25. март 1898. године.

¹⁰¹⁸ Љ. Ристић, *нав. дело*, 292.

¹⁰¹⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2, Београд 1935, 262.

изабраних либерала није била јаче повезана са странком, о чему сведочи један савременик тих догађаја: „По Србији већина су изабрати либерали па онда бивши напредњаци и то махом људи који не знају ни зашта друго, него да слушају. Нико није насео као либерали. Они гладе бркове и мисле да ће имати неку већину у Скупштини, која ће њих слушати па помоћу ње и до власти доћи. Али све им је узалуд, јер прво влада ће њихов број већине парализовати наименовањем владиних посланика, а друго и да није то, опет их је већина међу изабратим либералима који неће да чују за Ристића већ само знају слушати Владу, краља и никог више“.¹⁰²⁰

Народна скупштина се састала у Нишу 29. јуна 1898. године. У Престоној беседи, којом су отворене седнице Народне скупштине, истакнуто је да је изборна победа приврженика режима допринела већој унутрашњо-политичкој стабилности земље. На престону беседу Скупштина је одговорила адресом коју су потписали сви народни посланици, а краљ је одржао говор у коме се још једном окомио на радикале као на највеће зло у земљи: „Ми господо не треба да се варамо. Ја сам казао да је партијска борба била у Србији највеће зло; та партијска борба највеће је зло почела да чини од онога дана, кад је у Србији радикализам почео да се развија и кад је радикализам предузео државну управу. У Радикалној странци има и добрих људи; али њене вође, који су њени представници у народу, то су људи занешени некаквим идејама социјалистичким и нихилистичким са Запада, а други су који мисле да путем силе и путем терора оздо владају“.¹⁰²¹

Један од првих закона који се нашао пред Скупштином био је Закон о штампи. Изменама и допунама Закона о штампи од 21. јула 1898. године уведена је висока кауција за покретање „сваког политичког и сатиричног листа“, као и обавезно факултетско образовање за уредника листа. Осим тога, лист је могао да се продаје тек пошто би један његов примерак провео „24 часа код полициске власти“. Одредба о увођењу кауције изазвала је оштру полемику међу посланицима у Скупштини, али је министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић

¹⁰²⁰ П. Михајловић, *Дневници...*, 295–296; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 233–234.

¹⁰²¹ *Српске новине*, бр. 140, 1/13. јул 1898. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 60–61.

био изричит да Влада „од тога неће правити кабинетско питање.“ Против одредба о кауцији говорили су следећи посланици: Драгомир Радуловић, Никола Николић, Јова Несторовић, Драган Муџић, Стева Веселиновић, Михаило Петровић, Љуба Каменчић, Мика Поповић и Тома Драшковић. Већином од 125 посланика Скупштина је усвојила ову одредбу. У пракси је ово значило укидање слободе штампе, с обзиром на то да у земљи није било довољно образованих људи, а још мање таквих који су били спремни да плате 5.000 динара за покретање листа.¹⁰²² Изменама и допунама Закона о општинама од 14. јула 1898. године знатно је пооштрен надзор државних органа власти над локалном самоуправом, чиме је народу одузето право да себи бира општинску самоуправу. Краљ је указом постављао градоначелнике Београда и других већих градова, док је председнике општина постављао министар унутрашњих дела. Усвајање једног оваквог закона којим су општински органи власти постали потпуно зависни од централне власти, Ђорђевићева влада је правдала потребом да се стане на пут устаљеној пракси по којој су „услед разбукталости страначких страсти, за председнике општина бирани, уместо добрих домаћина, такви људи који би требало да буду под полицијским надзором, а не да управљају општином.“ Законом о окружним и среским скупштинама од 21. децембра 1898. године ове важне установе локалне самоуправе добиле су искључиво буџетска овлашћења. Надлежност окружних и среских скупштина се углавном сводила на „одобравање окружних и среских буџета, које су им подносили начелници са стручним службама.“¹⁰²³ Краљева намера да се уздигне изнад Скупштине изазвала је оштре нападе опозиције која није могла да се помири с тим да Народно представништво постане „једна врста краљевог савета“, који је морао да ради „у што потпунијој сагласности са краљем, од кога није било бољег познаваоца државних интереса.“¹⁰²⁴

Друго заседање Народне скупштине сазване у редовни сазив за 1898. годину настављено је 24. новембра 1898. године и

¹⁰²² *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 53, 1898, 154–163; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у 19. веку*, књ. 4..., 63–64; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 1..., 573–574.

¹⁰²³ М. Свирчевић, *нав. дело*, 287–290; Р. Гузина, *нав. дело*, 324–329.

¹⁰²⁴ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2, Београд 1935, 271–274.

трајало је до 23. јануара 1899. године. Закон о изменама и допунама закона о зборовима и удружењима од 29. новембра 1898. прописао је да чиновници, свештеници и учитељи и сви они који су примали помоћ из државног буџета, не могу бити чланови политичких удружења. Лица која су осуђивана за увреду краља, страни држављани, жене, ученици и непунлетне особе такође нису имали право да буду чланови политичких удружења. Усвајање ових измена у пракси је значило да су све странке распуштене и да је њихово поновно оснивање зависило од одлуке министра унутрашњих дела. Агитација је била строго забрањена по селима а зборови су се могли одржавати само у Београду и у окружним варошима.¹⁰²⁵

После усвајања Закона о штампи и Закона о зборовима и удружењима Ђорђевићева влада је добила опозицију и у редовима Либералне странке. Још док је трајала скупштинска дебата о изменама и допунама Закона о штампи вођа либерала Јован Ристић је одлучио да у Ниш пошаље Живана Живановића, не би ли он у комуникацији са посланицима успео да спречи усвајање оваквог закона; у супротном, требало је краљу да саопшти Ристићев став о овом закону и да га убеди да га не потврди. Живановић је рано ујутру 20. јула 1898. године стигао у Ниш. Краљ је у разговору са Живановићем истакао да ће потписати закон, јер је он усвојен на његово инсистирање. На одласку из двора Живановићу је саопштено следеће: „Немојте ви мени овде да подбуњујете посланике, јер ви ваљда знате, да ћу ја о свему бити извештен и да ја уопште све знам шта се ради.“ Упркос краљевом упозорењу, Живановић је отишао у Скупштину али није успео да убеди посланике да не гласају за предложени закон. Поподне је испред хотела „Европа“ срео Генчића који му је саветовао да напусти Ниш, а на питање Живановића зашто да то учини одговорио: „Не питајте ме зашто и по чијој жељи. Они су горе нервозни и то нека ти буде довољно што ти кажем, па да уштедиш и себи и мени даље непријатности.“ Истог дана Живановић се срео и са министром унутрашњих дела Јевремом Андоновићем коме је рекао да су га поступци Ђорђа

¹⁰²⁵ В. Ђорђевић, *Крај једне династије 1898–1899*, књ. 2, Београд 1905, 57–59; Р. Гузина, *нав. дело*, 324; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2..., 270–271.

Генчића непријатно изненадили. Пошто од министра није добио никакав одговор, Живановић је одлучио да напусти Ниш, уз пратњу полиције, 20. јула 1898. године.¹⁰²⁶ Главни одбор Либералне странке на седници од 24. јула донео је одлуку да страначки лист *Српска застава* престане да излази, јер су услови прописани новим законом били неподношљиви за несметани рад овог гласила. Последњи број *Српске заставе* изашао је 13. августа 1898. године.¹⁰²⁷ Ристићу се замерало што као вођа странке није спречио либералне посланике да изгласају Закон о штампи. О стању у Либералној странци након обуставе рада листа *Српска застава* писао је *Браник*, гласило новосадских либерала: „Листа нема, који би их поучавао, прибирао, упућивао и од зла бранио. Лист је испустио своју племениту душу на рукама Ристића, јер је, у последње време, цео целцит био у његовим рукама. /.../ Док је излазио, био је, колико-толико, стожер, али откако му дунуше у живот и угасише га, странка се нагло почела распадати, док од штампе нису остала три огорела пања: Ристић, Авакумовић и Рибарац. И кад је /.../ Влада, са либералном већином, угушила штампу, Закон о зборовима и друго остало, Либерална је странка легла у гроб.“¹⁰²⁸

Либерална странка је до октобра 1898. године избегавала да наступи отворено као опозиција режиму краља Александра, јер се надала да ће у међувремену основати своју владу или да ће бар остварити јачи утицај у оквиру постојеће. Уместо тога, краљ је инсистирао на нестраначком понашању посланика у Скупштини, забрањивао оснивање посланичких клубова и свако окупљање посланика „мимо његовог знања“. На седници Главног одбора Либералне странке од 24. октобра донета је одлука да странка ступи у опозицију и да се одмах настави са издавањем листа *Српска застава*. У одбор за покретање страначког гласила су ушли: Стојан Рибарац, Живан Живановић, Милош Туцаковић, Спасоје Стефановић, Живојин Величковић и Димитрије Христић. Ова одлука је запрепастила краља Александра, који је одмах позвао Ристића у

¹⁰²⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 64–65.

¹⁰²⁷ Исто, 66–67.

¹⁰²⁸ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 399.

двор захтевајући „да повуче натраг пристанак на одлуку Главног одбора, да се влади тера одсудна опозиција.“ Видно узнемирен, краљ је запретио Ристићу да ће „истерати из Србије свакога /.../ који му буде терао опозицију, па ма то били либерали и цела Либерална странка“ и захтевао од њега да одустане од покретања страначког гласила.¹⁰²⁹ Истакнутом либералу Светозару Гвоздићу краљ Александар је након седнице Главног одбора рекао следеће: „Кажите оним вашим либералним вуцибагинама да ћу их горе гонити но радикале, и нека ми не шаљу лист, јер ћу га одмах вратити, а онај стари добро ће ме запамтити.“ Користећи нејединство у Либералној странци, краљ је одлучио да у двор позове либерале који нису били чланови Главног одбора странке и да од њих затражи да се јавно дистанцирају од његове одлуке Главног одбора. Окупљеним либералима¹⁰³⁰ је рекао да „сматра опозицију Главног либералног одбора као да је лично против њега управљена“. На крају раговора присутни либерали су се изјаснили против одлуке Главног одбора.¹⁰³¹

Увођење цензуре штампе, забрана деловања политичких странака и укидање локалне самоуправе, допринели су да страначки живот у Србији крајем 19. века буде у потпуности угушен. Лични режим краља Александра је гушио странке са основном идејом „да ми морамо раскрстити са парламентаризмом, ако смо ради да државну управу људски уредимо.“¹⁰³² Међутим, очеки-

¹⁰²⁹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 79; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 237; РОНБС, Р 426/1 54, Преписка између Владана Ђорђевића и његовог сина Милана, Београд 21. октобар/2. новембар 1898. године.

¹⁰³⁰ На састанку у двору 30. октобра 1898. године били су: Јован Авакумовић, Стојан Вељковић, Владимир Јовановић, Марко Лазаревић, Светомир Гвоздић, Стојан Бошковић, Панта Срећковић, Димитрије Стојановић, Живко Недић, Милош Прокић, Васа Маџаревевић, Љубомир Узун-Марковић, Гргур Миловановић, Лазар Јовановић, Лаза Поповић, Стеван Ђурчић, Љуба Стојановић, Стева Ивковић и Михаило Јовичић. (Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 81)

¹⁰³¹ АС, ПО, к. 100, д. 23; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 81; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 238.

¹⁰³² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2..., 345; О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 97.

вања двора да ће уз помоћ репресивних мера ућуткати политичке противнике показала су се погрешним. Пошто је домаћа штампа била угушена, опозиција је борбу против краљеве личне власти пренела у иностранство, где је у страним листовима објављивала чланке у којима је оштро критиковала домаћи режим, какви су били бечки *Deutsches Volksblatt*, берлински *Vossische Zeitung*, париски *Le temps* и руски *Le Nord* који је излазио на француском језику. Многе личности из опозиције биле су дописници ових листова: Милован Ђ. Миловановић, Светомир и Гргур Јакшић и Стојан Новаковић. Велики број чланака у којима је критикован лични режим краља Александра објављивали су и радикалски листови у Новом Саду – *Застава*, пре свега, затим гласила емиграната *Слобода*, *De la Serbie* и поменути *Nord*.¹⁰³³ Министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић је у писму од 5/17. септембра 1898. године захтевао од председника владе да интервенише код мађарских власти како би се спречило „штампање антиобреновићевских списа у Угарској.“ Андоновић је обавестио Владана Ђорђевића да је у Вршцу објављена брошура под насловом *Демон Србије*, младог аутора Љубомира Живковића, у којој је краљ Милан представљен као морално посрнула особа која ће да уништи Србију.¹⁰³⁴

Почетком јуна 1899. године из Пожаревачког затвора је изашао вођа радикала Никола Пашић. По изласку из затвора он се није укључио у политички живот земље иако су на томе инсистирали његови партијски другови, захтевајући да покрене лист *Нови одјек*, али је он по савету лекара планирао да оде у иностранство на лечење: „По конзултирању лекара, требао сам ићи у Карлсбад, и то што скорије“.¹⁰³⁵ У борби против опозиције режим је почео све више да губи компас. Краља је напустио највећи део либерала, што је било неочекивано будући да су представници Либералне странке традиционално помагали династију Обреновић. Осим либерала и многи конзервативни политичари, попут

¹⁰³³ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 238.

¹⁰³⁴ А. Раденић, *Прогони политичких противника...*, 544.

¹⁰³⁵ Никола Пашић, *Моја политичка исповест*, Београд 1989, 143–144; Ђорђе Раденковић, *Пашић и Србија*, Београд 1997, 299.

Стојана Новаковића, одбили су да пружају подршку режиму. Радикали, као најјача опозициона снага, почетком 1899. године започели су отворену борбу против краљеве личне власти.¹⁰³⁶ Са друге стране, двор је у Радикалној странци видео оличење зла које прети да уништи државу и династију, због чега је свим средствима настојао да је политички уништи.¹⁰³⁷

Двор је убрзо добио прилику да се оштро обрачуна са радикалима. Након неуспешног атентата на краља Милана 6. јула 1899. године (Ивањдански атентат), без доказа приписаног Радикалној странци, многи виђенији радикали су се нашли на робији.¹⁰³⁸ Извршилац је био Ђура Кнежевић, Србин из Босне, родом из Рисовца код Бихаћа, који је на краља Милана испалио три хица из револвера, од којих га је један „лако окрзнуо по леђима.“¹⁰³⁹ На првом саслушању је рекао да су га на ово дело наговорили пензионисани пуковник Влајко Николић, чиновник београдске оштине Петар Ковачевић, ликерџија Михаило Димић, начелник Подринског округа Живко Анђелић, рес-

¹⁰³⁶ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 241.

¹⁰³⁷ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 97.

¹⁰³⁸ О Ивањданском атентату је написано више историографских и мемоарских радова: С. Јовановић, *Ивањдански атентат*, у: *Влада Александра Обреновића*, књ. 2, 406–467; Вук Винавер, *Ивањдански атентат и Црногорци*, у: *Историјски гласник*, 1–2, 1958; Ђ. Симић, *Ивањдански атентат*, у: *Архивист*, 1–2, 1963, 62–83; К. Д. Јездић, *Ивањдански атентат и Никола П. Пашић*, Београд 1926; Ж. Митровић, *40 година од Ивањданског атентата*, у: *Политика*, бр. 11169, 7. јул 1939. године; Ђ. Раденковић, *Никола Пашић и Ивањдански атентат*, у: *Летопис Матице српске*, август-септембар 1962; Исти, *Ивањдански атентат*, у: *Пашић и Србија...*, 301–331; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 564–582; Урош Станковић, *Преки суд за учеснике у Ивањданском атентату*, мастер рад, Нови Сад 2009; Исти, *Правна анализа закона о преком суду за учеснике у Ивањданском атентату (1899)*, у: *Истраживања*, бр. 21, Нови Сад 2010, 345–355.

¹⁰³⁹ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 564: „Атентатор Кнежевић је дакле једна егзалтирана природа, један од оних револуционарних и осветољубивих фанатика који су готови на све и који могу да учине све, стога што су унапред решени да жртвују своју главу, стога што су се одлучили да умру пошто су обезбедили успех свога дела“, записао је истакнути радикал Милован Миловановић. (АС, Хартије Милована Миловановића-Ивањдански атентат, Миловановићев чланак о Ивањданском атентату, Београд, 15. август 1899. године, куцани текст, 2)

торатер на железничкој станици у Букурешту Антоније Урошевић и непознато лице за које су му рекли да се зове Петар Карађорђевић. Иако се међу именованим подстрекачима није налазио ниједан радикал, двор је одлучио да највиђеније чланове Радикалне странке (попут Николе Пашића, Стојана Протића, Косте Таушановића, Љубомира Живковића, Аце Станојевића, Милана Ђурића и других) оптужи за организовање атентата. Ухапшени су одмах, у ноћи између 6. и 7. јула 1899. године, а њихово хапшење је представљало први корак обрачуна с вођством најјаче странке у земљи.

Атентат је изазвао праву пометњу у двору и међу члановима владе. Оба краља су захтевала да се одмах прогласи ванредно стање и да се уведе преки суд који би судио учесницима атентата, чему су се жестоко успротивили поједини министри, посебно Јован Атанацковић, министар грађевина, Јеврем Андоновић, министар унутрашњих дела, и Сима Лозанић, министар народне привеле. Краљ је запретио абдикацијом „ако се не прогласи ванредно стање и преки суд“, да би на крају било постигнуто компромисно решење да се наведено односи само за град Београд и Подунавски округ.¹⁰⁴⁰ Закон о ванредном стању и преком суду објављен је 10. јула 1899. године.¹⁰⁴¹ Атентат у Београду, и још више, масовни прогон радикала изазвали су велико интересовање у европској штампи, која је оштро критиковала бившег краља Милана „оптужујући га да користи неуспели атентат да би се коначно обрачунао са радикалима“. У кампањи против режима у Србији посебно су предњачили

¹⁰⁴⁰ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 2..., 309, 320, 327; У. Станковић, *Правна анализа закона о преком суду за учеснике у Ивањданском атентату...*, 345–346.

¹⁰⁴¹ На седници владе од 9. јула 1899. године донета је одлука о увођењу ванредног стања и преког суда за град Београд и Подунавски округ. Закон о преком суду су сачинили Андра Ђорђевић, министар просвете и Ђорђе Стефановић, министар правде. Вукашин Петровић је поднео краљу предлоге закона на потпис и том приликом изјавио: „Слободан сам поднети вам изражене предлоге законске а у исто време и моју оставку, па бирајте, и ви другови, шта хоћете од тога двога. Ја не могу више да носим одговорност за послове.“ Реакције министара на садржину закона су биле подељене. Јеврем Андоновић и Сима Лозанић потписали су закон негодујући, док су Јован Вучковић, министар војни и Вукашин Петровић, министар финансија то учинили без протеста. (В. Петровић, *Мемоари...*, 160–161; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, књ. 2..., 342)

француски и руски листови. Велики број чланака против режима у Србији, а у одбрану ухапшених радикала, објављивали су и српски листови у Угарској (*Застава, Србадија, Бачванин*).¹⁰⁴² Иследни процес којим су лично руководили краљ и његов отац трајао је два месеца. Оптужница је била готова 20. августа 1899. године, а већина оптужених су били истакнуте личности из редова Радикалне странке – Никола Пашић, Стојан Протић, Коста Таушановић, Љубомир Живковић, Аца Станојевић и Милан Ђурић (мада су се на оптуженичкој клупи нашли и неки мање познати политичари).¹⁰⁴³

Домаћа и страна јавност је са великим нестрпљењем очекивала пресуду оптуженим радикалима. Велики утицај на доношење пресуде имале су Русија и Аустроугарска, али се не може занемарити ни утицај осталих држава. Руска влада је покушавала на све могуће начине да заштити радикале, јер би њиховом пропашћу изгубила најјачи ослонац у Србији, док је Аустроугарска попут Русије захтевала умереност, мада је у начелу подржавала краља Милана у оцени да радикале треба казнити.¹⁰⁴⁴ Многи домаћи политичари, немајући храбрости да отворено разговарају са краљем Александром и Миланом, обраћали су се министрима и посланицима страних држава у Београду и од њих захтевали да се заузму за радикале. Светомир Николајевић, велики политички противник радикала, молио је Вукашина Петровића да се заузме „код краља, да се не осуђује на смрт ни један (сем атентатора) од оптужених по делу атентата.“¹⁰⁴⁵ Последњег дана августа 1899. године краљ Александар је у пратњи својих министара, сем Петровића, отпутовао за Ниш. Према наводи-ма председника владе, краљ Александар се сложио са министрима да се ниједном оптуженом не може изрећи смртна казна.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴² Љ. Ристић, *нав. дело*, 332.

¹⁰⁴³ А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2009, 86.

¹⁰⁴⁴ Исто, 87.

¹⁰⁴⁵ В. Петровић, *Мемоари...*, 165.

¹⁰⁴⁶ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 247; Краљ Александар је 23. септембра 1899. године упитао министре за мишљење о казни и сви су одговорили да су против смртне. „Присутни министри сви, нису пристали /.../ да се толики људи казне смрћу, или просто речено побију“. (Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 136)

Пресуда преког суда је изречена 25. септембра 1899. године. По одлуци суда атентатор Кнежевић и Ранко Тајсић осуђени су на смрт, а остали на робију.¹⁰⁴⁷ Пашић је под претњом да му буде изречена смртна казна пристао да оптужи своје партијске другове за бунтовничко понашање према династији Обреновић и изјави да је Радикалну странку требало распустити, „што му је донело помиловање, али и драстичан пад политичког ауторитета.“ После Ивањданског атентата у Радикалној странци је наступило велико превирање, које је за последицу имало издвајање посебне, анти-пашићевске струје предвођене групом млађих радикала, „који су за свог вођу признавали Љубу Живковића.“¹⁰⁴⁸

Крајем 19. и почетком 20. века на политичку сцену Србије ступила је млада генерација политичара, која је по саставу била хетерогена, али јединствена у осуди апсолутистичких метода владавине краља Александра. Док су стари радикали били спремни на компромис, дотле су нове снаге политичара биле непопустљиве према двору и својим идејама јако утицале на јавно мњење земље. Око млађе генерације политичара све више су се окупљале личности из света књижевности и публицистике. Домановићева сатира *Страдија* задавала је тешке муке краљу Александру, а нова књижевна критика „је рушила старе ауторитете“. Посебно су се истицали: Светислав Симић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Војислав Вељковић, Живојин Перић, Радоје Домановић, Богдан Поповић.¹⁰⁴⁹

Ивањдански атентат је негативно утицао на рад Ђорђевићеве владе која је услед немоћи да оствари свој програм прибегавала све „већим притисцима на политичке противнике, чиме их је додатно подстицала на отпор“. Историчарка Сузана Рајић наводи да је двор олако схватио да му опасност прети од „нових снага, које су деловале тихо и изокола указивале на своја начела. Власт

¹⁰⁴⁷ АС, ПО, к. 100, д. 69, Извештај о пресуди суда учесницима у Ивањданском атентату; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 247; Момчило Вуковић- Бирчанин, *Никола Пашић*, Београд 1997, 96.

¹⁰⁴⁸ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 97.

¹⁰⁴⁹ А. Столић, *Странацка генерација 1878–1903*, у: *Српске политичке генерације 1788–1918*, Зборник радова, Београд 1998, 110–111.

их због тога није уочила, нити препознала на време.“¹⁰⁵⁰ Женидба краља Александра са Драгом Машин јула 1900. године је у великој мери изменила политичке прилике у земљи. Радикали су подржали краљеву веридбу како би што пре изашли из затвора и приближили се власти. На дан краљичиног рођендана, 23. септембра 1900. године, краљ је помиловао све радикале осуђене за атентат на краља Милана.¹⁰⁵¹

¹⁰⁵⁰ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 254.

¹⁰⁵¹ С. Игњић, *Народни трибун прота Милан Бурић 1844–1917. године*, Ужице 2005, 145.

СТРАНАЧКИ ЖИВОТ У СРБИЈИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ХХ ВЕКА (1900–1903)

Веридба краља Александра са Драгом Машин 20. јула 1900. године оставила је велике последице у политичком животу земље. Владан Ђорђевић је у знак протеста због краљеве женидбе поднео оставку своје владе, која је на „државној управи“ била скоро три године.¹⁰⁵² Одлуку о веридби краљ Александар је обелоданио у *Српским новинама* 21. јула 1900. године. У прокламацији краљ је истакао да његова женидба представља извршење дужности према народу „који је, и свима мојим прецима и мени, дао толико лепих и сјајних доказа љубави и оданости.“ Осим тога, краљ је обећао потомство, „срећу, мир и задовољство“ у краљевском дому.¹⁰⁵³ Краљев покушај да састави владу на челу са Николом Христићем није успео. Потом је краљ понудио генералу Цинцар Марковићу и Вукашину Петровићу мандат за састав нове владе, али је био одбијен.¹⁰⁵⁴ Управник града Београда Риста Бадемлић и Љубомир Лешјанин су наговарали Јована Авакумовића да се прихвати да образује нову владу, а да касније као председник министарства, уз њихову помоћ, спречи краљеву женидбу „као недостојну и противну интересима престола и отаџбине. Учини тако, Јоцо, а ми ћемо те сви овде у Двору потпомоћи у извршењу

¹⁰⁵² С. Рајић, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901–1902. године*, у: *Историјски часопис*, књ. LX, Београд 2011, 506.

¹⁰⁵³ *Српске новине*, бр. 150, 9/21. јул 1900. године; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 12; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 260; М. Трифуновић, *нав. дело*, 345.

¹⁰⁵⁴ Вукашин Петровић наводи да је краљ током 21. јула 1900. године покушавао да наговори Цинцар Марковића „да се прими образовања Владе, па кад није могао да приволи генерала на тај корак, обраћао се мени, богорадећи да га спасавам.“ (В. Петровић, *Мемоари...*, 188)

тог патриотског дела.“ Увече 23. јула 1900. године на састанку у двору су били присутни либерал Сима Несторовић, председник Народне скупштине, Алекса Јовановић, судија Касационог суда, Јован Авакумовић и Лазар Поповић. Авакумовић је одбио да састави владу, покушавајући да одговори краља Александра од женидбе: „Та женидба нарушила би углед краљевском достојанству а можда би била и судбоносна грешка за његово величанство. Стога не могу и нећу да помажем Величанству у таквом посрнућу. Зато се захваљујем на понуди и не желим да образујем нову Владу.“ Са друге стране наговарао је Алексу Јовановића да састави владу, дајући му „часну реч“ да ће га помагати заједно са својим партијским друговима.¹⁰⁵⁵

Влада Алексе Јовановића је образована 24. јула 1900. године. Ова влада је остала упамћена као „Свадбено министарство“, јер је за време њеног мандата обављено венчање краља Александра и Драге Машин.¹⁰⁵⁶ Влада је била састављена од мање познатих политичких личности, углавном виших чиновника, због чега није била по вољи краљу Александру. Председнику владе је отворено рекао да ће његова влада имати привремени карактер „са циљем да обави венчање“ и да потом поднесе оставку. По свему судећи, то је била веома слаба влада, од које се није могло очекивати да изведе озбиљније политичке и привредне задатке који су јој били поверени.¹⁰⁵⁷ Након краљеве женидбе у политичком животу земље је уследило попуштање стега које су до тада важиле. Краљ је после венчања постепено почео да враћа у државну службу многе виђеније радикале и тиме је показао решеност да у

¹⁰⁵⁵ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 414–419; Алекса Јовановић, *Министарство. Подаци о политичким догађајима у Србији (од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године)*, Београд 1906, 32; А. Столић, *Краљица Драга...*, 98; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 301.

¹⁰⁵⁶ Владу су чинили: Алекса С. Јовановић, председник владе и министар иностраних дела, Лазар Поповић, министар унутрашњих дела, Настас Антоновић, министар правде, Михаило М. Поповић, министар финансија, Павле Маринковић, министар просвете и црквених дела, Милош Васић, министар војни, Андрија Јовановић, министар грађевина и Душан М. Спасић, министар народне привреде (*Владе Србије...*, 188–191)

¹⁰⁵⁷ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 301.

унутрашњој политици изврши одређени заокрет. Андра Николић је постављен за саветника, Михаило Вујић је ангажован на место посланика у Паризу, Милован Миловановић за посланика у Букурешту, Јован Ђаја у Софији, док је Сава Грујић постављен за посланика у Цариграду. Бивши вођа напредњака Стојан Новаковић је именован за посланика у Петрограду. Краљ се надао да ће постављањем истакнутих радикала на значајне дипломатске функције у иностранству удаљити из политичког живота земље своје доскорашње непријатеље. Мислећи да ће удаљавањем виђенијих радикала из Србије ослабити утицај странке на политички живот земље, краљ није разумео да главну снагу Радикалне странке представља народ у унутрашњости земље.¹⁰⁵⁸

Креирајући политику будуће владе, краљ није имао намеру да у потпуности одустане од октобарског програма из 1897. године под којим је уставна реформа одложена на неодређено време и угушен парламентарни живот. Стојан Новаковић је у јесен 1900. године напоменуо краљу потребу за променом Устава, којом би се увела политичка стабилност у земљи. Према Новаковићевим речима, краљ „није крио расположење да и даље сам држи све у својим рукама“, а након седам година „самодржавља“ није му било лако да се одрекне својих старих навика владавине и „да живи даље стално и мирно, по договору управљајући, без моћи да данас ствара а сутра за собом ломи оно што је сам јуче стварао“.¹⁰⁵⁹ У честим јавним наступима после веридбе са Драгом Машин, Александар је напомињао да нема намеру да мења унутрашњу политику, осим што ће је водити „на једној далеко широј основи“, те ће сви људи добре воље, ма којој странци припадали, моћи да се „слободно скупе и сложе око моје политике“. Краљ је нагласио да „партијска владавина није Србији донела никаква добра, и да управо треба такву политику потпуно напустити.“¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 69; А. Јовановић, *нав. дело*, 60–68; Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића. Управитељеве белешке (од веридбе до смрти краља Александра)*, књ. 1, Београд 1907, 80–81.

¹⁰⁵⁹ С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. године...*, 320–321; А. Столић, *Краљица Драга...*, 112–113.

¹⁰⁶⁰ *Српске новине*, бр. 166, 26. јул/7. август 1900. године; С. Рајић, *Нова политика заједница и владе Михаила Вујића...*, 508.

Главно место у програму Јовановићеве владе заузимали су повратак реда у земљи, доследном применом закона, смиривање партија, окупљање интелигенције око престола, која би доприне-ла свеопштем напретку земље, сређивање државних финансија и подизање војне моћи земље. Јовановић је нагласио да је политички програм његове владе потекао из краљеве канцеларије и да је у више наврата „објашњаван краљевим беседама у разним свечаним приликама.“¹⁰⁶¹ Краљ је био у великој дилеми да ли да распише нове изборе или да сазове Скупштину у старом сазиву, али је на крају ипак одустао од нових избора, јер није био сигуран да ли би се однос снага у Народној скупштини променио. Крајем 1900. године сазвана је Скупштина у Нишу, у старом сазиву, у коју је краљ увео десетак радикалских посланика.¹⁰⁶² Скупштина се састала 10. јануара 1901. године. Истог дана изабрала је шесто-ро кандидата за председништво Скупштине – Симу Несторовића, Ристу Поповића, Николу Радовановића, Драгутина Стаменковића, Петра Катића и Милана Драгојевића. За председника Скупштине указом је био постављен Сима Несторовић, а за потпредседника Драгутин Стаменковић.¹⁰⁶³ У Престоној беседи, којом су отворене седнице Народне скупштине, између осталог се наводило да је главни задатак Јовановићеве владе смиривање стања у земљи, „прибирање народне снаге и консолидовање свих односа, тако како би се Србија, одморна и сложна, могла свом снагом се дати своје културном, привредном и политичком развоју и напретку, па поуздано и спокојно гледати у будућност своју и свога племена.“ Краљ је критиковао рад претходне владе, а није поштедео ни свог оца Милана.¹⁰⁶⁴ Скупштинска адреса је била обична парафраза беседе, у којој је позитивно оцењена и поздрављена краљева

¹⁰⁶¹ *Српске новине*, бр. 155, 15/27. јул 1900. године; А. Јовановић, *нав. дело*, 57.

¹⁰⁶² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 70; А. Столић, *Краљица Драга...*, 113.

¹⁰⁶³ „*Мали журнал*“, бр. 159, 30. децембар/11. јануар 1901. године; Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 133.

¹⁰⁶⁴ *Српски гласник*, бр. 52, 31. децембар/12. јануар 1901. године; *Законитост*, бр. 96, 31. децембар/12. јануар 1901. године; *Српске новине*, бр. 291, 30. децембар/11. јануар 1901. године - Ванредни број.

одлука да се ожени и да на српски престо уздигне „Српкињу од племенитог и честитог колена војводе Николе Луњевице, оданог помагача твога великога и неумрлог прадеде.“ Даље се у адреси наводи да ће Народна скупштина у сарадњи са владом Алексе Јовановића радити на решавању најважнијих државних, политичких, привредних и културних питања. Позитивно је примљено краљево обавештење у Престоној беседи да је бивши краљ Милан заувек уклоњен из земље и да се прекида са свим политичким заблудама из претходног периода.¹⁰⁶⁵ Скупштина је заседала свега месец дана, од 10. јануара 1901. до 10. фебруара 1901. године. Током месеца јануара 1901. године донети су следећи закони: о судијама, о повластицама извозне банке, непосредном порезу и неколико закона о устројству војске.¹⁰⁶⁶

Смрт краља Милана у Бечу фебруара 1901. године ишла је на руку спровођењу промена у Србији. Краљ Александар је дошао на идеју да мора попустити оним политичким снагама у Србији које су сматрале да је неопходно лични режим заменити уставним.¹⁰⁶⁷ После смрти свога оца, краљ Александар је почео интензивније да ради на споразуму радикала и напредњака око образовања нове политичке партије, о чему је по краљевом наређењу Милош Петронијевић у писму обавестио бившег вођу напредњака Стојана Новаковића. Петронијевић наводи да је краљ образовао заједнички одбор „са задатком да пронађе базу за нову – конзервативну партију у коју би ушли сви напредњаци и умерени радикали.“ У одбор за постављање основе Конзервативне странке ушли су: Димитрије Маринковић, Љубомир Каљевић, генерал Франасовић, Стојан Протић, Андра Николић и Никола Пашић. Краљ се надао да ће нова Конзервативна странка састављена од напредњака и радикала допринети стварању двопартијског система, „који се сматрао најбољом гаранцијом за пра-

¹⁰⁶⁵ *Српске новине*, бр. 1, 2/14. јануар 1901. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 303; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 70–71.

¹⁰⁶⁶ Више о томе види у: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 73–86.

¹⁰⁶⁷ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009, 77.

вилно функционисање позиције и опозиције“. Намеће се питање зашто су напредњаци, који су имали најмању подршку у бирачком телу земље, ушли у краљеву комбинацију за оснивање нове политичке странке. Од напредњака се очекивало да радикале на власти надзиру и умирују, посебно у случају да радикали по доношењу новог Устава не би хтели да поштују договор са краљем. Са друге стране, напредњаци нису били у ситуацији да праве проблеме и захтевају образовање самосталне владе, јер нису имали довољну подршку у бирачком телу земље. Либерале је краљ држао у резерви, „наменивши им улогу замене у случају да нова странка не профункционише“. До истог закључка је дошао и напредњак Живојин Перић, који је полазио од претпоставке да би стапање свих партија у једну створило „и сувише моћну“ политичку снагу која би веома лако могла да злоупотреби ту моћ и да своју власт претвори у тиранију: „Управо Србија би имала само једну странку, а познато је да земље са таквим политичким стањем воде или тиранији те странке или онога који успе придобити је за се.“ На тај начин радикаско-напредњачки споразум је представљао „contre partie“ Либералној странци, која би могла окупити незадовољне напредњаке и радикале, који би чинили другу партију, што би била боља гаранција за успешно функционисање нашег уставног система, неголи три странке.¹⁰⁶⁸ Стојан Новаковић је био против сарадње радикала и напредњака, оптужујући партијске другове да су се одрекли свог програма у корист радикала: „Изгледа ми да се овим начином хоће да сахрани и она пола бивших напредњака која се није хтела сахранити под предвођењем Рајовићевим. И шта вам је требао Никола Пашић? Он са његовим списком грехова од 1880 до 1899! Ја верујем да он сад хоће искрено у конзервативце, да би тек некуд ушао“.¹⁰⁶⁹

По краљевом мишљењу споразум радикала и напредњака је требало да буде споразум „једне групе“ политичких људи и краља

¹⁰⁶⁸ АС, СН, бр.1980, Милош Петронијевић – Стојану Новаковићу, Београд, 1/13. април 1901. године; Исто, бр. 1950, Живојин Перић- Стојану Новаковићу, 17/29. сепتامбар 1901. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 304; Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 508.

¹⁰⁶⁹ *Писмо Стојана Новаковића- Димитрију Маринковићу, 21.април/3.мај 1901. године, у: Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића...*, 237.

око будућег Устава „а сам Устав је требало да обезбеди консензус краља и грађана.“ Дакле, идеја о фузији две партије, као и о коалицији у коју би свака партија унела свој програм је била одбачена. Будући споразум су подржали истакнути представници Радикалне странке, попут Николе Пашића, Андре Николића, Светозара Милосављевића, Стојана Протића и Саве Грујића, који је из Цариграда послао писмо краљу Александру у коме је подржао споразум. Коста Таушановић је обећао краљу да ће са своје стране помоћи договор између радикала и напредњака, а споразум су подржали и многи радикалски прваци из унутрашњости. „Из унутрашњости Риста Поповић, Паја Вуковић, поп Марко и многи други примили су такође споразум у горњем смислу.“¹⁰⁷⁰

Влада Алексе Јовановића је реконструисана 18. фебруара 1901. године. Реконструкција кабинета била је прелазно решење, припрема за оно што је следило. Реконструисани кабинет је задржао курс претходне владе, у спољној политици се ослањао на Русију, док је у унутрашњој политици тежиште било на стишавању партијских страсти и јачању краљевог ауторитета.¹⁰⁷¹ У владу су ушла двојица истакнутих радикала којима су поверени најважнији ресори – Милован Миловановић је постао министар народне привреде а Михаило Вујић је преузео ресор министарства спољних послова. Миловановић је у почетку одбијао да се врати у Србију, али је улазак његовог партијског друга Михаила Вујића у владу допринео да прихвати понуђено место министра народне привреде. О свом односу са Вујићем записао је да је овај „чак претио оставком ако ја не уђем“ у кабинет. Краљ је почетком фебруара месеца 1901. године званично обећао радикалским правацима доношење новог Устава, у чијој би изради учествовали умерени радикали и угледни чланови бивше Напредне странке. Устав би увела у живот нова политичка партија састављена од

¹⁰⁷⁰ АС, СН, бр.1737, Димитрије Маринковић- Стојану Новаковићу, Београд, 25. март/ 6. април 1901. године; Исто, бр.1750, Павле Маринковић – Стојану Новаковићу, Београд, 2/14. фебруар 1901. године; С.- Рајић, *Краљ Александар...*, 305; Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*,

¹⁰⁷¹ *Владе Србије...*, 191.

једног дела напредњака и умерених радикала.¹⁰⁷² Пре него што је извршио реконструкцију Јовановићевог кабинета краљ Александар је мандат за састав нове владе понудио напредњаку Љубомиру Каљевићу, јер је уживао „поверење и радикала и бивших напредњака.“ Каљевић је одбио понуду, сматрајући да краљ „због питања о наследству престола“ жури са новим Уставом и да је неопходно да се прво политичке странке „пречисте“, а онда да се приступи доношењу новог Устава. У разговору са краљем, Каљевић се заложио да се политичка сцена „прекомпонује“ постепено, јер нову политичку групацију морају образовати часни људи, које би „везивала начелна и патриотска узајамност а не партиске карте, она би носила ново име и изнела нов програм, који би одговорио новој ситуацији и интересима будућности наше одаџбине.“¹⁰⁷³ Та нова политичка странка је требало да буде политички темељ новом Уставу.

Радикална странка је у интересу доласка на власт отворено заступала становиште да се промена Устава изврши без Скупштине, тј. да је октроисање законит пут уставне промене.¹⁰⁷⁴ По свему судећи радикали су били спремни да прихвате кршење уставне процедуре само да би се што пре променио Устав из 1869. године. Новим Уставом је требало прекинути сваку везу са лажном уставношћу из 1894. године.¹⁰⁷⁵ За основу новог Устава узет је Новаковићев нацрт израђен за време његове владе 1896. године, чиме су радикали одустали од захтева да Устав из 1888. године буде основа за рад на уставној реформи. Божо К. Маршићанин, управник вароши Београда наводи да му је краљ на састанку у двору

¹⁰⁷² АС, Хартије М. Ђ. Миловановића, несређена грађа, „Белешке из министровања фебруар 1901 – мај 1902.“ – Улазак у кабинет Аце Јовановића; Божо К. Маршићанин наводи да му је на састанку у Нишу крајем јануара 1901. године краљ рекао да се са радикалима договорио око новог Устава. По том споразуму земља би добила Устав, који би се увео у живот, „не једнострано, што се раније показало као штетно, већ од две фузионирание странке.“ (Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1..., 120.)

¹⁰⁷³ Љ. Каљевић, *Моје успомене...*, 58–59; С. Рајић, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 510–511.

¹⁰⁷⁴ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 97.

¹⁰⁷⁵ Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 430–431.

27. фебруара 1901. године рекао да је „дводомни скупштински систем свакако бољи“ од једнодомног Народног представништва: „Горњи дом је као неки громобран за владоаца, јер он бремзује довољно непромишљене одлуке Скупштине, одричући тим одлукама санкцију. По овоме, рекао би, да ће по новоме Уставу Народно представништво бити дводомно.“¹⁰⁷⁶ Краљ и радикалски министри Михаило Вујић, Милован Миловановић и Михаило Поповић су у марту 1901. године постигли споразум да се уставна промена прогласи указом, што су подржали и истакнути радикали Никола Пашић, Стојан Протић и др.¹⁰⁷⁷

Почетком априла 1901. године образована је Вујићева радикалско-напредњачка влада. У новој влади су била четворица радикала, тројица напредњака и један генерал.¹⁰⁷⁸ Нацрт устава саставили су радикал Милован Миловановић и напредњак Павле Маринковић, а у његовој изради учествовали су и Михаило Вујић и Никола Стефановић. У намери да избегне јавни претрес Нацрта устава, краљ је одлучио да сазове 20. марта конференцију у двору. Присутни су били напредњаци Љубомир Каљевић, Павле и Димитрије Маринковић, Никола Стефановић, Драгутин Франасовић, а од радикала Никола Пашић, Андра Николић, Светозар Милосављевић, Михаило Поповић и Михаило Вујић. Конференција је трајала три дана и на њој је претресан Нацрт устава у целини и у појединостима. Из Нацрта су изостали многи чланови, који су били израђени за време владе Стојана Новаковића 1896. године, зато што је било предвиђено да се поједина уставна питања нак-

¹⁰⁷⁶ Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ.1..., 130.

¹⁰⁷⁷ С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903...*, 323.

¹⁰⁷⁸ Вујићева влада је образована 2. априла 1901. године. У њен састав су ушли: председник владе и министар иностраних дела Михаило Вујић, министар унутрашњих дела Никола Стефановић, министар правде Драгутин Стаменковић, министар финансија Михаило М. Поповић до 5. априла 1902. године а после Милован Ђ. Миловановић, министар просвете и црквених дела Павле Маринковић до 10. маја 1901. а потом Љубомир Ковачевић, министар војни Милош Васић до 10. маја 1901.године, Божидар Јанковић до 16. августа 1901; Чедомир Миљковић до 3. јануара 1902. године, Василије Антонић до краја мандата владе, министар грађевина Пера Велимировић, министар народне привреде Милован Ђ. Миловановић до 3. априла 1902. године а од тада заступник. Влада је реконструисана 19. маја 1902. године. (*Владе Србије...*, 194)

надно разраде доношењем посебних закона. Подробније информације о раду на уставу Стојан Новаковић је добијао од краља Александра и напредњачких првака Димитрија и Павла Маринковића. Текст Уставног нацрта, са пропратним писмом краљ је послао Стојану Новаковићу 18. марта 1901. године, из кога сазнајемо да је идеја о проглашењу Устава указом без Скупштине потекла од Новаковића, који је то предложио краљу у јесен 1900. године, што је он одбио јер није био сигуран да ће се са радикалима договорити и да ће такав слободоумни Устав одговорати његовим интересима: „Нисам смео да улазим у давање Устава док не бих видео да ли радикали, који под сваким Уставом имаће због њихова броја утицаја на ток послова, да ли радикали су остали они стари и нису нити штогод научили нити штогод заборавили, и да ли ће се моћи курталисати свога олоша, коме се не сме допустити да меће шапу на државне послове“. Краљ је полазио од тога да за октроисани Устав није довољна подршка само једне политичке партије, јер би тиме на политичкој сцени земље поново отпочеле страначке борбе.¹⁰⁷⁹ Прва Новаковићева реакција о Уставном нацрту је била позитивна због чињенице да је нови Устав предвидео дводомни скупштински систем, за који се он годинама залагао те је одмах упутио честитке у Београд: „Моја је импресија да се тиме враћа линија, насилно пресечена 29. маја 1868. године и да се свршава тридесетогодишње тумарање по пустињи. Зависи од нас и од млађих да оно у што будемо ушли с новим уредним Уставом буде баш обетована земља.“¹⁰⁸⁰ Краљ је јасно ставио до знања да му је стало да и Стојан Новаковић потпише споразум о новој партији, јер се плашио да би његов изостанак могао растурити тек склопљени споразум. Краљев секретар Милош Петронијевић је почетком априла 1901. године писао Стојану Новаковићу и молио га да потпише радикалско-напредњачки споразум: „Краљ вас моли, господине посланиче, да му и у овој

¹⁰⁷⁹ АС, СН, бр. 1134, Краљ Александар – Стојану Новаковићу, Београд 6/18. март 1901. године; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. године...*, 324, 328–332; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 308–309.

¹⁰⁸⁰ *Стојан Новаковић – Димитрију Маринковићу, Петроград 16/28. март 1901. године, у: Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића...*, 234–235; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића...*, 78–79.

прилици не откажете услугу, коју је од вас тражио, јер је тврдо убеђен о потреби да и ви, као човек, који ужива тако велики ауторитет не само код напредњака, већ и код самих радикала, усвајајући својим потписом овај проглас, овоме наслову санкцију дадете.“ Новаковић је пожелео успех новој партији, али је одбио да потпише њен проглас, истичући да не жели више да учествује у страначком животу земље.¹⁰⁸¹ Михаило Вујић је средином марта 1901. године известио писмом партијског друга Саву Грујића, посланика у Цариграду, о раду на Уставном нацрту молећи га да подржи нови Устав: „Краљ жели да чује и твоје мишљење и нада се да нећеш овом решењу уставног питања имати да замериш. После свега што је било ово је најпрактичнији пут за излазак из иначе безизлазног стања.“¹⁰⁸² Грујић се изјаснио против Горњег дома и заложиио се за Државни савет, који би уместо Сената имао законодавну власт. Такође је одбио да потпише споразум о новој партији, јер је сматрао да као дипломатски представник треба да заступа државне интересе у иностранству а не да се понаша као припадник одређене партије.¹⁰⁸³

У вези са плановима о оснивању заједничке политичке странке радикали и напредњаци су по краљевој жељи покренули и посебан лист *Дневник*, чији је први број изашао 27. априла 1901. године. У угледном броју је одштампан и посебан проглас *Нашим пријатељима*, у коме се између осталог наводи: „С тога ми потписати, ослањајући се на досадашње искуство и испуњени искреном жељом послужити Отаџбини и Владаоцу, излазимо у сусрет свим честитим грађанима од којих нас је досад делило само политичко уверење и нарочити погледи на задатке државне, а који се иначе у дојакошњем раду свом нису руководили себичним ра-

¹⁰⁸¹ АС, СН, бр. 1980, Милош Петронијевић – Стојану Новаковићу, Београд 1/13. април 1901. године; С. Новаковић – Милошу Петронијевићу, Петроград 17. април 1901. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 309; Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 513.

¹⁰⁸² РОНБС, Р510/III, Записи Саве Грујића, Михаило Вујић – Сави Грујићу, Београд 13/25. март 1901. године.

¹⁰⁸³ АС, СН, бр.1277, Сава Грујић – Стојану Новаковићу, Цариград 1/13. мај 1901. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 309; Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 513.

чунима, већ једино интересима земље и престола.“ У прогласу није објављено да су Стојан Новаковић и Сава Грујић одбили да потпишу споразум, већ је уместо тога наведено следеће: „Господин Ст. Новаковић и С. Грујић изјавили су такође свој пристанак на овај споразум, а формално га нису потписали само с тога што су по служби били у то доба, као и сад што су, ван земље.“¹⁰⁸⁴

Пре него што је објавио Устав, краљ је са његовом садржином упознао и опозиционе либерале, сазвавши 7. априла конференцију у двору. Живојин Величковић је начелно подржао Нацрт устава, али је био против октроисања, док су Јован Авакумовић и Стојан Рибарац одбили да га прихвате.¹⁰⁸⁵ На дан 18. априла 1901. године свечано је проглашен нови Устав. У прокламацији, краљ је изјавио да ће нови Устав осигурати „правилан однос између законодавне и извршне власти, те да тако зајемчи нашој отаџбини сталан уставни ред, скопчан са законитошћу, која народу толико на срцу лежи, и са грађанским слободама.“¹⁰⁸⁶ Новим Уставом је предвиђено дводомно Народно представништво: Скупштина и Сенат. Народна скупштина бројала је 130 посланика, који су се бирали по окружним листама, с тим што је сваки округ бирао по једног факултетски образованог кандидата (чл. 65). Бирачки цензус је остао 15 динара као по Уставу из 1888. године (чл. 50), док је цензус за стицање пасивног бирачког права подигнут на 60 динара непосредног пореза (чл. 67). За народног посланика нису могли да буду изабрани: чиновници, председници општина и свештеници (чл. 68). Сенат, тј. Горњи дом је био састављен од

¹⁰⁸⁴ *Дневник*, Угледни број, 15/28. април 1901. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 246.

¹⁰⁸⁵ Божо Маршићанин наводи да је краљ био веома љут на Стојана Рибарца због његовог одбијања да прихвати Нацрт устава. „Тај човек, рече ми, нема никакве државничке погледе, нити га у раду руководе интереси земље и народа. То је један демагог. Зна добро колико је важна чињеница по правилне односе и свестрано развиће Устав; види да је мој нацрт добар па ипак, као либерал, налази разлога да му опонира а радикали га примају!“ (Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1..., 133–134.)

¹⁰⁸⁶ *Српске новине*, бр. 76, 6/18. април 1901. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 243; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1..., 135–136.

три категорије чланова: 1) сенатори по положају – престолонаследник, београдски архиепископ и нишки епископ, 2) тридесет сенатора, које краљ именује доживотно и 3) сенатори које бира народ – њих 18 (чл. 70). Мандат изабраних сенатора, који су се бирали на непосредним изборима је трајао шест година (чл. 71). Имовински цензус за стицање активног бирачког права на изборима за Сенат је био 45 динара непосредног пореза годишње, а за стицање пасивног бирачког права 200 динара (чл. 50. и 72). Пуномоћје изабраних народних посланика и сенатора је потврђивао Касациони суд, а не сами домови као што је било до тада (чл. 46). Законодавну власт делили су равноправно владар и Народно представништво. Да би неки Закон ступио на снагу била је потребна сагласност сва три законодавна фактора – краља, Сената и Скупштине (чл. 43. и 48). Скупштина је добила буџетско право, али је оно знатно ограничено у корист извршне власти. Народно представништво није могло у начелу да одбаци буџет и да тиме натера владу на подношење оставке. Краљ је имао право да продужи стари буџет за годину дана ако би дошло до распуштања или одлагања Скупштине (чл. 93). Министри су били одговорни краљу и Народном представништву, али их је именовано и смењивао краљ (чл. 76. и 79). Уколико би се десило да посланик буде постављен за министра, он би морао поднети оставку на посланички мандат, јер није било допуштено спајање ових дужности, иначе уобичајених у парламентарном режиму владавине (чл. 78).

Уставом је била загарантована независност судова и непокретност судија. Организација судова је била препуштена накнадној регулативи законодавца (чл. 87). Устав је само начелно прокламовао слободу удруживања и штампе, препуштајући коначна решења вољи законодавца (чл. 34. и 36). Одредбе о окружној и средској управи биле су укинуте, а задржана је општинска самоуправа (чл. 97). За разлику од претходна два, овај Устав није предвидео установу Велике народне скупштине, па је уставотворна власт била препуштена обичном законодавном телу.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁷ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије...*, 151–160; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 385–395; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 105–115.

Према оцени Слободана Јовановића, Устав из 1901. године створио је лажну слику, јер радикали, који су имали скупштинску већину и без напредњака и залагали се за владавину скупштинске већине морали су да деле власт с напредњацима, и да раде заједно с краљем Александром, који је био велики противник партијског режима.¹⁰⁸⁸ Милован Миловановић је тврдио да су радикали при изради Устава жртвовали многе одредбе свог уставног програма, како би краљу Александру дали сва она јемства за која је он сматрао да обезбеђују ауторитет круне од партијске владавине радикала. По њему је тако настао Устав из 1901. године, „а с тим Уставом упоредо радикална се странка фузионисала са странком напредњачком, образујући заједничку Владу од половине радикалних и половине напредњачких чланова.“¹⁰⁸⁹ Радикали који су следили Пашићеву политику компромиса с круном прихватили су октроисани Устав као једино могуће решење којим би се створили услови за њихово учешће у власти. Они су полазили од тога да ће нови Устав прекинути сваку везу са лажном уставношћу из 1894. године. Међутим, једна група млађих радикала оштро се супротставила новом Уставу и коалицији с напредњацима. Велики број самосталних првака, какви су Јован Жујовић, Јован Скерлић, Јаша Продановић, Јован Цвијић, Милан Грол, Божа Марковић, пропагирао је републиканске идеје и залагао се за поштовање изворног радикалског програма из 1881. године¹⁰⁹⁰, објавивши своја програмска начела у првом броју обновљеног *Одјека* 13. октобра 1902. године, у чланку „Наша прва реч“. Коначни програм и статут самосталци су донели тек 1905. године.¹⁰⁹¹ Авакумовић је заједно са београдским штампаром Љубом Бојовићем покренуо лист *Српска застава*, који је престао да излази пре Ристићеве смрти 1/13. августа 1898. године. Овај лист окупио је све либерале, који су у Народној скупштини представљали жестоку опо-

¹⁰⁸⁸ С. Јовановић, *Наше уставно питање у XIX веку*, у: *Политичке и правне расправе...*, 39.

¹⁰⁸⁹ Милован Миловановић, *Уставност Србијина*, у: *Државно право и друге уставноправне студије...*, 310.

¹⁰⁹⁰ О. Поповић-Обрадовић, *нав. дело*, 102.

¹⁰⁹¹ Ђ. Ђурић, *Јован Жујовић – политичка каријера...*, 45.

зицију Вујићевој влади. У првом броју листа од 28. јуна 1901. године изашао је програм Народне либералне странке који је био на снази од 1901. до 1904. године, у коме је под насловом „Наше обележје“ захтевана „чиста непомућена уставност, у духу нашег народа, који је карактера демократског.“¹⁰⁹²

Према „прелазним наређењима“ новог Устава именовани сенатори¹⁰⁹³ су били дужни да израде привремени Изборни закон по коме би се спровели први избори за Скупштину и Сенат. Новоименовани чланови Сената су на првој седници одржаној 23. априла 1901. године у дворани Државног савета донели одлуку да се израда Нацрта привременог Изборног закона и Закона о пословном реду Народном представништва повери посебним одборима које би чинили именовани сенатори. У одбор за израду привременог Изборног закона су ушли: Андра Николић, Ђока Павловић и Светозар Милосављевић, док су одбор за израду привременог Закона о пословном реду у Народном представништву чинили: Алекса Јовановић, Никола Пашић и Светозар Гвоздић.¹⁰⁹⁴

Привремени Изборни закон је проглашен 22. јуна 1901. године. Састављен је по угледу на Изборни закон из 1890. године, али се од њега разликовао по томе што је увео већински изборни систем. Избори за Народну скупштину су били заказани за 4. август, а за

¹⁰⁹² Више о томе виду у: С. Рајић, *Програм Либералне странке из 1901. године*, у: *Годишњак за друштвену историју*, св. VI, Београд 1999, 131–138.

¹⁰⁹³ Краљевим указом од 6/18. априла 1901. године именовани су следећи сенатори: Аћим Чумић, Андра Николић, генерал Анта Богићевић, Алекса С. Јовановић, Глиша Гершић, Димитрије Маринковић, Димитрије Радовић, генерал Димитрије Цинцармарковић, генерал Драгутин Франасовић, Драгутин Стаменковић, Ђорђе С. Симић, Ђорђе Павловић, генерал Јован Мишковић, Љубомир Каљевић, Михаило Вујић, генерал Михаило Срећковић, Михаило Поповић, Никола Пашић, Никола Стефановић, Пера Велимировић, Павле Михаиловић, Петар Ђорђевић, генерал Сава Грујић, Стојан Новаковић, Светозар Гвоздић, Светозар Милосављевић, Светомир Николајевић, Сима Несторовић, Стојан Бошковић. Краљ је у складу с чланом 54 Устава за председника Сената поставио Димитрија Маринковића, а за потпредседнике Љубомира Каљевића и Глишу Гершића. (АС, Сенат (даље: С), Ф2, Р1 1901; *Српске новине*, бр. 76, 6/18. април 1901. године; С. Рајић, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 517–518)

¹⁰⁹⁴ АС, С, Ф2, Р1 1901, Записник првог састанка наименованих чланова Сената, који је држан у дворани Државног савета 11/23. априла 1901. године

Сенат 18. августа 1901. године. У изборну трку је ушло пет политичких група: две групе либерала, две групе радикала: споразумни радикали (у споразуму с напредњацима, са заједничком листом кандидата) и самостални радикали.¹⁰⁹⁵ На изборима 4. августа изабрано је 65 радикала, 18 напредњака, шест либерала из Авакумовић-Рибарчеве групе и четири самосталних радикала. У пет изборних округа ниједна листа кандидата није добила апсолутну већину гласова, па су избори били поновљени 11. августа 1901. године. На накнадним изборима је требало изабрати још 36 посланика – 34 у Београдском, Смедеревском, Подринском, Ваљевском и Ужичком округу и два у Београду. Накнадни избори су дали следеће резултате: радикалима је припало још 19, напредњацима 10 и самосталцима седам мандата. У Народној скупштини радикали су имали 84 мандата, напредњаци 28, самосталци 11 и либерали из Авакумовић-Рибарчеве групе шест¹⁰⁹⁶ На изборима за Сенат 18. августа 1901. године изабрано је 17 споразумних радикала и један самосталац: Влада М. Љотић, економ из Смедерева (Смедеревски округ), Доброслав М. Ружић, професор из Београда (Ужички округ), Ђорђе С. Новаковић, судија Касационог суда из Београда (Нишки округ), Јован М. Жујовић, професор из Београда (Врањски округ), Јоца Ж. Јовановић, трговац из Београда (Подрински округ), Јован М. Шаранац, трговац из Прокупља (Топлички округ), Лаза Илић, лекар из Зајечара (Тимочки округ), Лазар Пачу, управник задруге (Крајински округ), Љуба Сретеновић, трговац из Пирота (Пиротски округ), Милија Миловановић, трговац из Бачине (Моравски округ), Милутин Марковић, судија Касационог суда из Београда (Београдски округ), Павле Вуковић, трговац из Крагујевца (Крагујевачки округ), Станојло Вукчевић, лекар из Пожаревца (Пожаревачки округ), Светозар К. Поповић, трговац из Ваљева (Ваљевски округ), Стеван Р. Поповић, бивши министар и члан Државног савета из Београда (Чачански округ), Тодор Мијајловић, трговац из Београда (варош Београд), Веља Тодоровић, адвокат из Београда (Руднички округ) и Арса Дреновац, трговац из Крушевца (Крушевачки округ).¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 138–141.

¹⁰⁹⁶ *Дневник*, бр. 82, 23. јул/5. август 1901. године; бр. 91, 1/13. август 1901. године

¹⁰⁹⁷ *Дневник*, бр. 96, 6/19. август 1901. године; АС, С, Ф2, Р11901, Списак сенатора

Народно представништво састало се у редовни сазив 13. октобра 1901. године. На првом претходном састанку за привременог председника Скупштине изабран је најстарији посланик Павле Смиљанић који је председавао скупштинским седницама до избора сталног председништва Скупштине. За избор председника Скупштине гласало је 114 посланика, радикал Риста Поповић је добио 89 гласова, Милан Мостић један, Коста Борисављевић један, док се 23 посланика уздржало од гласања. За потпредседнике Скупштине изабрани су радикал Аца Станојевић и напредњак Арон Нинчић. Председник Сената Димитрије Маринковић је 20. октобра 1901. године отворио седницу Народног представништва, која је одржана у великој сали новог двора, а присуствовали су јој сенатори и народни посланици, као и представници дипломатског и официрског кора, цркве, бивши министри и велики број угледних грађана. У Престоној беседи, којом су отворене седнице Народног представништва, између осталог се наводи да је задатак Вујићевог кабинета израда закона којим би се нови Устав увео у живот и обезбедила стабилна политичка ситуација у земљи, а одмах затим приступило решавању привредних и финансијских проблема, као и јачању војне моћи земље.¹⁰⁹⁸ Након што је прочитао беседу, краљ је положио заклетву на Устав, обавезавши се „да ће бранити и чувати целину државну, Устав и законе, права народна и да ће се свим силама предати добру народа.“¹⁰⁹⁹

У адреси скупштинске већине одавало се признање „високој иницијативи /.../ и мушкој одлучности“ краљевој „да се Србија изведе што пре из мучнога и штетнога уставног провизоријума.“ За нови Устав се наводи да је израз „компромиса између реалних уставних фактора“ и да се од претходних разликује по томе што је у његовој изради краљу била обезбеђена потпуна слобода деловања. „Тиме је одузет, несумњиво, сваки терен оним елементима који су раније тражили заклона за своје противуставне тежње у тврђењу, да круна није била потпуно слободна кад је изводила

изабраних на основу члана 70 Устава из 1901. године.

¹⁰⁹⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, књ. 1, Београд 1902, 23–27.

¹⁰⁹⁹ *Дневник*, бр. 158, 7/20. октобар 1901. године; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 316.

уставну реформу.¹¹⁰⁰ Малобројна опозиција самосталаца радикала и Авакумовићевих либерала жестоко је критиковала адресу већине, захтевајући да се одмах приступи промени Устава. Дискусија о адреси је трајала од 26. октобра до 2. новембра 1901. године. Опозиција је у одбору за адресу истакла да „споразум политичких личности двеју странака“ представља неприродну политичку комбинацију која није заснована на слободној вољи, већ на притиску, чиме се јасно циљало на краљеву личност. Известилац одбора адресе мањине био је Милутин Станојевић, народни посланик за варош Зајечар. Адреса мањине се у великој мери разликовала од адресе већине. У адреси мањине је изражено задовољство због доношење новог Устава, али је истакнуто да он мора да послужи као основа за нормално функционисање државних органа власти. Нарочито је критикована установа Горњег дома који је искључио праву парламентарност и захтевана је ревизија Устава, а напоменуто је и да избори нису били слободни и да су спроведени под утицајем полиције. Нови Устав није променио законе који су важили до његовог ступања на снагу, тако да је то Скупштина морала да учини у наредном периоду.¹¹⁰¹ Либерал и бивши краљев секретар Војислав Вељковић¹¹⁰² је за скупштинском говорницом изјавио да у Уставу из 1901. године нема ниједног грађанског права, које би било „боље гарантовано“, него у Уставу из 1869. године, „који ми сви сад обично називамо реакционарним и који ја уосталом не браним. У новом Уставу од 1901. године каже се, да је штампа слободна и да не подлеже никаквим другим ограничењима, но само онима, који се налазе у законима. Тако исто говорено је и за Устав од 1869. године, и то тако редиговано право слободе штампе није ни мало сметало да се под тим Уставом од 1869. године доносе скроз и скроз реакционарни

¹¹⁰⁰ *Српске новине*, бр. 235, 21. октобар/3. новембар 1901. године; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 397–398.

¹¹⁰¹ *Дневник*, бр. 164/13/26. октобар 1901. године.

¹¹⁰² Вељковић је због одбијања да састави прокламацију поводом краљеве женидбе смењен са положаја краљевог секретара а на тој дужности заменио га је Милош Петронијевић. Био је један од оснивача *Српског књижевног гласника*, „који је као књижевни лист био опозиција режиму“. (Никола Станаревић, *Двадесет година Либералне (Националне) странке (1902–1922)*, Београд 2012, 23)

закони о штампи.“ Стојан Протић, извештач адресе већине, у реплици Војиславу Вељковићу изјавио је да је разлика између Устава из 1901. године и Устава из 1869. године велика и да се пре свега састоји у тајном гласању: „Ви имате пре свега данас, на основу Устава од 6. априла, састав Народног представништва, коме је основа-базис – тајно гласање.“ Јован Авакумовић је критиковао установу Горњег дома за који је рекао да „може да буде само смећња остварењу наших идеја, јер у Горњи дом улазе обично људи других погледа.“ Био је против тога да Касациони суд оверава пуномоћје чланова Народног представништва, јер је тиме учињена озбиљна повреда „народног суверенитета“ и парламентарног режима владавине: „То је противно и установи Касационог суда. Овим су судије или Касациони суд убачен у политику; а тешко оној земљи у којој судије воде политику“.¹¹⁰³ Неколико дана уочи проглашења новог Устава Авакумовић је изјавио дописнику листа *Revue d'Orient* да дводомно представништво „не одговара правим потребама и интересима српског народа“, док би на установу Сената народ гледао као на „неко увођење аристократије.“¹¹⁰⁴ Најгласнији у критици новог Устава били су Стојан Рибарац и Љубомир Живковић. Рибарац је за скупштинском говорницом изјавио да је увођењем Сената створена „извештачена надмоћност у круговима једноставног, демократског друштва српског. Устав је овај створио једну сувише скупу и непотребну надзорну власт над древном установом и правима народа српског, над правима Народне скупштине.“¹¹⁰⁵ Живковић је истакао да је новим Уставом онемогућена парламентарна влада, јер министри не могу бити посланици и сенатори, док је Сенат „противан духу, жељи и потреби народној, да се њим само појачава краљевска власт и да је искључена парламентарност, као гаранција за примену политичке министарске одговорности.“¹¹⁰⁶ Краљ је био изненађен великом енергијом малобројних опозиционих посланика, који су

¹¹⁰³ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, 185, 189, 192.

¹¹⁰⁴ АС, ЈА, бр. 25; Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији...*, 398–399.

¹¹⁰⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, 264.

¹¹⁰⁶ Исто, 311.

оштро критиковали сваки владин предлог закона, а посебно Закон о штампи и Закон о зборовима и удружењима.

Народна скупштина у првом редовном сазиву за 1901. годину је заседала од 13. октобра 1901. до 23. маја 1902. године, усвојивши у овом периоду неколико закона: Закон о изборима чланова Народног представништва, Закон о штампи, Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о уређењу Државног савета, Закон о зборовима и удружењима, Измене и допуне у Закону о средњим школама, Закон о општинама, Измене и допуне Казненог законика. Закон о изборима чланова Народног представништва мало се разликовао од Изборног закона из 1890. године. Споразумни радикали су критиковали самосталце да су бесправно користили име Радикалне странке и да су захваљујући томе постигли одређене резултате на последњим изборима. Због тога је новим Законом забрањено да се кандидатске листе означавају именима партија, већ само именима потписаних кандидата. Закон о штампи забранио је кауцију и претходну пријаву новог листа полицијској власти. Лист је могао бити забрањен само у случају да је вређао владара, његов дом и ако је позивао грађане на бунт, али само после судског решења. Одговорност за кршење закона у штампи била је на уреднику листа, који је одговарао и за чланке у новинама који нису били потписани, и није се могао ослободити одговорности одавањем имена писца. За уредника листа није била потребна факултетска диплома, већ само да плаћа 60 динара непосредног пореза годишње. Законом о зборовима и удружењима омогућена је слобода зборовима у затвореним просторијама уз претходну пријаву полицијским органима власти, док се за зборове на отвореном тражила дозвола полиције. На јавним скуповима присуствовали су представници полиције, који су могли у случају туче и општег метежа да распусте збор. Опозиција је нарочито критиковала члан 5 закона којим је било прописано да се за скупове на отвореном претходно морала тражити дозвола полиције. Законом о општинама установљене су мале општине, од по две стотине пореских глава. Имовински цензус за општинске бираче је износио 15 динара, а председници општина су могли бити и неписмени. Председнике општина у Београду и Нишу бирали су грађани, али је њихов избор морао потврдити краљ. Овај Закон је био сличан оном из 1889. године, пошто су и у његовом састављању учествовали радикали. Они су

успели да новим законом обезбеде самоуправу општинских органа власти и да надзор државне власти над општинама сведу на најмању могућу меру. Закон о пословном реду у Народној скупштини и Сенату је предвидео да Скупштина сама бира своје председништво, док је председништво Сената именовано краљ. Знатно је упрошћена законодавна процедура у Скупштини јер више није било потребно да се о законском предлогу изјашњава Државни савет и да се воде два претреса нацрта закона, већ само један. Изменама и допунама у Казненом закону знатно је ублажено изрицање смртних казни, које су се изрицале само у случају убиства са предумишљајем, хајдучије и покушаја атентата на владара или члана његовог дома. Законодавац је смртну казну заменио робијом, а преступници су оживљени по наредби суда само за тешке преступе, попут разбојништва, паљевина и хајдучије. Закон о средњим школама знатно је повећао број средњих школа у Србији, од којих је само једна била намењена за образовање женске деце. Професорима су повећане плате, али су им због протеста Скупштине повећане и године радног стажа, са 30 на 35. Од осталих закона помињемо Измене и допуне Закона о устројству војске, о градњи и експлоатацији железница, о судском поступку у кривичним делима.¹¹⁰⁷ Јован Авакумовић је нови Закон о зборовима окарактерисао као реакционаран. По њему између Закона из 1901. и оног из 1884. године, који је донела напредњачка влада Милутина Гарашанина није било суштинске разлике. „И овај члан 5 речено готово каже оно исто, што каже и Закон из 1884. године – где се збор може не допустити, ако је опасан за јавни ред и поредак; а овај чл. 5 каже као и Закон од 1884. године да ће то да решава полицијска власт.“ Војислав Вељковић је изјавио да је чл. 5 Закона у супротности са уставом и да због своје неодређености оставља довољно простора полицији да забрани скуп. Осим Авакумовића и Вељковића нови Закон о зборовима оштро су критиковали Стојан Рибарац и Љубомир Живковић¹¹⁰⁸

У Скупштини је настала парадоксална ситуација да влада са 110 посланика није никако могла да изађе на крај са двадесетак

¹¹⁰⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 145–171; Р. Љушић, *Историја српске државности ...*, 214–215; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 321–322.

¹¹⁰⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, 2428.

опозиционих посланика. Једини логични закључак који се намеће је тај да су односи у влади били неискрени и да је постојало „закулисно подривање споразумних основа“. Очигледно је да председник владе Михаило Вујић није имао довољно снаге и ауторитета да одржи њено јединство и да је већина у његовој странци сматрала да је Пашић способнији и утицајнији политичар који би боље штитио интересе странке.¹¹⁰⁹ Предлог радикаског посланика Стојана Протића о изменама и допунама у Закону о чиновницима изазвао је кризу Вујићевог кабинета. Протић је предлагао да се из државне службе отпусте неспособни чиновници и да се влади онемогући да произвољно отпушта и пензионише чиновнике. Министар правде Драгутин Стаменковић је захтевао да се овај Предлог закона поново врати у законодавни одбор, пошто о њему није дао своје мишљење, чему се Протић противио и предложио да Скупштина приступи „начелном решавању овог предлога“. Народна скупштана је на седници од 18. марта 1902. године већином гласова одбацила предлог министра правде да се законски предлог поново врати у одбор на дораду, након чега је он поднео оставку. Криза владе је отклоњена тако што је краљ извршио притисак на владу да овај предлог повуче из даље процедуре.¹¹¹⁰ Овај потез радикалских посланика у Скупштини веома је разљутио краља Александра.¹¹¹¹ Чести испади радикалских посланика у Скупштини доводили су у питање опстанак Вујићевог кабинета, који им је изгледао веома слаб и попустљив према краљу и Скупштини. У посланичком клубу Радикалне странке дошло је до поделе на па-

¹¹⁰⁹ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 320, 322.

¹¹¹⁰ *Српске новине*, бр. 116, 29. мај/10. јун 1902. године; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 250.

¹¹¹¹ Божо К. Маршићанин, управник Београда наводи да му је краљ на састанку у двору 21. марта 1902. године изјавио следеће: „Сад видим у чему је ствар. Није то само незадовољство које се, божем, само појавило у народу противу фузије, него је то читав план, удешен од радикала да моје жеље и намере изиграју, и то не само од неких радикала, већ од свију, како оних ван владе тако и оних у влади. Као веле: њима је било главно да дођу до Устава, па кад су до овога дошли, сад могу како они хоће, и не осврћући се на онај мој споразум са њима и на оне услове под којима сам ја једино и дао нови Устав, а на које су услове они пристали“. (Б. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића. Управитељеве белешке*, књ. 2, Београд 1907, 27)

шићевце и вујићевце. О Пашићевом покушају да преузме владу, Љубомир Каљевић наводи да је Пашић „нестрпљиво очекивао подесан тренутак да Вујићев кабинет учини немогућим и њему буде поверен састав кабинета.“ По Каљевићевом мишљењу, Вујић је својом „добротом, меканошћу и попустљивошћу“ допринео да га Пашић потисне и у двору и у Скупштини. Краљ је стога стекао утисак да би Пашић боље штитио његове интересе од Вујића и да би успео да одржи дисциплину међу радикалским посланицима у Скупштини.¹¹¹² Почетком маја 1902. године, краљ је одлучио да мандат за састав нове владе понуди Николи Пашићу, што је он одбио јер није хтео да буде на челу владе у којој не би учествовали његови партијски другови, Стојан Протић и Лазар Пачу. Пашић је био против споразума, али о томе јавно није говорио. Група радикалских посланика окупљена око Николе Пашића наставила је да критикује напредњачке ministre и да подиже тензију око најситнијих питања.¹¹¹³ Подела радикала на пашићевце и вујићевце ослабила је у великој мери радикалско-напредњачки споразум из 1901. године. После избора Аце Станојевића, припадника Пашићеве радикалске групе за председника Скупштине у јулу 1902. године, било је јасно да Вујићева влада нема довољан кредибилитет. Криза владе избегнута је интервенцијом краља Александра који је убедио Станојевића да се повуче. Све то је указивало да Вујићева влада неће бити дугог века. Пера Тодоровић је напредњачко-радикалски споразум назвао „закржљалим дететом, које се на силу одржава у животу.“¹¹¹⁴

За време краткотрајног заседања Народног представништва у лето 1902. године, влада је поднела Предлог закона о државном зајму, о чему се у Скупштини водила десетодневна жучна расправа. Авакумовић се оштро супроставио сваком повећању расхода и даљем задуживању земље: „Влада је била дужна да смањи буџет расхода, па би престала потреба нових задужења“. Као прву меру штедње Велковић је предлагао да се смањи чиновнички апарат и

¹¹¹² Љ. Каљевић, *Успомене*, 72–73.

¹¹¹³ Божо К. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 38–39; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 323.

¹¹¹⁴ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 256–257.

да се плате државним службеницима и пензионерима исплаћују из редовних прихода а не из кредита. „Уосталом плате и пензије имају свој нарочити извор одакле се исплаћују. То су редовни државни издаци, а за државне редовне издатке предвиђени су и редовни приходи државни. Редовни државни приходи то су порези а никако зајмови.“ Петар Максимовић се, такође, изјаснио против зајма. По њему требало је прво средити државне финансије па тек онда тражити нови зајам. Оштро је критиковао владу, што Закон о државном буџету није потврђен, иако га је Скупштина усвојила, захтевајући да влада у складу са парламентаризмом или да поднесе оставку. „Таково васпитање треба уносити у нашу парламентарност не осврћући се на старе путеве.“ Председнику владе је замерио да је „пристао да у Србији оживи слободе у друштву са реакционарима. У томе је и пометња и грешка данашње политичке ситуације.“¹¹¹⁵ Упркос противљењу опозиције Скупштина је одобрила зајам, који је предложио министар финансија Михаило Поповић, чиме је било обезбеђено 60 милиона динара за отплату „летећих“ (краткотрајних дугова).¹¹¹⁶ У Сенату је вођена опсежна расправа о Предлогу закона о државном зајму. Финансијски одбор је констатовао да су услови зајма „врло тешки и понижавајући за државу нашу и углед њезин у свету, али је, с обзиром на тешке финансијске прилике, предложио да се зајам прими да се државне финансије, толико упропашћене неодговорним факторима, који са њима руковаше, једном у ред доведу и омогући правилно буџетирање барем у будућности.“ Председник финансијског одбора Ђорђе Симић је рекао да између већине у финансијском одбору и Николе Пашића не постоји разлика у оцени услова под којима је требало склопити зајам, већ у „оцени потребе тога зајма, која је толико јака, да се он и поред његових тешких услова мора да прими“. Јован Жујовић је нагласио да су претходне владе, и „радикалске и реакционарне, за сваки зајам изјављивале да је последњи“, а по њему су главни узроци тешке финансијске ситуације лежали у политичком систему који је био

¹¹¹⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, Београд 1903, 83,104–110.

¹¹¹⁶ О расправама о буџету и зајму у Народној скупштини види у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 180–190.

на снази више од 20 година у Србији. „На државној управи Србије за око 20 година изређали су се поред многих никоговића, и најистакнутији, најумнији и најчеститији синови српског народа из свију партија, па ипак ни од њихове управе нема добра, нема поправке него – све горе.“ Против зајма гласали су и Лазар Пачу, генерал Јован Мишковић, Светомир Николајевић. Митрополит Инокентије позвао је сенаторе да гласају за предлог о зајму и да ставе на страну ситне страначке интересе. На крају је за Предлог закона о државном зајму у начелу гласало 28 сенатора, а седам је било против.¹¹¹⁷

До озбиљне кризе владе и радикалско-напредњачког споразума дошло је у септембру 1902. године. За политичку нестабилност у земљи краљ Александар је кривио радикале, јер се осећао обманутим. „Они су се правили помирљиви и попустљиви само докле нису добили већину у Скупштини и у Сенату. Чим су добили већину, они су подигли глас: сада би хтели чисто своју владу, без напредњака, и хтели би исто онако слободоумне законе какве су имали и под уставом од 1888. године. Још мало па ће тражити да се поврати и Устав од 1888. године, и онда краљу неће остати ништа друго него да опет повије врат у јарам радикалног клуба“. Упозорио је радикале да је Устав из 1901. године условио споразумом са напредњацима и ако би се десило да споразум пропадне онда неће бити ништа ни од Устава.¹¹¹⁸ На путу по Србији у септембру 1902. године, краљ је у Крушевцу и Нишу одржао политичке говоре у којима је изјавио да је незадовољан развојем политичких прилика у земљи и да се после доношења Устава из 1901. године „појавила једна струја, додуше мала, која је и у штампи и иначе тражила све или ништа.“¹¹¹⁹ Нестабилну политичку ситуацију у земљи додатно је закомпликовала вест која је почетком октобра 1902. године стигла из Петрограда да се краљевском пару одлаже пут за Русију. Краљ је за то оптужио владу, а пре свега радикале, што је резултирало оставком Вујићеве владе. По повратку

¹¹¹⁷ Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 2..., нап. 1, док. 251, 883–884.

¹¹¹⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 257–258.

¹¹¹⁹ *Српске новине*, бр. 192, 6/18. септембар 1902. године; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 260.

у Београд 17. октобра 1902. године, краљ Александар је саопштио управнику Београда Божи Маршићанину да радикалима неће допустити да образују самосталну владу: „Недам да постигну оно што желе, небирајући средства за постигнуће цели. Што раније нисам био склон веровати данас верујем да ови људи имају некакве прикривене намере против мене. /.../ Сад радикали отворено неће да знају ни за наш споразум ни за фузију! Па разуме се: добили људи Устав, добили Закон о штампи, добили Закон о општинама, онакве какве су хтели, добили већину у Сенату и Савету напунили судове својим партизанима, па шта ће им више споразум и фузија? Брига их мори што краљ таквим њиховим поступком незадовољан! Шта им сад може краљ? Али ће они видети шта ја могу. То што они хоће ја недам. То је свршена ствар.“¹¹²⁰ Истог дана, краљ је мандат за састав нове владе поверио генералу Димитрију Цинцар-Марковићу, који је заиста саставио нову владу, али се краљ преко ноћи предомислио и одбио да изда указ о образовању новог кабинета. Потом су се у двору 18. октобра 1902. године окупили представници свих политичких партија, изузев представника самосталних радикала. На почетку саветовања, краљ је изјавио да је претходна влада поднела оставку, јер није успела да издејствује посету краљевском пару Русији и саопштио да је посета одложена због царичине болести, а потом указао на безобзирне нападе појединих опозиционих листова на њега и на компликације при увођењу Устава у живот. Ради смиривања напете политичке ситуације, предлагао је образовање коалиционе владе састављене од представника свих политичких странака, али су то шефови странака одбили. За чисто радикалску владу се изјаснила већина присутних, док је мишљење осталих страначких првака било подељено око наставка радикалско-напредњачког споразума и коалиционе владе састављене од представника свих партија. На крају саветовања, краљ је изјавио да ће се „према свом нахођењу решити на оно, што буде налазио за сходно и према томе образовати и нову Владу.“¹¹²¹

¹¹²⁰ Б. К. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 57, 60.

¹¹²¹ Ж. Живановић. *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3..., 273–275; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 63–64; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 325.

Два дана касније, краљ је мандат за састав нове владе поверио Пери Велимировићу.¹¹²² Влада је била састављена углавном од непознатих политичких личности без јачег партијског упоришта. Упркос истицању програмског континуитета са претходном, ова влада је изгледала као бледо издање радикалско-напредњачке сарадње. Од осам министара у Велимировићевом кабинету само су тројица потписала радикалско-напредњачки споразум из 1901. године: председник владе Пера Велимировић, министар правде Арон Нинчић и министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић. Опозициони лист *Одјек*, оштро је критиковао Велимировићеву владу, називајући је „производом четврте странке“, коју су чиниле личности без већег политичког ауторитета, у служби личног режима краља Александра.¹¹²³ „Данашња политика има свој рачун. Рат демократским начелима, мир упитомљеним људима – то је основна идеја данашњег стања. Лични режим опростиће личне увреде, заборавиће старе свађе, занемариће извесне ситне непријатности, али никад неће опростити искрене радикалне идеје. Он прима само покајнике, он журно тражи мозгове ослобођене опасности демократских идеја и срца испражњена од симпатија за политичке слободе. Личном режиму требају људи у које се може улити нова духовна садржина: идеје о потреби безусловне послушности, одвратност према демократским установама, равнодушност према ранијој светлој политичкој прошлости.“¹¹²⁴

Народно представништво састало се у редовном заседању 14. новембра 1902. године. Министар народне привреде Ђорђе Николић је на седници Народне скупштине 18. новембра 1902. године прочитао програм владе, који се у суштини није разликовао од програма Вујићевог кабинета. Посланици су одмах потом

¹¹²² Влада Пера Велимировића образована је 20. октобра 1902. године. У њен састав су ушли: председник владе и министар грађевина Пера Велимировић, министар иностраних дела Василије Антонић, министар унутрашњих дела, Велимир Т. Тодоровић, министар правде Арон Нинчић, министар финансија Милић Радовановић, министар просвете и црквених дела Миленко Марковић, министар војни Милован С. Павловић и министар народне привреде Ђока Ј. Николић. (*Владе Србије...*, 196–198)

¹¹²³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 263–265.

¹¹²⁴ *Одјек*, бр. 13, 13/26. октобар 1902. године.

приступили гласању: за програм владе се изјаснило 53, а против је било 44 посланика. По објављивању резултата гласања председник Скупштине Риста Поповић је закључио седницу, а будући да није добила потребну скупштинску подршку, Велимировићева влада је 6/19. новембра поднела оставку. Са падом Велимировићеве владе престао је да важи радикалско-напредњачки споразум од 19. априла 1901. године.¹¹²⁵ Краљ није хтео да заштити Велимировићев кабинет, који је образовао пре само месец дана. Очигледно је да краљу није требала слаба и неспособна влада, која није била у стању да у Скупштини „руководи супростављеним странкама“ и да убрзо после распуштања актуелног скупштинског сазива спроведе нове изборе.¹¹²⁶ После оставке Велимировићеве владе 20. новембра одржана је скупштинска седница на којој су прочитани укази о образовању владе под председништвом генерала Димитрија Цинцар-Марковића¹¹²⁷ и о одлагању седница Народног представништва за два месеца. То је била последња скупштинска седница за време важења устава из 1901. године. Краљ је одлагањем Скупштине којој се влада претходно није представила, поступио супротно парламентарној пракси и отворено најавио да ће у будућности све чешће правити искораке изван уставности.¹¹²⁸ Опозициона штампа оштро је критиковала краљеву одлуку о

¹¹²⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, 233–236; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ .3..., 266; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 326.

¹¹²⁶ П. Ристић, *нав. дело*, 503–504.

¹¹²⁷ Влада Димитрија Цинцар-Марковића образована је 19. новембра 1902. године. У њен састав су ушли: председник владе и министар без портфеља Димитрије Цинцар-Марковић, министар иностраних дела Василије Антонић, до 5. јануара 1903. године, потом Сима Лозанић до 5. априла 1903, Павле Денић, заступник до краја мандата владе, министар унутрашњих дела Велимир М. Тодоровић, министар правде Антоније Пантовић, министар финансија Милован Маринковић, министар просвете и црквених дела Лука Лазаревић, до 3. маја 1903, затим Живан Живановић, министар војни Милован С. Павловић, министар грађевина Павле Денић и министар народне привреде Љубомир Ј. Новаковић. (Р. Љушић, *Владе...*, 198–201)

¹¹²⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, 237–239; Мирјана Стефановски, *Парламентаризам по Уставу од 1901. године*, у: *Два века српске уставности*, Зборник радова, Београд 2010, 244.

одлагању Скупштине, а поготово *Одјек*: „Кабинет господина генерала није смео да ради са овом Скупштином. Шта више он није смео доћи ни да јој се представи, те да Скупштина види оних девет наших спасилаца, који у овим мучним унутрашњим и спољашњим приликама руководе државним пословима наше Отаџбине.“ Вођа самосталаца Љубомир Живковић је Цинцар-Марковићеву владу назвао реакционарном и истакао да такву владу на чијем је челу „човек без политичког обележја и без политичке снаге“ не може подржати „нико који воли слободу и жели земљи добра.“ Самостални радикали су предњачили у нападима на владу и краља Александра, веома директно претресајући питање личног режима. *Одјек* је писао да у Србији „сви политичари морају да рачунају само с једном дилемом: или ће наша земља постати у ствари уставна држава у којој ће се разноврсна политичка мњења борити о већину народну, или ће у њој владати каприциозни лични режим, који тражи све већу понизност, који се не обазире на потребе земље већ на интересе својих крупних и ситних извршника, који непрестано уништава све јаче и боље карактере и цвета најбоље онда, кад је дух једнога народа ослабио а морална снага пала.“¹¹²⁹ Програм владе је објављен у званичним *Српским новинама* 7. децембра 1902. године, у коме се између осталог наводи да ће се влада држати устава и закона и да ће радити на томе да се закони примењују једнако према свима, најавивши ревизију Устава и истичући као прву тачку укидање Сената. Обећала је и сређивање државних финансија, смањење приреза, обезбеђивање повољних кредита за земљораднике и заштиту њихових имања од елементарних непогода, подизање квалитета образовања, сузбијање корупције и јачање војне моћи земље.¹¹³⁰ Либерали окупљени око Јована Авакумовића су на страначкој конференцији 4. децембра 1902. године донели одлуку да ступају у оштру опозицију. Страначки прваци су јавно осудили октроисани Устав и захтевали његову ревизију у правцу обезбеђивања већих гаранција за политичке слободе и правилног функционисања Народног

¹¹²⁹ *Одјек*, бр. 39, 8/21. новембар 1902, бр. 41, 10/23. новембар 1902. године.

¹¹³⁰ *Српске новине*, бр. 255, 24. новембар/7. децембар 1902. године; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 282–283; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 328.

представништва. Либерали десног крила под вођством Јеврема Андоновића одржали су збор 14. децембра 1902. године на којем су одлучили да и они заузму опозициони став према Цинцар-Марковићевој влади.¹¹³¹ Живојин Величковић, припадник десног крила либерала је на збору оптужио Јована Авакумовића да не поштује програм странке и либерална начела. Међу либералима окупљеним око Андоновића посебно су се истицали: Живојин Величковић, Тодор Миловановић, Сима Несторовић и Светозар Гвоздић, који су покренули лист *Српска независност*.¹¹³² Андоновић је убрзо напустио опозициони став према Цинцар-Марковићевој влади, пошто га је краљ 1. јануара 1903. године поставио за доживотног сенатора, а неколико дана касније постављен је и за члана Државног савета.¹¹³³ Пера Тодоровић је поводом овога записао следеће: „Управо уз *Српску независност* стоје сада само они либерали, који су у каквој служби код данашње Владе, или иначе стоје у каквој завистности од државне власти.“ Либерали окупљени око Авакумовића „јавно се хвале/.../ да су опозиција данашњој Влади“.¹¹³⁴ Опозицију Цинцар-Марковићевој влади чинили су: либерали окупљени око Јована Авакумовића, самосталци и стари радикали окупљени око Пашића и Вујића, тзв. пашићевци и вујићевци који су почетком 1903. године покренули заједнички лист *Уставну Србију*.¹¹³⁵

Влада Димитрија Цинцар-Марковића је указом од 16. јануара затворила седнице Народне скупштине, без усвојеног буџета за наредну годину, чиме је учињена груба повреда Устава, јер краљ није имао право да указом продужи буџет без распуштања Скупштине и расписивања нових избора. Овај поступак је код

¹¹³¹ *Српска застава*, бр. 247, 26. новембар/9. децембар 1902. године; Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 462–463; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века...*, 288–289; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 328; Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 536.

¹¹³² АС, ЈА, бр. 25; *Мали журнал*, бр. 330, 2/15. децембар 1902. године.

¹¹³³ *Српске новине*, бр. 282, 31. децембар 1902/13. јануар 1903. године; С. Рајић, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића...*, 536.

¹¹³⁴ П. Тодоровић, *Огледало зраке из прошлости...*, 894.

¹¹³⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 275.

опозиције изазвао буру негодовања. *Одјек* је објавио следеће: „Цинцармарковићева влада погазила је Устав. Из неуставних осећања она је ушла у отворена неуставна акта. Најјаче право Народног представништва изиграно је. Корак по корак враћамо се владановштини која је већ једном Србију у црно завила.“ Самостални радикали су оптужили владу да је намерно закључила Народну скупштину како би спречила посланике да дискутују о буџету. „Консеквенција је тога спречавања да ће Влада од сада насилно, против уставно, и примати и трошити не имајући права више на вршење ранијег буџета и не имајући новог буџета одобреног од Народног представништва.“¹¹³⁶ Опозиција је оптужила чланове „четврте партије“ и све који су били уз краља да отворено пропагирају начела личног режима. „Најјачи политичари ове странке, најумнији њени људи, најбољи беседници ломили су своју снагу и трошили свој углед за оснажење личног режима“, писао је *Одјек*. Самосталци су жестоко напали радикале у влади да су издали странку, истичући да досадашња политика сарадње радикала и двора није донела ништа добро Радикалној странци. „Докле ли ће само господа из четврте партије, она која састављају и она која помажу данашњу Владу, звецкати са именима та четири радикална тантуза, кад се ево види какви су, и шта раде. Зар они мисле да може прошлост, па ма како она светла била, заклонити прљава дела из садашњости?“¹¹³⁷ Владина штампа је одбијала нападе опозиције, тврдећи да после пропасти радикалско-напредњачког споразума, краљ није имао другог избора него да образује Владу на челу са генералом Цинцар-Марковићем. Провладин лист *Слога* апеловао је на све странке у земљи да престану са странчарењем и да се окупе око краља као носиоца државне мисли. Краљ је на све начине покушавао да придобије што више људи из унутрашњости, „из редова свих партија“, који би пружили подршку влади и њеном програму, те је почетком фебруара започео предизборну кампању у којој су на јавним скуповима „срески и окружни начелници, али и сами министри објашњава-

¹¹³⁶ *Одјек*, бр. 6, 6/19. јануар 1903. године.

¹¹³⁷ Исто, бр. 24, 24. јануар/6. фебруар, бр. 60, 3/16. март; бр. 78, 24. март/6. април, бр. 79, 27. март/9. април 1903. године.

ли циљеве краља и владе“. Кампања је имала за циљ да промовише резултате рада владе и да докаже да гласине о поновном увођењу личног режима које шире опозициони листови нису истините. Међутим, и самосталци и старорадикали су апеловали на радикале у локалним органима власти да не верују у предизборна обећања краља и владе, жестоко нападајући радикале у влади што учествују у кампањи и позивали своје партијске другове у унутрашњости да не подносе оставке на положаје.

Опозиција је организовала снажан политички отпор против владајућег режима, надајући се да ће на тај начин изазвати репресију која ће довести до пада режима.¹¹³⁸ *Одјек* је позивао народ да се супростави краљевим намерама да сву власт сконцентрише у своје руке.¹¹³⁹ Док су радикали и либерали јавно критиковали режим дотле су напредњаци пасивно посматрали догађаје. На позив Драгомира Рајовића напредњаци су 13. фебруара 1903. године одржали скуп у Београду, на коме се разговарало о могућностима да се странка поново активира. Андра Ђорђевић је предложио да се изабере ужи одбор чији би чланови разговарали са виђењим напредњацима о потреби да се поново покрене Напредна странка. На питање зашто истакнути припадници бивше Напредне странке нису дошли на скуп, Драгомир Рајовић је одговорио „да су лични обзир и личне размирице“ главни узрок расцепа међу напредњацима, и апеловао на све присутне да забораве на међусобне несугласице из прошлости и да сву енергију усмере у правцу организовања странке.¹¹⁴⁰ Међутим, Стојан Новаковић је одлучно одбио сваки разговор на ту тему, истичући да је краљева

¹¹³⁸ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 401–402.

¹¹³⁹ *Одјек* је 4/17. фебруара 1903. године писао да краљевом реакционарном режиму „полицајци прискачу у помоћ и господа министри. Г. Велимир Тодоровић је отишао у Пожаревачки округ, г. Лазаревић у Ваљевском, г. Маринковић је већ био у Крагујевачком. Г. Тодоровић сазива конференције по округима. На њима се служи истим разлозима. То не треба да збуњује другове и пријатеље. Они знају да нису ничије робље. Сви имамо једнака права; и ми који се с владом часно и отворено боримо, и владине присталице, који влади слепо помажу.“ Позивао је председнике општина да се не одазивају „на пријатељске састанке и позиве министара и полицајаца.“

¹¹⁴⁰ *Одјек*, бр. 32, 1/14. фебруар 1903. године.

реакционарна политика супротна и „најумеренијем схватању напредњачког програма.“¹¹⁴¹

Опозиција је једва чекала да краљ повуче потез који је она дуго најављивала – да изврши државни удар. У чланку под насловом „Пред новим државним ударом“, самосталски *Одјек* је обавештавао читаоце да се владар спрема за нови државни удар: „Ми се данас налазимо пред једним новим државним ударом, о коме нам је од престоничких листова прво владина *Слога* донела вест, па су за њом поновили и други листови. /.../ Као најодсуднији противници свих државних удара ми најенергичније протестујемо против пуштања ових гласова од стране Владе.“¹¹⁴² Краљ је сматрао да је Устав из 1901. године дао велика овлашћења Народној скупштини и Сенату, и да је Закон о штампи омогућио претеране слободе каквих нема ни у много напреднијим земљама од Србије, а није му се свидело ни то што су радикали били заступљени у најважнијим државним институцијама. Више од пола године је био у недоумици да ли да редовним путем изврши промене у Уставу или да помоћу државног удара промени састав Сената и Државног савета. Б. Маршићанин наводи да му је краљ 11. марта 1903. године саопштио да је одустао од намере да редовним путем изврши ревизију Устава, јер се тиме не може ништа постићи, будући да су радикали у већини општина на власти. „Иза ових бусија радикали ће се очајно борити на изборима, и Влада неће моћи добити већину. Само ће пролазити време у лудо и харчити се новац.“ Очигледно да је краљ намеравао да се помоћу државног удара ослободи не само радикала, већ и других противника из Сената и Државног савета: „Хоћу, дакле, само да растури ове радикалске бусије, које су обмањујући ме, мојом помоћи подигли, па кад не буде више тих бусија, да се у изборној борби иза ових заклињају, она нека се изврше избори за Народно представништво“.¹¹⁴³ По препоруци управника Београда Б. Маршићанина, краљ је одлучио да ступи у контакт са вођом либерала Јованом Авакумовићем. На састанку до којег је дошло

¹¹⁴¹ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 411.

¹¹⁴² *Одјек*, бр. 30, 30. јануар/12. фебруар, бр. 40, 10/23. фебруар 1903. године.

¹¹⁴³ Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 100, 105.

половином фебруара 1903. године, краљ је изјавио Авакумовићу да су радикали после доношења Устава из 1901. године заузели највише функције у државној администрацији, и да су се толико осилили да „сметају његовој краљевској власти у правилном развоју државних послова“. Понудио му је мандат за састав нове владе, али је он то одбио када је сазнао да се припрема државни удар. Авакумовићу је било јасно да краљ жели да га искористи у борби против радикала и да њихову превласт не може сузбити легалним путем, већ државним ударом.¹¹⁴⁴ Краља су бојкотовали сви партијски лидери те више није могао да се ослони ни на једну значајнију политичку странку у земљи. Немоћ краља да окупи око себе истакнуте страначке прваке опозиција је искористила да још енергичније нападне режим. У тако напетом политичкој атмосфери дошло је до уличних немира 5. априла 1903. године. Повод скупа, познатог као мартовске демонстрације, била је одлука министра унутрашњих дела да трговачки помоћници морају на исправама имати фотографије. Нова правила су предвиђала да легитимације помоћника буду исте као и служитељске, што је трговачки еснаф оценио као понижење. У позадини протестног скупа трговаца био је договор са великошколском омладином да се организују протести против најављеног државног удара. Уочи заказаног скупа испред двора, управник Београда Маршићанин је покушао да објасни организаторима скупа да се од трговачких помоћника не траже служитељске исправе и фотографије и да због тога најављени скуп нема смисла. Међутим, организатори нису одустали од збора и управник варошке полиције је забранио скуп. Великошколци и социјалисти су под вођством Димитрија Туцовића одржали ујутру збор у згради Велике школе на којем су оштро осудили реакционарну политику Александра Обреновића и његову намеру да изврши државни удар. На крају скупа организатори су позвали окупљене да се придруже трговачким помоћницима који су се окупили испред кафане „Таково“ на Теразијама. Пошто је овај скуп био забрањен демонстранти су отишли на Мали калемегдан, затим до Велике школе, па у Кнез Михаилову улицу и даље до Теразија, где их је зауставила полиција.

¹¹⁴⁴ Ј. Авакумовић, *Мемоари...*, 477–478; С: Рајић, *Краљ Александар...*, 412.

Демонстранти су узвикивали: „Живео устав“, „Доле с краљем“ и „Живела република“. Покушали су да продру до двора али нису успели да пробију полицијски кордон на Теразијама, па су се упутили ка Калемегдану, при повратку демолиравши седишта провладиних листова (*Малих новина, Слоге, Вечерњих новости, Српске независности, Двадесетог века*). Полиција није реаговала на провокацију и нападе изгредника јер је управник Београда Маршићанин издао наредбу да не употребљава силу против демонстраната, већ „само да бележи коловође и главне кривце ових кривица, па ће се касније узети ствар у поступак“. На крају дана једна безазлена чарка између полицајца и неког младог радника у којој је овај други лакше повређен довела је до пуцњаве између полиције и демонстраната. На улице је изведена и коњица, коју су демонстранти поздравили јер их је наредба официра Николе Вујановића: „Пази не гази“, одушевила. Кацлеровић истиче: „На ово је сакупљени свет са тротоара клицао: Живела војска!“ Око девет часова увече сукоб с полицијом је престао. У демонстрацијама је било: четворо погинулих демонстраната, и седморица рањених, затим двојица тешко рањених полицајаца и седамнаесторица повређених.¹¹⁴⁵ Мартовски немири су били најавна будућих догађаја и убрзали су краљеву намеру да промени постојеће стање у коме двор није могао да контролише рад најзначајнијих установа у земљи. Опозиција је оптужила режим да је унапред припремио мартовске догађаје како би што лакше укинуо Устав. *Одјек* је објавио да је „Једном делу омладине је било спречено да мирним путем протестује против ружних гласова о нападу на Устав и законе, а дрогом делу забрањено је да /.../ осуди једно решење министра унутрашњих дела, које је наносило тешку увреду једном часном реду грађанства.“¹¹⁴⁶ Међутим, ове оптужбе нису биле основане. Полиција је у намери да избегне уличне демонстрације

¹¹⁴⁵ Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903*, Београд 1950, 33–41; Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Београд 2003, 45–47; Б. Маршићанин, *Управитељево белешке*, књ. 2..., 109–129; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 281–286; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 414–415; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 297–300.

¹¹⁴⁶ *Одјек*, бр. 78, 24. март/6. април 1903. године.

забранила скуп трговачких помоћника, а иницијатор демонстрација је по свему судећи била опозиција. Краљ није издао наредбу да се употреби оружје против демонстраната, већ је препустио управнику града Маршићанину да по свом нахођењу одреди мере за смиривање демонстраната. Његова наредба о употреби „грубе силе“ односила се на демонстранте који би покушали да се приближе двору: „Лепо радите, дакле како нађете да ће бити најбоље. Али знајте ово: ако би демонстранти дошли пред двор и овде почели правити какву комедију, бога ми, наредићу да их добро дочекају и почасте“.¹¹⁴⁷

Дан након демонстрација, краљ је 6. априла 1903. године суспендовао Устав на свега 45 минута. За то време распустио је Сенат и Скупштину, поништио указе о наименовању сенатора, изменио састав Државног савета и већине судова, укинуо законе о штампи, о изборима и о општинама, да би већ исте вечери били наименовани нови сенатори и донесени нови закони о штампи и општинама. Потом је 7. априла издао другу прокламацију¹¹⁴⁸, којом је априлски устав вратио у живот и именовао двадесет четири члана Сената и дванаест чланова Државног савета. Либерали су добили десет места у Сенату, напредњаци девет и пет места су припала војницима. Иста је ситуација била и са члановима Државног савета. Краљ је именовао шесторицу либерала, петорицу напредњака и једног војника.¹¹⁴⁹ На тај начин краљ је заправо укинуо тековине двогодишње уставности, и успоставио потпуну контролу над најважнијим државним институцијама. Постоје сумње

¹¹⁴⁷ Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 116.

¹¹⁴⁸ У прокламацији, краљ је правдао своју одлуку потребом да се престане са „штетним развијањем нашега политичкога и државнога живота“, који је наступио после доношења новог Устава, када су се „почеле развијати и узимати маха такве политичке струје, којима је једини задатак био да се Устав, који сам даровао/.../ употреби на штету мојега народа и његова напретка, и да се тражи оно, што је уставом потпуно забрањено.“ (*Српске новине*, бр. 67, 25. март/7. април 1903. године)

¹¹⁴⁹ Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2..., 146–147; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 298–301; М. Трифуновић, *нав. дело*, 364–365; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4..., 302–303; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 416–417.

да је краљ са десним крилима либерала и напредњака припремао нови Устав, који је планирао да прогласи указом 19. априла 1903. године. Драгиша Васић наводи да је 5. априла нешто пре мартовских демонстрација краљ, на једном скупу деснокрилних либерала, претресао Нацрт новог устава, коме су присуствовали: Светозар Гвоздић, Сима Несторовић, Петар Катић, Јеврем Андоновић и Живојин Величковић. Предлог устава је прочитао председник владе Димитрије Цинцармарковић „из рукописа Андре Ђорђевића“, по коме би Скупштину чинили 150 посланика, од тога би две трећине били сељаци, а остали представници интелигенције, коју би чинили професори средњих школа и Велике школе, трговци и занатлије. Тај предлог није наишао на подршку председника владе, генерала Цинцар-Марковића и либерала десног крила Живојина Величковића, који је поводом тога рекао: „Парламент, који би из оваквог Устава произашао, не би то ни значео, већ скуп сељачких демагога, какав је, један од најпознатијих, био Алекса Нешић“.¹¹⁵⁰

После државног удара, влада је расписала изборе за Народну скупштину за 1. јун, а за Сенат за 18. јун 1903. године. Избори су спроведени на основу Привременог закона о изборима чланова Народног представништва од 5. маја 1903. године. Укинута је гласање куглицама и заведено гласање помоћу листића. Закон је допуштао да бирач може овластити друго лице да гласа уместо њега. Представници кандидатских листа су били избачени из бирачких одбора које су састављали општински органи власти. Привремени закон је задржао тајно гласање и бирачки цензус од 15 динара непосредног пореза. Бирачи нису гласали у својој општини, већ у одређеном месту које би влада за цео срез одредила.¹¹⁵¹ Опозиција је оштро критиковала нови изборни закон, а поготово лист *Одјек*: „Тајност гласања поништена је одредбом да гласачки листић може попунити други ко (чл. 34.); а чим неко други може попунити гласачки листић – ту већ више нема тајности.“ Опозиција је доказивала да је влада овим чланом закона

¹¹⁵⁰ Д. Васић, *нав. дело*, 105; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 303; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 417.

¹¹⁵¹ *Српске новине*, бр. 89, 22. април/5. мај 1903. године; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 303–305; М. Трифуновић, *нав. дело*, 365.

угрозила бирачко право огромном броју неписмених бирача.¹¹⁵² Већи део опозиције је одбио да изађе на изборе, а старорадикали и самосталци су одлучили да их бојкотују. *Одјек* је издао проглас под називом „Нашим пријатељима“, којим је позвао гласаче да на предстојећим изборима не гласају. „Изборима народних посланика, које је садашња Влада наредила /.../ иде се на то да се изигра и угуши воља народна и на тај начин састави једно лажно Народно представништво. С тога су самостални радикали одлучили да не учествују у предстојећим изборима.“¹¹⁵³ Од опозиције су једино либерали левог крила под вођством Јована Авакумовића планирали да изађу на изборе. На изборима владина листа кандидата је однела победу. Од 200.000 изашлих гласача за владу је гласало 182.638, или 90%. Највише посланичких места у Скупштини освојили су либерали 72, напредњаци 34 и радикали 24, укупно 130 посланика.¹¹⁵⁴ Избори за Сенат нису одржани, јер је група официра завереника у ноћи између 10. и 11. јуна 1903. године извршила атентат на краља Александра и краљицу Драгу.¹¹⁵⁵

¹¹⁵² *Одјек*, бр. 1, 25. април/8. мај 1903. године.

¹¹⁵³ Исто, бр. 7, 3/16. мај, бр. 9, 5/18. мај 1903. године.

¹¹⁵⁴ С. Рајић, *Краљ Александар...*, 419.

¹¹⁵⁵ О расветљавању чињеница које се односе на Мајски преврат 1903. године написано је више историографских радова: Д. Васић, *нав. дело*, 49–118; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3..., 338–382; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1..., 602–616; Исти, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997, 13–123; Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*, Београд 2006, 13–61; Антоније Антић, *Белешке*, прир. Бора Димитријевић, Јелица Илић, Зајечар 2010, 29–183; С. Рајић, *Краљ Александар...*, 420–452.

РЕЗИМЕ

Идеолошки посматрано, иницијатори оснивања свих политичких странака у Србији били су млади интелектуалци који су се школовали у иностранству. Идеологију политичког либерализма донели су у Србију млади образовани људи који су студирали на Западу – Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Стојан Бошковић, Филип Христић, Ђорђе Ценић и још неки који су је објавили и захтевали увођење либерално-демократских идеја још за време Петровске скупштине 1848. године. Тек са Светоандрејском скупштином 1858. године је започео српски грађански препород. За време њеног заседања коначно су се искристалисале две политичке групације – либерали и конзервативци. Најзначајнија тековина Светоандрејске скупштине 1858. године био је Закон о Народној скупштини. Овим законом започео је процес увођења представничког система у Србији. Период од 1858. до 1869. године представља у политичкој историји време рађања представничког система у Србији.

Увођењем представничког система у Србији Уставом из 1869. године створени су нужни политички предуслови за организовање модерних политичких странака. Редовни политички избори, учешће Народне скупштине у процесу доношења закона утицали су на лакше повезивање политичких истомишљеника са њиховим политичким лидерима, којима је приликом избора било важно да успоставе што чвршће односе са својим бирачима. Околност да су се скупштински избори одржавали сваке треће године, а Скупштина састајала сваке године, допринела је јачању политичко-страначких борби у земљи, пошто су у Народну скупштину постепено почели да улазе напреднији слојеви друштва, посланици који су утицали на интензивирање политичког живота. После ступања на снагу Устава из 1869. године, либерали се окупљају под вођством Јована Ристића, а нешто касније долази да окупљања опозиционих младоконзервативаца. У исто време

појавила се трећа политичка групација – присталице и следбеници Светозара Марковића. Организоване политичке стране се нису појавиле одмах по доношењу Намесничког устава, иако је он гарантовао низ политичких права и слобода неопходних за појаву политичких странака, као што су право гласа, слобода мисли и изражавања, слобода штампе. Поставља се питање зашто до тога није дошло? Одговор треба потражити у намери Намесништва као и касније кнеза Милана да на разне начине онемогуће образовање политичких странака. У ситуацији када је Намеснички режим био ближи конзервативним него либералним идејама тешко се могло говорити о организованим политичким странкама. Непостојање страначке дисциплине и израђених политичких програма неповољно су утицали на појаву модерних политичких странака.

Скупштински избори од октобра 1874. године имали су велики значај за историју политичких странака у Србији. После тих избора у Скупштини се појавило неколико политичких групација: светоандрејски либерали предвођени Јевремом Грујићем, Ристићеви либерали, конзервативци Јована Мариновића, зачеци младоконзервативаца и народњака будућих радикала. Процес организовања политичких странака убрзали су млади интелектуалци окупљени око листа *Видело*, а повезани са народњацима у Народној скупштини. Почетком 1881. године појавиле су се савремене организоване политичке странке у Србији: Народна радикална, Напредна и Либерална. До тог периода посланици у Народној скупштини су углавном наступали индивидуално, а после 1881. године иступају у складу са страначким програмом, поштујући партијску дисциплину. У погледу организације и њиховог функционисања најдаље су отишли радикали, јер су схватили да је организација од велике важности за успешно функционисање и развитак политичких странака. Најзаслужнији за организовање Радикалне странке био је Пера Тодоровић. Организацијом је било предвиђено стварање низа хијарархијских организационих јединица, почев од месних одбора у сваком малом месту, па преко среских и окружних, до Главног одбора као највишег органа странке. Када је у питању организација друге две политичке странке може се рећи да су и оне донеле своје статуте у којима су предвиделе организацију веома сличну радикалској. Међутим,

оне никад нису могле окупити толики број чланова као што их је имала Радикална странка.

Главно обележје политичког живота у Србији осамдесетих година 19. века састојало се у огорченој борби између радикала и напредњака у којој се на страни напредњака ангажовао и краљ Милан Обреновић. Он је био главна сметња што радикали, иако већ 1882/83. најбројнији у народу нису успели ни тада ни годинама потом да дођу на власт, него су дуго времена били прогањани. Чврсто решен да онемогући радикализам у Србији, краљ Милан је све више показивао отпор према либералним реформама и све већу приврженост увођењу личног режима. У ситуацији када су после Тимочке буне многи радикалски прваци били осуђени на вишегодишњу робију, а страначки вођа Никола Пашић био у емиграцији, међу радикалима у земљи, укључујући и оне у затвору постепено је сазревала свест о томе да је споразум са круном неопходан. Споразум са радикалима је иницирао краљ Милан како би ојачао лични положај, нарушен у рату са Бугарском. Иако жељни власти, радикали су одбили краљеву понуду на збору одржаном у Нишу почетком 1886. године. Радикалски прваци су уместо споразума са напредњацима потписали споразум са либералима 1887. године. Краљ је имао само две могућности – или да радикалима препусти власт и тиме призна пораз или да одступи. Коалициона радикалско-либерална влада је велику пажњу посветила решавању уставног питања. Ова прва коалициона влада у новијој српској историји због кратког мандата није успела да реши ниједну тачку из свог програма. Слична ситуација је била и са првом хомогеном радикалском владом која није успела да оствари ништа битније од свог програма, јер је била спутавана и онемогућавана од краља Милана. Уставном реформом из 1888. године учињен је велики заокрет у политичком и уставном животу Србије. Вишегодишња борба Народне радикалне странке била је крунисана усвајањем овог Устава који је признао принцип владавине већине.

Положај Радикалне странке се после доношења Устава из 1888. године мења из основе, јер долази на владу и ствара свој чиновнички кадар од млађих интелектуалаца. Сагледавање целокупног рада радикалских влада од 1889. до 1892. године указује

на то да су се радикали с једне стране својски трудили да плодним законодавством уведу Устав у политички живот Србије, а са друге да што више ограниче права владара. Међутим, не треба губити из вида чињеницу да се парламентарни режим на коме су радикали толико инсистирали све више претварао у „тоталитарни једнопартијски систем“. Парламентарни систем који је омогућио апсолутну превласт Радикалне странке у свим државним установама трајао је веома кратко. Краљ Александар је имао неодољиву жељу да што пре прекине са свим новотаријама које је увео парламентарни систем и због тога је стално био на ратној ноzi са странкама и веома често се одлучивао за државне ударе. Већ 1894. године суспендовао је Устав из 1888. године и вратио на снагу онај из 1869. године. Након тога усталио се режим личне власти, који је трајао до 1901. године када је краљ Александар октроисао нови Устав. Страначки живот у Србији за време личног режима краља Александра био је веома тежак, јер је владар гушио странке са основном идејом „да ми морамо раскрстити са парламентаризмом ако смо ради да државну управу људски уредимо“. Последњи Обреновић је настојао да разним експериментима обесмисли постојање Устава, владе и Народне скупштине. Његове „неутралне“ владе које су чиниле неекспониране политичке личности биле су подложне његовом утицају. Читав политички живот се окретао само око једне личности, краља, који је успео да подели странке и да вешто њима манипулише. Неутралисање доминације Народне радикалне странке у политичком животу Србије које је спровео двор није могло дуже потрајати, јер је било незамисливо да странка са највећом подршком у народу буде у опозицији. Краљева женидба са Драгом Машин представља прекретницу у политичком животу земље. Стеге личног режима, које су до тада владале полако су почеле да попуштају, јер је краљ желео „да одобровољи и партије и народ не би ли краљица била прихваћена.“ Краљева компромисна политика са најјачом партијом у земљи није дала резултате, због тога што су међу њима постојале велике разлике у погледу „државне концепције“. Радикали су се залагали за парламентарну монархију у којој би власт припадала најмасовнијој партији, док је круна заговарала уставну монархију у којој би владар био претежнији чинилац у вршењу

власти од Народне скупштине. Политика сарадње између краља и радикала била је кратког даха, пошто се показало да представници двеју супротних државних концепција нису у стању постићи споразум. Краљ је убрзо увидео да је споразум са радикалима немогуће наставити и одлучио да се врати на политику каква је била пре споразума из 1901. године. Поновно враћање на лични режим убрзало је припреме завереника који су у ноћи између 28. маја/10. јуна и 29. маја/11. јуна 1903. године извршили преврат.

POLITICAL PARTIES AND THE INTRODUCTION OF PARLIAMENTARISM IN SERBIA SINCE 1881. TO 1903.

Summary

Ideologically speaking, the initiators of founding all the political parties in Serbia were young intellectuals educated abroad. The ideology of political liberalism was brought to Serbia by young knowledgeable people educated in the West: Milovan Janković, Jevrem Grujić, Vladimir Jovanovic, Stojan Bošković, Filip Hristić, Đorđe Cenić and many more who published and initiated liberal-democratic ideas during the Peter Assembly in 1848. Only with St Andrea Assembly in 1858 did the Serbian Civil rebirth begin. During this assembly two political groups finally divided: the liberals and the conservatives. The most important attainment of the St Andrea Assembly in 1858 was the Act of National Assembly. This act initiated the introduction of the representative system in Serbia. In political history, the period from 1858 to 1869 represents the birth of the representative system in Serbia.

The introduction of the representative system in Serbia by the Constitution of 1869 created the necessary political preconditions for organizing modern political parties. Regular political elections

and participation of the Parliament in the legislative process resulted in a easier binding of the like-minded politicians with their political leaders to whom it was important to strengthen their bonds with their electors. The fact that the constitutional elections took place every three years and that the Assembly took place every year led to the strengthening of the political parties in the state, since more thriving layers of society started entering the National Assembly, the delegates who influenced the political life. After the Constitution of 1869 was enforced, the liberals are gathered under Jovan Ristić, and later the young oppositional conservatives are gathered. In the same time a third political party emerged, the supporters and followers of Svetozar Marković. The organized political parties did not emerge immediately after the Regent's Constitution although it guaranteed a selection of political rights and freedom necessary for the emergence of the political parties, such as voting right, the freedom of speech and the freedom of press. This poses a question why did it never happen? The answer is to be looked into the intention of the Regency and later Regent Milan to unnable the education of the political parties. In a situation when the Regency was closer to conservative than liberal ideas, it was hard to discuss organized political parties. The non-existence of political discipline as well as well political programs adversely affected the emergence of modern political parties.

Assembly Elections of October 1874 had a great impact on the history of political parties in Serbia. After the elections, a few political parties emerged in the Assembly: St Andrea Liberals under Jevrem Grujić, Libears under Ristić, Conservatives under Jovan Marinović, the beginnings of Young Conservatives and People's Party of the future Radicals. The organizing of political parties was sped up by young intellectuals gathered round the paper "Videlo" and connected with the People's party in the National Assembly. The beginning of 1881 saw the emergence of modern organized political parties in Serbia: People's Radical Part, Progressive Party and Liberal Party. Until that period delegates in the National Assembly mainly performed individually, and after 1881 they perform in accordance with political program, respecting political discipline. In view of organization and the functioning, the radicals went further, because they realized that organization is of utter importance for successful functioning and

development of political parties. Pera Todorovic was given most credit for organizing the Radical Party. His organization contributed a round of hierarchical organizational units starting with local committees in every small town, counties, and to the Main Committee as the supreme organ of the party. Speaking about organization of the other two political parties it could be said that they too emerged with statues similar to the radical one. However, they never occupied such number of members as the Radical Party.

The main characteristic of the political life in Serbia during the 80s of the 19th century consisted of bitter fights between the Radical and the Progressive Party in which King Milan Obrenovic sided with the Progressive Party. He was the reason why the radicals, although during the period 1882-1883 in majority, they never succeeded to come to power nor for the years to come. Dedicated to unable radicalism in Serbia, Milan showed even greater resistance toward the liberal reforms and greater affection toward emergence of personal regime. After the Timok Rebellion many radical leaders were convicted for many years, and the political leader Nikola Pasic was in emigration. Among the radicals, involving even those in the custody, slowly awareness was raised that the accord with the crown was necessary. Treaty with the radicals was initiated by King Milan so as to reinforce his personal strength, decreased in the war with Bulgaria. Although hungry for power, the radicals denounced the king's offer in Nis at the beginning of 1886. Radical leaders signed a treaty with liberals instead of progressives in 1887. The King did not have many possibilities, either to give radicals power and concede defeat or to draw back. Radical-liberal coalitional government gave great attention to the constitutional problem solving. Due to the fact that the first coalitional government was short-lived, it did not solve any problems. Similar situation happened with the first homogenous radical government that did not succeed anything more than its program, due to the fact that it was smothered by the King Milan's party. The Constitutional reform of 1888 had a big impact on political and constitutional life of Serbia. The multiannual struggle of the People's Radical Party was crowned by passing the constitution by the principle of majority.

The position of the Radical Party is changed from the ground, because it came to power and made its own cadre consisting of young

intellectuals. Oversight over the whole work of the radical government from 1889 to 1892 shows that the radicals on the one hand showed great effort to introduce the constitution into the political life of Serbia, and on the other to limit the ruler's power. However, it is important not to forget the fact that the parliamentary regime on whom so many radicals insisted was more and more changing into a totalitarian one-party system. The parliamentary system that enabled the absolute power of the Radical Party in all state institutions was short-lived. King Alexander had an immense wish to stop as soon as possible with all the new-laid things that were introduced by the parliamentary system and that is the reason he was constantly fighting with the political parties and very frequently insisted on coup. In 1894 he suspended the 1888 Constitution and reenacted the 1869 one. After that, a regime based on self-will came to power, which lasted until 1901, year when King Alexander passed a new constitution. Political life in time of self-willed regime of king Alexander was very tough, because the ruler denounced the parties with the basic idea: "to renounce with parliamentarism if we wish to arrange this state properly". The last Obrenovic tried to denounce the existence of the Constitution, the government and the National Assembly by conducting various experiments. His "neutral" governments, which consisted of unforced political personnel, were under his impact. The whole political system turned round one political person, the king, which succeeded in dividing and manipulating the political parties. Neutralizing the People's Radical Party dominance could not have lasted any longer, due to the fact that it was impossible that the party with the biggest support be in opposition any longer. The king's wedding to Draga Masin represents a turning point in political life of Serbia. The shackles of the self-willed regime started to diminish, because the king wanted "to please the parties and the nation, so that they would accept the queen." The king's compromise with the strongest party in the country did not achieve results, due to the fact that among them existed huge differences in view of "state conceptions". The radicals advocated for parliamentary monarchy in which the power would belong to the most popular party, whereas the crown advocated the constitutional monarchy in which the ruler would be a puppet in enforcing the power of the National Assembly. Co-operational politics between the king and the radicals were short-

lived, since it turned out that the representatives of the two opposite state conceptions were incapable of reaching an agreement. Shortly, the king realized that the treaty with the radicals was impossible to be kept and decided to return to previous politics, as before signed by the treaty in 1901. The renewed return to the self-willed regime sped up the preparations of the conspirators that in the night of May 28th/June 10th/ May 29th June 11th staged a coup.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивска грађа

Необјављени извори:

- Архив Србије
 1. Министарство иностраних дела (унутрашње одељење)
 2. Министарство унутрашњих дела (полицијско одељење)
 3. Фонд Народна скупштина
 4. Сенат
 5. Фонд Владе Љотића
 6. Фонд Милутина Гарашанина
 7. Фонд Николе Пашића
 8. Фонд Стојана Новаковића
 9. Фонд Јована Авакумовића
 10. Фонд Ристе Одавића
 11. Фонд Владана Ђорђевића
 12. Фонд Ђорђа Симића
 13. Хартије Милована Миловановића, несређена грађа
 14. Фонд Војислава Јовановића Марамбоа, несређена грађа
 15. Поклони и откупи
- Архив српске академије наука и уметности (АСАНУ)
 1. Заоставштина Наталије Обреновић
 2. Заоставштина Драгослава Страњаковића
 3. Заоставштина Јована Ћаје
 4. Дневник Милана Ђ. Милићевића
 5. Белешке Андре Ђорђевића
 6. Фонд Јована Ристића
 7. Протоколи седница Главног одбора Радикалне странке за 1882 и 1883. годину

8. Записници седница радикалског клуба 1889–1892. и 1893. године
 9. Пашићеве бележнице
- Народна Библиотека Србије (РОНБС)
 - Рукописно одељење

Објављени извори:

Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893. године, прир. Сузана Рајић, у: *Мешовита грађа* (Misccllanea), књ. 30, Београд 2009.

Ђорђевић Владан, *Горњи дом Србије, Рад Великог уставотворног одбора*, у: *Отаџбина*, књ. 26–30, Београд 1890–1892.

Живети у Београду 1868–1878. године, Документи управе града Београда, књ. 4, Београд 2006.

Записници са седница Министарског савета Кнежевине и краљевине Србије 1862–1898. године, прир. Никола Шкерковић, Београд 1952.

Записник рада прве главне Скупштине Радикалне странке, Београд 1882.

Зборници закона и уредаба Кнежевине и Краљевине Србије, књ. 11, 12, 14, 22, 34, 36, 40, 47.

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Латинка Перовић, Андреј Шемјакин, Београд 1995.

Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1–2, прир. Латинка Перовић, Београд 1997.

Народна скупштина. Службени лист о раду српске Народне скупштине. Сазив за 1892. годину, Београд 1892.

Народна скупштина. Службени лист о раду српске Народне скупштине, Сазив за 1893. годину, Београд 1894.

Писма Илије Гарашанина- Јовану Мариновићу од 4. јануара 1859. до 29. марта 1874. године, књ. 2, прир. Стеван Ловчевић, Београд 1931.

- Писма Јована Ристића – Филипу Христићу од 1870–1873 и од 1877. до 1880. године*, Зборник за историју, језик српског народа, књ. 20, Београд 1931.
- Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, прир. Чедомир Попов, Београд 1997.
- Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903. године*, прир. Андрија Раденић, Београд 1973.
- Протоколи Велике народне скупштине држане 10. јуна 1869. године у Крагујевцу*, Београд 1870.
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1871. године*, Београд 1871.
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872. године*, Београд 1872.
- Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1873. године*, Београд 1874.
- Протоколи Ванредне народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1874. године*, Београд 1875.
- Светозар Марковић, *Сабрани списи, 1–4*, Београд 1960–1965.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 1–2, прир. Хенрик Писарек... и др., Београд 1987.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 6, прир. Ђорђе Игњатовић... и др., Београд 1996.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 7, прир. Ђорђе Митровић... и др., Београд 1996.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 11, прир. Ђорђе Игњатовић... и др., Београд 1996.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 12, прир. Ђорђе Игњатовић... и др., Београд 1996.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 13, прир. Ђорђе игњатовић... и др., Београд 1996.
- Исти, *Целокупна дела*, књ. 16, прир. Витомир Вулетић, Београд 1996.

- Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, прир. Душко Ковачевић, Момир Самарцић, Нови Сад 2005.
- Стенографске белешке Народне скупштине држане у Београду 1874/5*, књ. 1–2, Београд 1875.
- Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Крагујевцу и Београду 1875/6. године*, књ. 1–2, Београд 1876.
- Стенографске белешке Народне скупштине која је држана у Нишу 1879/80. године*, књ. 2, Београд 1880.
- Стенографске белешке Народне скупштине која је држана у Београду 1880/81. године*, књ. 1–2, Београд 1881.
- Стенографске белешке Народне скупштине која је држана у Београду 1887. године*, Београд 1888.
- Стенографске белешке Народне скупштине сазване за 1. октобар 1889. године у Београду*, Београд 1890.
- Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, књ. 1, Београд 1902.
- Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, Београд 1903.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988.
- Црвени барјак у Крагујевцу 1876. године, Грађа*, књ. 1–2, прир. Благоје Витковић, Живомир Спасић, Крагујевац 1976.

Објављени мемоарски извори

- Авакумовић, Јован *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008.
- Антић, Антоније, *Белешке*, прир. Бора Димитријевић, Јелица Илић, Зајечар 2010
- Бењамин Калај, *Дневник 1868–1875*, прир. Андрија Раденић, Београд- Нови Сад 1976.

- Васиљевић Алимпије, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, Београд 1990.
- Виловски Стефановић Тодор, *Мемоари (1881–1916)*, прир. Василије Крестић, Нови Сад 2010.
- Грујић Јеврем, *Записи*, књ. 1 (*Пред Светоандрејску скупштину*), Београд 1922.
- Исти, *Записи*, књ. 2 (*Светоандрејска скупштина*), Београд 1923.
- Исти, *Записи*, књ. 3 (*Друга влада Обреновића и турски ратови*), Београд 1923.
- Ђорђевић Владан, *Крај једне династије*, књ. 1–2, Београд 1905.
- Жујовић Јован, *Дневник*, књ. 1, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1983.
- Из успомена Милана Ђ. Милићевића, Одломци из дневника, прир. Тихомир Ђорђевић, књ. 33, у: *Српски књижевни гласник*, Београд 1931.
- Јездич Д. Коста, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926.
- Јовановић Алекса, *Министарство. Подаци о политичким догађајима у Србији (од 8. јануара 1900. до 21. марта 1901. године)*, Београд 1906.
- Јовановић Владимир, *Успомене*, прир. Василије Крестић, Београд 1988.
- Каљевић Љубомир, *Моје успомене*, прир. Слободан Турлаков, Ужице 2006.
- Крстић Никола, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876 . године, прир. Милош Јагодић, Београд 2006.
- Исти, *Дневник. Јавни живот*, књ. 3, 2. јануар 1877 – 31. децембар 1888. године, прир. Милош Јагодић, Београд 2006.
- Исти, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4, 14. јануар 1888 – 20. август 1896. године, прир. Милош Јагодић, Београд 2007.
- Маринковић Димитрије, *Успомене и доживљаји (1846–1859)*, прир. Драгослав Страњаковић, Београд 1939.

- Маршићанин Божо, *Тајне двора Обреновића. Управитељеве белешке*, књ. 1–2, Београд 1907.
- Мале Албер, *Дневник са српског двора 1892–1894. године*, прир. Љиљана Марковић, Београд 1999.
- Миленковић Таса, *Дневник*, књ. 1, прир. Живојин Алексић, Београд 2000.
- Милићевић Ђ. Милан, *Дневник*, књ. 1, прир. Петар Крстић, у штампи.
- Милошевић Раша, *Тимочка буна, Успомене*, Београд 1923.
- Миловановић Ђ. Милован, *Државно право, Белешке са предавања на Великој школи, у: Државно право и друге уставноправне студије*, прир. Ратко Марковић, Београд 1997.
- Михајловић Павле Паја, *Дневници*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2010.
- Новаковић Стојан, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903, у: Стојан Новаковић, Радови мемоарског карактера*, прир. Михаило Војводић, Београд 2007.
- Исти, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886, Мемоарски листићи, у: Годишњица Николе Чупића*, књ. 27, Београд 1908.
- Обреновић Наталија, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 2006³.
- Пашић Никола, *Моја политичка исповест*, Београд 1989.
- Петровић Аврам, *Успомене*, прир. Латинка Перовић, Горњи Милановац 1988.
- Петровић Вукашин, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Београд 2009.
- Петровић Бранко, *Јован Ристић, Биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912.
- Пироћанац Милан, *Белешке*, прир. Сузана Рајић, Београд 2004.
- Тодоровић Пера, *Дневник*, прир. Латинка Перовић, Београд 1990.
- Исти, *Крвава година*, прир. Латинка Перовић, Београд 1991.

Исти, *Огледало зраке из прошлости*, прир. Латинка Перовић, Београд 1997.

Исти, *Успомене на краља Милана*, прир. Латинка Перовић, Београд 1997.

Исти, *Писма личности и личност*, прир, Латинка Перовић, Београд 2000.

Христић Никола, *Мемоари*, прир. Небојша Дамњановић, Београд 2006.

Штампа: *Видело, Глас јавности, Дневник, Законитост, Исток, Јавност, Јединство, Мали журнал, Одјек, Раденик, Радикал, Политика, Самоуправа, Србија, Српске новине, Српски гласник, Српска независност, Српска застава*

ЛИТЕРАТУРА:

Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005.

Бјелица Михаило, *Политичка штампа у Србији 1834–1872. године*, Београд 1972.

Исти, *Борбе за слободу штампе у Кнежевини Србији*, у: *Историјски часопис*, књ. 34, Београд 1977.

Васић Драгиша, *Деветсто трећа*, Београд 2003.

Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Београд 1956.

Веснић Радослав, *Др Миленко Веснић, Грансењер српске дипломатије*, Београд 2008.

Винавер Вук, *Ивањдански атентат и Црногорци*, у: *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд 1958.

Војводић Михаило, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009.

- Исти, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892), Живот и дело*, Зборник радова, Београд 1997.
- Вуковић Момчило- Бирчанин, *Никола Пашић*, Београд 1997.
- Гарашанин Милутин, *Два Намесништва*, Београд 1893.
- Грол Војислав, *Правна мисао Милована Миловановића*, Београд 1989.
- Гузина Ружица, *Општине у Србије 1839–1918. године*, Београд 1976.
- Деспотовић Љубиша, *Српска политичка модерна, Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Београд 2008.
- Драгнић Алекс, *Развој парламентаризма у Србији XIX века*, Горњи Милановац 1989.
- Драшковић М. Радован, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*, Београд 2006.
- Дукић Бранко, *Петар Максимовић, Политичка начела, рукописна заоставштина*, Смедерево 2008.
- Ђорђевић Мирослав, *Уставни развитак Србије у XIX веку*, Лесковац 1970.
- Ђукановић Н. Илија, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, књ. 1, Београд 1935
- Ђурић Ђорђе, *Јован Жујовић-политичка каријера*, у: *Јован Жујовић, Живот и дело*, Зборник радова, Београд 2010.
- Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 1–4, Београд 1923–1925.
- Игњић Стеван, *Народни трибун прота Милан Ђурић 1844–1917. године*, Ужице 2005.
- Исти, *Виђење прота Милана Ђурића са говорнице Народне скупштине*, у: *Прилози за политичку, културну и економску историју Титовог Ужица и околине*, Ужички зборник, бр. 19, Ужице 1990.
- Јездич Д. Коста, *Стојан Д. Рибарац, Политичар и државник*, Београд 1928.

- Јакшић Гргур, *Из новије српске историје, абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.
- Јанковић Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.
- Исти, *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1997.
- Исти, *Почеци Радикалне странке у Србији*, Београд 1941.
- Исти, *Прве радничке демонстрације у Србији у Крагујевцу 1876. године*, у: *Историјски часопис*, књ. 3, Београд 1951.
- Јовановић Владимир, *Српски народ и источно питање*, Лондон 1863.
- Јовановић Слободан, *Велика народна скупштина, Студија о уставотворној власти*, Београд 1900.
- Исти, *Наше уставно питање у XIX веку*, у: *Српски књижевни гласник*, књ. XIV, Београд 1905.
- Исти, *Милован Миловановић*, у: *Српски књижевни гласник*, књ. LI, Београд 1937.
- Исти, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1933.
- Исти, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933.
- Исти, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1–2, Београд 1990.
- Исти, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1990.
- Исти, *Политичке и правне расправе*, I–III, Београд 1990.
- Исти, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2–3, Београд 1935–1936.
- Јовановић Владимир, *Тајна полиције Кнежевине Србије*, Београд 2012.
- Казимировић Васа, *Никола Пашић и његово доба (1845–1926)*, књ. 1, Београд 1990.
- Исти, *Црна рука, личност и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Крагујевац 1997.
- Кандић Љубица, *Уставноправни развој Кнежевине и Краљевине Србије до 1918. године*, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова, Београд 1990.

- Ковачевић М. Душко, *Србија и Русија 1878–1889*, Београд 2003.
- Кулаузов Маша, *Уставни нацрт Радивоја Милојковића од 1868. године*, у: *Истраживања*, бр. 17, Нови Сад 2007.
- Иста, *Још неколико напомена о раду Светоникољског одбора*, у: *Зборник радова Правног факултета*, XXLIII, 3, Нови Сад 2009.
- Иста, *Писци уставних нацрта и Устава Србије у којима је предвиђено дводомно представничко тело*, у: *Зборник радова Правног факултета*, XL, 3, Нови Сад 2006.
- Иста, *Уставни нацрт Напредне странке од 1883. године*, у: *Зборник радова Правног факултета*, LXI, 3, Нови Сад 2007.
- Иста, *Уставни нацрт Стојана Новаковића од 1896. године*, у: *Зборник радова Правног факултета*, XLII, Нови Сад 2008.
- Кацлеровић Триша, *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903. године*, Београд 1950.
- Крестић Петар, *Пречани и Шумадинци*, Београд-Нови Сад 1996.
- Крстић Ивана, *Скупитински избори под Уставом краљевине Србије од 1888. године*, магистарски рад одбрањен на Правном факултету у Нишу 2003. године.
- Леовац Данко, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869), Начела и пракса*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010.
- Љушић Радош, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора*, Нови Сад 2001.
- Исти, *Владе Србије*, Београд 2005.
- Исти, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010.
- Мајданац Боро, *Народна скупштина, Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004. године*, Београд 2004.
- Манојловић Љубиша, *Светозар Марковић*, Београд 1963.
- Марјјан Владо, *Влада Јована Ђ. Авакумовића, Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996.

- Марсенић Милош, *Политички живот у Нишу у време последњих Обреновића (1878–1903)*, Ниш 2010.
- Милановић Јасмина, *Аћим Чумић (1836–1901)*, Београд 2007.
- Милић Даница, *Стојан Новаковић и финансијски проблеми Србије*, у: *Стојан Новаковић, Личност и дело*, Зборник радова, Београд 1995.
- Милић Дејан, *Српски политички говор модерног доба*, Београд 2006.
- Милићевић Јован, *Јеврем Грујић, Историјат Светоандрејског либерализма*, Београд 1964.
- Исти, *О политичким схватањима конзервативаца и либерала*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић, Београд 2002.
- Исти, *Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878–1881)*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић, Београд 2002.
- Исти, *Петровска Скупштина 1848. године*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић, Београд 2002.
- Миловановић Аца, *Устави и уставност у Србији од 1807, 1835–1903*, Београд 1903.
- Милосављевић, Петар, *Тимочка буна 1883. године*, у: *Тимочка буна 1883. године и њен друштвено политички значај*, Зборник радова, Зајечар 1986.
- Милошевић Жарко, *Млади Никола Пашић*, Београд 1994.
- Милошевић Раша, *Државни удар озго, Први април 1893, свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936.
- Митриновић Чедомир, Брашић, Н. Милош, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1939.
- Митровић Живан, *Српске политичке странке*, Београд 1939.
- Митровић Д. Јеремија, *Никола Пашић о основним питањима унутрашње и спољне политике Србије после Сливнице*, у: *Историјски гласник*, бр. 1, Београд 1971.
- Недељковић Милорад, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909.

- Николић Драган, *Борба за Скупштину 1858–1868*, Ниш 1992.
- Обрадовић-Поповић Олга, *Парламентаризам у Србији 1903–1914. године*, Београд 2008.
- Павловић Марко, *Народна скупштина у Уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, у: *Два века српске уставности*, Зборник радова, Београд 2010.
- Пашић П. Никола, *Споменица поводом десетогодишњице Пашићеве смрти*, Београд 1937.
- Перовић Латинка, *Пера Тодоровић*, Београд 1982.
- Иста, *Светозар Марковић и скупштинска опозиција 1874. и 1875. године*, у: *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова, Београд 1997.
- Иста, *Између анархије и аутократије, Српско друштво на прелазу векова (XIX–XXI), Огледи*, бр. 8, Београд 2006.
- Петровић Растислав, *Адам Богосављевић*, Београд 1972.
- Пироћанац Милан, *Кнез Михаило и заједничка радња Балканских народа*, Београд 1895.
- Исти, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд 1896.
- Плазинић Раде, *Крвави Горачић 1893. године, насиља либералног режима названог „зулумџаство“ и невине радикалске жртве у: Пашић илустровани радикални алманах*, Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије, прир. Душан Мил. Шијачки, Београд 1926.
- Поповић, Миливоје, *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд 1939.
- Исти, *Борба за парламентарни режим*, Београд 1939.
- Попов Чедомир, *Друштвене политичке прилике у Србији у време доношења Устава од 1869. године*, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Зборник радова, Београд 1990.
- Пржић Илија, *Прва влада Ђорђа Симића*, у: *Српски књижевни гласник*, књ. XIII, Београд 1924.

- Продановић Јаша, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936.
- Исти, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд 1947.
- Прва година једног Устава од једног радикалца*, Београд 1890.
- Протић К. Драгутин, *Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији*, Београд 1908.
- Протић Стојан, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 1–2, Београд 1911–1912.
- Раденић Андрија, *Социјалистички листови и часописи у Србији (1878–1918)*, књ. 1, Београд 1977.
- Исти, *Радикална странка и Тимочка буна*, књ. 1–2, Зајечар 1988.
- Исти, *Карактеристичне црте бунтовних покрета, у: Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Нови Сад–Београд 1973.
- Раденковић Ђорђе, *Пашић и Србија*, Београд 1997.
- Исти, *Никола Пашић и Ивањдански атентат, у: Летопис Матице српске*, август–септембар 1862. године, Нови Сад 1962.
- Радовановић Бориша, *Михољска скупштина у Крагујевцу 1867, у: Шумадијски анали*, бр. 4, Крагујевац 2008.
- Исти, *Прва законодавна скупштина у Србији (заседање Народне скупштине у Крагујевцу 1870. године)*, у: *Крагујевац у другој половини 19. века*, Зборник радова, Крагујевац 2010.
- Рајић Сузана, *Програм Либералне странке из 1901. године*, у: *Годишњак за друштвену историју*, св. VI, Београд 1999.
- Иста, *Влада Николе Христића 1888–1889. године*, Београд 2003.
- Иста, *Владан Ђорђевић, Биографија последњег обреновићевца*, Београд 2007.
- Иста, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, у: *Српске студије*, књ. 1, Београд 2010.

- Иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894), Проблеми и посебности политичког развика, у: Београдски историјски гласник*, бр. 1, Београд 2010.
- Иста, *Александар Обреновића, Владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2011.
- Иста, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901–1902. године, у: Историјски часопис*, књ. XL, Београд 2011.
- Иста, *Милан Обреновић, краљ политичар, у: Зборник матице српске за историју*, бр. 79–80, Нови Сад 2009.
- Ристић Јован, *Једно Намесништво 1868–1872*, Београд 1894.
- Исти, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена (1848–1860)*, књ. 1, Београд 1887.
- Ристић Живојин, *Изборни закони Србије*, Београд 1935.
- Ристић П. Љубодраг, *Велика Британија и Србија (1889–1903)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2007. године.
- Симић Ђорђе, *Ивањдански атентат, у: Архивист*, бр. 1–2, Београд 1963.
- Свирчевић Мирослав, *Карактер система власти према Намесничком Уставу, у: Два века српске уставности*, Зборник радова, Београд 2010.
- Скерлић Јован, *Светозар Марковић и његов живот, рад и идеје*, Београд 1966.
- Исти, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1906.
- Спасић Живомир, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876, Прилог борби за самоуправу у Србији деветнаестог века*, Крагујевац 1976.
- Исти, *Јавност Светозара Марковић*, Крагујевац 1975.
- Станаревић Никола, *Двадесет година Либералне (Националне) странке у Србији (1902–1922)*, Београд 2012.
- Станковић Ђорђе, *Сто говора Николе Пашића, Вештина говорништва државника*, књ. 1, Београд 2007.

- Станковић Урош, *Правна анализа закона о преком суду за учеснике у Ивањданском 1899. године*, у: *Истраживања*, бр. 21, Нови Сад 2010.
- Исти, *Преки суд за учеснике у Ивањданском атентату*, мастер рад одбрањен на Правном факултету у Новом Саду 2009. године.
- Стојановић Драган, *Права грађана у уставима Србије*, у: *Уставни развитак Србије XIX и почетком XX века*, Зборник радова, Београд 1990.
- Стојичић Слободанка, *Уставни развитак Србије 1868–1888. године*, Лесковац 1980.
- Иста, *Тимочка буна и уставна реформа у Србији 1883. године*, у: *Тимочка буна 1883. године и њен друштвени политички значај за Србију XIX века*, Зборник радова, Београд 1986.
- Станојевић Аца, *Никола Пашић као изгнаник*, у: *Споменица Николе Пашића 1845–1925*, Београд 1926.
- Стефановски Мирјана, *Нацрт Устава Стојана Новаковића из 1896*, у: *Стојан Новаковић, Личност и дело*, Зборник радова, Београд 1995.
- Иста, *Парламентаризам по Уставу из 1901. године*, у: *Два века српске уставности*, Зборник радова, Београд 2010.
- Столић Ана, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003.
- Иста, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2009.
- Иста, *Страначка генерација 1878–1903. године*, у: *Српске политичке генерације 1788–1918. године*, Зборник радова, Београд 1998.
- Терзић Славенко, *Општи балкански амбијент Устава из 1888. године, Расправе о дводомном систему и карактерности-ма у политичком животу*, у: *Два века српске уставности*, Зборник радова, Београд 2010.
- Тодоровић Драгоје, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983.
- Исти, *Горачићка буна 1893, Слободарске борбе Драгачева у XIX веку*, Чачак 1965.

Исти, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974.

Трговчевић Љубинка, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

Трифуновић Милош, *Историја Радикалне странке од постанка до 1917. године*, Београд 1995.

Шемјакин Андреј, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)*, Београд 2008.

Мирослав Д. Пешић
ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ И УВОЂЕЊЕ
ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У СРБИЈИ
ОД 1881 ДО 1903. ГОДИНЕ

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор
Марија Николић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
14,5 x 20,5 cm

Тираж
100 примерака

Штампа
СВЕН Ниш

Ниш 2017.

ISBN 978-86-7379-455-6,

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

328(497.11)"1881/1903"

329(497.11)"1881/1903"

94(497.11)"1881/1903"

ПЕШИЋ, Мирослав Д., 1981-
Политичке странке и увођење
парламентаризма у Србији од 1881 до 1903.
године / Мирослав Д. Пешић. - Ниш :
Филозофски факултет, 2017 (Ниш : Свен).
- 402 стр. ; 21 cm

Тираж 100. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија:
стр. 385-400.

ISBN 978-86-7379-455-6

а) Парламентаризам - Србија - 1881-1903
б) Србија - Политичке партије -
1881-1903 с) Србија - Друштвена историја
- 1881-1903
COBISS.SR-ID 238874124